

EESTI INIMARENGU
ARUANNE 2012/2013

Eesti maailmas

EESTIKOOSTÖÖKOGU

Tallinn 2013

Sisukord

1. Inimvara / toimetaja Mati Heidmets	7
Sissejuhatus / Mati Heidmets	7
1.1. ÜRO inimarengu indeks / Aado Keskpaik	8
1.2. Rahvastik / Allan Puur, Luule Sakkeus, Tiit Tammaru	13
1.3. Haridus / Anu Toots, Triin Lauri	27
1.4. Tervis / Raul-Allan Kiivet	37
1.5. Väärtused / Anu Realo	43
Kokkuvõte / Mati Heidmets	53
2. Inimene ja ühiskond / toimetaja Marju Lauristin	55
Sissejuhatus / Marju Lauristin	55
2.1. Arengu üldine edukus: Bertelsmanni siirdeindeks / Peeter Vihalemm	56
2.2. Vabadus ja demokraatia / Martin Mölder, Vello Pettai	60
2.3. Kodanikuühiskond ja sotsiaalne kapital / Juhan Kivirähk, Marju Lauristin	66
2.4. Infokeskkond ja meediavabadus / Peeter Vihalemm	70
2.5. Korruptsioon / Jüri Saar	75
2.6. Kuritegevus ja elanikkonna turvatunne / Jüri Saar	78
2.7. Laste turvalisus uues meediakeskkonnas /Veronika Kalmus	83
2.8. Avalikkuse hinnangud riigi arengule ja usaldus riiklike institutsioonide suhtes / Juhan Kivirähk, Marju Lauristin	86
2.9. Eesti rahumeelsus ja julgeolek ebastabiilses maailmas / Marju Lauristin, Juhan Kivirähk	91
Kokkuvõte / Marju Lauristin	95
3. Heaolu ja elukvaliteet /toimetaja Anu Toots	97
Sissejuhatus / Anu Toots	97
3.1. Heaoluriik / Kaie Kerem, Kaire Põder	98

3.2. Sissetulekute ebavõrdsus / Triin Roosalu	105
3.3. Subjektiivne heaolu / Mati Heidmets	112
3.4. Elukvaliteet / Anu Toots	118
3.5. Heaolu keskkonnamõõde / Mari Jüssi	128
Kokkuvõte: Eesti elukvaliteedi paradoksid / Anu Toots	134

4. Majandus / toimetaja Jüri Sepp **137**

Sissejuhatus / Jüri Sepp	137
4.1. Majanduskeskkond / Jüri Sepp, Clemens Buchen, Helje Kaldaru	138
4.2. Rahvaste rikkus ja kasvupotentsiaal / Alari Purju	145
4.3. Tööturg / Reelika Leetmaa, Andres Võrk	152
4.4. Tootlikkus ja majandusstruktuur / Uku Varblane, Urmas Varblane	159
4.5. Innovatsioon / Erik Terk, Katrin Männik, Silja Lassur	166
Kokkuvõte / Jüri Sepp	174

5. Globaliseerumine ja poliitikamustrid / toimetaja Erik Terk **177**

Sissejuhatus / Erik Terk	177
5.1. Globaliseerumine ja Eesti / Erik Terk, Marju Lauristin	178
5.2. Globaliseerumise mõjud ja võimalikud tegevusstrateegiad üleilmastumise tingimustes / Silja Lassur, Erik Terk	181
5.3. Arengupoliitikad / Erik Terk, Silja Lassur	185
5.4. Tulevikuvaated / Erik Terk, Silja Lassur	188
Kokkuvõte / Erik Terk	191

6. Kokkuvõte. Järgmine samm / Mati Heidmets **193**

EIA 2012/2013 autorid	196
-----------------------	-----

Hea lugeja!

Alates hetkest, kui Eesti oma iseseisvuse 22 aastat tagasi taastas, oleme pea kogu aeg olnud teel. Tagasi Läände. Euroopasse. Maailma. Tagasi vabade, jõukate, oma saatuse üle ise otsustavate riikide hulka.

Sellel teel oleme oma hakkamasaamist mõõtnud näiteks *aquis communautaire*'i ehk Euroopa Liidu liitumiskava peatükkides. Siis oli meile oluline asukoht NATO seatud *road-map*'il, aastaid hiljem mahutasime end eurosooni küpsust kraadivaisse Maastrichti kriteeriumeisse. Kõige selle juures pakkus meile pinget teadmine, kes oli meist eespool ja kes taga.

Täna hakkavad need loendamatud vahefinišid ja ka kohalejõudmised juba meelestki minema. Nii peabki olema, sest tegelikult oleme Lääne-Euroopasse ja maailma kohale jõudnud, kuuludes maailma enamarenenud riikide hulka.

Et oleme pea kõikide meile oluliste organisatsioonide liikmed, suhtume sellesse ka rahuliku enesestmõistetavusega. Mõõtmise ja võrdlemise tahe on inimloomuse osa. Seda ka Eestis, kus valdav osa meist on riigi ja ühiskonna muljetavaldavas edenemises vahetult kaasa lõonud.

Mul ei ole edetabelite vastu suurt midagi, kuni asi jääb teaduse ja mõistlikkuse piiresse. Ennast teistega võrdlemata ei saa me ju teada, mida oleme hästi teinud ja kus on vaja rohkem pingutada. Seda enam, et paljusid tabeleid jälgivad ka need, kelle tähelepanu ja soodsat eelhäälestust vajame. Näiteks, majandusvabaduse indeks ütleb välisinvesteeringuid kavandavale firmale enam kui riigi poolt kinni makstud klantsreklaam ülemaailmse levikuga ärilehes.

Tõsiseltvõetavad pingeread koosnevad aasta-aastalt üha enamatest algsadest. Inimeste haridustaset ei hinnata arenenud maailmas enam ammu kirjaoskuse määra, vaid pigem elukestva õppe ja kolmanda tasandi hariduse baasil. Jätkuv ebakindlus eurotsoonis ja mujalgi sunnib kriitiliselt hindama võlataset, sotsiaalkulude osakaalu ja SKT suhtarvu. Nii mõnigi varasema rehkenduse järgi päris edukas riik osutub tegelikkuses hoopis mahajääjaks, sest kõrge tabelikoht ei tulenenud mitte kestlikust poliitikast, vaid kokku laenatud rikkusest.

Tajumaks adekvaatselt Eesti kohta teiste maailma riikide võrdluspildis, tuleb osata vaadata rahvusvahelise reitingutööstuse telgitagustesse. Siis saab ka selgeks, kus on terad ja kus sõklad. Käesolev Eesti Inimarengu Aruanne just seda teemat lahkabki, tutvustades meile metoodika poolest usaldusväärsete ja seetõttu ka tõsiseltvõetavate pingeridade tagamaid. Eesti positsioon selles rahvusvahelises võrdluspildis laseb igaühel meist teha objektiivseid järeldusi nii oma senise teekonna kui eesootavate valikute kohta. ○

Kadriorus 22. aprillil 2013

Toomas Hendrik Ilves
Eesti Vabariigi president

Kaks aastakümnet on Eesti olnud osaks avatud maailmast. See tähendab nii sõltuvust ülemaailmsetest suundumustest kui ka võimalusi neid kulgemise suundi ise kujundada. 2013. aasta Eesti Inimarengu Aruanne küsib: kuidas näeb Eesti välja suure maailma taustal, kui hästi oleme hakkama saanud asjade, ideede ja poliitikate globaalsel turuplatsil? Aruandes pakutav vaade Eestile maailmas toetub traditsiooniliselt ÜRO inimarengu käsitlustele, aga ka mitmetele teistele mõõdupuudele ja võrdlusalustele.

1990. aastal ilmunud esimene ÜRO inimarengu raport oli teedrajav. Maailmaorganisatsiooni egiidi all hakati riike ja rahvaid omavahel võrdlema ja järjestama, igaühele pakuti pilguheitu sellele, kuidas ta maailma taustal välja paistab. Hindamise aluseks oli tollal uudne aspekt – inimareng, ideeks kombineerida erinevaid inimväärsel elu mõõdikuid. Juba tavapäraseks saanud sisemajanduse kogutoodangule lisandusid tervisest ja haridusest rääkivad näitajad. Esimese raporti autorid põhjendasid oma lähenemist nii: „*Inimarengu aruande keskne sõnum on, et kuigi rikkuse kasv on inimkonna ees seisvate ülesannete lahendamiseks tingimata vajalik, on sama tähtis uurida, mil viisil see loodud rikkus erinevates riikides toetab või hoopis takistab inimarengut.*”

ÜRO initsiatiiv võrrelda rahvaste arengut erinevaid vaatepunkte kombineerivate mõõdupuude abil langes viljakale pinnasele. Arengu paradigma oli läänemaailmas sisse võtnud selgelt domineeriva positsiooni. See on vaatepunkt, mis väärtustab liikumist ja muutusi, annab muutustele suuna ning üritab liikumise tulemuslikkust mõõta. Tõepoolest, ka siin ja praegu püstitame arengueesmärke, loome arengukavasid ja asutame arengufonde, toetame arengumaid ja anname arenguabi. Areng on hea, arenguvõimetus halb. Head ja olulist asja tuleb mõõta.

Tegelikult on nii inimarengu kui kogu ühiskonna edenemise mõõtmine keeruline ja vastuoluline ettevõtmine. Ka ÜRO järjestused on saanud kriitikat, jätkuvalt kõlavad kahtlused selle kohta, kas väljapakutud kolm mõõdupuud (tervis, haridus, rikkus) on ikka sedavõrd üldinimlikud ja kõikjal kehtivad, et nende alusel sobib võrrelda ameeriklasi hindudega või eestlasi etiooplasega, tehes seejuures järeldusi kellegi arenguedu või mahajäämuse kohta. Vaatamata kriitikale on kirk ennast teistega võrrelda ning võrdlused pingeridadesse vormida osutunud kõikevõitvaks. Inimarengu indeksi kõrvale on tekkinud sadu uusi mõõtjaid ja mõõdupuid. Riike ja rahvaid võrreldakse ka demokraatia ja korruptsioonitaseme, vabaduse ja rahumeelsuse, innovaatsuse ja digitaliseerituse, võrdsuse ja õnnetunde ning veel kümnete ja kümnete kriteeriumite alusel. Enamiku neist mõõdikute panevad autorid – avalikult või varjatult, tahtlikult või tahtmatult – rääkima *arengust*. Kõrge korruptsioonitase või madal innovaatsivõime osutavad, et riik ja rahvas peavad oma *arengus* veel pingutama.

Rahvusvahelisest arenguhindamisest on saanud omaette tegevusvaldkond, siin loodud klassifikatsioonid ja järjestused on saanud oluliseks arvamusel kujundajaks ning poliitika mõjutajaks. Arengu hindamises kasutatavad mõõdikud on erinevad, mõned toetuvad soliidsele teoreetilisele pagasile (näiteks rahvastikuprotsesside või majandusarengu käsitlused), teisel puhul on lähenemisviis alles kujunemas (näiteks rahvaste „rahumeelsuse“ hindamisel). Vaatamata kriitikale pealiskaudsuse, kultuurierinevustest mõõdavaatamise jms osas on arenguteemaline võrdlustööstus levinud tänaseks peaaegu kõigisse eluvaldkondadesse. Meedia varustab meid järjest innukamalt sõnumitega selle kohta, millistes ülemaailmsetes järjestustes on Eesti parajasti tõusnud või langenud. Ja meil tuleb need teadmised oma mõteteruumi sätida.

Eesti 2013. aasta inimarengu aruanne vaatab sisse arengumõõdikute maailma ja küsib, mida see keeruline ja mitmekesine sõnumivoog räägib Eesti positsioonist maailmas – kus me paistame välja tublidena, kus on karta mahajäämist? Aruande peatükid 1–4 käsitlevad erinevaid arenguvaldkondi (inimareng, ühiskonnakorraldus, heaolu ja elukvaliteet, majandus ja konkurentsivõime); 5. peatükk vaatab tulevikku, uurides Eesti eliidirühmade hoiakuid ja eelistusi tulevikuarengute kujundamisel.

Head kaasamõtlejad!

Mati Heidmets

EIA 2012/2013 peatoimetaja

1

INIMVARA

EESTI INIMARENGU ARUANNE 2012/2013

Sissejuhatus

Mati Heidmets

Võrreldes 1990. aastate algusega on tänane ÜRO inimarengu käsitlus muutunud oluliselt avaramaks. ÜRO 2010. aasta aruandes määratletakse inimarengut nii: „Inimareng tähendab inimeste järjest suuremaid võimalusi elada pikka, tervet ja loominguist elu, saavutada elus olulisi eesmärke ning osaleda meie planeedi kestliku tuleviku kujundamisel” (UN HDR, 2010, 22).

Kolmele traditsioonilisele mõõdupuule (tervis, haridus, rikkus) on lisandunud uued rõhuasetused – inimese valikud ja loominguist, ühiskonna jätkusuutlikkus. Jäänud on aga arengu käsitluse keskpunkt – inimene oma eripäraste eesmärgipüstitustega ning vabadusega valida nende realiseerimise viise. Ka Eesti kõige tulisemad debadid käivad inimvara üle – kui palju meid oli, on ja saab olema, kui terve ja õnnelikuna me ennast tunneme, mis määrab Eesti inimeste valikuid ja eluplaane? EIA 2012/2013 esimene peatükk vaatlebki Eesti arenguid inimvara vaatepunktist, tähelepanu all on nii rahvastikuareng, tervis ja haridus kui ka väärtushinnangud.

Käesoleva aruande fookuseks on Eesti globaalses kontekstis. Üritame positsioneerida Eesti arengut suure maailma taustal, kombineerides erinevaid mõõdupuid ja lähenemisi. Lisaks globaalsele vaatele oleme aruandes eraldi välja toonud ka nn taustariikide rühma. Need on riigid, mis on suhteliselt lühikese aja jooksul läbi teinud olulise edenemise nii inimarengu pingereas kui ka teiste arengunäitajate osas. Tundub, et võrdlused just kiire ja sisuka tõusu läbi teinud maadega võiksid olla Eesti jaoks huvipakkuvad ja õpetlikud. Taustariikideks on valitud suhteliselt väiksemad riigid maailma eri piirkondadest: Slovakkia, Tšehhi, Ungari ja Sloveenia Kesk- ja Ida-Euroopast, Austria, Iirimaa, Šveits, Holland, Taani ja Soome esindamas Lääne- ja Põhja-Euroopat ning lisaks Uus-Meremaa, Lõuna-Korea, Singapur, Tšiili, Uruguay ja Costa Rica. Taustariikide kasutamine võrdluspartneritena pole aruandes absoluutne, teeme seda seal, kus on olemas vastav andmestik ning võrdlus ise asjakohane. ●

1.1

ÜRO inimarengu indeks

Aado Keskpaik

Inimarengu indeks (IAI) on nüüdseks toiminud maailma riikide võrdlemise mõõdikuna üle 20 aasta. See võeti kasutusele esimeses ÜRO Arenguprogrammi (UNDP – *United Nations Development Programme*) tellitud inimarengu aruandes 1990. a ning on sellest peale kujunenud inimarengu regulaarse seire üheks keskseks näitajaks. IAI väärtuste tabelid maailma riikide kohta on kujunenud UNDP inimarengu aruannete traditsiooniliseks ja ehk isegi enim oodatud osaks. Need pälvivad avalikkuse, meedia ja poliitikute tähelepanu ning neid kasutatakse nii teadustöös kui argumendina poliitilistes väitlustes. Seoses IAI juubeliga 2010. a võttis UNDP inimarengu aruannete büroo ette nii IAI kui selle kohta tehtud kriitika põhjaliku metodoloogilise ja metoodilise analüüsi ning tegi ka olulisi muutusi arvutusmetoodikas (Klugman, Rodriguez, Hyung-Jin 2011). IAI uuendatud arvutusmetoodika ülevaade on esitatud Eesti 2010/2011. a inimarengu aruandes (Viha-lemm 2011). Olgu siinkohal järgneva parema mõistmise huvides meenutatud vaid seda, et uues metoodikas arvutatakse IAI kolme osaindeksi – tervise, harituse ja elujärje osaindeksi geomeetrilise keskmisena. Tervise osaindeks arvutatakse sünnihetkel oodatava eluea põhjal. Harituse osaindeks arvutatakse kahe näitaja – täiskasvanute keskmise õpinguaastate arvu ja kooliminevate laste eeldatava õpinguaastate arvu keskmisena. Elujärje osaindeks arvutatakse ühe inimese kohta tuleva rahvamajanduse kogutulu (RKT) alusel. Seni aga ei ole eestikeelses kirjasonas käsitletud põhjalikumalt IAI -ga seotud metodoloogilisi küsimusi, millele on kasulik tähelepanu pöörata, enne kui asuda Eesti positsiooni ja selle nihete tõlgendamisele, hindamisele ning sellest järelduste tegemisele.

1.1.1

Mis on inimarengu indeks?

IAI väljatöötamise algatajaks peetakse Pakistani majandusteadlast Mahbub ul Haq'i. IAI loodi rahulolematusest tollal tavapärase, sissetuleku taset keskse mõõdikuna kasutava inimarengu käsitlusega. Selle kontseptuaalne sisu tugineb suurel määral India teadlase, Nobeli majanduspreemia laureaadi Amartya Seni poolt kasutusele võetud võimekusepõhisele lähenemisele (*capabilities approach*) heaolu mõõtmisel. Selle järgi väljendab heaolu ja elukvaliteeti inimeste võimekus – nende võimete ja nende kasutuses olevate ressurssidega tagatud, vastavalt väärtushinnangutele ja soovile realiseeritav valikuvabadus erinevate eluviiside (toimimis- ja olemisviiside – *functionings*) vahel. Sellises käsitluses ei ole inimarengus esmatähtsad mitte abstraktsed, kirjasolevad vabadused, vaid inimese võimekus neid vabadusi kasutada.

IAI-l on algusest peale olnud inimarengu kolme mõõdet – haritust, tervist ja elatustaset (elujärge) – sünteetiv iseloom. Siin tuleb silmas pidada, et võimekusepõhise lähenemisviisi seisukohalt püütakse IAI-ga otseselt mõõta vaid kahte (olgu ülitähtsat) inimese võimekust – omandada haridus ning elada tervena ja kaua. IAI kolmanda mõõtmega, elujärje arvestamine IAI-s võrdväärse eelnimetatutega ei ole võimekusepõhise lähenemise raames teoreetiliselt korrektne, sest sissetulekutel peaks selle järgi inimarengus olema eranditult instrumentaalne roll. Elujärje sissetoomist IAI kolmanda mõõtmena on õigustatud sellega, et see on kasutusel kõigi muude inimarengu mõõtmega lähendina. Tundub, et elujärje mõõtmega arvessevõtmine IAI-s on olnud ebamugav, aga samas sunnitud. Piirdudes vaid harituse ja tervise mõõtmega, koondindeksi sisu jäänud liiga kesiseks. Teisalt aga on elujärje lisamine selgelt piiritlemata võimekuste kogumi kaudse esindajana piiranud IAI analüütilist potentsiaali. Sissetulekute ja inimarengu seos jääb lahti mõtestamata ja seetõttu on sellest raske üldse mingeid sotsiaalpoliitilisi järeldusi teha.

IAI konstrueerimist ja kasutamist on algusest peale piiranud ülemaailmselt võrreldava usaldusväärse statistika nappus. Osaliselt on just see tinginud IAI-s arvessevõetavate inimarengu mõõtmega ja neid iseloomustavate näitajate vähesel hulgal. Ent IAI sisu rikastamist on takistanud muudki tegurid. IAI ei mõõda näiteks poliitiliste vabaduste, inimõiguste, keskkonnasäästlikkuse ja õnne saavutamisega seotud võimekusi.

Poliitiliselt tundlike inimarengu mõõtmega sissetoomise katsed inimarengu aruannetesse on ajendanud end puudutatuna tundvate riikide kaebusi ÜRO-le ja diskussioone Peaassamblees. 1992. a tekitas poliitilise vabaduse indeksi konstrueerimise katse isegi inimarengu raporti väljaandmise järjepidevuse katkemise ohu. Teisalt on nt keskkonnasäästlikkuse näitaja konstrueerimist raskendanud teoreetikute suured kontseptuaalsed erimeelsused (Klugman, Rodriguez, Hyung-Jin 2011).

Jättes siinkohal käsitlemata vaidlused IAI arvutamiseks kasutusel olevate näitajate valiku ja arvutusmetoodika põhjendatuse üle, võime eeltoodugi põhjal ühineda IAI vaimse isa Amartya Seni hinnanguga (Sen 2003), et IAI on ebatäiuslik võimekuste mõõt. Võimekuse mõiste on ise nii avara tähendusega, rikas ja abstraktne, et ükskõik milline selle summeeritud mõõt, mida kasutatakse suure hulga riikide võrdlemiseks, toob endaga ühes palju üldistamist ja lihtsustavat ühtlustamist (Klugman, Rodriguez, Hyung-Jin 2011).

Samade autorite (Klugman, Rodriguez, Hyung-Jin 2011) väitel, kes on seotud IAI kasutamisega inimarengu aruannetes, erineb võimekuste mõõtmine IAI-ga selgelt heaolu mõõtmisest. Erinevalt heaolu mõõtmisest funktsioo-

Tabel 1.1.1

Eesti koht inimarengu indeksil alusel,
2010.a arvutusmetoodika, 1990–2012

1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
24	37	30	28	28	30	30	33	33	33

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

Tabel 1.1.2

Inimarengu indeks ja selle alusnäitajad valitud riikides, 2012

	järjekoh		Oodatav eluiga sünnihetkel (aastates)	Keskmine kooliaastate arv	Eeldatav kooliaastate arv	RIKT inimese kohta (2005. a USA dollarites ostujõu pariteedi alusel)	Inimarengu indeksi väärtus
Väga kõrge inimarengu tase	1	Norra	81,3	12,6	17,5	48 688	0,955
	2	Austraalia	82,0	12,0	19,6	34 340	0,938
	3	USA	78,7	13,3	16,8	43 480	0,937
	4	Holland	80,8	11,6	16,9	37 282	0,921
	5	Saksamaa	80,6	12,2	16,4	35 431	0,920
	6	Uus-Meremaa	80,8	12,5	19,7	24 358	0,919
	7	Iirimaa	80,7	11,6	18,3	28 671	0,916
	8	Rootsi	81,6	11,7	16,0	36 143	0,916
	9	Šveits	82,5	11,0	15,7	40 527	0,913
	10	Jaapan	83,6	11,6	15,3	32 545	0,912
...							
Kõrge inimarengu tase	12	Lõuna-Korea	80,7	11,6	17,2	28 231	0,909
	...						
	15	Taani	79,0	11,4	16,8	33 518	0,901
	...						
	21	Soome	80,1	10,3	16,9	32 510	0,892
	22	Sloveenia	79,5	11,7	16,9	23 999	0,892
	...						
	28	Tšehhi	77,8	12,3	15,3	22 067	0,873
	...						
	33	Eesti	75,0	12,0	15,8	17 402	0,846
Kõrge inimarengu tase	35	Slovakkia	75,6	11,6	14,7	19 696	0,840
	...						
	37	Ungari	74,6	11,7	15,3	16 088	0,831
	...						
	40	Tšiili	79,3	9,7	14,7	14 987	0,819
	41	Leedu	72,5	10,9	15,7	16 858	0,818
	...						
	44	Läti	73,6	11,5	14,8	14 724	0,814
	...						
	51	Uruguay	77,2	8,5	15,5	13 333	0,792
Kõrge inimarengu tase	...						
	55	Venemaa	69,1	11,7	14,3	14 461	0,788
Kõrge inimarengu tase	...						
	62	Costa Rica	79,4	8,4	13,7	10 863	0,773
...							

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

nist ei sisaldavat võimekuse indeks maksimeerimise, s.o tingimata suurendamise vajadust. Kuna IAI kui võimekuse indeks kirjeldab selliste vabaduste kogumit, mida inimesed on võimelised kasutama oma väärtustatud eluplaanide teostamisel, siis nende vabaduste laiendamine on üks ühiskonna eesmärke, aga see ei pea olema ainus eesmärk (Klugman, Rodriguez, Hyung-Jin 2011).

Ent hoolimata oma loojate jätkuvast püüdest keskenduda võimekuse ja sellega seotud valikuvabaduse mõistetele tundub, et IAI on hakanud elama oma elu, mis pole algse teoreetilise põhjendusega kuigi tugevasti seotud. Inimarengu aruannetes nähtav riikide järjestamine ja rühmitamine arengutaseme alusel, inimarengu indeksi ja osaindeksite aastaste keskmiste kasvutempode arvutamine ning riikide järjekohtade edenemise analüüsid annavad tunnistust, et inimarengu indeksi maksimeerimist peetakse tegelikult tähtsaks.

Inimarengu indeksit käsitletakse praktikas lihtsustatud, kuid just seetõttu ilmeka näitajana, mis on poliitilistest lisanditest vabastatud ja seega igasuguse režiimiga riikidele vastuvõetav. Heaolu kui inimvabaduste rahuldamist peegeldava, ühiskonnateadustes laialt käibel oleva mõiste kontekstis on aga nii tervis, haritus kui sisetulek traditsiooniliselt omaette väärtusega ja heaolu suhtes võrdväärsed mõõtmed (vt nt OECD parema elu indeks: <http://www.oecdbetterlifeindex.org/>). Lisaks ideoloogilisele sobivusele lisab IAI-le populaarsust ja autoriteeti see, et näitaja pideva kaasajastamise eest hoolitseb mõjukas ÜRO allorganisatsioon (UNDP). Nii on ÜRO inimarengu indeksist saanud arvestatav poliitikakujundamise instrument.

1.1.2

Kaks aastakümnet inimarengu peeglis

Inimarengu indeks on saanud ka Eesti eneserefleksiooni vahendiks. 20 aastat on juba nii pikk aeg, et saab teha järeltõlge Eesti inimarengust maailma taustal. **Tabelis 1.1.1** on näha Eesti järjekohtade muutumine 2010. a metoodikauuenduste põhjal uuesti tagasiarvutatud IAI väärtuste järgi.

Eesti 1990. a 24. järjekoh ei pruugi olla teistega hästi võrreldav tolleaegse majanduse iseloomu ja seda peegeldavate statistiliste andmete kvaliteedi tõttu. Võime aga nentida, et 2000. aastate esimese kümnendi algul tegime tubli arengu ja seejärel oleme püsinud maailmas 30. koha lähedal. Meie järjekoh on viimastel aastatel tahapoole nihutanud peamiselt asjaolu, et hiljuti lisandusid UNDP seiratavate maade hulka Singapur (2009) ning Liechtenstein ja Andorra (2010), kes on meist IAI väärtuse poolest eespool.

Eesti IAI väärtus 2012. aastal oli 0,846, millega me oleme 187 riigi ja territooriumi võrdluses 33. kohal, mida jagame Andorraga (**tabel 1.1.2**).

Tabelis 1.1.3 on näha, et ajavahemikul 1990–2012 on Eesti progress olnud märkimisväärtne kõigi tänase metoodika järgi IAI arvutamise aluseks olevate näitajate kui ka IAI väärtuse osas.

Eesti inimeste keskmine oodatav eluiga sünnimomendil on kasvanud 5,6 aastat, keskmine koolis käidud aastate arv 2,7 aastat ja rahvuslik kogutoodang elaniku kohta 71%.

Tabel 1.1.3

Eesti inimeste indeks ja selle alusnäitajate muutumine 1990–2012

	Oodatav eluiga sünnihetkel (aastates)	Keskmine kooliaastate arv	Eeldatav kooliaastate arv	RKT inimese kohta (2005. a USA dollarites ostujõu pariteedi alusel)	Inimeste indeksi väärtus
1990	69,4	9,3	12,8	10 181	0,728
2000	70,2	11,7	15,0	11 137	0,786
2005	72,7	11,9	16,1	15 920	0,830
2010	74,6	12,0	15,8	15 788	0,839
2011	74,8	12,0	15,8	16 980	0,844
2012	75,0	12,0	15,8	17 402	0,846

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

1.1.3 Trendid ja väljavaated

ÜRO inimeste indeks tänaseks juba enam kui 20 aastat hõlmavad aegriidade andmed võimaldavad riikide võrdlemist inimeste näitaja dünaamika järgi. IAI muutumiskõverad ajas väljendavad edu saavutamise kiirust, ühtlust ja kohatiste tagasilööride mõju. Kui soovime inimeste edendamisel teiste riikide saavutustest õppida, siis on mõtet otsida meiega rohkem või vähem sarnaseid ja suhteliselt kiiret inimeste näidanud riike. Esiteks saame sel kombel paigutada end veel ühte uude taustsüsteemi ja hinnata oma edukust sarnaste seas. Teiseks tasub valida välja riigid, kelle majandus- ja sotsiaalpoliitikat oleks mõtet lähemalt analüüsida ja hinnata nende toimimise teatud elementide võimaliku ülevõtmise aspektist.

Allpool on Eesti inimeste indeks võrreldud esmalt IAI järgi väga kõrge ja kõrge inimeste tasemega riikide rühma keskmistega ja seejärel valitud võrdlusriikidega. Nn taustariikideks on võetud maailma eri piirkondade edukaid väikeriike, kelle kultuuritaust ja arengutase suures plaanis meie omast väga ei erine. Need on:

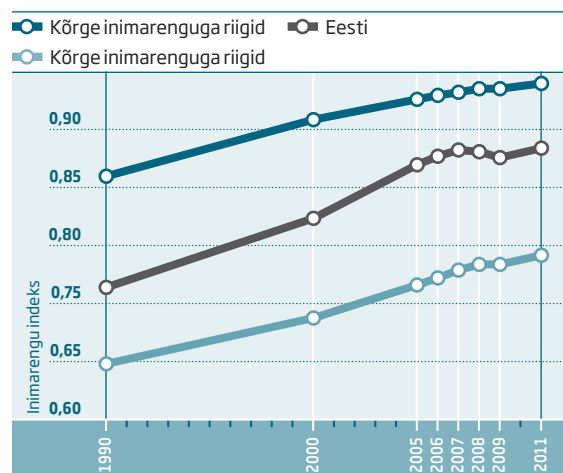
- **Kesk- ja Ida-Euroopast** – Slovakkia, Tšehhi, Ungari ja Sloveenia;
- **Lääne- ja Põhja-Euroopast** – Iirimaa, Šveits, Holland, Taani ja Soome;
- **Mujalt maailmast** – Uus-Meremaa, Lõuna-Korea, Tšiili, Uruguay ja Costa Rica.

2013. a globaalse inimeste aruande andmebaasi alusel on koostatud graafikud, mis näitavad Eesti trendivõrdlust nimetatud riikidega nii IAI kui kolme osaindeksi lõikes. Jooniste parema loetavuse huvides on igal juhul neist näidatud kitsendatud valik taustariikide graafikutest.

Perioodil 1990–2012 on Eesti IAI võrdluses nii väga kõrge kui ka kõrge inimeste tasemega riikidega tõusnud keskmisest kiiremini ja seetõttu lähenenud väga kõrge tasemega riikide keskmisele (**joonis 1.1.1**).

Joonis 1.1.1

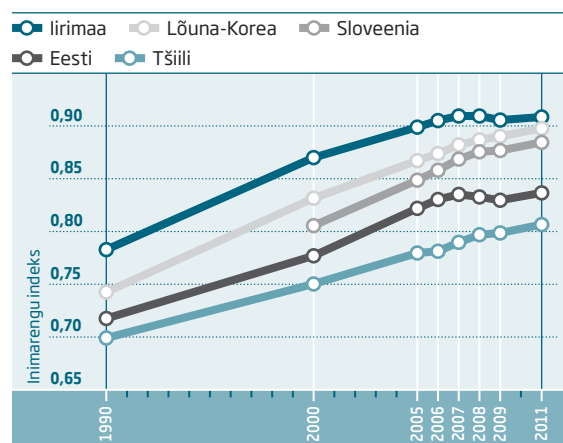
Eesti inimeste indeks võrdluses väga kõrge ja kõrge inimeste tasemega riikide rühmaga 1990–2012

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

Joonis 1.1.2

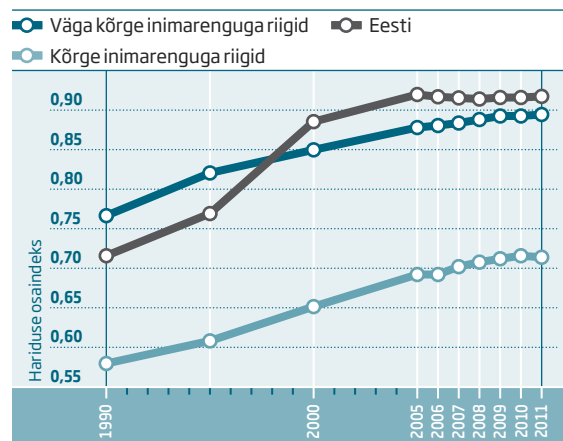
Eesti inimeste indeks võrdluses taustariikidega 1990–2012

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

Joonis 1.1.3

Eesti harituse osaindeks võrdluses väga kõrge ja kõrge inimeste tasemega riikide rühmaga 1990–2012

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

Joonisel 1.1.2 on esile toodud Eesti inimarengu indeks võrdluses taustariikide gruppide kõige kiiremate areneja-tega. Kesk- ja Ida-Euroopa võrreldavate maade taustal on Eesti arengukiirus võrreldav selle rühma liidri Sloveenia omaga. Lääne- ja Põhja-Euroopa riikidega kõrvutades on Eesti arengutempo olnud võrreldav selle riikiderühma liidri Iirimaa omaga. Olles aga alustanud 1990. a tunduvalt madalamalt IAI tasemelt, on meie mahajäämus nimetatud võrdlusmaadest 20 aastaga küll vähenenud, kuid neile järelejõudmiseni on veel pikk maa. 2012. a oli Eesti IAI tasemel, kus nt Holland ja Šveits olid juba 20, Iirimaa 15 ja Soome 10 aastat varem.

Ka muu maailma edukate väikeriikide taustal pole Eesti arengukiirusele midagi ette heita. Selgelt jääme selles osas alla vaid Lõuna-Korea, kes on aga selles grupis ilmseks erandiks, suutes paarikümne aastaga meist vaid veidi paremalt tasemelt lähtununa jõuda maailma tipp-riikide hulka. Ladina-Ameerika eduriigid eesotsas IAI poolest edukaima Tšiiliga pole 20 aastaga meile inimarengu tasemelt lähenenud, samas kui me ise oleme jõudnud lähemale pikaajaliselt kõrgeima inimarengu tasemega võrdlusriikidele, näiteks Uus-Meremaale.

On üldteada, et IAI osaindeksite jaotuses on Eestil arenguruumi nii tervise kui elujärje indeksite osas, samas kui harituse, s.o hariduse omandamisele kuluvate aastate arvu poolest oleme vähemalt selle IAI osaindeksiga mõõtes ületanud väga kõrge inimarengu tasemega maade keskmise (joonis 1.1.3). Samas aga ei ole meil 2004. a alates selle indeksi osas enam arengut toimunud. On see probleem? Tõenäoliselt mitte, kuivõrd paistab, et enamiku riikide jaoks saabub õpiaastate osas küllastustase osaindeksi väärtuse 0,9 ümber, kuhu Eesti on juba jõudnud (vt joonis 1.1.4). Erandina paistavad silma maailma kõrgeima harituse osaindeksi väärtusega Uus-Meremaa ja Iirimaa, nende küllastustase saabub lihtsalt veidi kõrgemal tasemel. Tundub, et sealt edasi praeguse osaindeksi sobivus riikide haridustaseme eristamiseks lõpeb. Haridustee kestuse suurendamisel pole enam mõtet ja areng suundub sisulistesse mõõtetesse.

Tervise osaindeksiga, mida arvutatakse sünnimomendil oodatava keskmise eluea järgi, on Eesti tagasihoidlikumal positsioonil. Joonisel 1.1.5 on näha, et 1990. aastate majanduslikult raskel ja sotsiaalselt keerukal üleminekuperioodil Eesti areng selles osas peatus ja arengut jätkanud riikide taustal oli tegu suhtelise tagasilangusega. Sajandivahetusest alates on aga meil õnnestunud mõnevõrra läheneda väga kõrge inimarengu tasemega riikide keskmisele. Siiski pole me tänaseni saavutanud oma võrdlusrühma 20 aasta tagust keskmist.

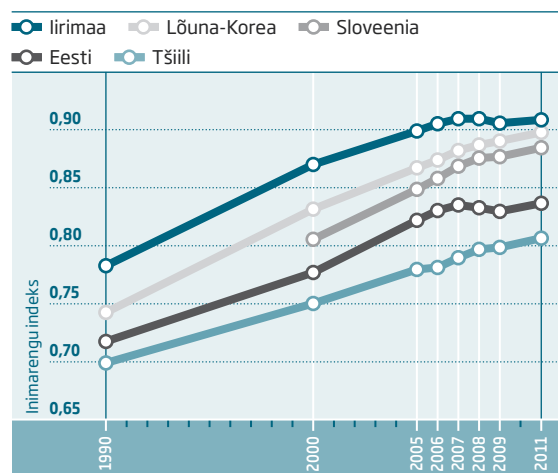
Samas on keskmise oodatava eluea kasv Eestis pärast viimast sajandivahetust olnud kiirem kõigi võrdluses kaasaetud Kesk- ja Ida-Euroopa maade omast, juba oleme möödunud Ungarist ja järele jõudmas Slovakkiale, mida võib pidada heaks saavutuseks (joonis 1.1.6).

Võrdluses Lääne- ja Põhja-Euroopa riikidega on meie tervise osaindeksi kasvutempo viimasel kümnendil olnud hoogne, võrreldav eduka tõusja Iirimaaaga. Sellegipoolest on mahajäämus Iirimaa või Soomestki mõõdetav ligi paarikümne aastaga.

Laiema maailma taustal on Eesti olnud viimasel kümnendil suhteliselt kiire edeneja, meie arengutempo on

Joonis 1.1.4.

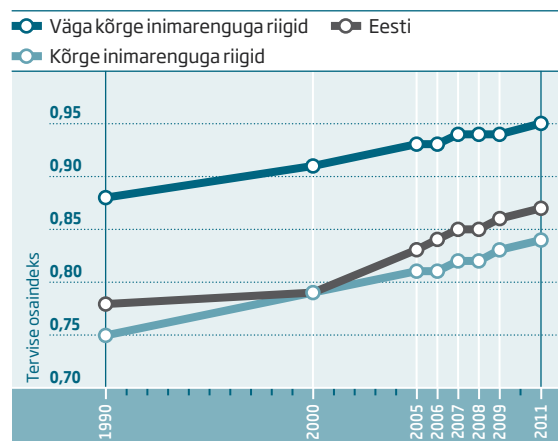
Eesti harituse osaindeks võrdluses taustariikidega, 1990–2012

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

Joonis 1.1.5.

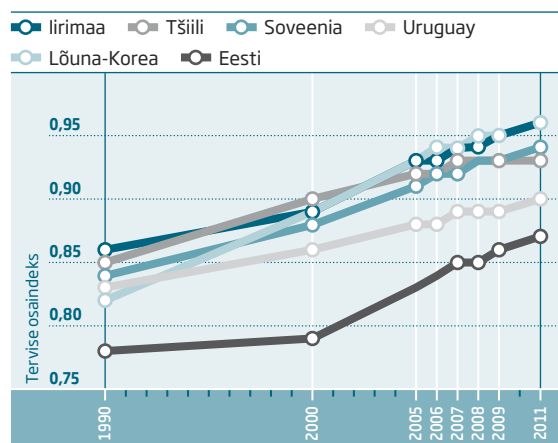
Eesti tervise osaindeks võrdluses väga kõrge ja kõrge inimarengu tasemega riikide rühmaga 1990–2012

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

Joonis 1.1.6.

Eesti tervise osaindeks võrdluses taustariikidega 1990–2012

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

ligilähedane „imeriigi” Lõuna-Korea omaga. Seevastu tervise osaindeksi (keskmise oodatava eluea) tasemelt jääme kahjuks kõigile võrdlusriikidele olulisel määral alla, lähijal on tõenäoline hakata järele jõudma vaid Uruguayle.

Elujärje osaindeksi areng on majanduse kiire muutlikkuse tõttu olnud teiste näitajatega võrreldes hüplikum. 1990. aastad olid üleminekukriisi tõttu meie jaoks suhtelise mahajäämuse süvenemise aeg, kui võrrelda Eestit väga kõrge inimarengu tasemega maade üldtrendiga (joonis 1.1.7). Sajandivahetuse järgne lühike buumiaeg parandas küll elujärje näitajat märgatavalt, kuid viimase majanduskriisi järel on buumiaegse konvergenti taastumine võrreldes väga kõrge inimarengu taseme saavutanud riikide keskmisega vähetõenäoline.

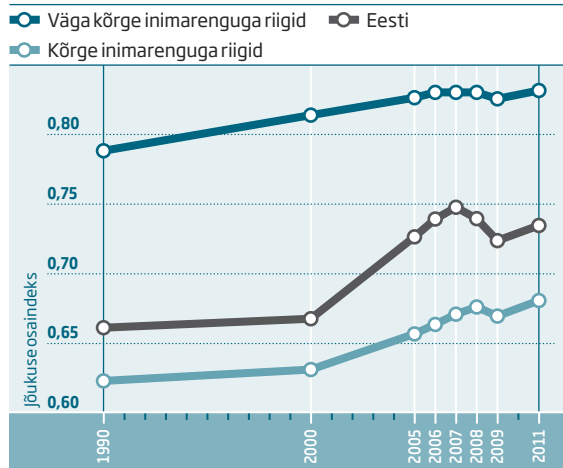
Majanduskriis on langetanud kõikide võrdlusesse kaasatud Kesk- ja Ida-Euroopa riikide, enim aga Eesti RKT taset. Meie lähimateks konkurentideks majanduskasvu alal jäävad Slovakkia ja Ungari, kellega meie jõukuse tase on väga lähedane, kuid nt Sloveeniaga võrreldes pole olulist lähenemist toimunud (joonis 1.1.8).

Lääne- ja Põhja-Euroopa riikidega võrreldes võib täheldada, et perioodi 1990–2007 kokkuvõttes jäi Eesti elujärje osaindeksi keskmine kasvutempo vaid vähesel määral alla „keldi tiigrile” Iirimaa, seda hoolimata 1990. aastate algupoole raskest siirdetõrjast.

Võrdluses muu maailma väikeriikidega paistab Eesti elujärje osaindeksi kasv aastail 1990–2007 samuti hoogne. See jäi küll alla Lõuna-Korea omale, kuid oli ligikaudu sarnane Ladina-Ameerika võrdlusmaadega.

Joonis 1.1.7

Eesti elujärje osaindeksi võrdluses väga kõrge ja kõrge inimarengu tasemega riikide rühmaga 1990–2012

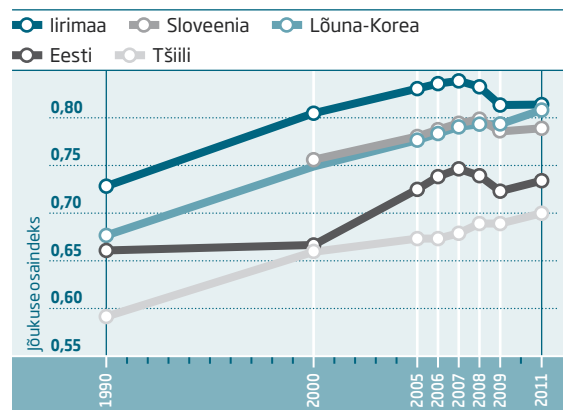
Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

Viidatud allikad

1. ANAND, S. & SEN, A. (2000). The Income Component of the Human Development Index. – Journal of Human Development 1(1), 83–106.
2. KLUGMAN, J; RODRÍGUEZ, F; HYUNG-JIN CHOI. (2011). The HDI 2010: New Controversies, Old Critiques. Human Development Research Papers, 2011/01, Human Development Report Office, United Nations Development Programme.
3. SEN, A. (1998). Autobiography. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1998/sen-autobio.html

Joonis 1.1.8

Eesti elujärje osaindeksi võrdluses taustariikidega 1990–2012

Allikas: UNDP 2013 andmete alusel

IAI ja selle osaindeksite ajalise dünaamika riikidevaheline võrdlus võimaldab teha Eesti inimarengu kohta mõned üldisemad järeldused.

- Eesti inimarengu keskmine kiirus viimase kahe aastakümne jooksul on valitud võrdlusmaade seas üks kõrgemaid, olles lähedal tuntud näidisriikide Iirimaa ja Sloveenia vastavale näidule ja jäädes maha vaid maailma mastaabis erandlikult eduka Lõuna-Korea arengukiirusest.
- Eesti tuntav mahajäämus maailma kõige kõrgema inimarengu tasemega riikidest ei tulene niivõrd meie aeglasest arengust kui võrd madalast lähtepositsioonist ja 1990. aastate siirdetõrjast. Tänapäevase olemasoleva hoolimata läbitud arengust jõudnud oma tervise ja elujärje osaindeksitega tasemele, mille kõige arenumad võrdlusriigid saavutasid 10–20 aastat tagasi.
- Eesti iseseisvuse taastamise järgsed poliitilised valikud on ühiskonna kui terviku ulatuses üldjoontes edukat inimarengut soodustanud. Seejuures on valdav osa edust saavutatud enne Eesti vastuvõtmist Euroopa Liitu ja esmalt ilma EL-i struktuuriabi, mida hakkasime saama alles 2005. aastast. Taustariikide arengu põhjal võib väita, et kiiremat edasilükkumist loota oluks ebarealistlik.
- Eesti lähenemiseks maailma parimate inimarengu näitajatega riikidele on ennekõike oluline kasvatada rahvamajanduse tootlikkust ning edendada tervisekäitumist. Selles osas saab kasutada järgimiseväärseid kogemusi mitmetest taustariikidest. ○

1.2

Rahvastik

Allan Puur, Luule Sakkeus, Tiit Tammaru

Rahvastikukäsitluste keskmesse jõudis arenguideo demograafilise ülemineku teooria sõnastamisega 20. sajandi keskpaigas. Rahvastikuprotsessides ilmnevaid muutusi üldistades jõudsid Adolphe Landry (1934) ja Frank Notestein (1945) arusaamisele, et Euroopas ja eurooplastega asustatud ülemereriikides on aset leidmas pööre, mis mõne põlvkonna kestel viib kogu varasemas rahvastikuloos valitsenud olukorra süsteemsele muutumisele. Pöörde käigus asendub rahvastiku traditsiooniline taastetüüp, mida iseloomustab lühike eluiga ja kõrge sündimus, nüüdisaegse taastetüübiga, mille tunnusjoonteks on pikk eluiga ja madal sündimus.

Tagantjärele paistab selline asjade käik küllap enesestmõistetav, kuid demograafilise ülemineku teooria sõnastamise ajal polnud kaugeltki selge, kas tollal väikest riikide rühma hõlmanud suundumused saavutavad tõepoolest ülemaailmse leviku, olenemata eri ühiskondade poliitilisest ja majanduslikust korraldusest, kultuurist, usulistest tõekspidamistest jms. Teisele maailmasõjale järgnenud kümnenditel need kahtlused hajusid ja sealtpeale on rahvastikukäsitluses valdavaks arenguideo, mille järgi demograafiline süsteem läbib kõikjal põhijoontes sarnase evolutsioonilise muutuse (Lee, Reher 2011). See arusaam on ühtlasi riikide rahvastikuarengu võrdluse nurgakivi, mistõttu alustame ka käesolevat peatükki Eesti asendist selle rahvastikuloo suurmurrangu suhtes.

1.2.1

Demograafilisest minevikust tänapäeva

Tabel 1.2.1. esitab demograafilise ülemineku algusaja sündimusest lähtudes, tuginedes Euroopa demograafilist nüüdisajastumist kõige põhjalikumalt uurinud Princetoni projekti (1962–1984) tulemustele (Coale, Watkins 1986). See suure ajalis-ruumilise haardega võrdlusuring hõlmas muuhulgas ka Vene impeeriumi Euroopa-osa, mille koosseisu Eesti enne omariikluse jõudmist kuulus. Princetoni projekti raames arendati ülemineku käsitlemiseks välja spetsiaalne demograafiliste näitajate süsteem, mis võtab lähtekohaks huteriitide (amišite sarnane usulahk USA-s ja Kanadas) loomuliku sündimuse 1920.–1930. aastatel (Coale 1973). Toonitagem, et tabelis esitatud demograafilise ülemineku algusaja määratlus ei tähista sündimusülemineku algust, vaid ajamomenti, millal abielusündimus oli vähenenud kümnendiku võrra üleminekueelsest tasemest. Üleminekueelse sündimuse konkreetsest tasemest olenevata — traditsioonilise taastega rahvastikes on sündimus varieerunud väga laias ulatuses, alates keskmiselt 3–4 lapsest kuni keskmiselt 7–8 lapseni naise kohta — tähistas 10% piiri ületamine kõikjal madala sündimuse viiva režiimimuutuse pöördumatust.

Princetoni projekti tulemused paigutavad Eesti demograafilise nüüdisajastumise teerajajate hulka. Kogu

Tabel 1.2.1

Demograafilise ülemineku algusaeg sündimuse järgi. Eesti ja võrdlusriigid

Riik	Aasta
Prantsusmaa	1827
Belgia	1881
Šveits	1887
Eesti	1888
Saksamaa	1888
Läti	1892
Rootsi	1892
Inglismaa ja Wales	1892
Leedu	1895
Holland	1897
Taani	1898
Norra	1903
Austria	1907
Ungari	1910
Uruguay	1910
Bulgaaria	1912
Soome	1912
Kreeka	1913
Itaalia	1913
Ukraina	1916
Portugal	1916
Hispaania	1920
Iirimaa	1922
Venemaa (Euroopa osa)	1922
Moldova	1927
Valgevene	1930
Singapur	1959
Lõuna-Korea	1962
Costa Rica	1965
Tšiili	1966

Allikas: Coale, Watkins (1986); Coale (1992); Caldwell (2006). Riigid on järjestatud vastavalt ajamomendile, millal abielusündimus oli vähenenud 10% võrra üleminekueelse tasemega võrreldes

ülejäanud Euroopast eraldi seisvat Prantsusmaad kõrvale jättes — ainus riik, kus pereplaanimise ilmingud olid laialdaselt täheldatavad juba 19. sajandi esimesel kolmandikul — kuulub Eesti järgmisesse riikiderühma, kus pööre nüüdisaegse rahvastikutaaste suunas oli hoo sisse saanud 1880. aastateks. Demograafilise ülemineku varast ajastust Eestis kinnitavad ka teistest koolkondadest lähtuvad ja erinevat demograafiliste näitajate süsteemi rakendanud käsitlused (Chesnais 1992; Reher 2004). Arvestades,

Tabel 1.2.2

Rahvastikuarengu põhinäitajad. Eesti ja võrdlusriigid

Riik	Rahvaarv (inimest)	Koguivne (protsenti 2000.a. rahvaarvust)	Loomulik ivne (protsenti 2000.a. rahvaarvust)	Rändeivne (protsenti 2000.a. rahvaarvust)	Summaarne sündimuskordaja (last naise kohta)	Ajustuskorrigeeritud summaarne sündimuskordaja (last naise kohta)	Ena vanus esmas-sünnil (aastat)	Aieluväliste sündide osakaal (protsenti)	Keskmine eeldatav eluiga, mehed (aastat)	Keskmine eeldatav eluiga, naised (aastat)	Imiku-suremuskordaja (promilli)	Eakate 65+ osakaal (protsenti)	Linna-rahvastiku osakaal (protsenti)
	2000 -2011	2000 -2011	2000 -2011	2011	2008	2008 -2010	2011	2011	2011	2011	2011	2011	2010
Austria	8 443 018	5,5	0,3	5,2	1,42	1,67	28,2	40	78,3	83,9	3,6	17,6	67
Belgia	11 041 266	7,8	2,0	5,8	1,84	1,93	...	49	77,6	83,0	3,3	17,1	97
Bulgaaria	7 327 224	-10,5	-5,7	-4,8	1,51	1,64	25,1	56	70,7	77,8	8,5	18,5	73
Eesti	1 294 544	-5,7	-2,5	-3,2	1,52	1,93	26,4	60	71,2	81,1	2,5	17,7	69
Hispaania	46 196 276	15,3	2,5	12,8	1,36	1,54	29,3	34	79,4	85,4	3,2	17,1	77
Holland	16 730 348	5,5	4,1	1,4	1,76	1,83	29,2	45	79,4	83,1	3,6	15,6	83
Iirimaa	4 582 769	21,3	11,8	9,5	2,05	2,10	...	34	78,3	82,8	3,5	11,5	62
Island	319 575	14,5	11	3,5	2,02	2,41	26,4	65	80,7	84,1	0,9	12,3	94
Itaalia	60 820 764	6,8	-0,3	7,1	1,39	1,51	...	26	79,4	84,6	3,7	20,3	68
Kreeka	11 290 935	3,6	0,3	3,3	1,43	1,66	28,5	8	78,5	83,1	3,7	19,3	61
Küpros	862 011	24,8	6,1	18,7	1,35	1,73	27,5	17	79,3	83,1	3,1	12,7	70
Leedu	3 007 758	-14,4	-3,2	-11,2	1,76	1,84	26,6	30	68,1	79,3	4,2	17,9	67
Läti	2 041 763	-14,3	-5,4	-8,9	1,34	1,70	24,4	45	68,6	78,8	6,6	18,4	68
Luksemburg	524 853	21,0	4,9	16,1	1,52	2,05	29,0	34	78,5	83,6	4,3	13,9	85
Malta	416 110	9,4	2,9	6,5	1,38	1,60	...	23	79,2	83,6	6,1	15,5	95
Moldova	3 559 541	-2,3	-1,3	-1,0	1,27	1,49	...	23	66,9	75,0	11,0	10,0	47
Norra	4 985 870	11,3	4,4	6,9	1,88	2,08	27,7	55	79,1	83,6	2,4	15,1	79
Poola	38 538 447	0,7	0,3	0,4	1,30	1,60	25,8	21	72,6	81,1	4,7	13,5	61
Portugal	10 541 840	3,4	0,3	3,1	1,35	1,61	27,9	43	77,6	84,0	3,1	19,1	61
Prantsusmaa	63 460 768	7,8	5,1	2,7	2,03	2,12	28,6	55	78,3	85,3	3,5	16,9	85
Rootsi	9 482 855	7,0	1,6	5,4	1,90	1,97	28,9	54	79,9	83,8	2,1	18,5	85
Rumeenia	21 355 849	-4,9	-2,2	-2,7	1,25	1,46	24,8	30	71,0	78,2	9,4	14,9	53
Saksamaa	81 843 743	-0,4	-2,1	1,7	1,36	1,68	29,1	34	78,4	83,2	3,6	20,6	74
Slovakkia	5 404 322	0,1	0,6	-0,5	1,45	1,70	26,7	34	72,3	79,8	4,9	12,6	55
Sloveenia	2 055 496	3,4	0,5	2,9	1,56	1,71	28,2	57	76,8	83,3	2,9	16,5	50
Soome	5 401 267	4,4	2,1	2,3	1,83	1,91	28,2	41	77,3	83,8	2,4	17,5	84
Suurbritannia	62 989 550	7,2	3,2	4,0	1,97	2,12	...	47	78,7	82,6	4,3	16,7	80
Šveits	7 954 662	11	2,3	8,7	1,52	1,69	29,9	19	80,5	85,0	3,8	16,9	74
Taani	5 580 516	4,7	1,9	2,8	1,75	1,98	28,4	49	77,8	81,9	3,5	16,8	87
Tšehhi	10 505 445	2,2	-0,3	2,5	1,43	1,81	27,4	42	74,8	81,1	2,7	15,6	73
Ukraina	45 453 282	-8,0	-7,2	-0,8	1,46	1,60	...	22	66,0	76,0	9,0	15,3	69
Ungari	9 957 731	-2,6	-4,3	1,7	1,23	1,66	27,7	42	71,2	78,7	4,9	16,7	69
Valgevene	9 465 150	-5,5	-4,8	-0,7	1,51	1,68	...	19	64,7	76,9	3,8	13,8	75
Venemaa	143 056 383	-1,7	-5,2	3,5	1,54	1,66	24,8	25	63,0	74,8	7,3	12,8	74

Allikad: Council of Europe (2006). Recent Demographic Developments in Europe 2005. Strasbourg: Council of Europe Publishing; Eurostat (2012). Statistics database. (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>); Human Fertility Database (2012) (www.humanfertility.org); Human Mortality Database (2012) (www.mortality.org); United Nations (2011). World Population Prospects. New York: United Nations Population Division; Vienna Institute of Demography (2012). European Demographic Data Sheet 2012. Eesti ja teiste riikide statistikaametid; autorite arvutused.

et muutuste tegelik algus on 10% piiri ületamisest varasem ning samuti seda, et rahvastikutaste kahest komponendist käivitub varem suremuse vähenemine, võib Eesti demograafilise nüüdisajastumise algusmomendi asetada 1860. aastatesse (Katus 1994; 2000). Sellist dateeringut toetavad ka sündimuse ja suremuse üldkordajate aegread, mis ulatuvad Eesti puhul 18. sajandisse (Palli 1997).

Demograafilisele nüüdisajastumisele iseloomulik suremuse ja sündimuse ühesuunaline ning kiire vähenemine kestis Eestis 1930. aastateni. Sarnaselt enamiku Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega, samuti Läti ja Tšehhiga langes Eesti sündimus Teise maailmasõja eelsel kümnendil esmakordselt taastetasemest madalamale. Vastavat ajamomenti loetakse kokkuleppeliselt piiriks rahvastikutaste vana ja uue režiimi vahel. Ülejäänud Ida-Euroopa maades, samuti kõikjal Lõuna-Euroopas jõuti selle tähtseni üldjuhul 1970.–1980. aastatel. Muijal maailmas, kui Euroopa päritolu rahvastikuga ingliskeelsed maad välja arvata, jääb demograafilise režiimi vahetumine märksa hilisemasse aega. Princetoni projekti kriteeriumist (abi-elusündimuse 10-protsendine vähenemine) lähtudes saab üksnes Jaapani puhul kõnelda enne Teist maailmasõda alanud pöördest. Ladina-Ameerika ja Aasia maad sisenesid uude arengujärku valdavalt 1960.–1970. a-il, viimase maailmajaona jääb Aafrika riikides sündimuse pöördumatu vähenemise algus 1970.–1990. aastatesse.

Demograafilise režiimimuutuse ajaraam ja laad jääb riikide demograafilise olukorra mõistmise võtmeks ka pärast seda, kui ülemine ise on seljatanud. Nii määrasid ülemineku varane ajastus ja mitmete teiste pioneerriikidega sarnanev tagasihoidlik rahvastikukasv ülemineku vältel ette ära suure osa Eesti järgnevast demograafilisest arenguväljast. Muuhulgas on see ka üheks põhjuseks, miks eestlased kuuluvad tänapäeval nende väheste rahvaste hulka, kelle arvukus pole sõjaeelset taset saavutanud.

Demograafilise ülemineku väga erinev ajastus on samuti põhjuseks, mis ei võimalda tuua otseseid paralleele Eesti ja käesolevas aruandes kaugemate võrdlusriikide hulka arvatud Aasia ja Lõuna-Ameerika maade tänase rahvastikuolukorra vahel. Lõuna-Koreas, Singapuris, Costa Ricas ja Tšiilis algas demograafilise režiimi muutus pärast Teist maailmasõda, veel 1950. a-te lõpul ja 1960. a-te algul sündis neis riikides keskmiselt 5,5–7,2 last naise kohta. Järgnenud kiire nüüdisajastumine viis sündimuse taastetasemest madalamale Lõuna-Koreas ja Singapuris 25–30 aastaga, Costa Ricas ja Tšiilis 40–50 aastaga. Kõigis neis riikides astusid 20. sajandi viimasel veerandil ellu läbi aegade suurimad põlvkonnad, mis on olnud kiire majandusliku ja sotsiaalse arengu eelduseks. Eesti rahvastikuloos jääb samalaadne ajavahemik 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi algusse, meie suurearvuliste põlvkondade saavutuseks on omariikluse loomine ja edu Vabadussõjas.

1.2.2

Rahvastikuareng üleminekujärgsel ajastul

Demograafilise ülemineku ajaraami kõrval on Eesti asendit riikidevahelistes võrdlustes teise keske tegurina mõjutanud riigi ja ühiskonna arengu katkelisus. Ülemineku lõpulejõudmine ja uue demograafilise ajajärgu algus langes Eesti puhul kokku omariikluse kaotusega. Ühis-

konnamuutuse ja pool sajandit valitsenud okupatsioonide mõju rahvastikuarengule kujunes kokkuvõttes küllalt ulatuslikuks ning see pärand on oluline ka iseseisvuse taastamisele järgnenud suundumuste ja tänase olukorra mõtestamisel.

Nende taustamõjude eritlemiseks on peatüki järgmistes osades kõrvutatud peamisi rahvastikutrende Eestis ja Euroopa neljas ajaloolis-geograafilises piirkonnas — Põhja-, Lääne-, Ida- ja Lõuna-Euroopas. Lisaks Eesti asendile toob selline vaatenurk esile ka Euroopa rahvastikupildis alates 1960. a-te algusest aset leidnud üldised teisenemised. Arvandmete esituses piirdatakse trükimahu kokkuhoiu huvides kõige värskema ajaseisuga (**tabel 1.2.2**). Aruande ilmumisaeg võimaldas kasutada riikide uute rahvaloenduste tulemusi ning võtta sel alusel esmakordselt kokku Eesti rahvastikumuutused ajavahemikus 2000–2011. Lühidalt on selgitatud ka rahvastikuprotsesside iseloomustamiseks kasutatud mõõdikute sisu.

1.2.3

Sündimus ja pereprotsessid

Sündimustaseme kajastamiseks on **joonisel 1.2.1** esitatud summaarne sündimuskordaja, mis võtab kalendriaasta sündimuse kokku oodatava laste arvu kaudu. Kordaja näitab, kui palju lapsi sünniks ühel naisel keskmiselt eeldusel, et konkreetsele aastale iseloomulikud käitumismallid püsivad muutumatuna terve põlvkonna reproduktiivva vältel. Summaarse kordajaga on tihedasti seotud taastetaseme mõiste, mis tähistab vanemate põlvkonna asendamiseks vajalikku keskmist laste arvu. Veidi paradoksaalselt sõltub see tarvilik miinimum aga peamiselt suremusest, mitte sündimusest. Kui tänapäeva madala suremuse puhul piisab vanemate põlvkonna asendamiseks keskmisena veidi vähem kui 2,1 sünnist naise kohta (arenenud riikides elab üle 99% lastest täiskasvanueani), siis enne demograafilist üleminekut kulus vanemate asendamiseks laste suremusest olenevalt 3,5 kuni 6 või isegi enam sündi.

Euroopa suurte piirkondade taustal eristub Eesti sündimuseareng mitme tähelepanuväärse omapäraga. Esiteks, sõja lõpust 1960. aastate teise pooleni püsis Eesti sündimus valdavalt taastetasemest allpool, olles sel ajavahemikul üks madalamaid nii Euroopas kui maailmas. Tõenäoliselt põhjustas selle kõrvalekalde ühiskonna pealesunnitud ümberkorraldamine (Klesment 2010). Rahvastikuarengult Eestiga ajalooliselt sarnastes Põhja- ja Lääne-Euroopa maades, kus sündimus oli 1930. a-il langenud samuti taastetasemest madalamale, järgnes sõjale beebibuum, mis viis sündimuse 20–25 aastaks taastetasemest kõrgemale (olenevalt riigist 2,5 last naise kohta). Teisel põhjusel — nimelt seetõttu, et demograafilise režiimimuutus oli alles käimas — oli samal tasemel ka Lõuna-Euroopa sündimus. Vastupidiselt levinud ettekujutusele ida ja lääne vahelistest erinevustest oli sündimus Ida-Euroopas 1960. a-il ülejäänud piirkondadest madalam.

1970.–1980. aastatel olukord muutus. Eesti sündimustase nihkus madalamate hulgast ülemisse ossa. Sama kehtib Ida-Euroopa kohta tervikuna. Põhjuseks oli nii Eesti sündimuse suurenemine (8% võrra, võrreldes 1960.

a-tega), mis tõstis sündimuse 1970.–1980. aastate keskmisena taastetasemele, kuid veel tähtsamat rolli mängis kõnealuse asendivahetuse puhul siiski Euroopa teiste piirkondade sündimuse kahanemine. Nii järgnes beebibuumile uus rahvastikuarenguline muutustelaine, mida täna tuntakse teise demograafilise üleminekuna ning mis tõi endaga kaasa summaarse sündimuskordaja (s.o oodatava laste arvu) languse allapoole taastaset (van de Kaa 1987; Lesthaeghe 1995). Nagu nõ esimene demograafiline üleminek, sai ka see laine alguse Põhja- ja Lääne-Euroopast ning levis hiljem teistesse piirkondadesse.

Kuigi taastetasemest mõõdukalt madalamat sündimust võis mitmes Ida-Euroopa riigis täheldada juba 1980. a-il, oli järsu sündimuslanguse käivitavaks põhjuseks 1990. a-te ühiskonnamuutus. See kehtib täiel määral ka Eesti suhtes, kus langus kujunes 1980. a-te suhteliselt kõrge lähtetaseme tõttu piirkonna keskmisest suuremaks. Sündimuse kiire vähenemise ajajärk jääb Eestis 1990. a-te esimesse poolde, madalaimale tasemele jõudis summaarne sündimuskordaja 1998. a (1,28 last). 21. sajandi algul hakkas sündimus suurenema. Sündimuse tõus leidis aset kõigis Euroopa regioonides, kuid nii nagu eelnev langus, osutus ka tõus Eestis keskmisest mõnevõrra jõulisemaks. Selle tulemusena väljus summaarne kordaja „ülimadala” sündimuse tsoonist (1,3 last naise kohta või vähem) ja oli aastatel 2007–2010 pisut enam kui 1,6 last (78–79% taastetasemest). Euroopa Liidu idapoolsete liikmesriikide seas oli Eesti sündimus 21. sajandi alguskümnendi vältel kõrgeim.

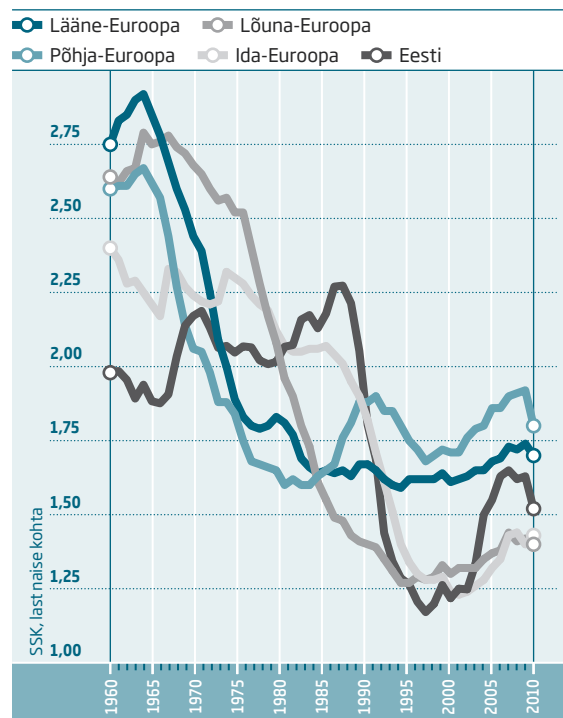
Nüüdis-Euroopa sündimuskardil — ühel pool Põhja- ja Lääne-Euroopa taastetasemest 10–15% võrra madalama sündimusega, teisel pool Lõuna- ja Ida-Euroopa keskmiselt 30–35% vajakuga — liikus Eesti 2000. aastate tõusu tulemusena esimese rühma poole (joonis 1.2.1). Sündimustrendi uusim korrektsioon pärast 2008. aastat paraku peatas selle liikumise. Kuigi eestlastel saavutas summaarne kordaja just sel ajal lokaalse kõrgpunkti (2010. a 1,76 last naise kohta), on viimased aastad toonud endaga sündimuse vähenemise. 2011. a oli summaarne kordaja võrreldes 2008. aastaga 8% võrra madalam ja 2012. aasta toob langusele lisa. EL-i Ida-Euroopa liikmete võrdluses on see Eesti jaoks tähendanud esikoha loovutamist ja taandumist kolmandale positsioonile (tabel 1.2.2).

Eesti, samuti Euroopa piirkondade sündimustrendi suunamuutuste mõjutegurid on mitmeplaanilised ja nendest ülevaate andmine eeldaks pikemat põiget erialakirjandusse. Ühest lihtsast, kuid väga olulisest otsesest mõjurist — sünniajastusest — ei saa siiski mööda minna ka põgusas käsitluses (Billari jt 2006). Kui muudesse täiskasvanurollidesse kasvamiseks tarvilik aeg maha arvata, võib lapsevanemaks saamise moment tänapäeva vähe- lapselise peremudeli puhul üsna pikas vanusevahemikus varieeruda. Seda tõendab joonis 1.2.2, mille kohaselt on sünniajastus teinud Euroopas pärast Teist maailmasõda läbi kaks vastandlikku arengujärku. Euroopa idaosa liigendanud Hajnali joonest (vt juuresolev kaart) lääne pool asunud maades lõppes 1950.–1960. a-tel nn malthusliku abielumudeli valitsemisaeg. Abielu „kättesaadavuse” paranemine avas omakorda tee sündimuse noorenemisele ja paiguti 20–25%-ni küündinud lastetusmäär vähenemisele, mis koos seletavad ära suure osa beebibuumi ajajärku kõrgest sündimusest Põhja- ja Lääne-Euroopas.

Joonis 1.2.1

Summaarne sündimuskordaja.

Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

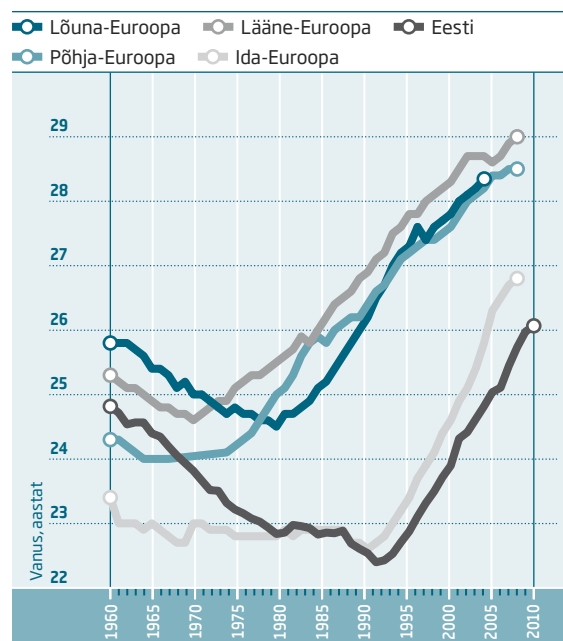

Peatükis on Euroopa piirkondade määratlemise aluseks järgmine liigitus: **Põhja-Euroopa** – Norra, Rootsi, Soome, Taani; **Lääne-Euroopa** – Austria, Belgia, Holland, Iirimaa, Luksemburg, Orantsusmaa, Saksamaa, Suurbritannia, Šveits; **Ida-Euroopa** – Bulgaaria, Leedu, Läti, Poola, Rumeenia, Slovakkia, Sloveenia, Tšehhi, Ungari; **Lõuna-Euroopa** – Hispaania, Itaalia, Kreeka, Portugal. Vältimaks suuremate riikide domineerimist on piirkondade näit arvud arvatud riikide näitajate lihtsa aritmeetilise keskmisena.

Joonis 1.2.2

Ema vanus esmassünnil.

Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

1970. aastate algul asendus sünniajastuse noorenemine mõlemas nimetatud piirkonnas vastupidise suundumusega. Sama kümnendi lõpul jõudsid ajastustrendi pöördpunkti Lõuna-Euroopa maad ning viimasena 1990. a-te alguses valdav enamik Ida-Euroopa maadest. Selle universaalse, hilise sünniajastusele viiva suundumuse taustal paistab Eesti silma omalaadse rühmavahetusega. Sarnaselt teiste Hajnali joonest lääne pool asunud ja malthusliku abielumudeli levialasse kuulunud maadega toimus Eestis 1950.–1960. a-il abiellumuse ja sündimuse noorenemine, sünniajastuse poolest oli Eesti tollal üsna sarnane Lääne-Euroopaga. Järgmisel kümnendil see sarnasus aga kadus ja 1980. aastateks oli Eesti naiste vanus emakssaamisel jõudnud Ida-Euroopa keskmise lähedale. Selline noor sünniajastus valitses Eestis kuni ühiskonna uue järsu muutuseni 1990. a-il, mis kõrvaldas varast laste sündi stimuleerinud mehhanismid (Katus jt 2007).

Võrreldes 1990. a-te algusega on laste sünnitamine liikunud praeguseks ligi nelja aasta võrra hilisemasse ikka (2011. a 26,4 aastat). See nihe on endaga kaasa toonud sündimustaseme tavapäraste näitajate, sealhulgas summaarse kordaja süstemaatilise nihke madalama suunas (Bongaarts, Sobotka 2012). Selle nihke mõju näitlikustamiseks on tabelis 1.2.2 esitatud lisaks tavapärasele (vaatluslikule) ka laste sünnitamise vanuse tõusu mõjust puhastatud sündimuskordaja. Viini Demograafiainstituudi teostatud arvutuste kohaselt ületas Eestis sel viisil korrigeeritud summaarne sündimuskordaja vaatluslikku 18% võrra ja ulatus 1,9 lapseni (2008).

Korrigeeritud sündimuskordaja (1,9 last) peegeldab Eesti sündimustaset majanduslanguse eelõhtul ilma sünniajastuse vähendava mõjuta. Toodud hinnangu tõelähedust kinnitavad ka põlvkonna-analüüsi tulemused, mille kohaselt 1970. a-te algupoolel sündinute — need on esimesed põlvkonnad, kelle reproduktiiviga mõodus valdavalt uutes ühiskondlikes oludes — lapsesuseks töötab kujuneda kogurahvastikus 1,80–1,85 last naise kohta, eestlastel veidi enam (Puur, Rahnu 2011). Tõe kriteeriumiks nende arvutuslike näitajate osas on põlvkonnasündimuse andmed uues rahvaloenduses, nende andmete avaldamisjärg jõuab kätte paraku alles pärast käesoleva aruande ilmumist.

Kui sündimuse seni käsitletud aspektid määravad rahvastikuarengu kestlikkuse, siis riikidevahelises võrdluses tõuseb Eesti kõige enam esile väljaspool registreeritud abielu sündivate laste osakaalu poolest (tabel 1.2.2). Viimastel aastatel on see näitav kogurahvastikus 60% lähedal (eestlastel 65–66%), millega Eesti pakub konkurentsi Euroopas esikohta hoidvale Islandile (65%). Et valdav enamik abieluvälistest lastest ei sünni üksikvanematele, vaid kooselupaaridele, siis iseloomustab abieluväliste sündide suhtarv seda, et vabaabielul põhinev peremudel on ühiskonnas aktsepteeritud ja levinud. Teise demograafilise ülemineku käsitlusest lähtudes tundub tegu olevat ühe nüüdisaja universaalse suundumusega, mis ei kuuluta siiski pereväärtuste kadu, vaid märgib pigem veel ühte sammu pereinstituutsiooni pikaajalise muutumise teel (Kertzer, Barbagli 2003; Nazio 2008). Euroopa piirkondadest on sel teel kõige kaugemale liikunud Põhjala ja eeltoodu valgusel võib selle trendi loojate hulka arvata ka Eesti.

Hajnali joon

Hajnali joon on üks pikemaajalisi demograafilisi lahkmeejooni Euroopas. Sellest lääne pool kinnistus 17.–18. sajandil suhteliselt hiline (keskmine abiellumisvanus naistel üle 23, tihti 25–26 aastat) ja kõrge vallalisusmääraga (üle 10% põlvkonnast, sageli 15–20%) nn malthuslik abielu. Hajnali joonest ida pool jätkus varase (vanus 18–20 aastat) ja kõikse (vallalisi 2–5%) abielu traditsioon. Malthusliku abielu tekkimisele pani aluse suremuse vähenemine ja rahvaarvu kasvu kiirenemine, mis sai alguse Hajnali joonest lääne pool. Neil aladel valitsenud neolokaalne peremoodustus (eeldas abielujate omaette elama asumist ja iseseisva majapidamise loomist) võimaldas demograafilisel süsteemil kohaneda rahvaarvu kasvu kiirenemisest tingitud elatusvahendite (sh põllumaa) kättesaadavuse suhtelise halvenemisega abiellumisea tõusu ja vallalismäära suurenemise abil. Suremuse vähenemisest lähtuva põhjusliku seose tõttu on malthusliku abielu teket peetud mõnikord ka demograafilise ülemineku alguseks Euroopas (Coale 1973). Kuigi malthusliku abielu ning koos sellega Hajnali joon lakkas pärast Teist maailmasõda eksisteerimast, võib selle järelkajastusi leida ka tänapäevastes demograafilistes mustrites (Puur jt 2012).

Allikad: Hajnal (1965); Plakans, Wetherell (2005).

1.2.4 Suremus

Rahvastikutaste teise põhikomponendi, suremuse osas võib viimase poolsajandi samuti jaotada mitmeks eriolmeliseks järguks. Eesti asend Euroopa rahvastikukaardil on selle aja vältel sündimusega võrreldes siiski vähem muutunud. **Joonisel 1.2.3** esitatakse suremusareng keskmise eeldatava eluea kaudu, mis sarnaselt oodatavale laste arvule (summaarne sündimuskordaja) keskendab rahvastikutuotsessi detailirohke mustri ühte arvnäitajasse.

1950. a-te lõpuks oli Eesti taastunud kriisist, mis paikas suremuse 1940. a-te keskpaigas ajutiselt tagasi Esimese maailmasõja järgsele tasemele (Mertelsmann 2011). Aastaks 1960 oli eeldatav eluiga pikenenud meestel 64,7 ja naistel 73 aastani, mis tagas Eestile rahvusvahelistes võrdlustes küllalt hea positsiooni. Naiste eluiga oli võrreldav tollase Lääne-Euroopa keskmisega, sõjas ja repressioonides tugevasti kannatanud meeste puhul ulatus mahajäämus Põhja- ja Lääne-Euroopast 3–5 aastani. Paraku jäi eluea seekordne pikenemine Eestis lühiajaliseks. 1960. a-te keskpaiku algas rahvastiku suremuse languses seisak, mis 1970.–1980. a-tele laienes kogu Ida-Euroopale. Seda võib võtta kinnituseks tollase ühiskonnamudeli ja tervishoiukorralduse arenguvõimetuse kohta (Coleman 2006). Nagu joonisel paistab, avaldus seisak Eestis mõnevõrra reljeefsemalt kui piirkonnas keskmiselt.

Järjepideva arenguga maades saabus 1970. aastatel keskmise eluea pikenemise uus järk, mis seondub peamiselt südame-veresoonkonna haigustest põhjustatud suremuse vähenemisega (Vallin, Meslé 2005). Lahknevate suundumuste tagajärjel oli Euroopas 1980. a-te lõpuks kujunenud sügav ida-lääne-vaheline terviselõhe, mille kahandamiseks on kulunud kaks viimast kümnendit. Huvitav on seejuures märkida, et kui sündimuses tõi režiimivahetus kõigis endise idabloki maades kaasa põhijoontes samalaadse trendi, siis suremuse puhul arengusuunad lahknesid. Poolas, Slovakkias, Sloveenias ja Tšehhis pöördus eluiga ühiskondlike muutuste järel peatselt tõusule, kuid endise Nõukogude Liidu riikides töid ümberkorraldused kaasa

eluea märgatava lühenemise. Mõne riigi (nt Bulgaaria, Ungari) olukorda iseloomustas 1990. a-te algupoolel jätkuv seisak eluea näitajates.

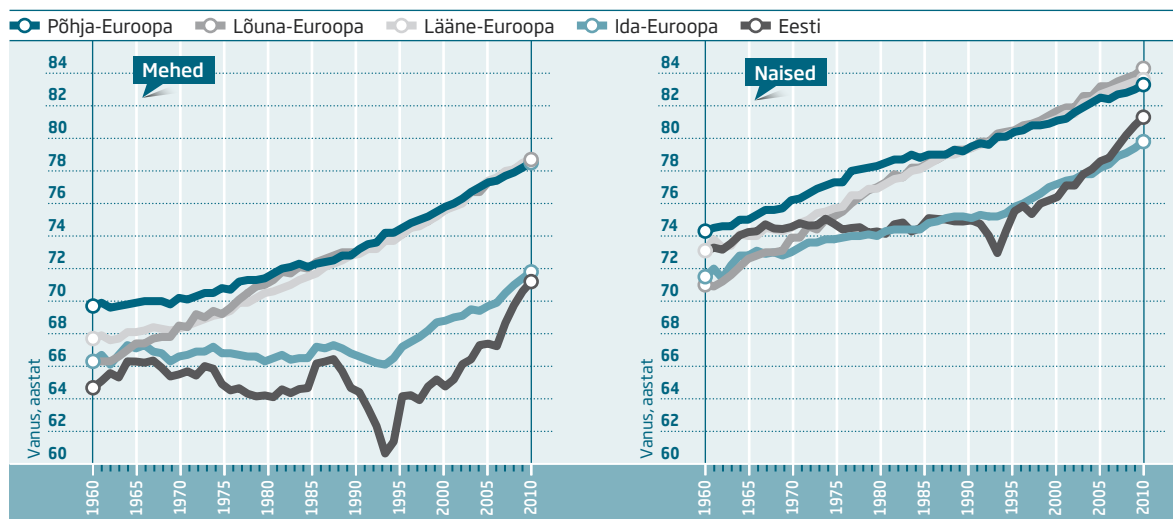
Eesti paistab sel ajajärgul silma suremusnäitajate kõikumusega. Keskmine eluiga lühenes järsult, jõudes 1994. a meestel 60,5 ja naistel 72,7 aastani. Kesk-Euroopa siirderiikide taustal annab eluea sedavõrd ulatuslik lühenemine tunnistust nii ühiskonnamuutuse kiirusest kui ka raskustest sellega kohanemisel, eriti puudutas see paremas tööeas mehi. Kriisi järel, 1990. aastate teisest poolest on eluiga aga jõudsalt pikenenud ning 2011. a ulatus see meestel 71,2 ja naistel 81,1 aastani (eestlastel 72,4 ja 81,8). Positiivse arengu veduriteks on olnud südame-veresoonkonna haigustesse ja välispõhjustesse (õnnetusjuhtumid, tapmised, enesetapud) suremuse vähenemine. Asjatundjate hinnangul ei ole asetleidnud muutus pelgalt kvantitatiivne, vaid tähistab sisenemist uude, kardiovaskulaarse ja inimeguriilise suremuse vähenemise arengujärku (Jasilionis jt 2011).

Riikidevahelistes võrdlustes on nimetatud suundumuste tulemusena eriti tõhusalt paranenud Eesti naiste aetus. EL-i idapoolsetest liikmesmaadest on naiste keskmine eluiga Eesti omast pikem üksnes Sloveenias, eluea mahajäämus Põhja- ja Lääne-Euroopa keskmisest on naiste osas vähenenud kahele aastale. Ehkki meeste eluea pikenemine on alates 1990. a-te keskpaigast olnud isegi suurem, jäi meestel Ida-Euroopa keskmisest 2011. a veel mõnevõrra puudu. Jätakuvalt suur, 6–7-aastane mahajäämus Euroopa ülejäänud piirkondadega võrreldes osutab meeste suremuse vähendamisele kui ühele peamisele reservile, mille arvel Eestil oleks võimalik oma inimarengu taset märkimisväärselt parandada.

Tabelis 1.2.2 on toodud ka imikusuremuskordaja (so esimesel eluaastal surnud laste ja elussündide suhtarv) värskeim seis, mis rahvastiku suremusvõrdlustes on eeldatava eluea kõrval teine laialdaselt kasutatav näitaja. See mõõdik kuulub nende väheste hulka, mille näidust (2011. a 2,5‰) pole enam võimalik välja lugeda Eesti arengu katkulisust. See on ka mõistetav, sest erinevalt vanematest põlvkondadest ei ole sündinud laste tervises läbielatud ajajärgude pitserit.

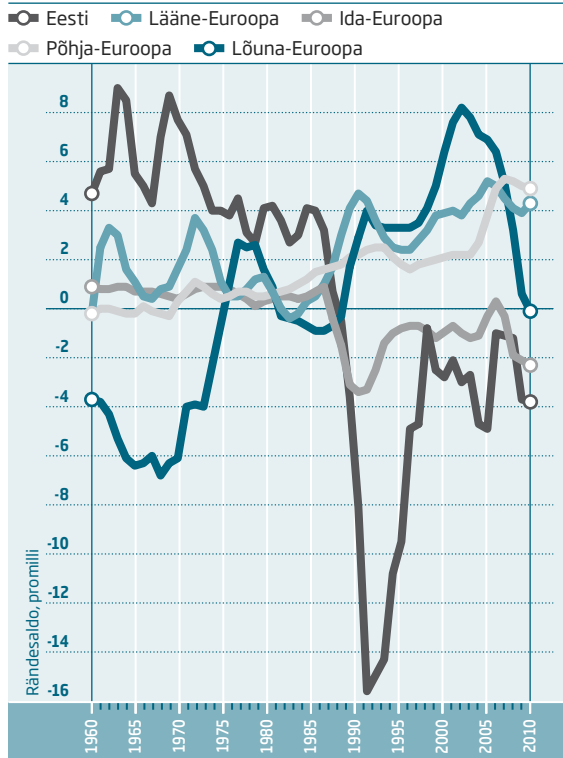
Joonis 1.2.3

Keskmine eeldatav eluiga. Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

Joonis 1.2.4

Rändesaldo. Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

1.2.5

Ränne ja linnastumine

Teise maailmasõja järel elas väljaspool Eesti piiri ligikaudu 200 000 eestlast, neist 110 000 Venemaal ja 90 000 lääneriikides (Tammaru, Kumer-Haukanõmm, Anniste 2010). Venemaa eestlaskond oli tekkinud demograafilise ülemineku aegse väljarände tulemusena, lääneriikides aga peamiselt 1944. aasta suure põgenemise ajal. Linnastumise tase oli Eestis sarnaselt paljudele Ida-Euroopa riikidele madal, iseseisvuse lõpuaastatel elas linnades ligikaudu iga kolmas Eesti elanik.

Eesti hõivang NL-i koosseisu mõjutas rännet teistest rahvastikuprotsessidest enam: algas aastakümneid kestnud suur sisseränne Venemaalt ja teistelt endise NL-i aladelt. Tegemist oli algselt suuresti riigi ja ettevõtete poolt organiseeritud rändega, mistõttu paljud Eestisse saabunud ei jäänud siia alatiseks, vaid lahkusid mõne aja pärast. Ühtekokku saabus nõukogude aastatel Eestisse 1 600 000 inimest ning lahkus 1 260 000 inimest, rändesaldo oli positiivne 340 000 inimese võrra (Sakkeus 1991). Sisserändes oli oma osa ka Venemaa eestlaste tagasirändel, kokku naasis Eestisse sõjajärgsel perioodil 52 000–54 000 eestlast (Kulu 1997). Intensiivset rännet Venemaalt teistele NL-i aladele toetas kuni 1960. aastateni Venemaa rahvastiku demograafilisest üleminekust põhjustatud kiire kasv (Rõbakovskii 1987). Seejärel muutus Venemaa rändesaldo enamiku tolleaegsete liiduvabariikide suunal negatiivseks, ainult Eestis, Lätis ja Leedus ületas sisseränne väljarännet kuni 1980. a-te lõpuni. Siiski oli rändesaldo 1970.–1980. a-tel ka Eestis ja teistes Balti riikides oluliselt väiksem kui nõukogude aja algul.

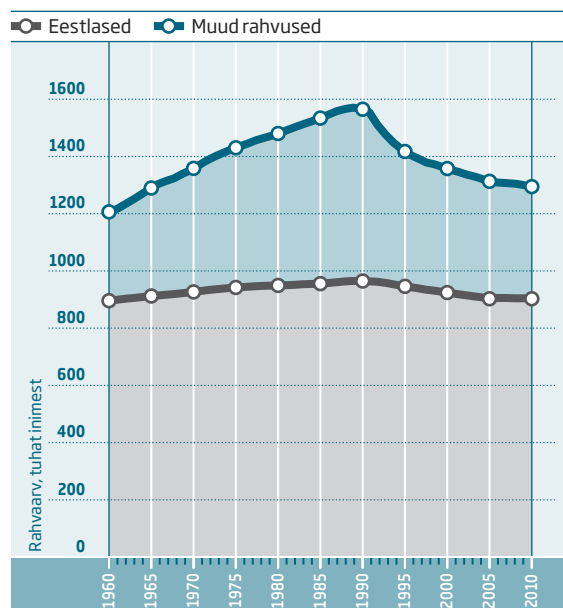
Euroopa põhiregioonide võrdluspeeglis eristub Eesti kuni iseseisvuse taastamiseni suure rändekasvu poolest (joonis 1.2.4). Lääne- ja Põhja-Euroopas oli rändesaldo samuti positiivne, kuid väiksem kui Eestis. Ida-Euroopa maade välisrände saldo oli tollal riigipiiride suletuse tõttu nullilähedane, enamik neist jäi nõu rahvuse riikideks. Suurimad muutused rahvastikurändes toimusid sel perioodil aga Lõuna-Euroopas. Kuni 1970. aastateni oli Lõuna-Euroopa näol tegemist väljarändepiirkonnaga, kusjuures oluline oli selle regiooni puhul Euroopa-sisene ränne. Suund Lõuna-Euroopast Lääne-Euroopasse oli sel ajal Euroopa rändes valitsev (Castles, Miller 2008), võrreldav tänase domineeriva rändesuunaga Ida-Euroopast Lääne-Euroopasse. Alates 1970. a-test muutusid Lõuna-Euroopa riigid sisserändepiirkonnaks.

Pikaajalise sisserände tõttu oli välissündinud rahvastiku osakaal taasiseseisvumise ajal Eestis üks kõrgemaid Euroopas, väljaspool Eestit oli sündinud iga neljas elanik. Näiteks Saksamaal oli samal ajal välissündinute osakaal 13%, Rootsis 14% ja Soomes vaid 4%. Euroopa riikide hulgas oli välissündinute osakaal vaid Luksemburgis (30%) suurem kui Eestis ja Lätis ja meiega võrreldav oli see näit Šveitsis (21%). Kuna 1945. a moodustasid ligikaudu 97% Eesti elanikkonnast eestlased, siis näitab ajavahemikus 1960–2011 toimunud muutusi põlisrahvastiku ja välispäritolu rahvastiku (välissündinud ja nende järelpõlv) arvulises vahekorras küllalt täpselt eestlaste ja muude rahvuste arvu kajastav joonis 1.2.5.

Eestisse sisserändajad asusid elama valdavalt linnades, kus eestlaste osakaal langes 1980. a-te lõpuks keskmiselt 51%-le, Tallinnas ja Ida-Virumaa linnades aga veelgi madalamale. Asustussüsteemi seisukohalt oli sisserände tulemuseks linnarahvastiku osakaalu kiire kasv vaatamata tagasihoidlikule Eesti-sisesele maa–linn rändele. Maa–linn ränne oli suhteliselt väike ka enami-

Joonis 1.2.5

Rahvaarv, eestlaste ja muude rahvuste arv. Eesti 1960–2011

kus Ida-Euroopa maades, tingituna korterikitsikusest linnades ning madala efektiivsusega, palju töökäsi nõudnud põllumajandussektorist. Asustussüsteemis oli selle tagajärjeks süsteemspetsiifiline ilming — alalinnastumine (Szelenyi 1996). Riikidevahelistes võrdlustes võib selle nähtuse pärandit märgata ka praegu (tabel 1.2.2).

Linnade rahvuskooresseis teisenemine, eluasemekitsikus ja korterijärjekorrad, kõrghariduse elitaarsus ja tootlusprobleemist tingitud põllumajanduse tähtsuse kasv 1970.–1980. a-il kinnistas maal elavaid eestlasi maaelu külge ning meelitas linnas elavaid eestlasi maapiirkondadesse kolima (Marksoo 2005). Selle tulemuseks oli nn linn–maa rändepöör ja esimesed valglinnastumise ilmingud, mis said alguse 1970. a-tel Tallinna ja Harjumaa vahelises rändes (pealinna ümbrusse koondusid mitmed jõukad põllumajandid). Maa–linn rändepöör laienes 1980. a-te alguses Eestile tervikuna. Kuigi teistlaadi ühiskondlikus raamistikus, oli muutus siserändes 1970. a-il toimunud ka Lääne-Euroopa riikides (Champion 1989). Ida-Euroopas ei saavutanud maa–linn rändepöör laiemat levikut, ehkki seda täheldati ka näiteks Ungaris (Brown, Schafft 2002). Rändepöörde tulemuseks oli ühelt poolt eestlaste suhteliselt suur hajutus üle riigi, teisalt aga siserändajate tugev ruumiline koondumine Põhja-Eesti linnadesse.

Eesti taasiseseisvumine tõi kaasa veelkordsed ulatuslikud muutused rahvastikurändes. Siserändes on alates 1990. aastatest valdavad olnud kaks suundumust: pikamaaränne suurematesse linnadesse õppimise ja töö eesmärgil ning linnaregioonide sees paremat elukeskkonda otsivate perede valglinnastumine (Tammaru jt 2009). Õpirände hoogustumisele aitas tugevasti kaasa nõukogudeaegse elitaarse kõrghariduse asendumine massilise kõrgharidusega. Õpingud on peamine põhjus, mis toob noored nüüdisajal maalt linnadesse. Rahvastiku linnadesse ja nende lähitagamaale koondumist soodustas ka tootmise tõhususe kasv maal ja nõukogudeaegse põllumajandushoiu kiire kadu koos teenindusmajanduse kasvuga. Üldistatult võib riigisisises rändes toimunud muutusi käsitleda kiiretempolise järelinnastumisena Eestis ja ka mujal Ida-Euroopas, mis teeb tasa omaaegset alalinnastumist ja viib kogu piirkonda lähemale Lääne-Euroopa riikidele.

Välisrändes tõi Eesti taasiseseisvumine kaasa ulatusliku tagasirände peamiselt Venemaale 1990. a-te alguses. Jäägimeetodit, s.o rahvaarvude erinevusest loomuliku iibe mahaarvamist kasutades ilmneb, et muust rahvusest inimeste arv kahanes 1989. ja 2000. aasta rahvaloenduste vahel enam kui 140 000 võrra, samas kui eestlaste rändesaldo oli negatiivne 10 000 inimese võrra. Siiski jäi muude rahvuste tagasiränne (24% arvestatuna 1989. a rahvastikust) Eestis väiksemaks kui 1990. aastate alguses kõigile endistele NL-i liiduvabariikidele prognoositud rahvastiku kahanemine 50% võrra (Cole, Filatovtchev 1992). 2000. ja 2011. a loenduste vaheline rahvastikukadu oli muude rahvuste osas negatiivse rändesaldo tõttu (üle 28 000) oluliselt väiksem kui 1990. aastatel, eestlastel aga mõnevõrra suurem (üle 16 000). Arvestades, et eestlased moodustavad ligi 70% Eesti rahvastikust, tähendab see muude rahvusrühmade väljarände üle kolme korra suuremat intensiivsust võrreldes eestlastega.

Kui jätta kõrvale 1990. a-te venelaste ja teiste rahvuste tagasiränne oma kodumaale, on valdava osa viimase kahe aastakümne väljarändest moodustanud lahku mine Euroopa riikidesse. Selles rändes võib omakorda eristada kahte suuremat lainet. Esimene neist toimus 1990. a-te alguses ning moodustas osa raudse eesriide langemise järgest ida–lääs etnilisest rändest Euroopas. Sel perioodil leidis esimest korda ajaloos aset ulatuslik ränne Eestist Soome (taasiseseisvumise hetkel eestlasi rahvastikurühmana Soomes ei elanud). Eestist lahkujate seas oli palju ingerisoomlasi, keda Soome käsitles etniliste tagasirändajatena. Teine ja suurem väljarände laine sai alguse Eesti ühinemisel Euroopa Liiduga ning hoogustus alates 2008. a puhkenud majanduskriisist (Anniste jt 2012).

Praeguse väljarände ulatuse on põhjustanud mitme teguri kokkulangemine. Esiteks jõudsid 2000. aastatel peamisse rändeikka suurearvulised 1980. aastate põlvkonnad. Sündimus oli sel perioodil kõrge mitte üksnes Eestis, vaid kõikjal Ida-Euroopas ning suure väljarände potentsiaali olemasolu selle piirkonna maades on üks väga oluline ida–lääs rände põhjus tänases Euroopas. Teiseks lisandus nõukogude aastatest pärit elatustaseme mahajäämusele 2000. a-te lõpul uue tegurina majanduskriisi mõju, mis tabas Eestit tunduvalt valusamini kui Soomet ja teisi Põhjamaid. Teisalt soodustas väljarännet ka Euroopa Liidu vanade liikmesriikide tööturgude avanemine (viimased riigid avasid Eestile tööturu 2011. a), mis võimaldab Eesti elanikel EL-i riikides vabalt töötada. Nende arengute tulemusena sai Soomest 2000. aastatel Eesti välisrände olulisim sihtpunkt ning ligikaudu iga teine väljarändaja on sel kümnendil lahkunud Soome. Enamgi veel, lühikese ajaga on Soomest saanud Venemaa asemel ka suurima Eesti kogukonnaga riik maailmas.

Rändes avalduvad uued suundumused ei piirdu töö rändega. Kiiresti on uue väljarände liigina kasvamas õppimiseränne. Saar Poll'i värske küsitlusuuring 2012. a gümnaasiumilõpetajate seas näitab, et just venekeelsete gümnaasiumide lõpetajad ei näe Eesti kõrgkooli enda jaoks atraktiivsena ning eelistavad õpinguid jätkata Euroopas. Rändesuundade osas on paralleelselt väljarändega viimastel aastatel sagenenud ka tagasiränne. Väärrib märkimist, et Eestisse tagasiränne on praegu suurem kui Eestist väljaränne kümnekond aastat tagasi.

Kirjeldatud mõjuteguritest lähtudes võib teha ka mõningaid oletusi rändeprotsesside muutuste kohta. Ehkki väljaränne Eestist veel kasvab, hakkab väljarände potentsiaal eelseisvatel aastatel eeldatavalt vähenema koos 1990. a-te väikeste sünnipõlvkondade jõudmisega peamisse rändeikka. Teiseks, alalise elukoha vahetamise kõrval ja asemel suureneb kiiresti rahvastiku ruumilise mobiilsuse vormide mitmekesisus, mida on nimetatud ka uueks mobiilsusrevolutsiooniks (Scheller, Urry 2006). Seetõttu võib oletada, et üha rohkem inimesi elab tulevikus hargmaist elu, millest üks osa on seotud Eesti ning teine osa mõne muu riigiga.

Lõimuvus Euroopa muutub lühemat või pike mat aega välismaal töötamine, õppimine või uute kogemuste otsimine üha enam tavapäraseks. Euroopa Sotsiaaluuringu andmed, mille kohaselt Eestis on välismaal töötamise kogemusega inimeste osakaal üks

suurimaid Euroopas (Mustrik 2011), viitavad kaudselt sellele, et Eesti asub nende uute suundumuste eesliinil. Nii võib kokkuvõttes ilmselt nõustuda nende autoritega, kes räägivad rände ajajärgu saabumisest nüüdisaegses rahvastikuarengus (Castles, Miller 2008) ja uuest mobiilsuse paradigmast (Scheller, Urry 2006). Sellega peavad kohanema kõik riigid ning arvestama, et üha sagedamini ületab nüüdisaja inimeste elu riikide piire, samamoodi nagu see kunagi hakkas ületama sünnipaiga ja kogukonna piire. Nendesse muutustesse suhtumisel ei tohi unustada nüüdisaegsete kommunikatsioonivahendite arengut, mis on tundmatuse nihi lihtsustanud riigipiire ületavat suhtlemist ja võimaldab tahtmise korral säilitada igapäevase sideme kodumaaga ka kaugel viibides.

1.2.6 Rahvastiku vananemine

Ehkki rahvastiku vanuselise koosseisu muutumine ei kuulu demograafiliste alusprotsesside hulka, käsitletakse seda nüüdisaja Euroopa peamise rahvastikulise proovikivina (EC 2005). Vaatamata murelikule alatoonile, mis nähtuse üle arutlemisega enamasti kaasas käib, tuleb rahvastiku vananemist pidada demograafilise arengu seaduspäraseks väljenduseks. Rahvastiku vananemise põhjuseks on peatüki alguses märgitud suur demograafiline režiimimuutus, mis teisendab traditsioonilise, laieneva alusega rahvastikupüramiidi aja jooksul tänapäevaseks ühtlase või aheneva alusega sambaks (Martin, Preston 1994). Nimetatud seos koos demograafilise ülemineku algusaja varieeruvusega määrab põhijoontes riikidevahelise vananemismisvõrdluse tulemused. Käesolevas peatükis on riikide võrdluseks kasutatud eakate (65+) osakaalu rahvastikus.

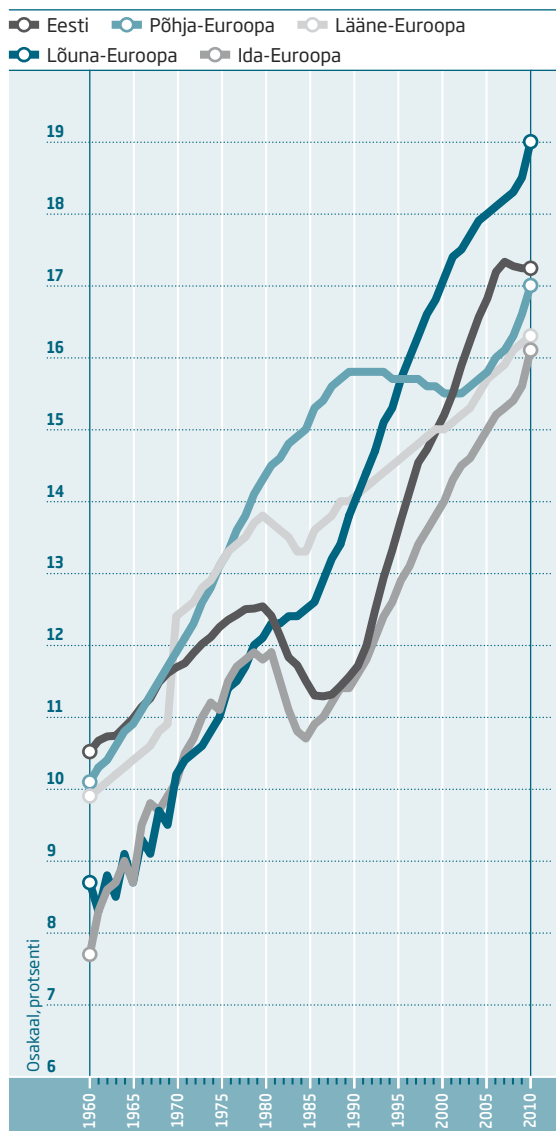
Varase demograafilise nüüdisajastumise tõttu hakkas eakate suhtarv Eestis suurenema juba 19. sajandi viimasel veerandil (Katus jt 2003). Teise maailmasõja eel moodustasid 65-aastased ja vanemad 10% rahvastikust, millega Eesti kuulus tollase Euroopa 4–5 „eakama” riigi hulka. Ehkki sõjajärgne sissetõu vananemisprotsessi ajutiselt peatas ja isegi tagasi pööras, oli rahvastiku vananemisaste 1960. a-tel jätkuvalt võrreldav Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega (Joonis 1.2.6). Ka rahvastiku vananemises võib 1970. a-tel näha käesolevas peatükis juba käsitletud rühmavahetust, mille käigus Eesti demograafilised näitajad ühtlustusid Ida-Euroopa keskmisega. Vananemise puhul viis rühmavahetuse lõpule eakate osakaalu vähenemine 1980. aastatel, põhjuseks väikesearvulise, Esimese maailmasõja ja Vabadussõja ajal sündinud põlvkonna jõudmine eakate hulka. Protsessi korduva peatumise tõttu oli eakate suhtarv Eestis 1980. a-te lõpul kõigest 0,7 protsendipunkti kõrgem kui 1940. a-te algul, rahvastiku mediaanvanus aga koguni väiksem kui pool sajandit varem. Riikide võrdluses jagab Eesti Lätiga rahvastiku vananemise rände abil peatamise kestusrekordid.

Massilise sissetõu lõpp ja samaaegsed muutused teistes demograafilistes alusprotsessides põhjustasid 1990. aastatel rahvastiku vananemise järsu kiirenemise. Tähtsa hooandjana toimus selle juures 1940.–1950. a-il Eestisse asunud sissetõudajate põlvkonna jõudmine

Joonis 1.2.6

Eakate (65+) osakaal.

Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

eakate vanuserühma, mis kahekordistas lühikese aja vältel välispäritolu rahvastiku vananemisnäitajad, võrdlustades need põlisrahvastiku omadega (Puur, Põldma 2010). Mitme teguri koostoimel suurenes eakate osatähtsus Eesti kogurahvastikus aastatel 1990–2011 poole võrra, 11,6%-st 17,4%-ni (rahvaloenduse andmetel on täpsustatud suhtarvuks 17,7%). Kahe viimase kümnendi kokkuvõttes on Eestit rahvastiku vananemise tempolt Euroopas edestanud vaid mõned riigid, rahvastiku kiiret vananemistempot tõendab ka joonisel esitatud võrdlus Euroopa põhiregioonidega.

Kirjeldataud suundumuste taustal võib tunduda üllatav, et viimasel neljal aastal eakate osakaal Eestis ei suurenenud. Sarnaselt vananemisprotsessi eelmise seisakuga 1980. aastatel on taas põhjuseks heitliku 20. sajandi järelkaja, täpsemini Teise maailmasõja lõpupool ja vahetult pärast sõda (1943–1946) sündinud eestlaste põlvkondade väikesearvulisus. Kuid nagu peatüki järgnevatel osadel selgub, on tegemist üksnes lühiajalise peatumisega.

1.2.7 Rahvastikutaaste

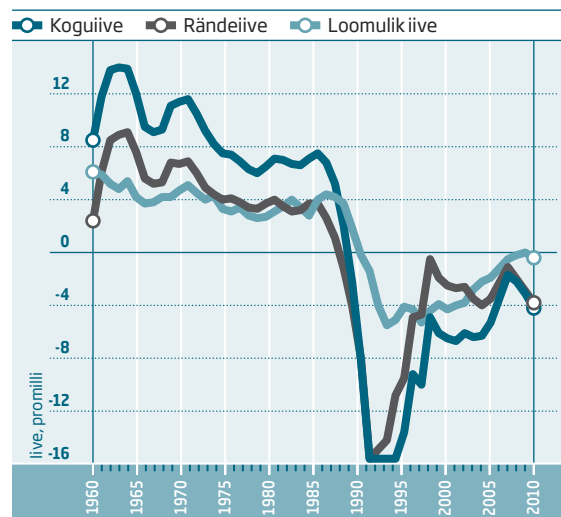
Peatüki senistes osades on käsitletud rahvastikuarengut protsesside kaupa, käesolevas võetakse need kokku ning käsitletakse põlvkondade asendumise kaudu toimuvat rahvastiku uuenemist ehk taastet. Rahvastikutaastet mõeldetakse perioodvaates rahvaarvu muutuse ehk koguiibega, mis lõimib kõiki demograafilisi alusprotsesse (sündimus, suremus, sisse- ja väljaränne). Kaudselt peegeldub koguiibes aga veelgi laiem protsesside spekter (nt pere- ja tervisekäitumine), samuti rahvastiku struktuuris salvestunud eelnev demograafiline areng. Koguiibe muutuste paremaks mõistmiseks on järgnevas välja toodud ka rahvaarvu mõlema muutmiskomponendi, loomuliku ja rändeiibe panus.

Rahvastikuprotsesside dünaamikat teades pole muidugi üllatav, et ka taastest lähtudes jaguneb viimane poolsajand Eesti rahvastikuloos väga eriilmelisteks osadeks (**joonis 1.2.7**). Kuigi rahvastiku koguiibe vähenes 1980. a-te lõpuks võrreldes 1960. a-tega ligi poole võrra, oli see kuni taasiseseisvumiseni varakult nüüdisajastunud rahvastiku kohta siiski ebaharilikult suur. Eesti rahvaarv kasvas ajavahemikul 1960–1989 kokku 30% (eestlased 7,7%, muud rahvused 95% juurdekasvu protsendina 1960. a rahvaarvu baasilt), mis ületas Põhja- ja Lääne-Euroopa maade rahvastikukasvu samal perioodil 1,7–2,1 korda ning oli märgatavalt suurem ka Lõuna- ja Ida-Euroopa vastavaist näitajaist. Riikide võrdluses kasvab rahvaarv tollal Eestist kiiremini vaid mõnel üksikul Euroopa maal, kus demograafiline üleminek oli lõppenud siinsest mitu aastakümnet hiljem. Eesti rahvaarvu kiire kasvu põhjuseks oli muidugi sisse- ja väljarände pikaajaline ja suur ülekaal: 1970. a-te keskpaigani langes rändesaldo arvele üle poole ja 1980. a-tel ligikaudu pool koguiibest. Lääne- ja Põhja-Euroopas piirdus rändeiibe panus samal ajal keskmiselt 24% ja 13%-ga rahvaarvu kasvust. Ida-Euroopas oli rände panus veelgi väiksem, Lõuna-Euroopas aga väljarände ülekaalu tõttu 1970. aastateni negatiivne.

Väärrib märkimist, et kuni 1980. a-te lõpuni oli rände roll rahvaarvu kasvu allikana tegelikult suurem

Joonis 1.2.7

Loomulik iive, rändeiive ja koguiive. Eesti 1960–2011

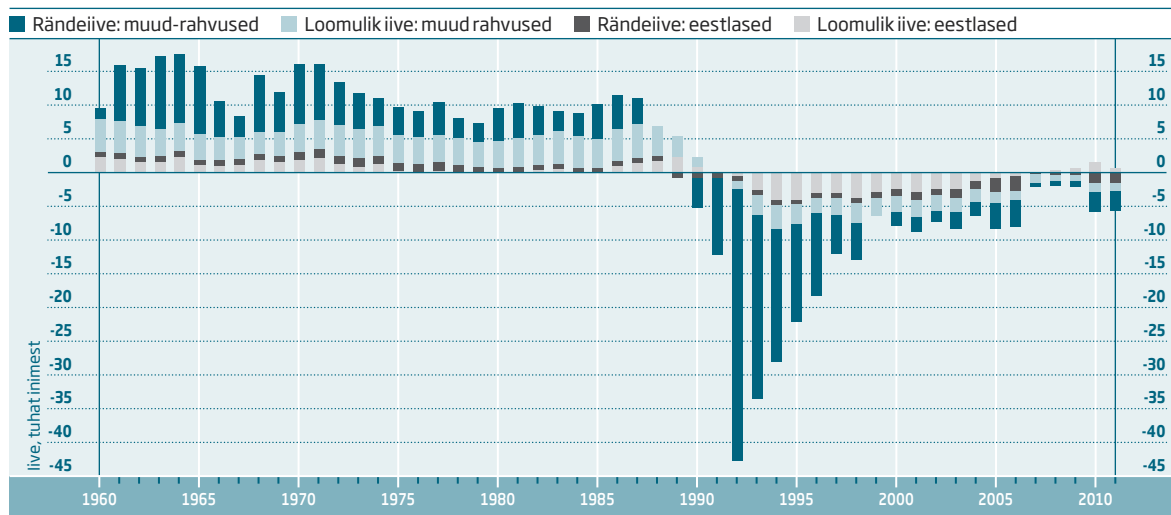

kui muutmiskomponentide proportsioonist paistab, sest lisaks otsesele mõjule andis migratsioon kasvule hoogu ka kaudselt, sisse- ja väljarände varal noorendatud vanuskoosseisu ja sellest johtuva tugevasti positiivse loomuliku iibega. Rände kogumõju näitlikustamiseks on **joonisel 1.2.8** esitatud rahvaarvu muutmiskomponendid rahvuse lõikes. Kuna Eesti kaotas Teise maailmasõja käigus valdava osa oma ajaloolistest vähemusrahvustest, siis mõõdab rände kogupanust rahvastikutaastes üsna täpselt rändeiibe ja muude rahvaste loomuliku iibe summa. Sellist vaatenurka rakendades langeb 1960.–1980. aastatel sisse- ja väljarände arvele kokku umbes 4/5 Eesti kogurahvastiku kasvust.

Laulva revolutsiooni kõrghetkede järel alanud demograafiliste protsesside teisenemine viis rahvaarvu mõlemad muutmiskomponendid juba Eesti taasiseseisvumise eel miinuspoolele: kiiremini reageeriv rändeiive pöördus negatiivseks 1989. a, loomulik iive järgnes sellele 1991. a. Kuigi muutuse suund oli eelneva ajajärguga võrreldes vastupidine, kujunes ka 1990. aastatel alanud rahvaarvu kahanemise peamiseks tõukejõuks ränne.

Joonis 1.2.8

Rahvaarvu muutmiskomponendid eestlaste ja muude rahvaste lõikes. Eesti 1960–2011

Välispäritolu rahvastiku osalise kodumaale naasmise tõttu negatiivseks muutunud rändesaldo vähendas rahvaarvu kümnendi vältel 9,7%, miinuskärgiline loomulik iive lisas sellele veel 2,9%. Siinse käsitlusega hõlmatud maade hulgas oli Eesti rahvastikukadu 1990. a-tel suurim. Eesti rahvaarv vähenes 12,6% võrra (eestlaste arv 3,5%, muude rahvuste arv 27% võrra), järgnesid Läti (vähene-mine 10,7%) ja Bulgaaria (vähene-mine 6,6%). Ida-Euroopa keskmine rahvastikukadu piirdus 1990. a-tel 2,8%-ga, samas kui Euroopa teistes piirkondades suurenes rahvaarv 3,3–6,0% võrra, kusjuures 50–88% juurdekasvust põhjustas sisse-rände otsene mõju.

Käesoleva sajandi esimest kümnendit iseloomustas rahvastiku taastenaajajate järk-järguline paranemine, mis ei viinud siiski rahvastikukao peatumiseni. Uue rahvaloenduse tulemustest selgub, et ajavahemikul 2000–2011 vähenes Eesti rahvaarv 5,7% võrra (eestlased -3,0%, muud rahvused -11,3%). Muutmiskomponentidest andis vähenemisse jätkuvalt suurema panuse ränne, kuid loomuliku iibega võrreldes polnud selle ülekaal enam mäe-kõrgune (vastavalt -3,2% ja -2,5%). Surmade ja sündide vahekorda iseloomustas läbi kümnendi ulatuv positiivne suundumus, mis tipnes loomuliku iibe tõusmisega ajuti-selt nulljooneni (+35 inimest 2010. a). Eestlastel avaldus see suundumus mõnevõrra jõulisemalt ja tõi aastateks 2008–2011 positiivse loomuliku iibe, mis suurendas nelja aasta kokkuvõttes eestlaste arvu 4000 inimese võrra. Aja-vahemikul 2000–2011 piirdus negatiivse loomuliku iibe põhjustatud rahvastikukadu eestlastel 1,2%-ga, negatiiv-sest rändeiibest johtuv rahvaarvu vähenemine ulatus aga 1,9%-ni. Need suhtarvud osutavad iibekomponentide vahekorra muutumisele võrreldes 1990. a-tega, mil pea-miseks eestlaste arvu vähendavaks teguriks oli negatiivne loomulik iive.

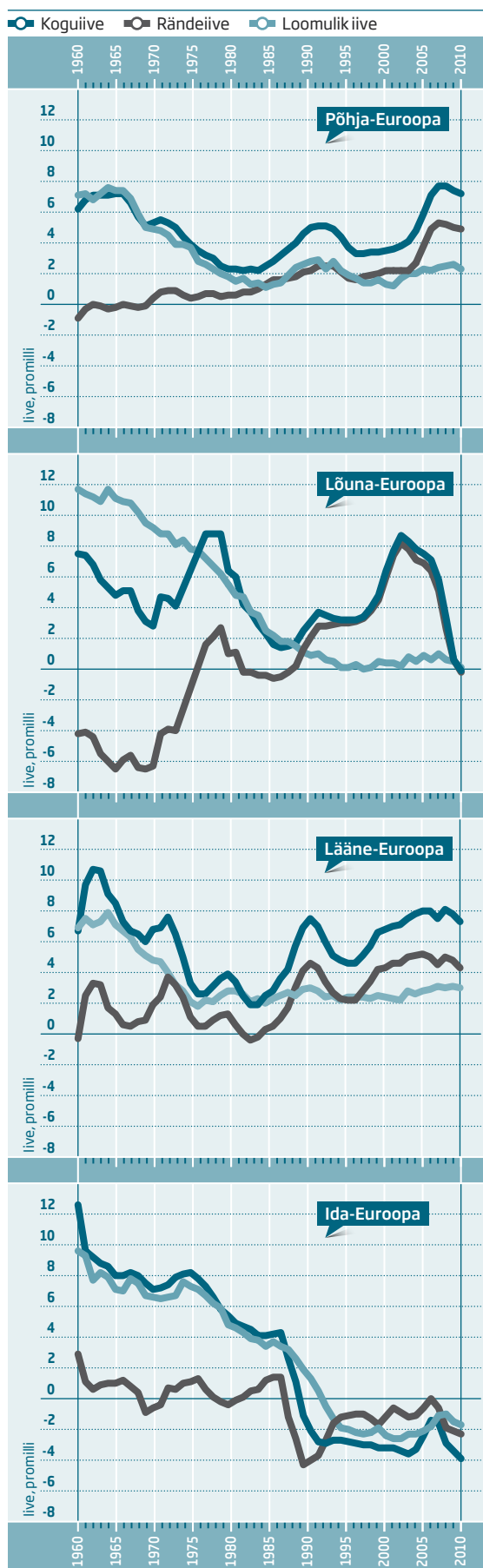
Euroopa taustal on möödunud kümnendi arengud tähendanud Eesti rahvastikutaastelise positsiooni teatud paranemist. Kuigi rahvastikukadu oli 2000. a-il Eestis jätkuvalt suurem kui Euroopa põhiregioonides keskmiselt, asendus võrdluses Ida-Euroopaga kordadesse ulatunud lõhe mõõdukama erinevusega. Viimase 4–5 aasta vältel ei ole Eesti rahvastiku koguiive Ida-Euroopa keskmisest enam negatiivses mõttes eristunud, muutmiskomponenti-dest on seda suundumust toetanud eeskätt loomuliku iibe miinuse vähenemine.

Euroopa teistes piirkondades andis 21. sajandi alguskümnendil tooni rahvastiku kiire kasv: ajavahe-mikul 2000–2011 suurenes rahvaarv Põhja-Euroopas 6,9%, Lääne-Euroopas 9,6% ja Lõuna-Euroopas 7,3% võrra. Nüüdisaegse rahvastikutaaste oludes on sellised kasvunumbrid saavutatavad ainult massilise sisse-rände toel, mida tõendab rändeiibe suurenemine kõigis kol-mes piirkonnas, võrreldes 1990. a-tega. Rände otsene panus varieerus perioodi kokkuvõttes sõltuvalt regioo-nist 64–90% tasemel, millele sisse-rände kogupanuse saamiseks tuleb juurde arvestada rände kaudne mõju.

Joonisel 1.2.9 esitatud võrdlusandmetest paistab ka positiivse majanduskonjunktuuri tähtsus rändepõhise kasvu ühe keskse eeldusena, selle minetamise mõju peegeldavad viimaste aastate trendid Lõuna-Euroopa maades. Rahvaarvu ja selle muutusekomponen-tide võrdlust üksikute riikide kaupa võimaldavad tabelis 1.2.2 esitatud andmed.

Joonis 1.2.9

Loomulik iive, rändeiive ja koguiive.
Euroopa piirkonnad 1960–2011

1.2.8 Kokkuvõtteks

Eelnevas vaadeldi Eesti rahvastikuarengut võrdlevalt Euroopa nelja põhiregiooni taustal. Käsitletud demograafilise nüüdisajastumise algusaega tagasi ulatuv ajaline raam tõi kõigis peamistes rahvastikuprotsessides üsna sarnaselt esile mitu arengujärku, millega seondub ka Eesti asendi muutumine Euroopa rahvastikukaardil.

Neist arengujärkudest esimene ja pikim jõudis lõpule Teise maailmasõjaga, algus ulatub aga 17.–18. sajandisse, kui Hajnali joonest lääne pool asunud maades astuti oluline samm tänapäevase rahvastikutaaste suunas. Kuigi see ei puudutanud veel otseselt taaste tuumprotsesse, sündimust ja suremust, otsustas varase ja kõikse abielu asendumine malthusliku abieluga Eesti rahvastikuarengulise kuuluvuse järgnenud paarisajaks aastaks. Koos Soome, Ingerimaa, Läti ja Leeduga moodustas Eesti uue abielumudeli leviku idapoolseima ala. Princetoni projekti eestvedaja Ansley Coale (1973; 1992) on oma uurimustes näidanud tihedat seost abielumudeli vahetumise ja sündimuseülemineku varase alguse vahel, mis viis Eesti 19. sajandi teisel poolel demograafilise nüüdisajastumise teerajajate hulka Euroopas ja maailmas. Sellesse rühma kuuluvates maades jõudis rahvastikutaaste modernse tüübi väljakujunemine põhijoontes lõpule 1930. aastateks. Selle arengujärgu vältel iseloomustas Eesti demograafilist arengut sarnasus Põhja- ja Lääne-Euroopaga nii suundumustes ja mõjus ühiskonnale kui asendi poolest rahvusvahelistes võrdlustes.

Uue pöörde Eesti rahvastikuarengusse tõi omariikluse kaotus ning selle tunnusjooneks võib esitatud võrdlusainest üldistades pidada eemaldumist pikaajaliselt demograafiliselt arengurajalt. Kuigi rahvastikukaotuste tekitamine ei nõudnud pikka aega, kulus demograafiliste protsessimustrite teisenemiseks terve inim põlv – erinevate arengunäitajate põhjal võib muutuse süsteemselt teostunuks lugeda 1970. aastate alguseks. Põhja- ja Lääne-Euroopas oli sel ajal hoogu võtnud uus rahvastikuarenguline muutustelaine, mille ilmingutega – mõnda erandit kõrvalt jättes – Eesti enam kaasa ei läinud. Selle asemel lähendasid keskmise eluea tõusu lakkamine, peremoodustuse jätkuv noorenemine ja sellest toetatud sündimuse tõus ning rahvastiku vananemise aeglustumine Eestit rahvastikuliselt üha rohkem Ida-Euroopa maadele, seda kuni enamiku protsessimustrite kokkusu-lamiseni 1980. aastatel.

Nõukogude Liidu lagunemine avas kogu Ida-Euroopas tee ühiskondlikele murrangutele, mille üheks osaks on olnud demograafilised muutused. Enamikus selle pöörde käigus esile kerkinud suundumustes – rahvastikukadu, sündimuse vähenemine, keskmise eluea kriisiladne lühenemine, väljaränne, rahvastikuvananemise hoogustumine – paistis Eesti oma Ida-Euroopa kaasteeliste hulgas välja muutuste suure ulatuse poolest. Nagu protsessianalüüsides ilmnas, võib selle põhjuseks pidada ühelt poolt vanast ühiskonnasüsteemist lah-tirakendamise tempot ja teisalt süsteemimuutuse eel kujunenud olukorda (nt pikk seisak eluea pikenedes ja rahvastiku vananemises, väga arvukas välispäritolu rahvastik, sündimuse tõus pärast 1950.–1960. aastate madalat taset).

Kuigi kontrast 1980. aastate ja 1990. aastate demograafiliste näitavate vahel on väga suur, pole võrdlevas vaates sugugi kindel, kas nende kahe kümnendi vahele tuleks asetada ka rahvastikuarengu järgmise etapi algustähtis. Kui võtta lähtekohaks aetus Euroopa põhiregioonide suhtes, siis rahvastikuprotsesside radikaalsele suunamuu-tusele vaatamata jätkus 1990. a-tel pigem 1970.–1980. aastatel välja kujunenud Eesti demograafiline ühtekuuluvus Ida-Euroopaga. Siiski jõuame ka sellest loogikast juhindudes välja rahvastikuarengu periodiseerimise juurde ja peame küsima: kas nüüdis-Eesti puhul on põhjust rääkida uuest arengujärgust või suunab demograafilist põhijoont endiselt hõivanguaja järelmõju? Üheks heaks mooduseks sellisele küsimusele vastust otsida on riikidevahelised võrdlused, millele käesolev inimarengu aruanne keskendub.

Peatüki eelnevates osades toodud võrdlusainest kokku võttes tundub, et Eesti praeguses demograafilises arengus avalduvad üheaegselt nii lähema mineviku mõjud kui uue arengujärgu tunnused. Rahvastikuarengule omast järjepidevust arvestades on selline põimumine küllalt ootuspärane. Minevikust edasikanduva mõju kõige kaalu-kamaks ilminguks on rahvaarvu jätkuv vähenemine, mis eristab Eestit riikidevahelises võrdluses selgesti Põhja- ja Lääne-Euroopa maadest. Kuigi rahvastikukadu leiab aset praegu, paiknevad selle mitmed põhjused Eesti varasemas arengus. Nende hulka kuulub näiteks 1970.–1980. a-te „noor“ peremoodustus, mille asendumine „küpsmaga“ alates 1990. aastatest vähendab vaatluslikke sündimus-näitajaid veel 10–15 aasta vältel ja hoiab loomuliku iibe miinuspoolel. Samuti sisaldasid iseseisvuse taastamisele eelnenud ajas asjaolud, miks paljud muudest rahvustest isikud Eestist 1990. aastatel ja hiljem lahkusid. Minevi-kuga on seotud ka praeguseks vaid osaliselt tasatehtud mahajäämus Euroopa järjepidevate riikide elatustasemest ja sotsiaalsüsteemist, mis sisserändajate ligi-tõmbamise asemel soodustab majandusoludest põhjustatud väljarännet.

Minevikumõju kõrval toovad riikidevahelised võrdlused Eesti rahvastikuarengus esile ka teistsu-guseid jooni. Kõige reljeefsemalt avaldub see vahest perevormide mitmekesisuses, mis paigutab Eesti teise demograafilise ülemineku teerajajate hulka (Sobotka 2008; Lesthaeghe 2010). Eestit lähendavad Euroopa kontekstis kõrgema sündimusega maadele töö- ja pereelu ühitamise võimalused, lastehoiuteenuse suhteliselt hea kättesaadavus ja alates 2004. a ka Põhjamaadest üle võetud kõrge asendusmääraga sissetulekupõhine vane-mapalga süsteem. Kuigi Põhjamaadega võrreldav heaolu-süsteem jääb meile lähemas tulevikus kättesaamatuks, on töö- ja pereelu ühitamise võimalusi Eestis hinnatud Euroopa Liidu ida- ja lõunapoolsete maade taustal üheks paremaks (Matysiak 2011). Nüansikamad protsessikä-sitlused (Klesment, Puur 2010) on näidanud positiivset seost haridustaseme ja teisesünni tõenäosuse vahel, mis on teadaolevalt üheks Põhjamaade kõrgemat sündimust toetavaks teguriks (Kravdal 1992; Vikat 2004; Gerster jt 2007). Kui mõelda rahva haritumast kihist kui tee-näitajast, võiks positiivse haridusseose ilmnemist pidada tuleviku seisukohalt heaks märgiks.

Võrdlusvaates tähelepanu vääri-vad uued jooned ei piirdu peremudelite ja sündimusega, neid võib leida ka teiste protsesside juures. Näiteks rahvastiku vana-

nemise kontekstis väärib teadvustamist Eesti vanemaaliste tähelepanuväärselt kõrge tööhõive. Enne majanduslangust, a-il 2005–2009 asus Eesti 55–64-aastaste hõivemäära poolest Euroopa Liidu maade hulgas Rootsi ja Taani järel teisel-kolmandal kohal. Selline asetus on Eesti vanemaaliste rahvastiku tervisenäitajate taustal ehk üllatav, kuid võiks sisendada usku ühiskonna võimesse leevendada demograafilise vananemise tagajärgi. Suremuse osas kinnitavad võrdlused Eesti sisenemist südame-veresoonkonna haiguste taandumise ajajärku, mis on lääneriikides alates 1970. aastatest eluea pikenemise peamiseks teguriks. Uude etappi sisenemisel edestas Eesti oma Balti naabreid ja on naiste osas jõudnud järele Ida-Euroopa kõige edukamatele siirderiikidele.

Kuigi demograafide ootused rahvastikutaaste tuleviku suhtes muutusid möödunud kümnendil varasemast mõnevõrra optimistlikumaks (Morgan 2003; Goldstein, Sobotka, Jasiloniene 2009; Bongaarts, Sobotka 2012), ei viita riikidevahelised võrdlused 1980.–1990. aastatel Euroopas välja kujunenud piirkondlike erisuste peatsele kadumisele. Rahvastikutaaste komponentidest on Euroopat läbivate erinevuste peamiseks kandjaks sündimus, mis asetab ühele poole taastetaseme lähedase sündimusega Põhja- ja Lääne-Euroopa ning teisalt madalama sündimusega Lõuna- ja Ida-Euroopa ning saksakeelsed riigid (Frejka, Sobotka 2008). Eesti asub nende kahe demograafilise võõrte piiril ja nii võib pikemaajalise väljajavaate seisukohast pidada määravaks seda, kumma võõrte suunas meie ettevõtmised ja rahvastikuloolise pärandi mõju Eestit viivad.

Sellest pikemaajalise kursi võtmisest olenemata tuleb lähemas tulevikus olla valmis selleks, et Eesti demograafilist päevapilti hakkab üha tugevamini vormima 1990. aastatel toimunud sündimuse vähenemine. Alanud kümnendil hakkavad nende aastate väiksemaarvulised põlvkonnad ise lapsevanema ikka jõudma, mis kahandab paratamatult ja märgatavalt sündide arvu ning viib loomuliku iibe taas sügavamale miinuspoolele. See tähendab ühtlasi rahvastikukao ja rahvastiku vananemise jätkumist ning nõuab ettemõtlevat kohanemispingutust paljudes ühiskonnaelu valdkondades. ÜRO rahvastikuprognoside kahe tõepärasema stsenaariumi raames ennustatakse Eestile 2050. aastaks eakate (65+) osakaalu tõusu praeguselt ligi 18%-lt 25–26%-ni (United Nations 2011). Eakate ülalpeetavussuhe (65+aastaste ja 20–64-aastaste arvu suhe) suureneb samal ajavahemikul eeldatavasti 28-lt 47–49-ni.

Eesootavate muutuste ulatusele vaatamata oleks ekslik arvata, nagu oleksid need midagi Eestile ainuomast. ÜRO prognooside kohaselt on Eestile prognoosi-

tav üllatavalt sarnane sellega, mida ennustatakse Euroopas kõige kestlikuma rahvastikutaastega Põhjamaadele, kus 21. sajandi keskpaigaks kerkib eakate suhtarv 17%-lt 25%-ni ja ülalpeetavussuhe 28-lt 47-le. Lääne-Euroopale ennustab ÜRO eakate osakaalu tõusu keskmiselt 27–28%-ni ja ülalpeetavussuhte suurenemist 52–53-ni, Ida-Euroopale eakate suhtarvu vahemikus 27–30% ning ülalpeetavussuhte 52–55. Kui rahvastikumuutused Euroopa ühiskondade kohanemisvõime piiri katsetama hakkavad, juhtub see kõige tõenäolisemalt Vahemere- maades. Pika keskmise eluea ja praeguseks ligi kolm aastakümnet valitsenud väga madala sündimuse järelmina ootab seda piirkonda eakate suhtarvu tõus kolmandikuni rahvastikust (32–34%) ja ülalpeetavussuhte suurenemine 66–69-ni. Sarnane tulevik on ees ootamas käesoleva kogumiku kaugemate võrdlusriikide hulka kuuluvaid Aasia tööstusmaid, mis läbisid demograafilise ülemineku 20. sajandi teisel poolel erakordselt kiiresti. Nii prognoosib ÜRO Lõuna-Koreale 2050. aastaks eakate suhtarvu 33–36% ja ülalpeetavussuhteks 67–71 ja Singapurile vastavalt 32–35% ning 63–67. Kolmes Lõuna-Ameerika võrdlusriigis suureneb ülalpeetavussuhe 2050. aastaks 37–42-ni, rahvastikuvananemise kõrgpunkt jääb aga 21. sajandi teise poole. Prognoositud numbriliste näitade väike hajuvus variantide vahele osutab ennustuste täpsusele, mis tuleneb sellest, et nii 21. sajandi keskpaiga eakad kui ka enamik nende ülalpidajatest on tänases rahvastikus juba olemas.

Lõpetuseks tuleb rõhutada, et kuigi rahvastiku- prognoosid on heaks abiks demograafiliste suundumuste etteaimamisel ühe-kahe põlvkonna ulatuses, ei määra need siiski rahvastikuarengu käiku. Seetõttu ei piirdu Eesti demograafiline arenguruum eelnevas viidatud prognooside numbrivahemikuga, mis mõne teise riigi taustal võib sisendada isegi petlikku mugavustunnet. Avatud ja väikese ühiskonnana on Eesti ka demograafiliselt dünaamilisem ja mõjutatavam kui suuremad riigid, mille tõenduseks on Eesti asend mitmete rahvusvaheliste võrdluste äärmuspositsioonil või selle läheduses. (Äärmuspositsioonil olek tähendab, et võrdlustes ollakse, sõltuvalt näitaja mõõtühikust, kõige suurem, kõige väiksem, kõige pikem, kõige lühem, kõige kiirem, kõige aeglasem.) Käesoleva ülevaate kokkuvõtlikuks sõnumiks võiks olla võimaluste olemasolu nii positiivseteks kui negatiivseteks arenguteks. Nende võimaluste soovitava kasuks pööramine ei ole kindlasti teostatamatu, kuid eeldab riigi ja laiema ühiskonna vahelist usaldust ning ühist tarka tööd. ○

Autorid tänavad Liili Abuladzet, Asta Põldmat ja Jaak Valget peatüki valmimisele kaasa aidanud kommentaaride ja soovitude eest.

Viidatud allikad

- ANNISTE, K; TAMMARU, T; PUNGAS, E; PAAS, T. (2012). Dynamics of educational differences in emigration from Estonia to the old EU member states. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 16(1), 219–235.
- BILLARI, F; LIEFBROER, A; PHILIPPOV, D. (2006). The postponement of childbearing in Europe: driving forces and implications. *Vienna Yearbook of Population Research*, 4, 1–18.
- BONGAARTS, J; SOBOTKA, T. (2012). A demographic explanation for the recent rise in European fertility. *Population and Development Review*, 38(1), 83–120.
- BROWN, D; SCHAFFT, K. (2002). Population deconcentration in Hungary during the post-socialist transition. *Journal of Rural Studies*, 18(3), 756–793.
- CALDWELL, J.C. (2006). *Demographic Transition Theory*. Springer.
- CASTLES, S; MILLER, M. (2008). *The Age of Migration*. 4th Edition. London: Palgrave Macmillan.
- CHAMPION, T; ED. (1989). *Counterurbanisation: The Changing Pace and Nature of Population Deconcentration*. London: Edward Arnold, 1–18.

8. CHESNAIS, J.-C. (1992). *Demographic Transition. Stages, Patterns and Economic Implications*. Oxford: Oxford University Press.
9. COALE, A.J. (1973). The demographic transition reconsidered. *Proceedings of the IUSSP International Population Conference*, 1. Liege: Editions Ordina, 53–73.
10. COALE, A.J. (1992). Age of entry into marriage and the date of the initiation of voluntary birth control. *Demography*, 29(3), 333–341.
11. COALE, A.; WATKINS, S; EDS. (1986). *Fertility Decline in Europe: The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
12. COLE, J; FILATOTCHEV, I. (1992). Some observations on migration within and from the former USSR in the 1990s. *Post-Soviet Geography*, 33(7), 532–543.
13. COLEMAN, D. (2006). The European demographic future: determinants, dimensions and challenges. Demeny, P; McNicoll, G; eds. *The Political Economy of Global Population Change 1950–2050*. Population and Development Review, Supplement to Vol. 32, 52–95.
14. EUROPEAN COMMISSION (2005). Green paper „Confronting demographic change: a new solidarity between generations”. Brussels: Commission of the European Communities.
15. FREJKA, T; SOBOTKA, T. (2008). Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. *Demographic Research SC7: Childbearing Trends and Policies in Europe*, 19, 15–46.
16. GERSTER, M; KEIDING, N; KNUDSEN, L.B; STRANDBERG-LARSEN, K. (2007). Education and second birth rates in Denmark 1981–1994. *Demographic Research*, 17, 181–210.
17. GOLDSTEIN, J.R; SOBOTKA, T; JASILIONIENE, A. (2009). The end of „lowest-low” fertility? *Population and Development Review*, 35(4), 663–699.
18. HAJNAL, J. (1965). European marriage patterns in perspective. In D.V. Glass, D.E. Eversley, eds. *Population in History. Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold, 101–143.
19. JASILIONIS, D; MESLE, F; SHKOLNIKOV, V.M; VALLIN, J. (2011). Recent life expectancy divergence in the Baltic countries. *European Journal of Population*, 27(4), 403–431.
20. KATUS, K. (1994). Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. Lutz, W; Scherbov, S; Volkov, A; eds. *Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union Before 1991*. London and New York: Routledge, 89–111.
21. KATUS, K. (2000). Long-term mortality trend in the Baltic countries. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 4(3), 231–256.
22. KATUS, K; PUUR, A; PÖLDMÄ, A; SAKKEUS, L. (2003). *Population Ageing and Socio-economic Status of Older Persons in Estonia*. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
23. KATUS, K; PUUR, A; PÖLDMÄ, A; SAKKEUS, L. (2007). First union formation in Estonia, Latvia and Lithuania: Patterns across countries and gender. *Demographic Research*, 17, 247–300.
24. KERTZER, D.I; BARBAGLI, M. (2003). *Family Life in the Twentieth Century. The history of the European family*, 3. New Haven and London: Yale University Press.
25. KLESMENT, M. (2010). *Fertility Development in Estonia during the Second Half of the 20th Century: The Economic Context and its Implications*. Dissertations in social sciences, 46. Tallinn: Tallinn University.
26. KLESMENT, M; PUUR, A. (2010). Effects of education on second births before and after societal transition: evidence from the Estonian GGS. *Demographic Research*, 22, 891–932.
27. KRAVDAL, Ø. (1992). The emergence of a positive relation between education and third birth rates in Norway with supportive evidence from the United States. *Population Studies*, 46(3), 459–475.
28. KULU, H. (1997). *Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
29. LANDRY, A. 1982 (1934). *La Révolution Démographique. Études et Essais sur les Problèmes de la Population*. Paris: INED.
30. LEE, R.D; REHER, D.S; EDS. (2011). Demographic transition and its consequences. *Population and Development Review*. A Supplement to Vol. 37.
31. LESTHAEGHE, R. (1995). The second demographic transition in Western Countries: An interpretation. In K. Mason and A.-M. Jensen, eds. *Gender and Family Change in Industrialised Countries*. Oxford: Clarendon Press, 17–62.
32. LESTHAEGHE, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211–251.
33. MARKSOO, A. (2005). Linnastumine nõukogude aastatel. Kulu, H; Tammara, T; toim. *Asustus ja ränne Eestis: uurimusi Ann Marksoo 75. sünnipäevaks*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 59–81.
34. MARTIN, L.G; PRESTON, S.H. (1994). *Demography of Aging*. Washington, D.C.: The National Academies Press.
35. MATYSIAK, A. (2011). *Interdependencies between Fertility and Women's Labour Supply*. Springer.
36. MERTELSMANN, O. (2011). Keskmise oodatav eluiga stalinismiaegses Eestis. *Ajalooline ajakiri*, 1, 105–110.
37. MORGAN, P.S. (2003). Is low fertility a twenty-first-century demographic crisis? *Demography*, 40(4), 589–603.
38. MUSTRIK, K. (2011). Välismaal töötamise kogemus Euroopa riikide elanike seas. *Magistritöö*, Tartu Ülikool, geograafia osakond.
39. NAZIO, T. (2008). *Cohabitation, Family and Society*. New York and London: Routledge, Taylor and Francis Group.
40. NOTESTEIN, F.W. (1945). *Population – The long view*. In Schultz, T.W; ed. *Food for the World*. Chicago: Chicago University Press, 36–57.
41. PALLI, H. (1997). *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus.
42. PLAKANS, A; WETHERELL, C. (2005). The Hajnal line and Eastern Europe. In Engelen, T; Wolf, A.P; eds. *Marriage and the family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis*. Amsterdam: Aksant, 105–126.
43. PUUR, A; PÖLDMÄ, A. (2010). Rahvastiku vananemine demograafilises vaates. *Sotsiaaltrendid V*. Tallinn: Statistikaamet, 16–32.
44. PUUR, A; RAHNU, L. (2011). Teine demograafiline üleminek ja Eesti rahvastiku nüüdisareng. *Akadeemia*, 23(12), 2225–2272.
45. PUUR, A; RAHNU, L; MASLAUSKAITE, A; STANKUNIENE, V; ZAKHAROV, S. (2012). Transformation of partnership formation in Eastern Europe: The legacy of the past demographic divide. *Journal of Comparative Family Studies*, 43(3), 389–418.
46. REHER, D.S. (2004). The demographic transition revisited as a global process. *Population, Space and Place*, 10, 19–41.
47. RÖBAKOVSKII, L. (1987). *Migratsija naselenija: prognosõ, faktorõ, politika*. Moskva: Nauka.
48. SAKKEUS, L. (1991). *Post-war migration trends in Estonia*. RU sari B, nr.15. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.
49. SELLER, M; URRY, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A*, 38(2), 207–26.
50. SOBOTKA, T. 2008. The diverse faces of the second demographic transition in Europe. *Demographic Research: SC7: Childbearing Trends and Policies in Europe*, 19, 171–224.
51. SZELÉNYI, I. (1996). Cities under socialism – and after. In Andrusz, G; Harloe, M; Szélenyi, I; eds. *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford: Blackwell Publishers, 286–317.
52. TAMMARU, T; LEETMAA, K; SILM, S; AHAS, R. (2009). Temporal and spatial dynamics of the new residential areas around Tallinn. *European Planning Studies*, 17(3), 423–39.
53. TAMMARU, T; KUMER- HAUKANÖMM, K; ANNISTE, K. (2010). Eesti diaspora kujunemise kolm lainet. Praakli, K; Viikberg, J; toim. *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 35–55.
54. UNITED NATIONS (2011). *World Population Prospects*. New York: United Nations Population Division.
55. VAN DE KAA, D. (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin* 42 (1).
56. VALLIN, J; MESLÉ, F. (2005). Convergences and divergences: an analytical framework of national and sub-national trends in life expectancy. A new approach to health transition. *Genus*, vol.LXI, no.1, pp.83–124.
57. VIKAT, A. (2004). Women's labour force attachment and childbearing in Finland. *Demographic Research SC3: Contemporary Research on European Fertility: Developments and Perspectives*, S3, 177–212.

1.3

Haridus

Anu Toots, Triin Lauri

Ootused hariduse panusele ühiskonna arengusse on tänapäeval märgatavalt kasvanud. Pole harvad sõnavõttud, kus hariduses nähakse ravimit absoluutselt kõigi murede vastu. Sel sajandil on haridusteemad ilmunud mitmete niisuguste rahvusvaheliste organisatsioonide põhiagendas, kes varem haridusega ei tegele (OECD, EU, WB, WTO). Seni on haridust kui kultuurilise integratsiooni tegurit peetud siseriiklikuks valdkonnaks, ent rahvusvaheliste organisatsioonide esiletõus hariduse juhtimises (*education governance*¹) viitab hariduse ja hariduspoliitika globaliseerumisele.

Laias laastus võib rääkida kahest ülesandest, mida tänapäeva hariduse juhtimisele e nn haridusvalitsemisele omistatakse. Esiteks, majanduslik vaade, mille kohaselt on hea haridus riigi majandusliku konkurentsivõime ja kestlikkuse võti. See vaatenurk seletab, miks ÜRO kõrval on hariduse mõõtmise (ja pingeridade) vastu hakanud huvi tundma majandusele orienteeritud rahvusvahelised organisatsioonid, nagu Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD), Maailmapank (WB) ja Maailma Majandusfoorum (WEF).

Hariduse teiseks, kultuuriliseks ja poliitiliseks ülesandeks on suurendada sotsiaalset sidusust. Ka see perspektiiv on kujunenud märksa mitmetahulisemaks kui algne ÜRO inimõiguste-keskne lähenemine. Haritus on küll individuaalne kapital ning see lähenemine on neoliberaalse maailmavaate lainel rohkelt rõhutatud, kuid lisaks sellele on haridus tõhus tööriist inimestevahelise mõistmise ja koosmeele edendamiseks. Mitmete uuringute kohaselt on haritud inimesed sallivamad, demokraatiat pooldavamad (Mc Mahon 2004), konstruktiivsema tervisekäitumisega (Grossmann 2000), õnnelikumad (Putnam, Helliwell 1999) ning tööturul paremini toimetulevad. Tõenäoselt on hariduse majanduslikud ja sotsiaalsed funktsioonid vastastikku seotud, sest nii kaasaegne majandus kui ka demokraatia eeldavad avatud meelelaadiga sotsiaalselt tundlikke inimesi, kes suudavad kiiresti kohaneda uute töökollektiivide ja kultuuridega ning arukalt ja aktiivselt avalikus elus kaasa lüüa. Püüd ühitada hariduse ratsionaalset ja sotsiaalset funktsiooni on iseloomulik eeskätt Euroopa Liidule, mille hariduse eesmärgid (ET2020) on sihitud küll targale majanduskasvule, kuid teevad seda just hariduse sotsiaalsete indikaatorite kaudu (nt haridustee varakult katkestajate) ja väheste baasoskustega laste osakaalu vähendamine).

Teadmuspõhise ja globaalse majanduse kõrval on olulised hariduse arengute mõjutajad ka rahvastiku vananemine ja pinged massiliseks muutunud hariduse

rahastamises. Rahvastiku vananemine on haridusse toonud elukestva õppe filosoofia, mille kohaselt peaks inimene õppima hällist hauani. Sellega on omakorda kaasnenud hariduses osalemise mõõtmise peaaegu kogu elukaare ulatuses. Nii mõõdavad Euroopa Liit ja Maailma Majandusfoorum täiskasvanute hariduses osalemise määra ning OECD viis 2011. aastal esmakordselt läbi nn täiskasvanute PISA ehk täiskasvanute teadmisi ja töökohal toimetuleku oskusi mõõtvat võrdlusuuringu PIAAC². EL ja OECD mõõdavad koolieelikute (3–5-a.) laste hariduses osalemise määra, IEA kavandab sellevanuste laste teadmiste ja oskuste mõõtmise uuringut. Alushariduse tähtsuse rõhutamine EL-i ja OECD materjalides tõukub veendumusest, et see on hariduse etapp, kus investeeringud nii tulemuse kui ka õigluse seisukohalt teineteist täiendavad. Mida kaugemale hariduse investeeringud elukaart arvestades nihkuvad, seda suurem on oht, et õigluspüüdlused tulevad efektiivsuse arvelt (Cunha jt 2005).

Alushariduse ja elukestva õppe kõrval on oluline muutus ka kõrghariduse laienemine. Kunagine üksikute privileeg on tänaseks enamiku võimalus ning Euroopa Liit seab eesmärgiks kõrghariduse 40-protsendilise osakaalu ühiskonnas. Viimane on omakorda tekitanud pingeid hariduse rahastamises ning hoogustanud debatti kõrghariduse olemuse (kas avalik või erakaup) ning ka piirideüleste pakkujate (haridusteenuse ekspordi) osas.

1.3.1

Rahvusvahelised haridusmõõdikud

Haridust mõõdavad väga mitmed rahvusvahelised koondindeksid ja pingeread. See kinnitab hariduslike näitajate olulisust ühiskonna arengutaseme ja -trendide mõõtmisel. Laias laastus võib rääkida koondindeksitest, mille üheks alaindeksiks on mõni hariduse mõõdik või siis näitajad otseselt hariduse tulemuslikkust mõõtvatest indeksitest/pingeridadest (**tabel 1.3.1**). Eraldi grupi moodustavad Euroopa Liidu Lissaboni strateegia hariduse ja koolituse ühtsed eesmärgid ja tähised.

Hariduse olukorra mõõtmine tugineb valdavalt riiklikule statistikale, kuid mõned indeksid kasutavad ka eksperthinnanguid hariduse kvaliteedile (nt globaalse konkurentsivõime indeks (GCI) – ekspertide hinnangud; Legatumi Instituudi hüveolu indeks (LPI) – avaliku arvamuse hinnangud). Omaette klassi moodustavad suured rahvusvahelised hariduse osapoolte küsitlused,

1. *Governance* on viimase aja akadeemilises kirjanduses populaarsust koguv termin ning selle kasutusala ja -tähendused on üsna laialivalguvad. Siin viitab *governance* nn uut tüüpi valitsemisele, milles riigil on pigem suunav kui vahetult elluviiv roll ning millesse on kaasatud era- ja mittetulundussektori partnerid lokaalsest kuni globaalse tasandini.

2. *Program for the International Assessment of Adult Competencies* – Eestis tuntud nimetuse all „Tea ja oskan“

Tabel 1.3.1

Tuntumad haridusindeksid ja nende indikaatorid

Indeksi koostaja	Indeksi nimetus ja ingliskeelne akronüüm	Indikaatorid
Koondindeksid, mille seas on hariduse alaindeks		
ÜRO (UNDP)	ÜRO inimarengu indeks HDI <i>Human Development Index(1/3)*</i>	Täiskasvanute keskmine kooliaastate arv; 7-aastaste laste oodatavad kooliaastad
WEF	Globaalse konkurentsivõime indeks GCI <i>Global Competitiveness Index(1/12)</i>	osalus ISCED 2. ja 3. taseme hariduses, hariduse vastavus- majandusvajadustele, reaalinete õpetamise kvaliteet, majandus- ja juhtimiskoolide tase, töötajate koolitusvõimalused
OECD	Parema elu indeks BLI <i>Better Life Index (1/11)</i>	Vähemalt keskharidusega inimeste osakaal 24–64-aastaste seas; PISA 2009 skoor; 5-aastaste laste oodatavad kooliaastad
Legatum Institute	Hüveolu indeks LPI <i>Legatum Prosperity Index (1/8)</i>	Osalus 1; 2. ja 3. taseme hariduses; hariduse kvaliteet; inimkapital (tööjõu keskmine haridustase)

Hariduse tulemuslikkust mõõtvad olulisemad indeksid

OECD	Õpitulemuste võrdlusuuring PISA <i>Programme for International Student Assessment</i>	15.-aastaste teadmised matemaatikas, loodusteadustes ja funktsionaalses lugemisoskuses
OECD	Rahvusvaheline täiskasvanute oskuste uuring PIAAC <i>Programme for the International Assessment of Adult Competencies</i>	Täiskasvanute kognitiivsed ja kommunikatiivsed oskused tööturul toimetulekuks
IEA	Matemaatika ja loodusainete võrdlusuuring TIMSS <i>Trends in International Mathematics and Science Study</i>	4. ja 8. klassi õpilaste teadmised matemaatikas ja loodusteadustes
IEA	Rahvusvaheline lugemisuuring PIRLS <i>Progress in International Reading Literacy Study</i>	4. klassi õpilaste lugemisoskused
IEA	Rahvusvaheline kodanikuhariduse uuring ICCS <i>International Civic and Citizenship Study</i>	8. klassi õpilaste teadmised ja hoiakud demokraatiast

Lissaboni strateegia hariduse alastrateegia „Haridus ja koolitus 2020” tähised

EL	Alushariduses osalemine vähemalt 95%	Madala sooritustasemega õpilase osakaal vähem kui 15%	Haridustee** varakult katkestajad (vanuses 18–24 a) vähem kui 10%	Kõrgharidusega** noorte osakaal (vanuses 30–34 a) vähemalt 40%	Täiskasvanud elukestvas õppes (vanuses 26–64 a) vähemalt 15%
----	--------------------------------------	---	---	--	--

*osaindeksid

**haridustähised, mis kuuluvad EL-i 10-aastase kasvustrateegia „Euroopa 2020” viie juhttähe hulka

millega mõõdetakse nii õpilaste tegelikku saavutustaset erinevates ainevaldkondades kui ka õpetajate ja õpilaste hoiakuid õppimise ja õpetamise suhtes. Mõned uuringud (PIRLS) küsitlevad ka lapsevanemaid. Taoliste võrdlevate uuringutega alustas juba 1960. aastal Rahvusvaheliste Haridustulemuste Hindamise Assotsiatsioon (IEA), kes on tänapäeval tuntud eelkõige matemaatika ja loodusainete võrdlusuuringu (TIMSS) ning lugemisoskuste uuringu (PIRLS) korraldajana. IEA kõrval on mõjukaks haridusuuringute läbivijaks kujunenud ka OECD oma PISA uuringutega, mis esmakordselt viidi läbi 2000. aastal. Nii IEA kui ka OECD uuringuid korratakse teatud tsüklilisusega (3–5-aastane intervall), mis võimaldab jälgida haridussüsteemide arengutrende. Aasta-aastalt on IEA ja OECD uuringutes osalejate hulk kasvanud, seda eeskätt just tõusvate majanduste ning arengumaade arvelt. Kui 1995. a osales TIMSS uuringus 46 maad, siis 2011. aastal oli neid juba 77.

1.3.2

Eesti asend haridusindeksites

Järgnevalt analüüsime Eesti positsiooni levinumate hariduse mõõdikute lõikes. Kõigepealt käsitleme kvantiteedi mõõdikuid, mis kirjeldavad hariduses osaleva elanikkonna parameetreid ja suundumusi. Teiseks uurime hariduse kvaliteedi mõõdikuid, mis näitavad õpilaste teadmiste ja oskuste taset ning tööturuga seotud eksperimentide hinnangut sellele.

Hariduses osalemine

ÜRO/UNDP traditsiooni kohaselt on hariduse kvantiteeti mõõdetud teatud vanusekohordi osalemisena eakohase haridustaseme õppes (ISCED alusel). Kui globaalses mastaabis võib olla oluline tagada maksimaalselt suurele osale rahvastikust vähemalt põhiharidus (1. tase), siis arenenud maades mõõdetakse osalust 2. tasemel (keskhari-

dus) ja 3. tasemel (kõrgharidus). Lähtuvalt elukestva õppe printsiibist mõõdetakse ka koolieelikute osalemist lasteaias (ISCED 0) ning täiskasvanute osalust täienduskoolitustes.

Kõrvuti osalusega (*enrolment*) peavad OECD ja Euroopa Liit tähtsaks ka haridustaseme lõpetamist (*attainment*), millest tulenevalt mõõdetakse kõrgharidusega inimeste osakaalu vanusegruppides. EL on oma „Euroopa 2020” kasvustrateegias andnud kahele haridustahisele erilise, juhttähise staatuse (*headline target*), kuna nende saavutamist peetakse eriti oluliseks nn targa majanduse saavutamisel. Nende kahe hariduse juhttähise kohaselt peab aastaks 2020 igas liikmesriigis olema:

- vähemalt 40% 30–34-aastastest kõrgharidusega,
- mitte rohkem kui 10% 18–24-aastastest üksnes põhihariduse või vähemaga (nn haridustee varakult katkestajad).

Eesti positsioon näeb haridusosaluse mõõdiku rahvusvahelises võrdluses hea välja, st osalus alus-, põhi- ja keskhariduses on maailma esikolmekümne tasemel. Võttes ÜRO inimarengu indeksist välja majandusliku jõukuse näitajad, tõuseb Eesti pingereas 34. kohalt 26. kohale. Ka Euroopa Liidu kahe juhttähise osas ületab Eesti Euroopa Liidu keskmist taset, kuigi 2020. a eesmärk veel saavutatud pole. Kuigi põhihariduse või vähemaga piirdunud noorte osakaal Eestis on viimasel kümnendil pidevalt langenud, jääb Eestis see vähenemistempe alla paljudele teistele liikmesriikidele alla (European Parliament 2011).

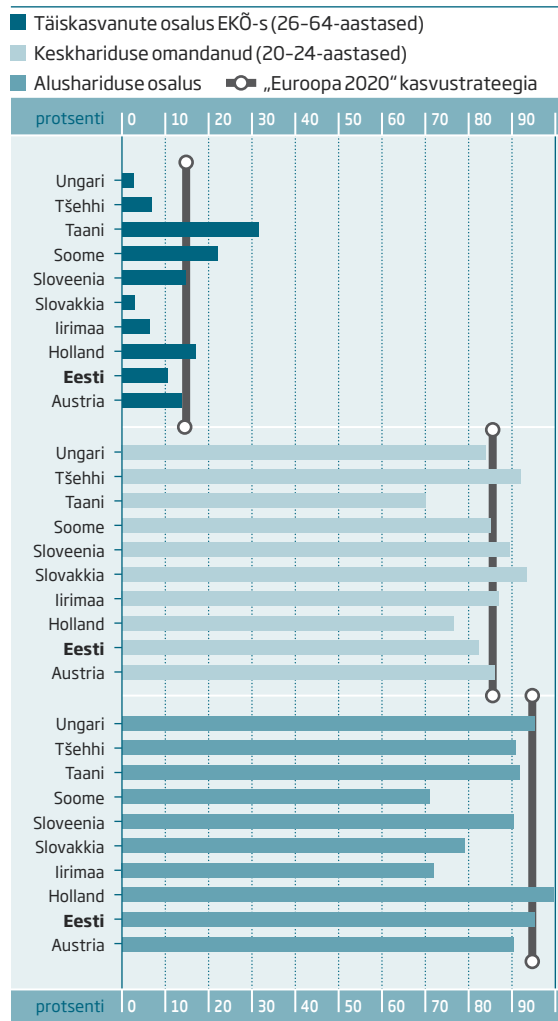
Lisaks vanusekohortide protsentuaalsele haaratusele haridusse mõõdab ÜRO Inimarengu indeksi hariduse alaindeks ka väikelaste oodatavaid kooliaastaid või täiskasvanute keskmist kooliaastade arvu. Eesti täiskasvanu käib koolis keskmiselt 12 aastat, millega oleme maailmas 8. kohal. Eesti 7-aastaste laste oodatavad kooliaastad jätavad Eesti aga alles 24. kohale. Kui Uus-Meremaal, Austraalias, Iirimail, Islandil, Soomes, Lõuna-Koreas, Taanis, Sloveenias ja Hollandis prognoositakse keskmiseks näitajaks 17–18 kooliaastat, siis Eestis vaid 15,7. Oodatavate kooliaastade arvutus põhineb kahel teguril – osalus hariduses vanusegruppide lõikes ja kooliealiste laste osakaal rahvastikus. Tõenäoliselt on Eesti oodatavate kooliaastade näitaja alanemine tingitud rahvastiku vananemise protsessidest.

Siiski pole kõik seostatav rahvastikuprotsessidega. OECD viimane hariduse ülevaade toob esile, et keskharidusega noorte hulk on Eestis kahanenud märksa kiiremini kui teistes maades; samuti pole märgata samasugust kõrghariduse omandanud 25–34 aastaste kasvu nagu Lõuna-Koreas, Iirimail või Poolas (OECD 2012 b). Seega on olemas teatud risk, et Eesti toetub oma edus pigem minevikunäitajatele ega suuda tulevikus oma praegust kõrget positsiooni hoida.

Olulisemaks kui seda on haridusosaluse näitajad tervikuna, tuleb Eesti jaoks pidada suurt soolist tasakaalustamatust, mis saab alguse juba põhihariduses ning kandub sealt edasi kutse-, kes- ja kõrgharidusse. Üldiselt peavad mitmed rahvusvahelised indeksid naiste osaluse tõstmist hariduses tähtsaks. Ka EL-i haridusstrateegias „Haridus ja Koolitus 2010” oli üheks tähtsaks naiste osakaalu tõstmine reaalainete lõpetajate hulgas. Ilmselt pole üllatav, et Eesti sai siin esikoha, ületades Euroopa

Joonis 1.3.1

Euroopa taustariikide võrdlus hariduses osalust mõõtvate sihttähiste põhjal 2009. a andmete alusel, %

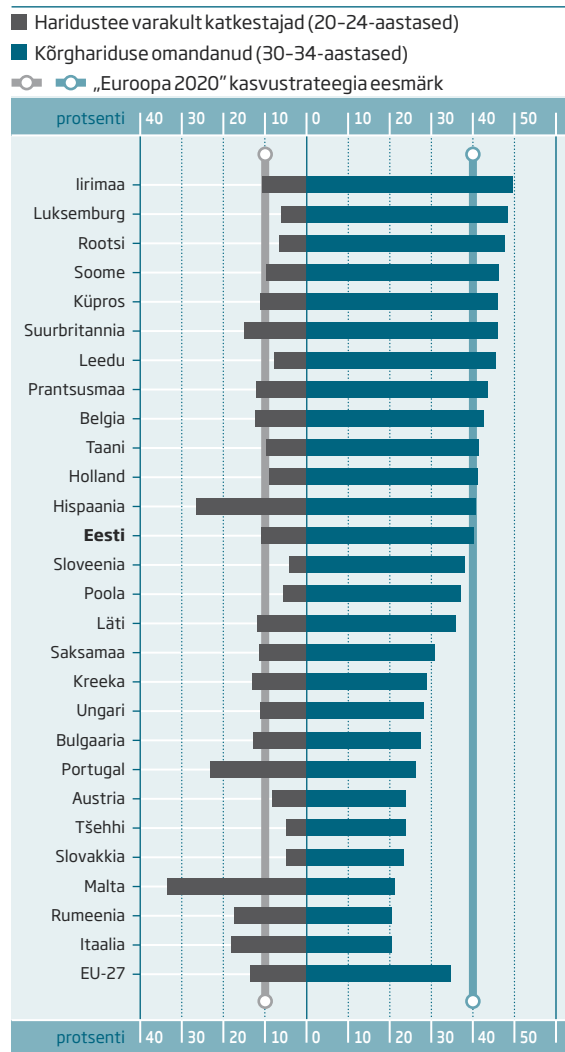
Allikas: Eurostat

Liidu keskmist taset 10%. 2009. aastal olid Eestis ligi pool (42%) reaalainete erialade lõpetajatest naised (European Commission, 2011).

Naiste osakaalu suurenemine kõrghariduses on üldine trend, mis iseloomustab kõiki OECD riike ja peaaegu kõiki erialasid. 20-aastaste kohordist õpib ülikoolis 42% naistest ja 30% meestest. Alates 2000. a on naiste osakaal üliõpilaskonnas pidevalt kasvanud (ligi 10% aastas), mille tagajärjel on Euroopa Liidus iga 100 meestudengi kohta 124 naistudengit. Ka selle mõõdiku osas hoiab Eesti liidrikohta 156 naisega 100 mehe kohta. Ootuspäraselt suureneb naiste ülekaal ka kõrgkooli lõpetajate seas. Kui Euroopas on naisi üliõpilaste koguarvust keskmiselt 55% ja ülikoolide lõpetajate hulgas 59%, siis Eestis ja Lätis on koguni 70% kõrgkoolide lõpetajatest naised, mis näitab, et kõrgkoolist väljalangejate seas on mehed suures ülekaalus (European Commission 2009). Sooline tasakaalutus on märkimisväärne ka õppevaldkonniti. Kuues valdkonnas kaheksast on naiste osakaal kõrgkooli lõpetajate seas Euroopas ligi pool või üle selle. Eestis on hariduse ja heaoluteeninduse valdkondades üle 90% lõpetajatest naised, mis on EL-is kõrgeim näitaja.

Joonis 1.3.2

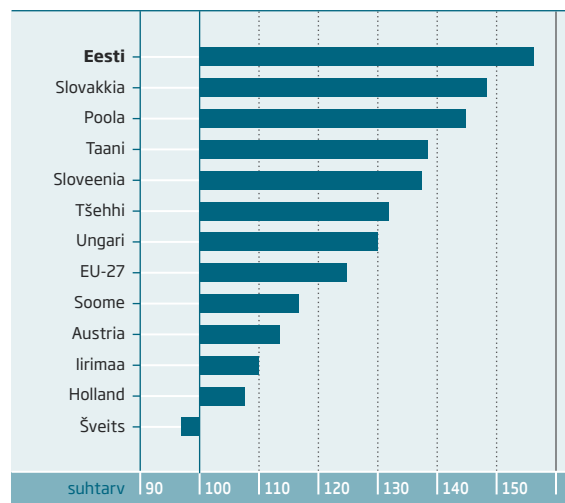
EL-i liikmesriikide asend kasvustrateegia „Euroopa 2020” hariduse valdkonna juhttähistes 2011. a seisuga

Allikas: Eurostat 2013

Joonis 1.3.3

Naisüliõpilaste arv 100 meesüliõpilase kohta kõrghariduses (ISCED 5–6), 2010

Allikas: Eurostat 2012

Olukord kõrghariduses on mõjutatud soolisest tasakaalustamatuses haridussüsteemi madalamatel astmetel ja see mõjutab omakorda edasist soolist (a)sümmeetriat tööelus. Poiste probleemid saavad ilmselt alguse juba põhikoolis, sest võrreldes tüdrukutega piirdub rohkem poisse ainult põhihariduse või isegi vähemaga. Riikidevahelised erinevused on siin väga suured. Kui Slovakkias ja Tšehhi Vabariigis lõpetab oma haridustee pärast põhikooli läbimist võrdselt väga väike osa poisse ja tüdrukuid (ca 5%), siis Eestis, Poolas ja Sloveenias on vahe peaaegu kahekordne, seda just poiste kahjuks. Siiski tuleb tõdeda, et ajavahemikus 2004–2010 on olukord Eestis paranenud, kuna poiste lahkumine haridusest on vähenenud 20%lt 15%le; tüdrukuid lahkub endiselt ca 8%.

Eesti kuulub koos Leedu, Läti, Ungari, Iirimaa, Suurbritannia ja veel mõnede riikidega gruppi, kus üle 60% noortest õpib üldkeskhariduses; kutseharidus on vähem levinud. Tõlgast, et naised on üldkeskhariduses alati rohkem (Eestis koguni üle 20% rohkem), saab alguse naiste domineerimine kõrghariduses. Samas ei näi statistika kinnitavat seost nõrga kutsehariduse ja poiste varase kooli pooleli jätmise vahel. Austrias, Hollandis ja Taanis on küll kõrgeltarenenud kutseharidus, ent koolist lahkub ikkagi suur osa noori, kusjuures Taanis on nende hulgas sooline lõhe väga suur.

Haridustase mõjutab toimetulekut tööturul. Üldiselt leiavad kõrgema haridusega inimesed töökoha kiiremini ja teenivad kõrgemat palka. Siiski varieeruvad riigid nendes aspektides märgatavalt. Eestis avaldab hariduse omandamine palgatasemele nõrgemat mõju kui OECD maades keskmiselt. Eestis teenis kõrgharidusega inimene 2009. a keskmiselt 36% rohkem kui keskharidusega inimene, OECD keskmisena on hariduse lisapanus 55%. Veelgi drastilisem on aga sooline palgalõhe: kõrgharidusega naine teenib Eestis vaid 63% kõrgharidusega mehe palgast, mis on OECD suurim lõhe (OECD 2012 b). Eraldi väärib rõhutamist, et sooline palgalõhe Eestis suureneb koos haridustasemega, st kõrgharidusega meeste ja naiste palgalõhe on suurem kui lõhe keskhariduse ja põhiharidusega meeste ja naiste palkades. Niisiis valitseb Eestis omamoodi paradoksaalne olukord — kõrgharidus on naistele palju atraktiivsem kui meestele, kuigi materiaalset kasu sellest saavad nad meestest märgatavalt vähem.

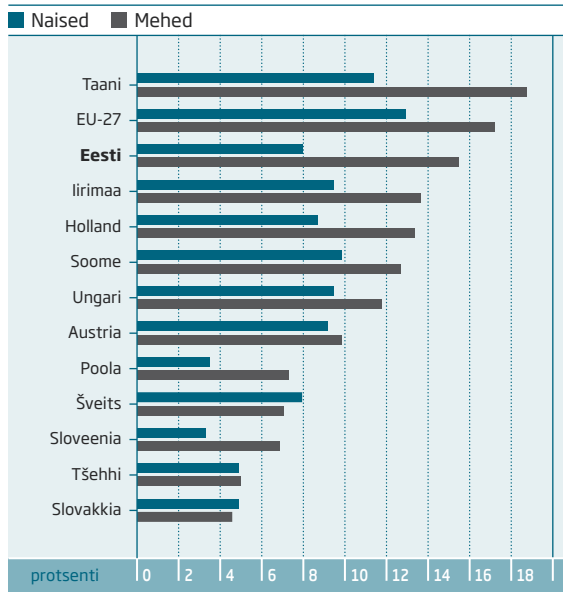
Omandatud teadmised ja oskused

Hariduse kvaliteedi rahvusvaheline mõõtmine on kvantitatiivsete näitajatega võrreldes vähem välja kujunenud valdkond. Arvestatava mõjujõu omandas see koos üleilmastumisega, mis tõstis hariduse tähtsust kvalifitseeritud ja konkurentsivõimelise töötajaskonna ettevalmistamisel. Haridussaavutuste mõõtmist ja võrdlemist ohutas ka 1990. aastatel valitsevaks muutunud neoliberaalne hariduspoliitika käsitus, mille kohaselt tulemused on peamiseks hariduse headuse mõõdupuuks ning avalikult kättesaadav teave tulemustest aitab tõsta nii kodanike rahulolu haridusega kui ka haridussüsteemi taset (Martens jt 2007; Furlong, Cochran-Smith, Brennan, 2009).

Riikide ja nende majanduse ees seisvate probleemide vastastikune sõltuvus on viinud vajadusele standardiseerida hariduse väljundit ja suurendanud lootust, et õppides edukalt on võimalik oma haridussüsteemi tulemuslikkust tõsta (Ozga jt 2011). Vastamaks nen-

Joonis 1.3.4

Haridustee varakult katkestajad soo järgi, %, 2010

Allikas: Eurostat

dele vajadustele kasutavad poliitika kujundajad üha sagedamini OECD ja IEA haridustulemuste hindamise uuringuid. Tähtsaimaks neist on põhikooli teise astme (14–16-aastaste) õpilaste teadmiste taseme mõõtmine majandusele olulistes valdkondades, nagu matemaatika, loodusteadused ja funktsionaalne kirjaoskus. PISA saavutusskoorid on lülitatud nt OECD parema elu indeksisse ja EL-i „Haridus ja koolitus 2020” sihttähistesse. Väärib tähelepanu, et OECD mõõdab teadmiste skoori (st saavutust), kuid Euroopa Liit madala saavutustasemega õpilaste osakaalu (sotsiaalset sidusust). IEA

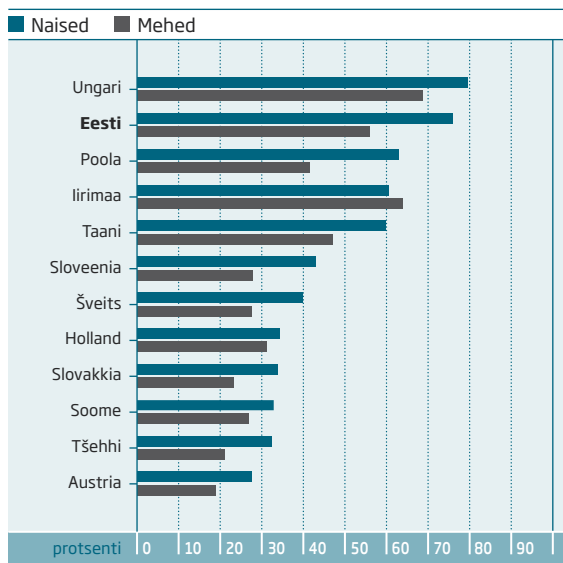
uuringutest on mõjukaimad matemaatika ja loodusainete võrdlusuuring TIMSS ning 4. klassi õpilaste lugemisoskuste uuring PIRLS. Erinevalt PISA vanusepõhisest valimist (15-aastased õpilased) on IEA küsitlused klassi- ja õppekavapõhised (4. ja 8. klass). Seetõttu on IEA väidetavalt parem instrument hariduspoliitika ja õpetamispraktikate mõõtmiseks ning tõendus põhise sekkumise kavandamiseks. PISA uuringud annavad aga parema teavet õpilaste valmisolekust tööeluks.

IEA ja OECD PISA uuringute tulemusi kõrvutades paistab üldjoontes silma, et esitonasse kuuluvad ühed ja samad riigid, konkreetset uuringust olenemata. Hongkong on kõikides uuringutes jõudnud esiviisikusse seitsmel korral kaheksast võimalikust, Singapur kolmel korral neljast võimalikust. Lõuna-Korea ja Soome on pidevalt esikolmikus, v.a üks ebaõnnestunud sooritus kummalgi. Enamiku postkommunistlike riikide tulemused on erinevate uuringute lõikes kõikumavad, ent Eesti on siin erandlik oma stabiilselt heade tulemustega. Samas on Eesti osalus võrdlusuuringutes väike, mistõttu ei saa teha põhjapanevaid üldistusi.

Asia haridusedu taustal on seni vähe kajastamist leidnud Euroopa riikide ebaühtlus PISA uuringutes (joonised 1.3.7; 1.3.8; 1.3.9). Koherentsed regioonid nagu Skandinaavia või Ida-Euroopa ei moodusta põhihariduse efektiivsuses ühtseid grappe. Nii on Soome saavutused maailma parimate seas, ent Rootsi ja Taani keskpärase; Ida-Euroopas on Eesti ainsana üle OECD keskmise nii matemaatikas, loodusteadustes kui lugemises, samas kui Sloveenia, Slovakkia, Tšehhi ja Ungari on kord üle, kord alla kesktaseme. Eesti puhul paistab silma ka nõ tugeva keskmise fenomen. See tähendab, et Eesti on üldises pingereas 10–15 positsioonil, kuid sarnase tasemega riikidega võrreldes on meil vähem kõige nõrgemaid (mis on Eesti tugevus), aga ka vähem kõige nutikamaid lapsi (mis on Eesti nõrkus).

Joonis 1.3.5

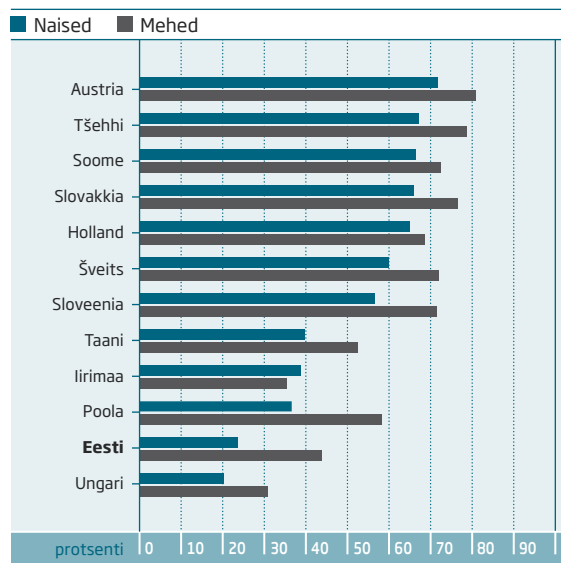
Üldhariduse suunal õppivate meeste ja naiste osakaal kõigist keskkariduse tasemel (ISCED3) õppivaist meestest / naistest, 2010, %

Allikas: Eurostat

Joonis 1.3.6

Kutsekeskhariduse suunal õppivate meeste ja naiste osakaal kõigist keskkariduse tasemel (ISCED3) õppivaist meestest / naistest, 2010, %

Allikas: Eurostat

Tabel 1.3.3

Maailma kõrgeima tulemuslikkusega (TOP-10) haridussüsteemid OECD ja IEA uuringute põhjal, märgitud koht uuringu pingereas

	PISA 2006	PISA 2009	TIMSS 2003 (mat)	TIMSS 2007 (mat)	TIMSS 2011 (mat)	ICCS 2009	PIRLS 2006	PIRLS 2011
Soome	1	3	-	-	8	1	-	3
Hongkong	2	4	3	1	4	7	2	1
Lõuna-Korea	11	2	2	-	1	3	-	-
Singapur	-	5	-	2	2	-	-	4
Holland	9	10	10	9	-	15	12	13
Taiwan	4	23	4	3	3	-	22	9
Eesti	5	13	8	-	-	12	-	-
Ungari	21	26	9	15	11	-	8	20
Sloveenia	12	31	21	19	13	15	28	24
Venemaa	35	43	11	6	6	19	1	2

1.3.3

Eduka haridusmudeli otsinguil

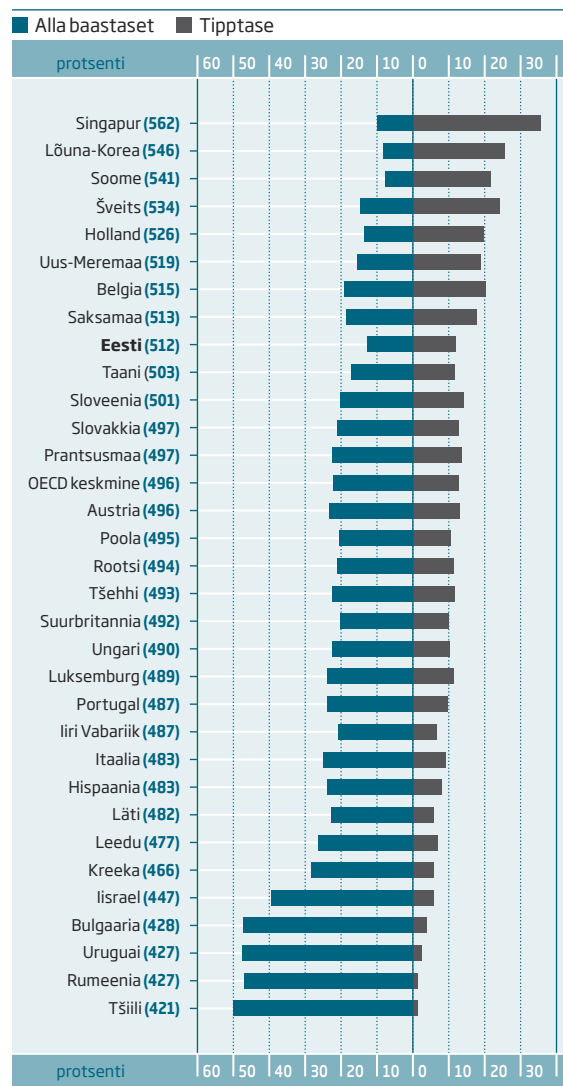
Eesti suhteliselt edukate rahvusvaheliste testimiste põhjal on ilmnunud ka murekohti. Esiteks, kõrgete saavutustulemuste kõrval kimbutab õpilasi ja õpetajaid rahulolematuse ja vähene usk oma edusse (HTM, PISA 2009). Teiseks, Eesti koolisüsteem suudab rahvusvahelises võrdluses küllalt hästi pehmenada taustakarakteristikute mõju õpitulemustele, kuid ligi viiendik õpilaste õpitulemustest on seletatav koolidevaheliste erinevustega (Kitsing 2012). Eesti vähemedukad koolid paiknevad sotsiaalmajanduslikult nõrgemates piirkondades ning on sageli ka vene õppekeelega. Seega võib tekkida negatiivsete tegurite kuhjumine — kodustele vajakajäämistele ei lisandu positiivset efekti koolist. Praegused PISA uuringute tulemused seda kuhjumist veel ei näita.

Kuigi tavaliselt jõuavad vaesematest peredest pärit õpilased koolis halvemini edasi, leidub alati ka neid, kelle õpisooritus on tunduvalt parem kui nende taustast võiks eeldada (nn positiivselt võimekad õpilased). Maailma tippsooritusega riike iseloomustabki positiivselt võimekate õpilaste suur osakaal. Hongkongi ja Lõuna-Korea koolid tõstavad positiivselt võimekate osakaalu oluliselt, edukad on selles ka Soome, Eesti, Taiwan ja Holland. Ungari ja Venemaa ei suuda aga ebasoodsates oludes laste võimekust tõsta (OECD 2011). Woessmann jt (2009) uuringute põhjal on madala sotsiaalmajandusliku taustaga laste suhteliselt suurem edu seotud mitmete haridussüsteemi joontega, nagu koolide aruandlus, õpetamise koolisisene monitooring, kooli autonoomia õpetajate valimisel ja õppe sisu määramisel. Osundatud autorid leiavad ka, et riiklik testimine on positiivse mõjuga juhul, kui selle tulemusi kasutatakse vaid koolide võrdlemiseks, mitte aga laste grupeerimiseks õppesuundadesse.

Siiski tuleks tähelepanelikult jälgida, kas Eesti haridussüsteemi praegune hea toimetulek, eeldades sotsiaalmajandusliku ilmajäetuse mõju kahanemist, jääb

Joonis 1.3.7

Madala ja kõrge saavutustasemega õpilaste osakaal (%) matemaatikas ning riigi keskmine skoor, PISA 2009

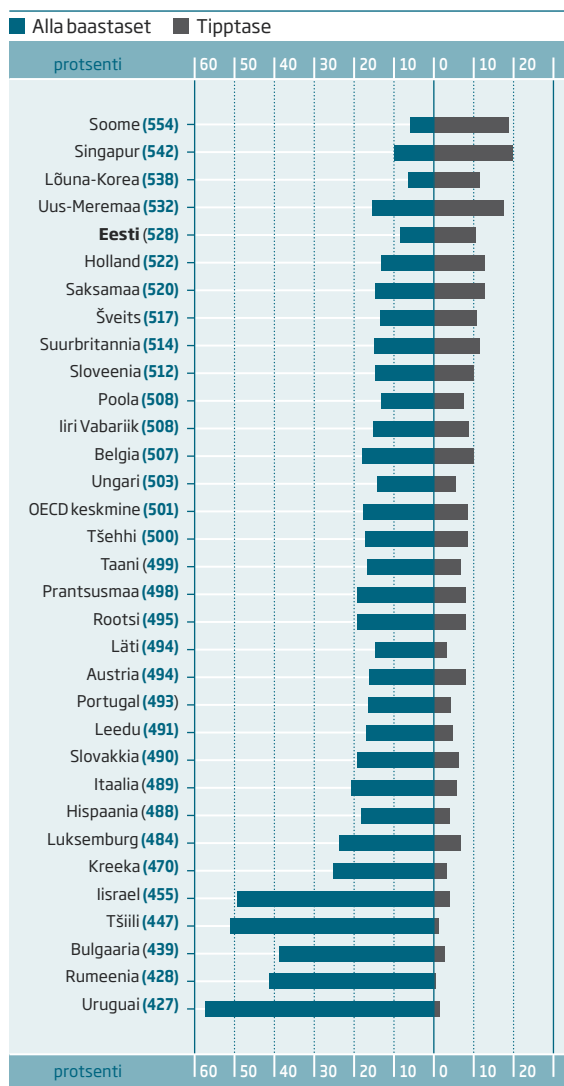

Allikas: OECD

ka tulevikus püsima. Võimalikud ohud on seotud liberaalse lähenemisega kooli valimise põhimõttele. Kuigi lapsevanemate õigus kooli valida on tänapäeval levinud paljudes maades, eristub Eesti selle poolest, et ei kasuta mehhanisme segregeeriva koolivalikumuudeli tasakaalustamiseks. Nii näitas Tallinna 2008.–2011. a koolialustajate analüüs, et kesklinna populaarsetesse koolidesse sissepääsemine on tõenäolisem juhul, kui laps on läbinud tasulise eelkooli ning lisaks on tema emal kõrgharidus, perel hea sissetulek ja elukoht keskinna (Pöder, Lauri 2013). Seetõttu töötavad mitmed segregatsioonimehhanismi tegurid — elukohajärgne eelis keskinna koolides, sisseastumiskatsed, koolijuhtide autonoomia laste vastuvõtu üle otsustamisel — üksteist võimendavalt. Neoliberaalse, võistlemist soosiva haridusagendaga kaasneb niisiis mitmeid probleeme ning on leitud, et koolivaliku põhimõtet on ohutu soosida pigem küpsel riikidel, mille koolivõrk on ühtlane, lapsevanematel on valikute tegemise kogemus ning võime ja tahe kollektiivseid huve arvestada (Exley 2012).

Joonis 1.3.9

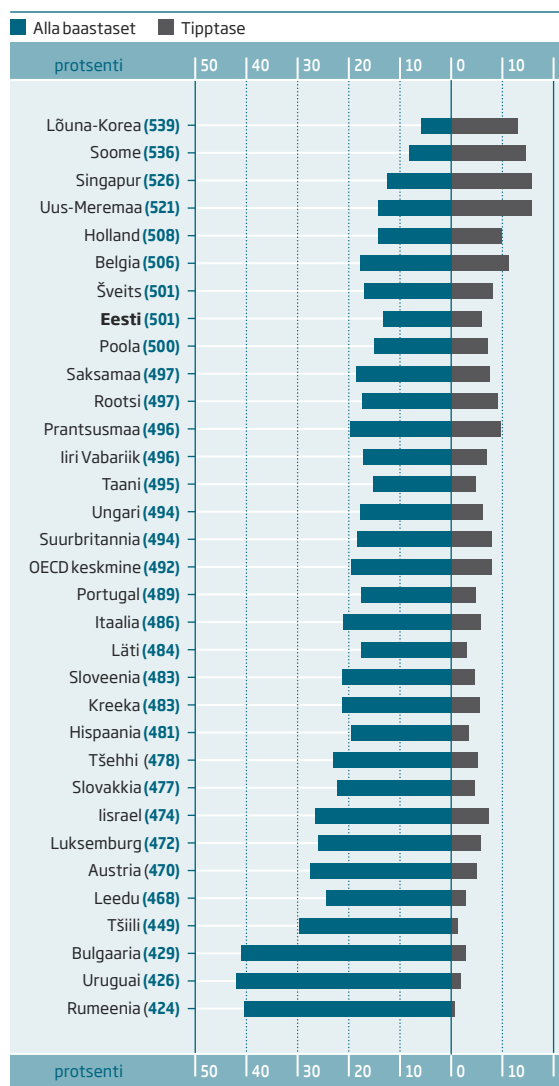
Madala ja kõrge saavutustasemega õpilaste osakaal (%) lugemises ning riigi keskmine skoor, PISA 2009

Allikas: OECD

Joonis 1.3.8

Madala ja kõrge saavutustasemega õpilaste osakaal (%) loodusteadustes ning riigi keskmine skoor, PISA 2009

Allikas: OECD

1.3.4

Hariduse panus majanduse arengusse

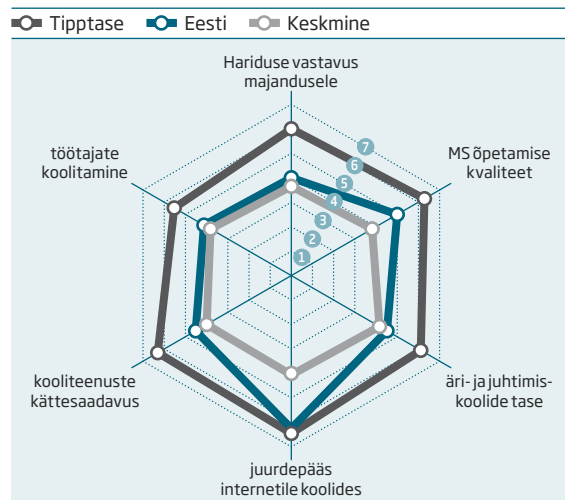
OECD ja IEA uuringud annavad küll vastuse küsimusele, millised haridussüsteemid kuuluvad maailma paremate hulka, kuid nende põhjal ei saa otseselt teha järeldusi, kuidas haridussüsteem rahuldab majanduse vajadusi. Globaalse konkurentsivõime indeks, mida arvutab Maailma Majandusfoorum, on oma hariduse alaindeksi võtnud fookusse just selle teema. Mõõtmaks hariduse vastavust majanduse vajadustele hindasid eksperdid 7-pallisel skaalal oma riigi haridussüsteemi vastavust vabaturumajandusele, reaalinete õpetamise kvaliteeti koolides, majandus- ja juhtimiskoolide taset, interneti kasutusvõimalust koolides ja töötajate koolitusvõimalusi töökohal. Erinevalt PISA ja IEA uuringutest, kus vastajateks olid haridussüsteemi osapooled (õpilased, õpetajad, koolijuhid), peegeldab Maailma Majandusfoorum andmestik haridussüsteemist väljaspool seisvate ekspertide, nõ hariduse produkti, tulemuse tarbijate seisukohti.

Eesti on küll kõikides näitajates üle keskmise, ent paisab silma suhteliselt madala rahuloluga juhtimiskoolide taseme osas ning ka hariduse vastavuses vabaturumajandusele tervikuna. Siit peegeldub laiem mure Eesti hariduse vähesest haakuvusest majandusega. Maailma Majandusfoorum globaalse konkurentsivõime raport sedastab, et Eesti majanduseliit peab töötajaskonna ebaadekvaatset ettevalmistust sinise majandusarengu peamiseks piduriks (WEF 2012). Kuna vastav indeks on loodud kohalike ekspertide antud hinnete alusel, siis mõjutab ekspertide kriitilisus ka indeksi väärtust. Võrreldes globaalse konkurentsivõime haridusnäitajaid PISA tulemustega selgub, et Eesti eksperdid on olnud oma riigi koolide taset hinnates teistest kriitilisemad. Nii on Eesti õpilaste tulemus matemaatikas ja loodusteadustes kõrgem kui Šveitsis ja Belgias, ent Eesti majanduseksperdid hindavad õpetamise taset meie koolides oluliselt madalamaks kui Šveitsi ja Belgia eksperdid (vt tabel 1.3.4)

Hariduse vastavus nn targa majanduse nõuetele on päevakorras ka Euroopa Liidu analüüsides. Vastupidiselt

Joonis 1.3.10

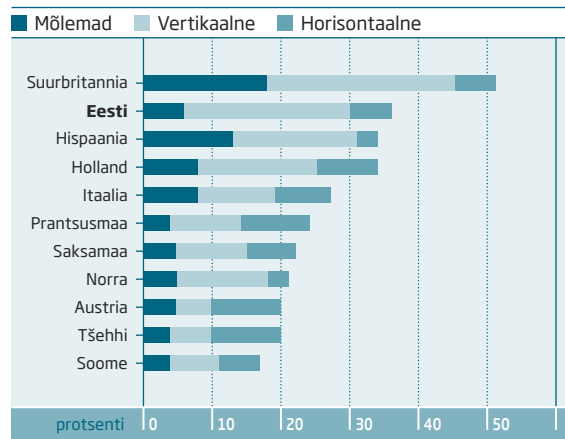
Eesti asetus globaalse konkurentsivõime indeksi (GCI 2012) hariduse konkurentsivõime indikaatorites, väärtused skaalal 1–7, kus 1 on madalaim ja 7 kõrgeim väärtus; ekspertide hinnangud

*MS – matemaatika ja loodusainete õpetamise kvaliteet

Joonis 1.3.11

Vertikaalne ja horisontaalne tööturu ja hariduse kokkusobimatus, % kuni 5-aastase töökogemusega ülikooli-õpetajatest, 2005

Allikas: Flash Eurobaromeeter 354, 2012

Eesti avalikes debattides levivale arvamusele, et meil õpivad noored valesid erialasid (horisontaalne kokkusobimatus), toob Euroopa Komisjon välja vertikaalse sobimatus probleemi. Vertikaalne kokkusobimatus tähendab seda, et inimesed töötavad allpool oma õpitud oskuste ja teadmiste taset. Tõsi, vertikaalne kokkusobimatus pole unikaalne Eesti probleem, sest hariduslikule kvalifikatsioonile mittevastavat tööd teeb Euroopas umbes 20% kõrgharidusega töötajatest. Eestis on see disharmonia aga üks liidu kõrgeimaid (vt. joonis 1.3.11).

Kuna tegemist on seni vähe uuritud fenomeniga, ei ole veel teada, mis kokkusobimatust põhjustab, kas selle peamised tegurid paiknevad majanduse struktuuris või haridussüsteemis. Küll aga võib Euroopa Komisjoni poliitikasuunistest välja lugeda, et hea lahendus hariduse ja majanduse ebakõlade vähendamiseks usutakse peituvat loovuse ja ettevõtlikkuse õpetamises. Olemasolev statistika loovuse õpetamise kohta koolides näitab vastuolulist pilti. Kuigi üldhariduse õppekavades on loovust ja innovatsiooni palju mainitud, peavad vaid vähesed õpetajad seda vajalikuks. Eesti paistab siin teiste Euroopa riikide võrdluses silma eriti suure kontrastiga õppekava kui normatiivse dokumendi ja reaalsete õpetamispraktikate vahel. Meie põhikooli õppekavas leidub teiste maadega võrreldes kõige enam sõnu *loovus* ja *innovatsioon*, kuid küsitletud õpetajatest pidas loovuse õpetamist vajalikuks vaid 13%, mis oli Euroopa Liidu madalaim näitaja. Soomes ja Rootsis oli seda meelt näiteks üle 60%, Inglismaal ja Itaalias koguni üle 70% õpetajatest (European Commission 2011). Kolmanda vaate loovuse ja ettevõtlikkuse kohta tänases haridussüsteemis pakub Eurobaromeetri avaliku arvamuse küsitlus. Pooled vastajatest EL-i riikides leidsid, et kool on neis kujundanud ettevõtlikkust ja initsiatiivi soosivaid hoiakuid; mõnevõrra väiksem hulk (41%) nõustus sellega, et nad on koolist saanud vajalikke teadmisi ja oskusi ettevõtlusega alustamiseks. Eesti vastajad on hoiakute osas Euroopa keskmisel tasemel, ent koolist saadud teadmisi ettevõtluse tarbeks hindasid nad keskmisest kriitilisemalt (vt joonis 1.3.12). Globaalses võrdluses tasub kindlasti tähele panna, et inimesed tõusva majandusega riikides (Hiina, Türgi) hindasid kooli panust äriala teadmiste ja oskuste arendamisse märksa kõrgemalt kui eurooplased või maailmamajanduse vanade juhtriikide vastajad (European Commission 2012, b).

Tabel 1.3.4

Hariduse kvaliteet globaalse konkurentsivõime indeksi (GCI 2012) järgi: Eesti ja maailma esiviisiku riigid

	Tõhusust toetavad mõõdikud				Innovatsiooni toetavad mõõdikud	
	Hariduse vastavus majandusele	Matemaatika ja loodusainete õpetamise tase	Majandus- ja juhtimis-koolide tase	Interneti kättesaadavus koolides	Kvaliteetse koolitusteenus kättesaadavus	Töötajate koolitamine ja areng
1	Šveits	Singapur	Suurbritannia	Island	Šveits	Šveits
2	Soome	Soome	Belgia	Eesti	Holland	Soome
3	Singapur	Belgia	Šveits	Soome	Austria	Singapur
4	Katar	Liibanon	Hispaania	Holland	Saksamaa	Luksemburg
5	Belgia	Šveits	Kanada	Singapur	Belgia	Jaapan
Eesti koht 144 riigi seas	49.	19.	48.	2.	39.	46.

Tabel 1.3.5

Eesti hariduse tugevused ja nõrkused rahvusvaheliste indikaatorite põhjal kõrvutatuna siseriiklike debattidega

Eesti hariduse tugevused rahvusvaheliste raportite põhjal	Eesti-sisestes debattides esile toodud probleemid	Eesti hariduse nõrkused rahvusvaheliste raportite põhjal
	Õpetajate madal palgatase	Õpetajate madal palgatase
Madala sooritusastmega laste väike osakaal	Suur väljalangevus	
	Kutseõppe nõrk tase ja maht; kõigi koolide lõpetajate nõrk ettevalmistus kutsetöök	Nõrk seos tööturuga (nt paljud teevad madalamat tööd kui eeldab kvalifikatsioon; palgalõhe naiste kahjuks)
Suhteliselt väikesed erinevused koolide vahel; sotsiaalmajandusliku tausta vähene mõju õpitulemustele	Eksamitulemuste tähendus, vastuvõtukatsed, nn eliitkoolid	
Laste osalus koolieelses hariduses küllastumistasemel (ligi 90%)	Lasteaiakohtade nappus	
	Loovuse ja ettevõtlikkuse vähene õpe	
		Rahastuse ülisuur sõltuvus riiklikest vahenditest
		Meeste väike osakaal võrreldes naistega nii õppurite kui õpetajate hulgas kõigil hariduse tasanditel

Allikad: Education at a Glance 2012; Progress Towards the Common Objectives in Education and Training 2010/2011; Eesti hariduse viis väljakutset 2012

1.3.5 Kokkuvõtteks

Haridus on aastatega muutunud üha mõjukamaks inimarengu hindamise instrumendiks. See on lülitatud kõigisse peamistesse koondindeksitesse, lisandunud on üha uusi ja keerukamaid dimensioone. Keerukuse kasv on põhjustatud kahest tegurist. Esiteks on hariduse kvantitatiivsed põhinäitajad (nagu osalus hariduses) OECD maades jõudnud küllastumistasemele ja riikidevahelised erinevused on liiga väikesed pakkumaks viljakaid edu seletusi. Teiseks on rahvusvaheliste organisatsioonide seisukohast haridus pigem instrumentaalse kui normatiivse väärtusega. Seetõttu püütakse hariduse näitajaid rohkem seostada majanduse arenguga või ühiskonna sotsiaalse sidususega.

Hariduse kvaliteedi mõõtmine on suhteliselt lühike ajalooga, mistõttu pole rahvusvaheliselt veel välja kujunenud ühte suurt ja domineerivat indeksit. Selle asemel on indekseid ja pingeridu palju ning need on üles ehitatud eritüübilistele andmetele (riiklik statistika, suurte valimitega testid (PISA), väikese valimiga avaliku arvamuse küsitlused (Legatumi hüveolu indeks – *Legatum Prosperity Index*, *Gallup World Poll*, Eurobaromeeter) või ekspertküsitlused (globaalse konkurentsivõime indeks – *Global Competitiveness Index*). See pakub igale riigile paremat võimalust oma vajadusi arvestavaks analüüsiks, ent seab ka kõrgemad nõudmised uurijate kompetentsusele sünteesida erinevaid andmetikke adekvaatselt ja metodoloogiliselt korrektselt. Muu hulgas tuleks pöörata tähelepanu sellele, kas rahvusvahelised indeksid töötavad Eesti jaoks adekvaatselt. Näiteks mõned mõõdikud (ET 2010 naistudengite osakaal reaalaadel; Legatumi indeks) väärtustavad naiste kõrgemat osalust hariduses. Eesti jaoks pole aga prob-

leem mitte naiste, vaid hoopis meeste vähesus hariduses. Tervikuna on aga Eesti liikmelisus IEA-s, EL-is ja OECD-s tuntavalt rikastanud tõendusmaterjali, mille põhjal Eesti hariduse seisu ja väljavaateid analüüsida.

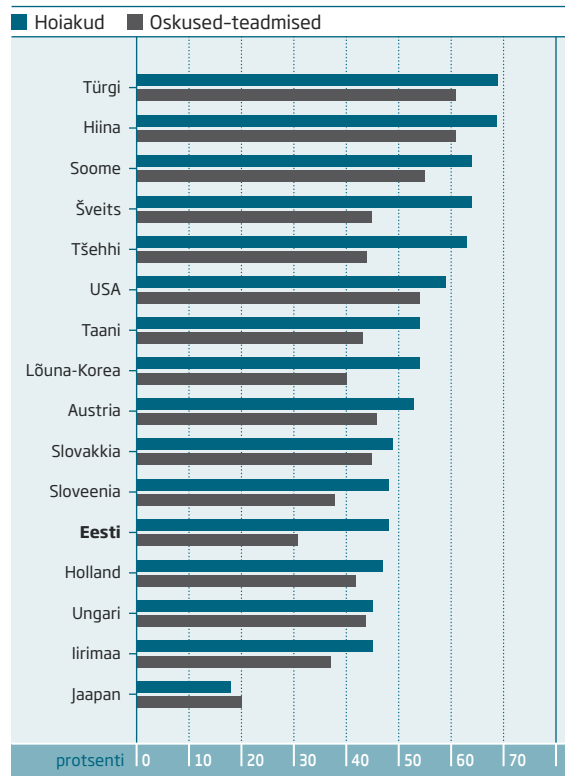
Hinnates Eesti asendit rahvusvaheliste haridusindeksite pingeridades, on põhjust olla valdavalt positiivne. Enamikus koondindeksites (nt ÜRO inimarengu indeks, OECD parema elu indeks, Maailma Majandusfoorumi globaalse konkurentsivõime indeks) tõstab hariduse hea skoor Eesti reitingut tervikuna. Eesti haridus on ühtlaselt hea, lõhed koolide vahel väikesed ja nõrku õpilasi vähe. Eesti eripäraks võib pidada ka nõ tugeva keskmise fenomeni. See tähendab, et üldine saavutustase on hea ja väga nõrku, aga ka väga tarku lapsi on vähe. Kuidas selline haridusmuster mõjutab majanduse perspektiive, vajab täiendavat analüüsi.

Eesti hariduslikest riskikohtadest tuleb mainida meeste vähest osakaalu kõikide haridustasemete õppurite hulgas ning hariduse vähest positiivset efekti positsioonidele tööturul. Eesti kõrgharidusega inimesed teevad sageli hariduslikule kvalifikatsioonile mittevastavat tööd, ka ei avalda kõrgem haridus sama head mõju palgatasele kui teistes maades. Eesti väikest rahvarvu silmas pidades on tõsiseks murekohaks ka põhihariduse või vähemaga piirduvate noorte osakaal, mis statistiliselt on küll Euroopa Liidu keskmisel tasemel. 10–11% varakult haridustee pooleli jättnuid tähendab umbes 10 000 18–24-aastast noort, kel on vaid põhiharidus, kui sedagi. Vaid 6% neist on hõivatud tööturul, mis tähendab ühiskonnale suurt majanduslikku kahju saamata maksude ja kasvavate sotsiaalkulude näol, lisaks ka kaudseid kulutusi turvalisuse ja tervise tagamisel (European Parliament 2011).

Kindlasti tuleks tähelepanu all hoida Eesti positsiooni muutumist haridusindikaatorite pingeridades.

Joonis 1.3.12

Hinnang kooli rollile ettevõtlusalaste hoiakute ning teadmiste ja oskuste kujundamisel, % vastajaist, kes nõustus kooli positiivse rolliga

Allikas: European Commission, 2011

Näiteks olid Eesti tulemused 2009. aasta PISA testides nõrgemad kui 2006. a (Kitsing 2011). Teisalt, globaalse konkurentsivõime eksperthinnangutele rajatud haridusmõõdikutes langust ei ole ning avalikkuse hinnang kooli rollile ettevõtlikkuse kasvatamisel on aastail 2009–2012 kasvanud. Seega on andmed hariduse headusest mõneti vastuolulised ning neid on tänaseks veel liiga vähe tege- maks põhjalikke järeldusi.

Rahvusvahelised impulsid on oluliselt kujun- danud Eesti hariduspoliitika agendat (Heidmets jt 2011). Viimasel kümnendil on Eesti võtnud kasutusele Euroopa Liidu haridussuuniseid, lisaks on aktiivselt õpitud ka naaberriikidelt. Samas on poliitika ülevõt- mise argumendid ja instrumendid kiiresti arenenud, muuhulgas on õppimine naabritelt muutunud vähem oluliseks võrreldes õppimisega rahvusvahelistelt orga- nismatsioonidelt (Toots 2009). Üheks põhjuseks võib siin olla see, et Eesti astumine Euroopa Liitu ja OECD-sse langes ajale, mil rahvusvaheliselt hakati rohkem täht- sustama indikaatoritepõhist haridussüsteemide tule- muslikkuse mõõtmist.

Kõrvuti rahvusvaheliselt päevakorral olevaga leidub Eesti hariduspoliitilistes debattides ka selliseid teemasid, milleks Eesti rahvusvaheline positsioon ei näi põhjust andvat (vt tabel 1.3.5.). See kinnitab, et välismõjutused on olnud mitmetahulised ja vahendatud siseriiklike huvide toimet. Teisalt tundub, et kodused poliitika- tseppid pole alati osanud hinnata Eesti olukorda rahvus- vahelises taustsüsteemis, mistõttu mõned teemad on olnud ülevõimendatud, teised aga pole saanud piisavat tähelepanu. ○

Viidatud allikad

1. EUROPEAN COMMISSION (2012). Key Data on Education in Europe. Brussels: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency.
2. European Commission (2012b). Entrepreneurship in the EU and beyond. Flash Eurobarometer 354. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_354_en.pdf
3. EUROPEAN COMMISSION (2011). Progress Towards the Common European Objectives in Education and Training. Indicators and Benchmarks – 2010/2011. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
4. EUROPEAN COMMISSION (2009). Gender Differences in Educational Outcomes: Study on the Measures Taken and the Current Situation in Europe. Brussels: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency.
5. EUROPEAN PARLIAMENT (2011). Reducing Early School Leaving in the EU. Brussels.
6. CUNHA, F.; JAMES J.; HECKMAN, L. L.; DIMITRIY V. MASTEROV (2006). Interpreting the Evidence on Life Cycle Skill Formation. in: Eric A. Hanushek, Finis Welch (eds.), Handbook of the Economics of Education. Amsterdam: North-Holland. NBER Working Paper 11331, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2005.
7. FURLONG, J.; COCHRAN-SMITH, M.; BRENNAN, M. (2009). Policy and Politics in Teacher Education. International Perspectives. London, New York: Routledge.
8. GROSSMANN, M. (2000). The Human Capital Model. In: A.J. Culyer, J.P. Newhouse (eds.), Handbook of Health Economics. Volume 1A: 347-408. Amsterdam: Elsevier.
9. HEIDMETS, M.; KANGRO, A.; RUUS, V.; MATULIONIS, A.; LOOGMA, K.; ZILINKSAITE, V.; AUTIO, T. (2011) Haridus. Eesti inimarengu Aruanne 2010/2011. Inimarengu Balti rajad: muutust kaks aastakümnet. Tallinn: Eesti koostöö kogu, 96-115.
10. KITSING, M. (2012). Kõrgemate ja madalamate tulemustega koolide võrdlus. Kogumikus Eesti PISA 2009 kontekstis: tugevused ja probleemid. Programmi Eduko uuringutoetuse kasutamise lepingu aruanne.
11. MARTENS, K.; RUSCONI, A.; LEUZE, K. (2007). New Arenas of Education Governance. The Impact of International Organizations and Markets on Educational Policy Making. Palgrave Macmillian.
12. MARTENS, K.; NAGEL, A. K.; WINDZIO, M.; WEYMAN, A. (2010). Transformation of Education Policy. Palgrave Macmillian.
13. PÖDER, K.; LAURI, T. (2013). When Public Acts Like Private: the Failure of Estonia's School Choice Mechanism. European Educational Research Journal (ilmumas).
14. TOOTS, A. (2009). Brussels comes via Helsinki: The Role of Finland in Europeanisation of Estonian Education Policy. Halduskultuur, vol 10, . 58-73.
15. OECD (2011). Against the Odds. Disadvantaged Students who Succeed in School. Paris: OECD.
16. OECD (2012a) Education at a Glance: OECD Indicators 2012.
17. OECD (2012b). Education at a Glance: OECD Indicators 2012. Estonia. Country note. <http://www.oecd.org/edu/eag2012.htm> (vaadatud 30.12.2012).
18. OZGA, J.; DAHLER-LARSEN, P.; SEGERHOLM, C.; SIMOLA, H. (2011). Fabricating Quality in Education. Data and governance in Europe. London: Routledge.
19. PUTNAM, ROBERT D.; JOHN F. HELLIWELL (1999). Education and Social Capital. NBER Working Paper 7121. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
20. PÖDER, K.; KEREM, K.; LAURI, T. (2013). Efficiency and equity within European education systems and school choice policy: Bridging qualitative and quantitative approaches. Journal of School Choice, 440-470.
21. WEF (2012). Global Competitiveness Report. <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2012-2013>
22. WOESSMANN, L.; SCHÜTZ, G. (2006). Efficiency and Equity in European Education and Training Systems, Analytical Report for the European Commission, EENE.

1.4

Tervis

Raul-Allan Kiivet

Muutusi ja arenguid rahvastiku tervises saab illustreerida väga erinevate indikaatorite abil, millest igaüks on oma-moodi informatiivne. Sellesse peatükki on valitud näited, mis iseloomustavad Eestis toimuvat kolmest vaatenurgast, püüdes vastata küsimustele:

- kui palju ja mille võrra pikeneb Eesti elanike eluiga;
- kuidas muutub Eesti elanike haiguskäitumine retseptiravimite kasutamise näitel;
- milline on Eesti koolinoorte tervisenäitajate tulevikuprognosis.

1.4.1

Eeldatav eluiga

Rahvusvahelised võrdlused rahvastiku tervise hindamisel kasutavad kõige sagedamini suremusandmete alusel arvutatud eeldatavat eluiga, mis on üks kolmest inimeste elu indeks komponendist. Eeldatav eluiga näitab aastaid, kui kaua elab mingis vanuses isik praeguse suremuse ehk surmade soo-vanusejaotuse püsimise korral. Näiteks meeste keskmine eeldatav eluiga Eestis oli 2010. a 70,6 aastat ehk sel aastal sündinud poiss elaks nii kaua, kui kõnealusele aastale omane suremus tema elu vältel ei muutuks.

ÜRO inimeste eluiga raportites on Eesti püsivaks iseloomuseks tervisenäitajate oluline mahajäämus üldisest elatus- ja eriti haridustasemest. Eeldatava eluea edetabelis püsib Eesti kuni 21. sajandi alguseni 80.–90. kohal. Kõigi meist jõukamate riikide ja ka 40 vaesema riigi elanikud elavad kauem kui eestimaalased.

Eeldatav eluiga on Eestis viimasel aastakümnel jõudsalt pikenenud ja saavutas 2010. a kõigi aegade rekordtaseme nii naiste kui meeste osas. Aastatel 2004–2010 kasvas naiste keskmine eeldatav eluiga 3 aasta võrra (77,8-lt 80,8 aastani) ja meestel 4,2 aasta võrra (66,4-lt 70,6 aastani). Eeldatav eluiga kasvas, sest Eestis vähenes sel ajal oluliselt noorte suremus vigastuste ja teiste välispõhjuste tõttu ning keskealiste suremus südame-veresoonkonnahaigustesse.

Eeldatavat eluiga saab arvutada iga vanusrühma kohta ning vanuse kasvades see mõistagi väheneb – 65-aastastel meestel oli see 2010. a Eestis 14,2 aastat ja naistel 19,4 aastat, jäädes Euroopa keskmisele alla vastavalt 3,1 ja 1,7 aastat. Teisisõnu, kuigi sünnihetkele kohandatud eeldatava eluea poolest on Eesti jätkuvalt Euroopa Liidu viimase viie seas, on üle 65-aastaste prognoos on sama hea kui mujal Euroopas.

Võrreldes lohet eeldatavas elueas eri vanuserühmades, langeb kaks kolmandikku erinevusest vanuserühma 20–65 eluaastat ning noorte ja keskealiste suremuse vähenemises on jätkuvalt suurimad reservid eeldatava eluea pikendamiseks.

1.4.2

Tervena elada jäänud aastad

Eeldatav eluiga, mida arvutatakse suremusandmete põhjal, ei ütle midagi elus oleva rahvastiku tervise, haigestumise ega tervise seotud elukvaliteedi kohta. Haiguste esinemist ja tervise seotud elukvaliteeti on võimalik mõõta väga paljude indikaatorite abil ja seda tehakse erinevatest vaatenurkadest. Kui meid huvitab küsimus, kas pikem elu (mis on kindlasti väärtus omaette) elatakse täisväärtuslikult ja tervena, siis on abiks tervena elatud aastate kontseptsioon (Aru 2012), mis hindab nii elu kestust kui tervise seotud elukvaliteeti ning arvestab hea ja halva tervise esinemist eri vanuses inimestel.

Suremuse statistika seostatakse sel juhul andmetega küsitlusuuringutest, kus erinevas vanuses isikud on hinnanud oma tervise seisundit ning eeldatavad eluaastad korrutatakse tervete isikute osakaaluga vastavas soo-vanuserühmas. Kuna tervist saab mõõta mitmel moel, erinevad ka tervena elatud aastate definitsioonid. Euroopa Liidu ametlikus statistikas kasutatakse igapäevaelu piirangutel põhinevat definitsiooni ehk elamine tervena tähendab elamist tervisepiiranguteta (*disability-free life expectancy*).

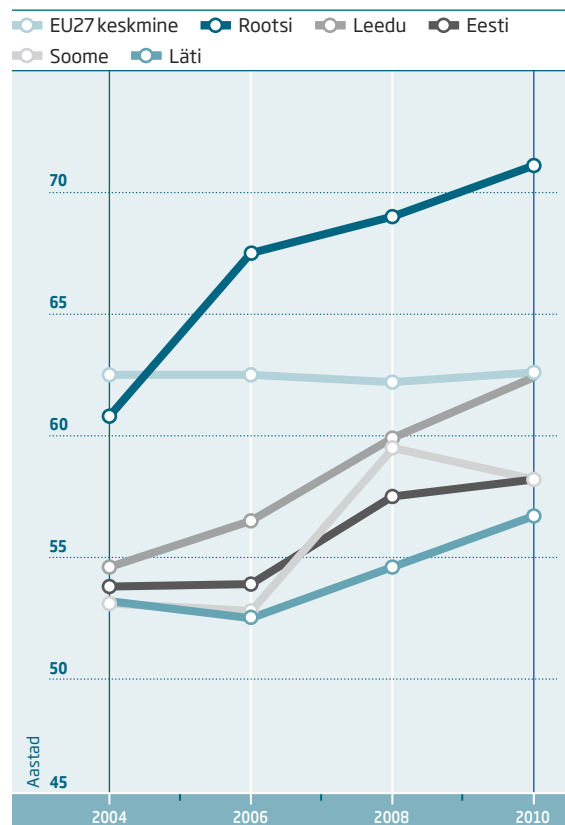
Selline definitsioon ei kajasta niivõrd isiku subjektiivset enesetunnet kui tervise mõju toimetulekule iseendaga ja oma tegemistega. Juhul kui tervisepiiranguid tuuakse ettekaandeks olukordades, kus toimetulekut takistavad muud, näiteks sotsiaalmajanduslikud põhjused, võib ülehinnata halva tervise esinemist rahvastikus. Vaatamata tõlgendusvõimalustele sobib see meetodika nii aegriidade koostamiseks kui riikidevaheliseks võrdluseks.

Võrreldes 2004. a andmetega oli 2010. aastaks Eesti poistel tervisepiiranguteta elada jäänud aastaid lisandunud 4,1 ja tüdrukutel 4,4 ehk Eestis pikenes eeldatav eluiga sel ajavahemikul nii meestel kui naistel tervena elada jäänud aastate arvel, mis on väga rõõmustav tulemus. Tegelikult muidugi ei jagune tervisepiirangutega elatud aastad võrdselt kõigi elanike vahel, sest osa meist on kahjuks kogu elu haiged ja teised kuni surmani terved.

Valdav osa eeldatava eluea pikenedemisest nii Eestis kui kogu maailmas on saavutatud tänu laste ja noorte suremuse vähenemisele, kuid mitte tänu paremale toimetulekule vanemas põlvkonnas esinevate haigustega. Seetõttu kasvab pidevalt vahe eluea ja tervena elatud aastate vahel ning ülemaailmne kogemus näitab, et keskmise eluea pikenedamine üle 70–75 eluaasta tähendab, et pikem elu kulgeb peaaegu täielikult tervisepiirangutega. Globaalse haiguskoores uuringu alusel (Salomon 2012) sisaldab 50-aastaste puhul iga eluea pikkusele võidetud eluaasta vaid 0,6 haigustevaba aastat.

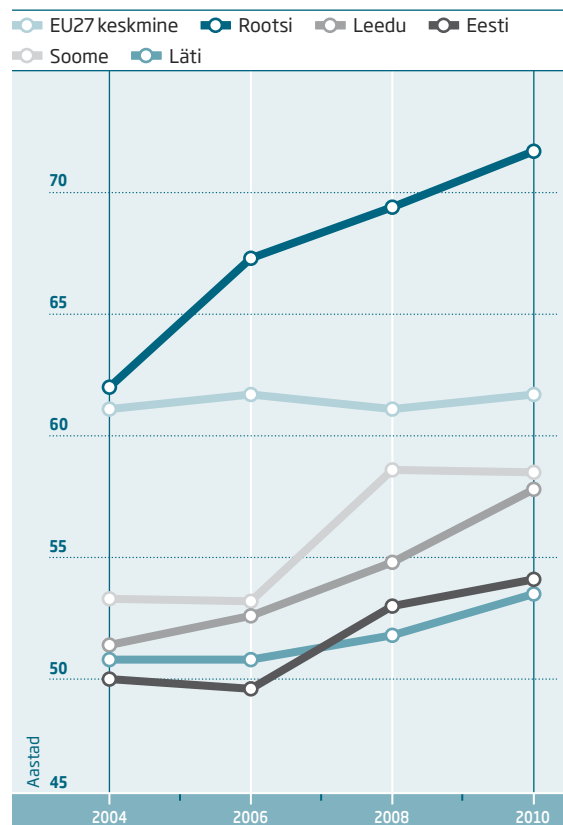
Joonis 1.4.1

Tervena elada jäänud aastad, naised

Joonis 1.4.2

Tervena elada jäänud aastad, mehed

Kuna meeste eeldatav eluiga on lühem kui naistel, on seetõttu meestel lühem ka tervena elada jäänud aeg. Näiteks 2010. a Eestis sündinud poiss elab eeldatavasti 54,1 aastat ehk 77% oma elust (70,6 a) tervisepiiranguteta ja samal aastal sündinud tüdruk 58,2 aastat ehk 72% oma elust (80,8 aastast) tervisepiiranguteta. Ka 65-aastaste Eesti naiste eeldatav eluiga (19,4 a) oli 2010. a oluliselt pikem kui meestel (14,2 aastat), kuid tervena elada jäänud aastaid oli samapalju – vastavalt 5,5 ja 5,3. Kuid paradoksaalsena, kuigi eeldatav eluiga sünnihetkel on Eesti naistel 10 aastat pikem, on naistel tervena elada jäänud aastaid ainult 4 võrra enam kui Eesti meestel ehk enamus lisanduvast elueast kulgeb naistel tervisepiirangutega.

Eesti naiste ja meeste tervena elatavate eluaastate kasv on võrdluses naaberriikidega (joonised 1.4.1 ja 1.4.2) viimastel aastatel edestanud Lätit ja Leedut, jõudnud samale tasemele Soomega, kuid jääb oluliselt maha Rootsis. Rootsis on meeste tervena elatud vanuseks 71 aastat, mis on enam kui Balti riikide meeste eeldatav eluiga.

Kuigi Balti riigid on tervena elatud aastate arvestuses jätkuvalt Euroopa Liidu punaseks laternaks, näitavad meie viimaste aastate edusammud, et tervena elatud aega saab pikendada. Seda juhul, kui jätkub sihikindel tegutsemine rahvastiku tervise edendamisel ning südamehaiguste ja vigastuste ennetamisel. Just see on taganud senise arengu, sest nendes lõikudes on meie mahajäämus muust Euroopast jätkuvalt suurim.

Sellele, miks Rootsis on nii naiste kui meeste eluiga kasvanud just tervena elatud aastate arvel, ei ole seni seletust. Muidugi tuleb arvestada, et tervise ja tervise-

häirete enesekohast hinnangut mõjutavad kultuurilised ja keelelised erinevused nii riikide kui rahvastikurühmade vahel ja tervisekontseptsioonid muutuvad ajas. Kuid Rootsi kogemus näitab, et rahvastikus saab tervena elatud aastaid juurde võita suhteliselt lühikese aja jooksul. Seega on saavutatav igikestev unistus – pikem elu tervena, miks mitte ka Eestis.

1.4.3 Haiguste ravi ja medikaliseerumine

Igapäevases kõnepruugis on tervise vastandiks haigus – mida vähem on haigeid, seda tervem on rahvas, millest võiks järeldada, et arstiabi ja ravimite kasutamise suurenemine näitab rahva tervise allakäiku. Tegelik elu on vastuolulisem, sest viimastel aastakümnetel on tõendusmaterjal näidanud, et paljude haiguste puhul on mõistlik raviga alustada juba kergemate haigusvormide puhul ning vähemate kõrvaltoimetega ja efektiivsemate ravimite ja ravimeetodite kasutuselevõtt on selle teinud ka haigetele vastuvõetavaks.

Kergemate haigusvormide ravi tähendab, et suureneb ravi saajate hulk, mitte et haiguste esinemine oleks kokkuvõttes sagedamini. Võtame näiteks hüpertoonia ehk kõrgevererõhktõve, mille puhul pole suurenenud mitte elanike vererõhu keskmised näitajad, vaid tänapäeval soovitatakse ravi alustada juba oluliselt väiksemate vererõhu väärtuste juures kui kümme aastat tagasi.

On ka teisi, vähem objektiivseid põhjuseid, miks suureneb arstiabi kasutamine ja elanike nõudlus arstiabi järele. Meditsiinisotsioloogias on selle üldise

Tabel 1.4.1

Retseptiravimite kasutamine Eestis aastatel 2000 ja 2010 võrreldes 4 Põhjamaa (Norra, Rootsi, Soome ja Taani) keskmisega

ATC kood	Ravimite rühm	Eesti 2000	Eesti 2010	Muutus Eestis (2010/2000)	Põhja-maade keskmine 2000	Põhja-maade keskmine 2010	Muutus Põhja-maades (2010/2000)
	Kõik retseptiravimid kokku	539	850	158%	1074	1533	143%
A	Seedetrakti ja ainevahetushaigused	69	114	165%	129	182	141%
A10	sh suhkruhaiguse ravimid	16	45	287%	32	58	181%
C	Südameveresoontkonna haiguste ravimid	139	349	251%	274	440	161%
C01D	sh isheemiatõve ravimid	17	13	76%	19	17	90%
C07-C09	sh erinevad vererõhu ravimid	69	262	380%	131	273	209%
C10	sh vere lipiidisaldust vähendavad ained	1	26	1804%	36	159	438%
J01	Antibiootikumid	15	13	84%	17	22	128%
M01	Põletiku- ja reumavastased ravimid	55	60	109%	80	118	146%
N	Närvisüsteemi ravimid	46	85	185%	169	242	143%
N05A	sh psühhoosivastased ravimid	4	6	147%	10	15	147%
R01	Nohuravimid	29	26	91%	29	42	145%
R03	Astmaravimid	16	18	112%	58	65	112%
R05	Köha- ja külmetuseravimid	14	6	42%	14	14	98%
R06	Allergiavastased ravimid	6	9	154%	25	44	175%

Kasutamine on esitatud päevadoosides 1000 elaniku kohta ööpäevas (DPD/1000/ööpäevas). Andmed pärinevad Eesti Ravimiameti (<http://www.ravimiamet.ee/>) ravimistatistikast ja Nordic Medico-Statistical Committee (<http://www.nom-nos.dk>) andmebaasist.

trendi tähistamiseks kasutusel ingliskeelne termin *medicalization*. Selle fenomeni sisu, põhjuste ja isegi olemasolu üle käivad erialasiseselt suured vaidlused, kuid üldjoontes kirjeldatakse selle mõistega, et üha enam nõutakse ja pakutakse arstide sekkumist olukordades, mida vanasti käsitleti kas elu loomuliku osana või vähemalt ei peetud neid probleemiks, mida meditsiin peab lahendama. Olgu siin äärmuslikuks näiteks rasedus, mida tänapäeval hormoontablettidega ära hoitakse või siis vastupidi – kehavälise viljastamise abil esile kutsutakse.

Käesolevas osas kasutame terminit „medikaliseerumine” otsetõlkes – jälgime üldisi arenguid retseptiravimite kasutamises. **Tabelis 1.4.1.** on näidatud, kuidas on 10 aasta jooksul suurenenud Eestis müüdnud retseptiravimite kogused elaniku kohta võrdluses nelja Põhjamaa (Norra, Rootsi, Soome ja Taani) keskmisega. Andmed on otseselt võrreldavad, sest nii Eesti kui Põhjamaad kasutavad identset ravimite klassifikatsiooni, kus mõõdetavaks on defineeritud päevadooside arv tuhande elaniku kohta ööpäevas (DPD/1000/ööpäevas). See ühik näitab ravimite kasutamise intensiivsust rahvastikus – mitu inimest tuhandest võis iga päev kasutada ravimit tavalises annuses. Siin esitatud tabeli ja **joonise 1.3.3.** algandmed pärinevad Eesti Ravimiameti (<http://www.ravimiamet.ee/>) ravimistatistikast ja Nordic Medico-Statistical Committee (<http://www.nom-nos.dk>) andmebaasist.

Näiteks Eestis kasutati 2000. a haavandtõve ravimeid kokku 10 DPD/1000/ööpäevas ehk 10 inimest tuhandest (1% elanikest) võis kasutada neid ravimeid

tavalises annuses igapäevaselt ja terve aasta jooksul. Tegemist on statistilise keskmisega, sest tegelikult elus kasutab osa inimesi suuremaid annuseid ja osa elanikest ei tarvita üldse ravimeid, samal ajal kui teised kasutavad üheaegselt mitut. Kahjuks ei ole võimalik võrrelda Eesti ravimikasutuse andmeid ühegi teise riigiga maailmas peale Põhjamaade, sest ainult nendes riikides toimib kogu rahvastikku kattev üleriiklik ja esinduslik ravimite müügistatistika, mis annab usaldusväärse kaudse hinnangu rahvastiku kasutatud ravimikogustele.

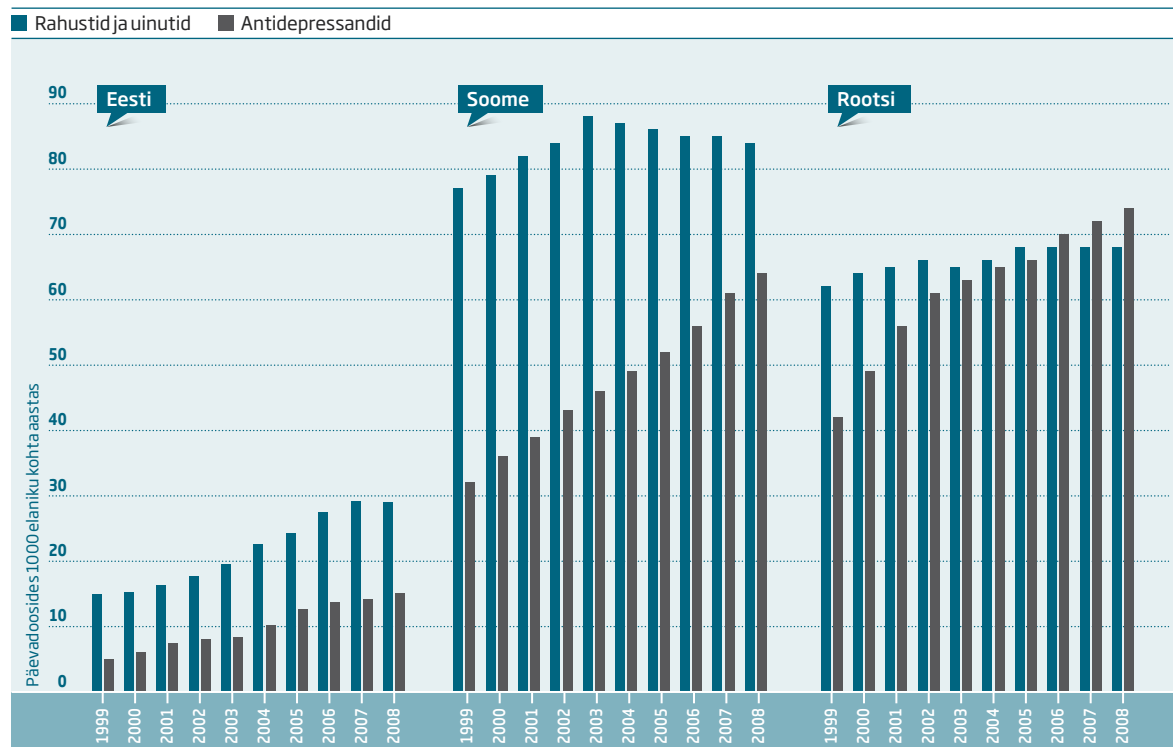
Eestis on retseptiravimite kogukasutus 10 aastaga suurenenud poole võrra ja jõudis 2010. aastaks ligilähedasele tasemele, kus olid Põhjamaad kümme aastat tagasi. Siiski on Eestis kasutatav kogus jätkuvalt poole väiksem kui Põhjamaades, sest seal on kasv olnud absoluutarvudes (459 DPD/1000/päevas) isegi suurem kui Eestis (311 DPD/1000/päevas). Põhjamaades kasutati ravimeid 2000. a kokku 1074 DPD/1000/päevas ehk iga elanik (vastsündinust vanurini) võis kasutada igapäevaselt ühe tavalise doosi mis tahes retseptiravimit. Aastal 2010 oli Põhjamaades keskmiseks koguseks juba 1,5 tavalist retseptiravimi doosi elaniku kohta päevas.

Mida sellest järeldada – kas haigusi on rohkem või ravitakse neid innukamalt? Võib-olla on pikem eluiga ja enam tervena elatud aastaid Põhjamaades ja Eestis viimasel aastakümnel lisandunud just tänu ravimikasutuse suurenemisele? Viimane seletus meeldiks ravimite tootjatele ja -müüjatele, aga vaevalt et see tõele vastab.

Ärevus ja mure, unehäired ja depressioon on üha olulisem osas tänapäeva elust, samas oskame ja soo-

Joonis 1.4.3

Rahustite ja antidepressantide kasutamine 1999–2008

Autori arvutused Ravimiameti ravimistatistika ja Põhjamaade tervishoiustatistika andmete põhjal.

Allikad: Ravimiameti ravimistatistika. <http://www.ravimiamet.ee/>; Nordic Medico-Statistical Committee. <http://www.nom-nos.dk>

vime neid seisundeid ravimite kasutamisega mõjutada. **Joonisel 1.4.3.** on esitatud ärevushäirete ja meeleoluhäirete ravis kasutusel olevate rahustite, uinutite ja antidepressantide kasutamise dünaamika Eestis, Soomes ja Rootsis. Soomes näiteks kasutati 2008. a rahusteid ja uinuteid kokku 84 DPD/1000/päevas ehk 8,4% Soome elanikest võis kasutada aasta läbi iga päev ühe doosi rahusteid. Loodetavasti ei kasutata neid siiski igapäevaselt, sest pideval tarvitamisel kaob reeglina nende ravimite toime. Antidepressantide mõju ilmneb just pikema kasutamise järel, nende ravimite kasutamise kogused Soomes ja Rootsis viitavad, et ligikaudu 6–7% elanikest (olenemata vanusest) võiks olla igapäevased antidepressantide kasutajad. Antidepressantide kasutamise suur kasv jätab mulje, et elu on Soomes ja Rootsis kümne aasta jooksul muutunud depressiivseks vähemalt kaks korda suuremale osale elanikkonnast.

Kuigi **joonisel 1.4.3.** esitatud ravimirühmade osas jääb Eesti elanike medikaliseerumine Põhjamaadest mitmekordselt maha, oleme näiteks südameravimite ja suhkruhaiguse ravimite kasutamise sageduse poolest juba samal tasemel. Kuidas sel juhul tõlgendada just rahustite ja antidepressantide kolm-neli korda väiksemat kasutamist Eestis võrreldes Soome ja Rootsi? Kas on alust arvata, et meil esineb ärevus- ja meeleoluhäireid kolm korda harvem või on kaks kolmandikku haigestest Eestis ravitud? Või pole elu Põhjamaade elanike jaoks üldse enam nii muretu ja stressivaba kui meil on kombeks mõelda.

Ravi saajate arvu suurenemine Eestis ja ravimite kasutamise suurem intensiivsus (Volmer 2012) tähendab iga ravi saava isiku perspektiivist raviaastate lisandumist ja tervena elatud aastate vähenemist. Ka meil on suurenenud nii meditsiinisüsteemi valmidus ravida ja sekkuda kui ka elanike valmisolek olla ravitud ja tunnistada ennast abivajajaks.

1.4.4

Koolinoorte tervis

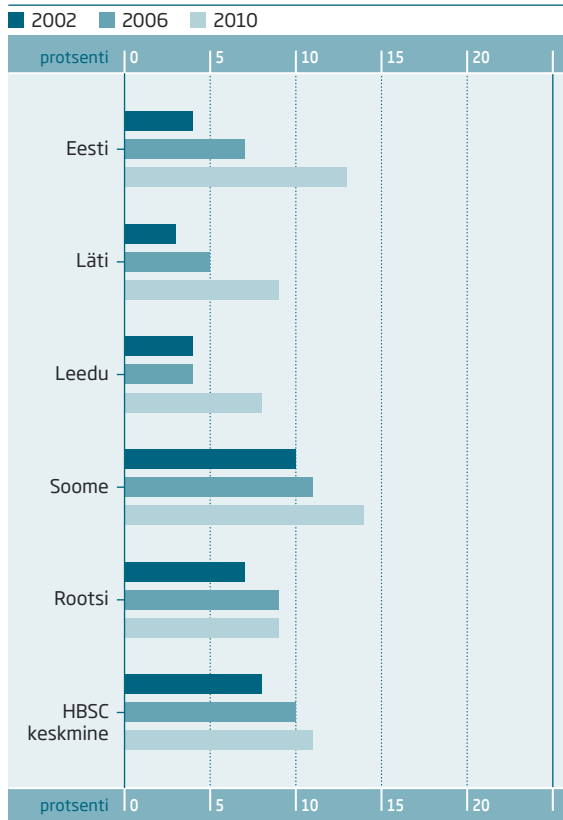
Joonised 1.4.4. kuni 1.4.7. kirjeldavad Eesti ja naaberriikide koolilaste tervisenäitajate seast kahte teineteisega seotud parameetrit – ülekaalulisust ja kehalist aktiivsust. Ülekaalu ja rasvumise esmaseks põhjuseks on tasakaalu puudumine energia omastamise ja selle kulutamise vahel ning viimane kaasneb järjest sagedasema väheliikuvaga eluviisiga.

Andmed pärinevad nelja-aastase rütmiga läbi viidavast uuringust *Health Behaviour of School-aged Children* (HBSC¹, vt <http://www.hbsc.org/>), millega Eesti liitus 1993. a ja milles osalevad tänaseks 41 riiki, sealhulgas lisaks kõigile Euroopa Liidu liikmesriikidele USA, Kanada, Venemaa, Türgi ja eraldi veel Suurbritannia piirkonnad. Standardsele küsimustikule vastavad 11-, 13- ja 15-aastased koolinoored. Ülekaalu arvestati vanusele ja soole kohandatud kehamassindeksi (keha-kaal jagatud pikkuse ruuduga) alusel ning füüsiliselt

1. HBSC (*Health Behaviour in School-aged Children*) – rahvusvaheline kooliõpilaste tervisekäitumise uuring.

Joonis 1.4.4

Ülekaaluliste osakaal 13-aastaste tüdrukute seas

aktiivseteks loeti lapsi, kes igapäevaselt osalevad vähemalt 60 minutit mõõduka või tugeva intensiivsusega kehalises tegevuses.

Joonistel on esitatud andmed 13-aastaste kohta, kuid samad trendid on iseloomulikud nii 11-aastaste kui 15-aastaste puhul. Seejuures on peaaegu kõigis riikides vanemad lapsed noorematest füüsiliselt vähem aktiivsed ja nende seas on rohkem ülekaalulisi. Kõikides vanuserühmades esineb poiste hulgas ülekaalusust kaks korda sagedamini kui tütarlaste seas, samas on poiste seas ka kehaliselt aktiivseid kaks korda enam kui tütarlapsi.

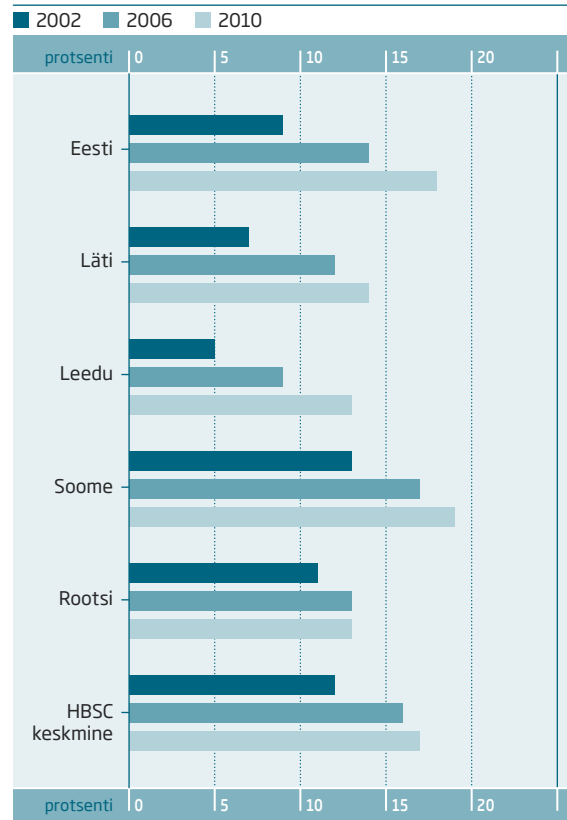
2010. a HBSC uuringu andmetel on kõige rohkem, umbes 30% ülekaalulisi USA-s ja Kreekas ning kõige vähem ülekaalulisi (6–8%) on Hollandis, Šveitsis ja Taanis. Kõige enam on kehaliselt aktiivseid (enam kui 30%) koolinoori Iirimaa ja Austrias ning kõige vähem (6%) Itaalias. Kahjuks on Eesti riikide edetabelis aastakümne jooksul tõusnud ülekaaluliste esimese kolmandiku piirile ja langenud kehaliselt aktiivsete edetabelis alumisse veerandisse.

Ülekaalu levik laste ja noorte seas on kasvav rahvatervise probleem kogu arenenud maailmas, millest tulenevad ainevahetushäired suurendavad südame-veresoonkonna haiguste ja diabeedi riski ning hingamishäirete ja liigesevaevuste esinemist. Sellega kaasnevad psühhosotsiaalsed tagasilöögid, nagu kehv enesehinnang, depressioon ja halvenenud elukvaliteet.

Noorena harrastatud terved eluviisid kanduvad edasi täiskasvanuikna ja vastupidi – väheliikuv eluviis soodustab ebatervislike harjumuste püsimist ja süvenemist. Nagu näitab HBSC uuring, on just sedaviisi Eesti

Joonis 1.4.5

Ülekaaluliste osakaal 13-aastaste poiste seas

koolinoorte seas juhtunud – aastakümnega on järsult suurenenud teleri vaatamiseks ja arvuti kasutamiseks kuluv aeg. Positiivseks saab lugeda, et iganädalase suitsetamise ja alkoholi tarbimise varasem kasvutrend on peatunud, kuid Eesti õpilased on esikohtadel suitsu ja narkootikumide proovimise vanuse ja end purju joonute osakaalu poolest (Aasvee 2009).

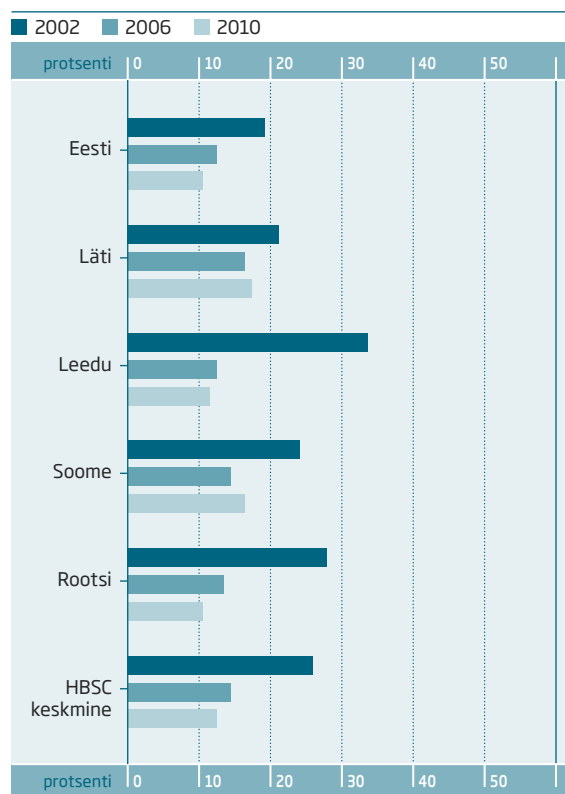
Eesti koolinoorte seas väheneb kahjuks tervist soodustavate tegurite mõju ja seejuures kiiremini kui mujal arenenud maades. Noorte seas on viimasel aastakümnel järsult suurenenud ülekaaluliste poiste ja tüdrukute arv ja sama järsult vähenenud igapäevaselt füüsiliselt aktiivsete laste arv. Selline dünaamika on iseloomulik mitte ainult Eestile, vaid kõigile arenenud maadele ning ennustab oluliselt suurenevat haigestumist ja arstiabi vajadust selles põlvkonnas mõne aastakümne pärast.

1.4.5 Kokkuvõtteks

Üldiselt on Eesti rahvastiku tervis viimasel aastakümnel paranenud. Näiteks 65-aastaste ja vanemate meeste ja naiste elulemuse prognoos Eestis on sama hea kui Euroopas keskmiselt ning keskealiste osas läheneme jõudsalt Euroopa tasemele. Eeldatava eluea ja tervena elada jäänud aastate poolest on Eestis 21. sajandil saavutatud rekordtase, mis põhineb varase suremuse olulisel vähenemisel. Võrreldes 2004. a andmetega oli 2010. a sündinud Eesti poistel tervisepiiranguteta elada jäänud aastaid lisandunud 4,1 ja tüdrukutel 4,4 ehk Eestis pikenes eeldatav eluiga sel ajavahemikul nii meestel kui naistel just ter-

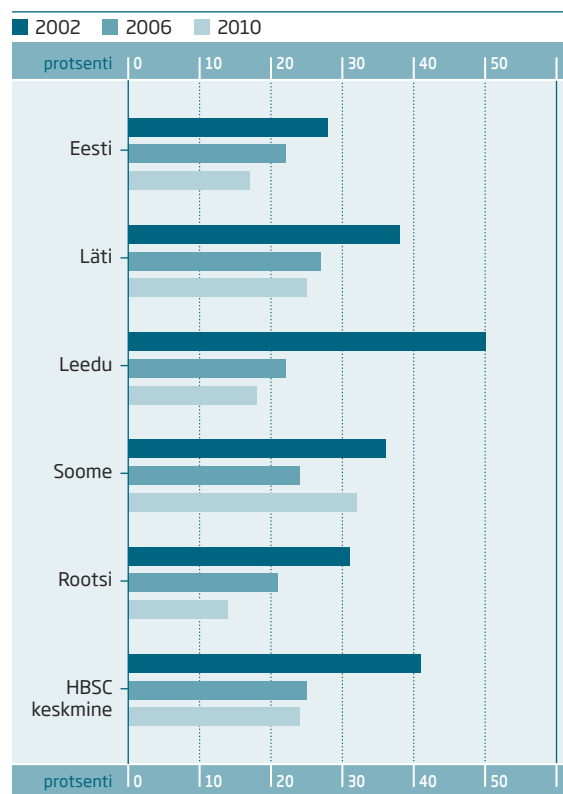
Joonis 1.4.6

Igapäevaselt füüsiliselt aktiivsete osakaal 13-aastaste tüdrukute seas

Joonis 1.4.7

Igapäevaselt füüsiliselt aktiivsete osakaal 13-aastaste poiste seas

vena elada jäänud aastate arvel, mis on väga rõõmustav tulemus. Et sama trend jätkuaks ja pikem elu tähendaks tervena elatud aastaid, tuleb jätkata tegutsemist rahvastiku tervise edendamisel, südamehaiguste ja vigastuste ennetamisel, mis on taganud senise edu, kuid on samas jätkuvalt Eesti rahvastiku tervisenäitajate mahajäämuse peamiseks põhjusteks.

Medikaliseerumine – arstiabi ja ravimite üha suurenev kasutamine – on arenenud maadele iseloomulik fenomen ja see levib ka Eestis. See osutab, et suurenenud on nii tervisesüsteemi valmidus rakendada erinevate tervisehäirete tekkimisel püsivalt arstiabi kui ka elanike endi valmisolek tunnistada ennast abivajajateks. Medikaliseerumist iseloomustav retseptiravimite kasutamine on kogulises arvestuses aastakümnega kahekordistunud nii Eestis kui Põhjamaades. Suurenenud on nii ravimite kasutajate koguarv kui kasutamise intensiivsus, kuid siit ei saa järeldada, et meil on nüüd rohkem haigeid või et haigused on muutunud raskemaks, vaid see fenomen

näitab pigem rahvastiku haiguskäitumise muutumist tarbimiskäitumiseks.

Kahjuks väheneb Eestis noorte seas tervist soodustavate ja suureneb tervist kahjustavate tegurite esinemine ning seda kiiremini kui teistes arenenud maades. Koolinoorte seas on viimasel aastakümnel järsult suurenenud ülekaaluliste poiste ja tüdrukute arvukus ja sama järsult vähenenud füüsiliselt aktiivsete laste hulk. Selline dünaamika on iseloomulik mitte ainult Eestile, vaid kõigile arenenud maadele ning ennustab oluliselt suurenevat haigestumist ja arstiabi kasutamist selles põlvkonnas paari aastakümne pärast.

Eesti elanike tervise viimase aastakümne trendid lubavad teha väga lihtsustatud kokkuvõtte, et vanemaealine osa Eesti rahvastikust elab kauem, keskealine elab tervislikumalt, kuid noorte seas väheneb tervist kaitsvate tegurite mõju. Tuleb loota, et Eesti noorte tervisekäitumine muutub järgmisse vanusegruppi jõudes tervist säästvamaks. ○

Viidatud allikad

1. Eurostat Healthy life years statistics.
2. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Healthy_life_years_statistics
3. Health Behaviour of School-aged Children Study. <http://www.hbsc.org/>
4. Ravimiameti ravimistatistika. <http://www.ravimiamet.ee/>
5. Nordic Medico-Statistical Committee. <http://www.nom-nos.dk>
6. Aru J, Rahno J, Rannala H. Tervena elada jäänud aastad ning nende arvutamine. Eesti Statistika kvartalikirj. 2012; 1: 45–50.
7. Salomon JA, Wang H, Freeman MK, Vos T, Flaxman AD, Lopez AD, Murray CJL. Healthy life expectancy for 187 countries, 1990–2010: a systematic analysis for the Global Burden Disease Study 2010. Lancet 2012; 380: 2144–2162.
8. Volmer D, Smirnova L, Henrikson E, Kiiwet RA. Eesti inimeste retseptiravimite kasutamise seosed tervise enesehinnangu ja krooniliste haiguste esinemisega 1996. ja 2006.aasta Eesti terviseuuringu andmetel. Eesti Arst 2012; 91(6): 286–293.
9. Aasvee K, Maser M. Ülevaade Eestis 2001/2002. ja 2005/2006. õppeaastal toimunud kooliõpilaste tervisekäitumise uuringutest teiste riikide taustal. Eesti Arst 2009;88(6):390–401.

1.5

Väärtused

Anu Realo

Aastakümneid on arvukate kultuuriuurijate tähelepanu köitnud väärtused, mis väljendavad kultuuri ideaale ja jagatud arusaamu sellest, mis on hea ja mis on halb. Väärtuste näol on leitud telg, mille ümber kultuuris iseloomulikud uskumused, sümbolid, normid ja käitumisviisid koonduvad ning mille alusel on võimalik erinevaid kultuure omavahel võrrelda (Hofstede 1980, 2001; Inglehart 1997, 2006; Schwartz 1994, 2004). Kultuuris valitsevad väärtused vormivad ja õigustavad inimeste ja gruppide uskumusi, hoiakuid, harjumusi, eesmärgi ja tegevust. Igapäevane elukorraldus ning institutsioonide funktsioneerimine tugineb omakorda kultuuris oluliseks peetavatele väärtustele ja annab nendest tunnistust. Kultuuris domineerivad väärtusorientatsioonid arenevad ja muutuvad, kui ühiskond seisab silmitsi inimtegevust reguleerivate põhimõtete probleemide või küsimustega (Schwartz 2004).

Käesolevas peatükis tuleb vaatluse alla väärtuste areng Eestis viimase kahekümne aasta jooksul. Peatükk toetub valdavalt Ronald Ingleharti ja tema kolleegide (Inglehart 1997, 2006; Inglehart & Baker 2000; Inglehart & Welzel 2005) väärtusteooriale. Peatükis kasutatakse *Maaailma väärtuste uuringu* (WVS – *World Values Survey*) tulemusi, mis on väidetavalt maailma suurim hoiakute, väärtuste ja uskumuste uurimus (Inglehart & Baker 2000). Koostöös *Euroopa väärtuste uuringuga* (EVS), mis algas juba 1981. aastal, hõlmab projekt ligikaudu 90 riiki, kasutades oma uurimustes enamasti rahvuslikult esinduslikke valimeid. Seni viimane ehk kuues *Maaailma väärtuste uuringu* andmekogumislaine on praegu käimas, Eestis koguti andmed 2011. aasta sügisel. Need andmed annavad hea võimaluse analüüsida, kas ja kuivõrd on Eesti asukoht nn maailma väärtuste kaardil 20 aasta jooksul muutunud.

1.5.1 Ingleharti ja Welzeli kultuuriliste väärtuste dimensioonid

Ingleharti ja Welzeli (Inglehart 1997, 2006; Inglehart & Welzel 2005) käsitluse kohaselt võib rääkida kahest suurest väärtuste dimensioonist: (1) traditsionaalsus vastandina ilmalik-ratsionaalsele (*traditional versus secular-rational*), mis vastandab tüüpiliselt agrarsetes ühiskondades kehtivad religioossed ja traditsionaalsed väärtused sekulaarsete ja ratsionaalsete väärtustega, mis enamjaolt valitsevad urbaniseeritud ja industrialiseeritud ühiskondades ning (2) ellujäämine vastandina eneseväljendamisele (*survival versus self-expression*), mis peegeldab nihet majandusliku ja füüsilise turvalisuse rõhutamiselt eneseväljenduse, subjektiivse heaolu ning elukvaliteedi väärtustamise suunas. Need kaks mõõdet võimaldavad kirjeldada suuremat osa väärtuseelistuste kultuuridevahelistest erinevustest (vt joonis 1.5.1).

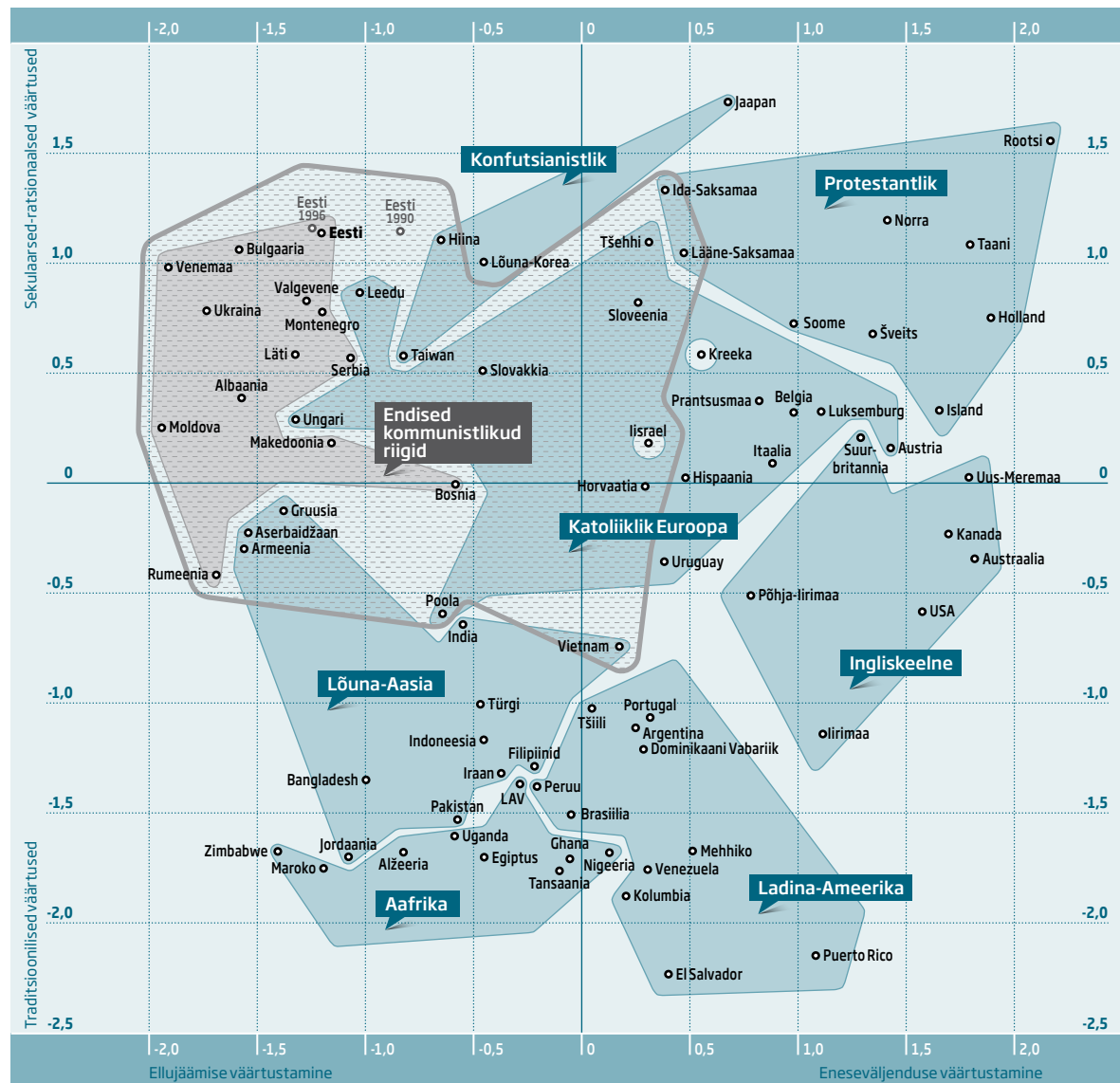
Väärtusdimensioon, mis vastandab traditsionaalsed ning ilmalik-ratsionaalsed väärtused, peegeldab „kontrasti ühiskondade vahel, kus religioon on väga oluline ja kus ei ole” (lk 78), samas on kuuletumine mis tahes autoriteedile – on selleks siis jumal, riigijuht või perepea – kõik omavahel väga lähedalt seotud (Inglehart & Baker 2000). Traditsioonilisi väärtusi rõhutavates ühiskondades on religioonil tähtis roll, inimesed peavad oluliseks tugevaid sidemeid laste ja vanemate vahel ning kuuletumist võimule, autoriteedile. Samuti on traditsioonilisi väärtusi rõhutavates ühiskondades taunitud see, mida nimetatakse sotsiaalseks anomaaliaks, nagu abielulahutus, abort, enesetapp ja halastussurm. Ühiskondades, kus domineerivad ilmalik-ratsionaalsed väärtused, on religiooni ja religioosse autoriteedi/võimu tähtsus väike, inimesed peavad oluliseks pigem oma isiklikke püüdlusi kui sotsiaalset kooskõlastatust, neil on ratsionaalne usk teadusesse ja tehnoloogia progressi ja indiviidi õigustesse oma elu puudutavaid olulisi otsuseid (sh eutanaasia, enesetapp, abielulahutus, abort) ise teha (Inglehart & Welzel 2005).

Neis ühiskondades, kus domineerivad eneseväljendusele suunatud väärtused, on inimestel enda sõnul parem tervis, inimesed tunnevad vastutust oma tegude eest, on poliitiliselt aktiivsed, tolerantset erinevuste suhtes, teadlikud ja entusiastlikud loodushoiu küsimustes (Inglehart & Baker 2000). Rahvad, kes rõhutavad eneseväljendust, on tundlikumad inimõiguste küsimustes, teadlikud tehnoloogia-alastest ohtudest ja riskidest ning tähelepanelikumad vähemuste diskrimineerimise suhtes. Neid ühiskondi, kus valitsevad pigem ellujäämisega seotud väärtused, iseloomustab madal majanduslik ja füüsiline turvatunne ning materiaalsete väärtuste esikohale seadmine. Ellujäämist rõhutavates ühiskondades elavad inimesed pigem ei usalda teisi, ei ole oma eluga rahul ega talu teistsuguseid inimesi (nt võõramaalasi või erineva seksuaalse suundumusega inimesi) enda kõrval. Samuti hindavad neis ühiskondades inimesed oma tervist suhteliselt viletsaks, ei pea oluliseks soolist võrdõiguslikkuse, loodushoiu ega säästva eluviisiga seotut (Inglehart & Oyserman 2004).

Eelnimetatud kultuurilised väärtusteljed on empiirilist kinnitust leidnud Ingleharti ja kolleegide (Inglehart 1997; Inglehart & Baker 2000) uurimustes, mis võtavad kokku *Maaailma väärtuste uuringu* nelja laine käigus kogutud andmed enam kui kaheksajalt valimilt 78 riigis. Kui algselt arvutas Inglehart (1997) väärtusdimensioonide faktorskoorid 22 tunnuse põhjal, näitasid hilisemad analüüsid, et piisab kümnest tunnusest (vt tabel 1.5.1) kirjeldamiseks olulisemaid kultuuridevahelisi erinevusi inimeste väärtuseelistustes (Inglehart & Baker 2000). Kaks väärtusdimensiooni kirjeldavad kokku 71% riikidevahelisest variatiivsusest ning võimaldavad leida iga ühiskonna positsiooni väärtuste kultuuridevahelise variatiivsuse

Joonis 1.5.1

Maailma väärtuste kaart 1999–2004

Joonise andmed on võetud *Maailma väärtuste uuringu* veebilehelt (vt www.worldvaluessurvey.org) ning Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy*. New York: Cambridge University Press (lk 63). Eesti asukoht väärtuskaardil 1990. ja 1996. aastal on tähistatud alapeatüki autori poolt *Maailma väärtuste uuringu* (WVS) veebilehel esitatud andmetest.

Tabel 1.5.1

Ingleharti ja kolleegide väärtusdimensioonide aluseks olevad tunnused

Traditsionaalsed väärtused (Ilmalik-ratsionaalsed rõhutavad vastupidist)	Eneseväljenduslikud väärtused (Ellujäämisega seotud rõhutavad vastupidist)
Suurem lugupidamine võimu suhtes on hea asi	Vastaja peab oluliseks pigem sõnavabaduse kaitset ning võimalust lasta inimestel rohkem kaasa rääkida tähtsates riigi- asjades kui võitlust hinnatõusuga ning riigis korra säilitamist ^b
Jumal on vastaja elus väga oluline	Enamikk inimesi võib usaldada
Peres on oluline kasvatada lastes pigem religioossust ja sõnakuulelikkust kui sõltumatust ja otsusekindlust, visadust ^a	Vastaja on õnnelik
Vastajal on kõrge rahvuslik uhkus	Homoseksuaalsus on alati õigustatud
Abort ei ole kunagi õigustatud	Vastaja on alla kirjutanud petitsioonile

Märkus: Tabel on koostatud Inglehart ja Welzel (2005) raamatus toodud tabeli 2.1 (lk 49) põhjal, võttes arvesse *Maailma väärtuste uuringu* küsimustiku eestikeelset versiooni. ^a Autonomiaindeks; ^b Materialismi-postmaterialismi indeks.

maailmakaardil (vt joonis 1.5.1). Väärtusdimensioonina on ellujäämine vastandina eneseväljendamisele leitud olevat väga tugevalt seotud Hofstede (1980) individualismi–kollektivismi ning Shalom Schwartzi (1994) autonoomia–seotuse kultuurimõõtetega, kusjuures kõik kolm käsitlevad ühist kultuurilise variatiivsuse dimensiooni, milleks on inimeste püüd suurema autonoomia ja valikuvabaduse suunas (Inglehart & Oyserman, 2004; Schwartz 2004).

1.5.2

Kas ja kuidas väärtused muutuvad?

Ronald Ingleharti ja tema kolleegide (Inglehart 1997; Inglehart & Welzel 2005) väärtuste käsitluse peamine eesmärk on seletada kultuurilist arengut ja väärtuste muutumist. Teooria keskmes on ühiskonna sotsiaalmajanduslik areng (nn moderniseerumise teooria), mis toob ühelt poolt kaasa märkimisväärsed sotsiaalsed, poliitilised ja kultuurilised muudatused ning teiselt poolt võimaldab ennustada seda, mil viisil ja mis suunas väärtused arenevad.

Sotsiaalmajanduslik areng algab tehnoloogilistest uuendustest, mis suurendavad tööjõudlust ning see omakorda toob kaasa tööjaotuse suurema spetsialiseerumise, sissetulekute ja haridustaseme tõusu, mitmekesistab inimestevahelist suhtlust ning nihutab rõhuasetuse autoritaarsetelt suhtevormidelt turumajanduslikele suhetele. Pikemas perspektiivis toob selline areng aga kaasa olulised muutused soorollides, seksuaalsete normides, võimude suhtes käibivates hoiakutes, samuti inimeste suurema poliitilise aktiivsuse ja osaluse kodanikuühiskonna tegevustes (Inglehart & Welzel 2005).

Ühiskonna sotsiaalmajanduslik areng suurendab Ingleharti ja Welzeli (2005) teooria kohaselt inimeste autonoomiat, loominguilisust ja valikuvabadust läbi kolme olulise mehhanismi. Esiteks suureneb sotsiaalmajandusliku arenguga inimeste materiaalne kindlustunne, mille kaudu omakorda väheneb materiaalsete piirangute mõju inimeste valikutele ja otsustele. Teiseks, haridustaseme tõus, massikommunikatsioonivahendite levik ning kognitiivselt nõudlikumad tööülesanded suurendavad inimeste intellektuaalset sõltumatust. Kolmandaks, tööjaotuse suurem spetsialiseerumine ja traditsiooniliste sotsiaalsete suhete ning rollide tähtsuse vähenemine suurendab inimeste sotsiaalset autonoomiat – inimestel on võimalik luua sotsiaalseid suhteid lähtudes enda soovist ja vajadustest, mitte ettekirjutatud (nt sünnipärestest) ja rangelt fikseeritud rollidest lähtuvalt. Seega võib öelda, et moderniseerumine ja sotsiaalmajanduslik areng – vähendades piiranguid inimeste valikuvabadusele ja suurendades inimeste autonoomiat – suunavad ühiskondi ja neis valitsevate väärtuste muutumisi teatud kindlas, laias laastus prognoositavas suunas (Inglehart 2006; Inglehart & Welzel 2005).

Samal ajal näitavad Ingleharti ja kolleegide uuringud (Inglehart 2006; Inglehart & Baker 2000), et väärtuste areng on nõ rajast sõltuv – ühiskonna

domineeriv religioosne taust, on see siis protestantism, õigeusk, islam, konfutsiaanlus vms, väljendub selgete kultuuriliste piirkondade tekkes, kus on iseloomulikud väärtussüsteemid, mis jäävad püsima ka peale majandusliku arengu arvessevõtmist. Seega, kuigi erinevate maade väärtussüsteemid liiguvad moderniseerumise mõjul samas suunas, mõjutab ühiskondade väärtuste arengut olulisel määral nende kultuuriline, ajalooline ja religioosne pärand. Nii kirjeldab Inglehart väärtuste arengut pigem modernsuste paljususe (*multiple modernities*) paradigmat lähtudes (Eisenstadt, 2000).

Oluline kultuuriline nihe on Ingleharti ja kolleegide käsitluses viimase kolmekümne-neljakümne aasta jooksul aset leidnud arenenud tööstusriikides, kus inimeste väärtuseelistused on nihkunud materiaalsest ja füüsilisest kindlustunnet rõhutavatele väärtustele nn postmodernsete ehk siis suuremat eneseväljenduslikkust ja elukvaliteeti rõhutavate väärtuste suunas. Sellise muutuse aluseks on Ingleharti (1990) sõnul kaks olulist hüpoteesi, mis teineteist täiendavad.

- **Nappuse hüpotees:** peaaegu kõik inimesed hindavad vabadust ning autonoomiat, kuid majandusliku kitsikuse tingimustes tuleb inimestel ennekoike tegelda kõige olulisemate ja igapäevaste ellujäämiseks vajalike tegevustega kindlustamaks enda materiaalsest ja füüsilisest turvalisust. Majandusliku heaolu kasvades suureneb seega ka postmaterialistlike, eneseväljenduslike väärtuste olulisus.

- **Sotsialisatsiooni hüpotees:** ühiskonna sotsiaalmajanduslik areng ei too üleöö kaasa muudatusi inimeste väärtuseelistustes. Nimetatud hüpoteesi kohaselt kujunevad inimeste väärtused nende kasvues, väljendades sel ajal kehtivaid majanduslikke tingimusi. Nii muutuvad väärtused ühiskonna jõukuse kasvades järkjärgult, põlvkondade vahetuse läbi.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Ingleharti ja tema kolleegide sõnul sõltub väärtuste areng olulisel määral ühiskonna sotsiaalmajanduslikust ja tehnoloogilisest arengust, kuid jälgib samal ajal kultuurile omaseid ajaloolis-religioosseid mustreid. Sotsiaalmajanduslikust arengust tingitud kultuuriline muutus toimib kahes faasis: industrialiseerimine (sh nii ühiskonna kui võimu sekulariseerimine) toob kaasa ilmalik-ratsionaalsete väärtuste tähtsuse suurenemise, postindustrialiseerimisega kaasneb eneseväljendamist ja autonoomiat rõhutavate väärtuste esiletõus (Inglehart 1997; Inglehart & Welzel 2005)¹.

1.5.3.

Eesti osalus väärtuste uuringus

Eesti osales esmakordselt *Maailma väärtuste uuringus* (WVS) 1990. aastal ehk siis veel tollase Nõukogude Liidu koosseisus (vt tabel 1.5.2). Ametlikult oli tegemist *Euroopa väärtuste uuringu* 2. etapiga, mida hiljem korrati *Maailma väärtuste uuringu* raames paljudes erinevates maailma maa-

1 Kuigi Ingleharti ja kolleegide väärtusdimensioonid ning väärtuste muutuste käsitlus on pärinud sotsiaalteadlaste seas suurt huvi ning tunnustust, on kuulsusega paratamatult kaasnenud ka nende uurijate hulk, kes Ingleharti ideedesse ja meetodisse skeptiliselt ning kriitiliselt suhtuvad. Ingleharti tööde kriitikat ja vastu-kriitikat annab hea ülevaate Paul Abramsoni (2011) artikkel, mis on allalaaditav aadressilt <http://escholarship.org/uc/item/3f72v9q4>.

des. Järgmine *Maailma väärtuste uuringu* etapp toimus Eestis viis aastat pärast taasiseseisvuse väljakuulutamist, s.o 1996. aasta sügisel ning seejärel vaid kolm aastat hiljem, 1999. aastal *Euroopa väärtuste uuringu* (EVS) egiidi all. *Maailma väärtuste uuringu* 5. laine leidis aset aastatel 2005 kuni 2008, kuid kahjuks Eesti selles uuringulaines ei osalenud. Küll aga toimus 2008. aastal Eestis järjekordne *Euroopa väärtuste uuringu* andmekogumislaine – kuna kahe uurimuse ankeedid suuresti kattuvad, on ka selle uuringu tulemusi võimalik kaasata võrdlevasse analüüsi. *Maailma väärtuste uuringu* viimane, so 6. laine toimus aastatel 2010–2012 ning selle raames koguti andmeid Eestis 2011. aasta sügisel. Uuringute vastutav läbiviija on enamasti olnud Andrus Saar sotsiaal- ja turu-uuringute firmast Saar Poll.

1.5.4. Eesti elanike väärtused aastatel 1990 kuni 2011

Eesti asukoht Ingleharti ja Welzeli (1995) maailma väärtuste kaardil aastatel 1990 kuni 1999 on näha **joonisel 1.5.1**. Kaardi vertikaaltelg vastandab traditsionaalsed ja ilmalik-ratsionaalsed väärtused ning horisontaaltelg ellujäämist ja eneseväljendust rõhutavad väärtused. Riikide asukoht kaardil on saadud kultuuritasandil tehtud faktoranalüüsi tulemusena, mille aluseks on **tabelis 1.5.1** toodud kümme tunnust. Mida kõrgem on riigi faktorskoor kas vertikaal- või horisontaalteljel, seda enam rõhutatakse selles riigis võrreldes teiste riikidega vastavalt kas ilmalik-ratsionaalseid või elujäämisega seotud väärtusi.

Nagu näha **joonisel 1.5.1**, paikneb Eesti kõigi kolme uuringulaine käigus maailma väärtuste kaardi ülemises vasakus nurgas, seega nii 1990; 1996. kui ka 1999. aastal pidasid Eesti elanikud teiste riikidega võrreldes enam oluliseks ilmalik-ratsionaalseid, kuid samas ellujäämisega seotud väärtusi. Maailma riikide

Tabel 1.5.2

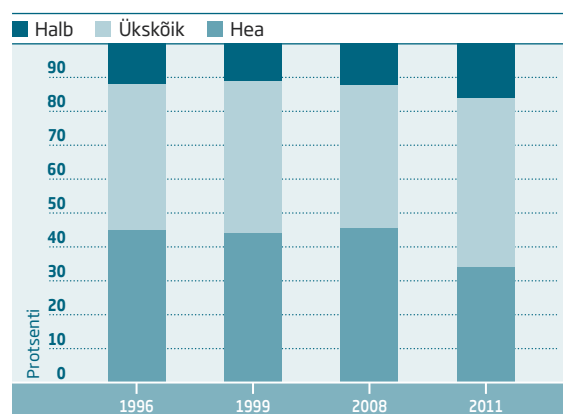
Eesti osalus *Maailma väärtuste uuringus* ja *Euroopa väärtuste uuringus*

Uuringu periood	Uuring	Valimi suurus	Keskmine vanus (standardhälve)	Uuringu läbiviija
01.06.1990–30.08.1990	EVS/WVS	1008	39,7 (14,8)	Andrus Saar*
20.10.1996–23.11.1996	WVS	1021	43,6 (15,3)	Mikk Titma*
01.10.1999–31.10.1999	EVS/WVS	1005	44,4 (17,6)	Andrus Saar
01.07.2008–31.08.2008	EVS	1518	50,1 (18,5)	Andrus Saar
18.11.2011–02.12.2011	WVS	1533	48,6 (18,5)	Andrus Saar

Märkus: EVS – Euroopa väärtuste uuring; WVS – Maailma väärtuste uuring; siinsed andmed pärinevad uuringute kodulehtedelt, vt www.worldvaluessurvey.org ja www.europeanvalues-study.eu. *Uuring toimus koostöös Hans-Jürgen Klingemanniga.

Joonis 1.5.2

Eesti elanike osakaal aastatel 1996 kuni 2011, kes on arvamisel, et suurem lugupidamine võimu suhtes on lähitulevikus „hea”, „ükskõik” või „halb”

Allikad: *Maailma väärtuste uuring* ja *Euroopa väärtuste uuring*

võrdluses rõhutasid Eesti elanikud ühelt poolt individualistlikke püüdlusi, ei toetanud autoriteetide (ei jumala, riigi ega perekonna) ülimuslikkust, väljendasid suhteliselt madalat natsionalismi ja rahvusliku uhkuse taset, leidsid abielulahutuse, aborti ja enesetapu olevat ühiskonnas aktsepteeritavad nähtused ning väljendasid tugevat usku teaduse ja tehnoloogia progressi olulisusesse (ilmalik-ratsionaalsed väärtused). Teisel poolt näitavad 1990. aastatel korraldatud uurimuste tulemused Eesti elanike vähest usaldust teiste inimeste suhtes, madalat tolerantsust, subjektiivset heaolu ning kasinat poliitilist aktiivsust, nappi keskkonnateadlikkust ja isiklikku algatust (ellujäämist rõhutavad väärtused). Tugev rõhuasetus ilmalik-ratsionaalsetele, aga samas ka ellujäämisega seotud väärtustele on Ingleharti ja kolleegide (Inglehart & Baker 2000; Inglehart & Welzel 2005) sõnul 50 aastat kestnud kommunistliku režiimi otsene saavutus või pärand, sõltuvalt vaatekohast. Seda argumenti toetab asjaolu, et suur hulk Eesti saatusekaaslast (sh meie naabrid Läti, Leedu, Venemaa ja mitmed teised endise Nõukogude Liidu vabariigid) paiknevad maailma väärtuste skaalal üsna Eesti lähedal, moodustades endiste kommunistlike riikide grupi. Eesti asendit ilmalik-ratsionaalsete väärtuste telje kõrgemas osas, traditsionaalsete väärtuste vastandina võib lisaks mõjutada ka meie religioosne, ajaloolises perspektiivis domineerivalt protestantlik pärand, milles välise autoriteedi tunnistamine on kindlasti väiksem kui katoliiklikes riikides.

Eelnimetatud kümne aasta jooksul ei toimunud olulisi muutusi Eesti elanike ilmalik-ratsionaalsete väärtuste olulisuses. Küll aga toimus väike nihe ellujäämisega seotud väärtuste veelgi suurema rõhutamise suunas ajavahemikul 1990 kuni 1996. Analoogne suundumus leidis aset teistes Ida-Euroopa riikides, mida Inglehart ja Baker (2000) on tõlgendanud kui reaktsiooni keerulistele majanduslikele, sotsiaalsetele ja poliitilistele oludele, mis tekkisid pärast raudse eesriide langemist ning riikide iseseisvumist 1990. aastate alguses. 1999. aastaks oli Eesti asend eneseväljendust vastandina ellujäämist rõhutaval väärtusmõõtmel jäänud praktiliselt samaks, mis kolm aastat varem.

Milline võiks olla Eesti asend väärtuste maailmakaardil aastal 2011? Täpset vastust sellele küsimusele ei ole võimalik anda enne viimase, 6. uuringulaine lõppemist, sest riikide asukohad väärtuste maailmakaardil ei ole absoluutsed, vaid suhtelised, arvutatuna võrdluses teiste riikidega. Küll aga võimaldavad 2011. aastal Eestis korraldatud uuringu andmed teha põhjendatud oletusi selle kohta, kas ja millisel määral on Eesti elanike väärtused kümne aasta jooksul muutunud. Kui lähtuda eespool kirjeldatud Ingleharti (Inglehart 1997; Inglehart & Welzel 2005) kultuurilise muutuse teooriast, mille põhiliseks tõukemehhanismiks on riigi sotsiaalmajanduslik areng, võiks riigi rahvusliku jõukuse kasvuga kaasned ka eneseväljenduslike väärtuste mõningane esiletõus. Kuid kas Eesti majanduslik areng on olnud piisav, et tagada Eesti elanike materiaalsel ja füüsilisel kindlustunnet, ilma milleta pole postmaterialistlike ja eneseväljenduslike väärtuste esilekerkimine võimalik? Leidmaks sellele küsimusele vastust, analüüsitakse järgnevalt väärtuste muutumist Eestis aastatel 1999 kuni 2011 Ingleharti kultuuriliste väärtusdimensioonide aluseks olevate üksikute indikaatorite kaupa (vt tabel 1.5.1). Väärtusmuutuse pikema ajahorisondi saamiseks on andmete olemasolu korral lisatud ka 1990. ja 1996. a uuringute tulemused.

Eesmärgipäraselt ja sugugi mitte juhuslikult on käesolevas peatükis vaatluse all tervikuna kõigi Eesti elanike väärtused, tegemata siinkohal vahet eestlaste, venelaste või muude rahvuste esindajate vahel. Kuigi arvukad varasemad uuringud on näidanud, et eestlaste ja mitte-eestlaste väärtuseelistustes on jätkuvalt olulisi erinevusi (Kalmus & Vihalemm 2004; Lauristin jt 1997; Magun & Rudnev 2010; Tart 2011; Tart, Sömer & Lilleoja 2012), sh asjaolu, et venekeelse elanikkonna väärtushin-

angud tegid siirdeperioodil läbi ulatuslikuma muudatuse (Kalmus & Vihalemm 2004; Lauristin jt 1997), lähtutakse antud peatükis Eesti ühiskonnast kui tervikust, nagu seda suurtes võrdlevates rahvusvahelistes uuringutes tavaliselt ka tehakse. (Ka teiste riikide andmetes ei tehta vahet, kas vastaja on selle maa põliselanik või hilisem sisseerandaja).

1.5.5. Ilmalik-ratsionaalsed versus traditsionaalsed väärtused

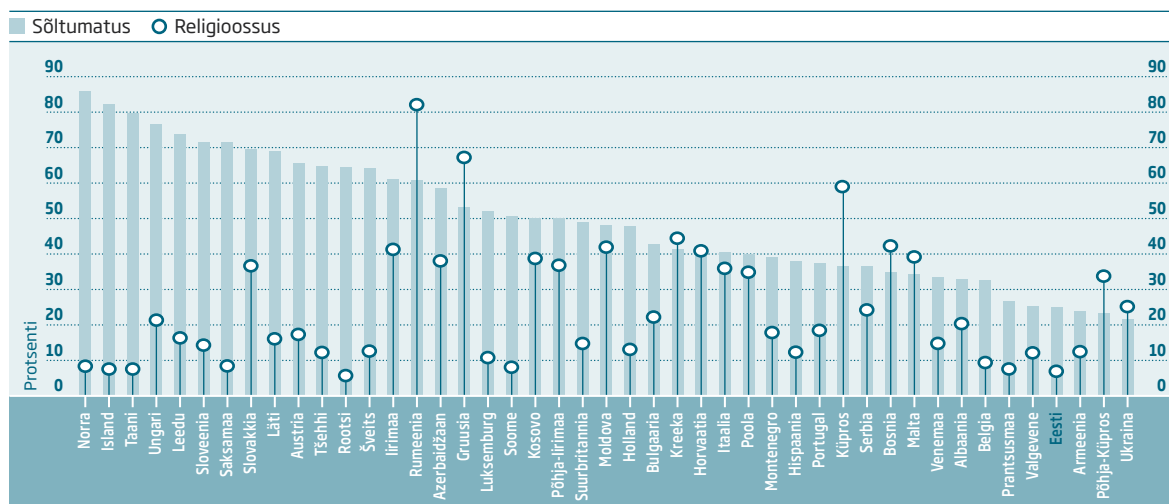
Ilmalik-ratsionaalsete vastandina traditsionaalsete väärtuste keskmes on usk kõrgema võimu olulisusse, olgu selleks autoriteediks kas jumal, riigivõim või perepea. Nende Eesti elanike osakaal (45%), kes on arvamisel, et suurem lugupidamine võimu suhtes on lähitulevikus hea, on ajavahemikul 1996² kuni 2008 püsinud samal tasemel, kuid langenud märkimisväärselt 2011. aastal. Nii on viimases uuringulaines varasemaga võrreldes suurenenud nende Eesti elanike osakaal, kelle arvates suurem lugupidamine võimu suhtes on pigem halb või kel on selles osas ükskõik (vt joonis 1.5.2).

Maailma väärtuste uuringu viimase laine andmete põhjal³ paikneb Eesti võimu tähtsustamise poolest 32 riigi seas tagantpoolt 4. kohal – vaid Lõuna-Koreas (27%), Rootsis (23%) ja Jaapanis (5%) on Eestist (34%) madalam nende inimeste osakaal, kes on arvamisel, et suurem lugupidamine võimu suhtes on lähitulevikus hea.

Eesti elanike osakaal, kes peavad Jumalat oma elus väga oluliseks, on 1999. aastaga võrreldes 6 protsendi võrra kasvanud (vastus küsimusele oli võimalik anda skaalal 1 – „ei ole üldse oluline” kuni 10 – „väga oluline” ning osakaal on arvutatud vastuste 7 kuni 10 põhjal (Inglehart, Basanez, Diez-Medrano, Halman & Luijckx 2004),

Joonis 1.5.3

Euroopa riikide elanike osakaal aastatel 2008–2010 nende hulgas, kes peavad eriti oluliseks, et pere kasvataks lastes sõltumatust ja religioossust

Allikad: Euroopa väärtuste uuring, 4. laine, 2008–2010

² 1990. aastal Eestis läbi viidud uuringu seda küsimust ei sisaldanud.

³ Siin ja allpool: tegemist on Maailma väärtuste uuringu 6. laine (2010–2012) mitteametliku ja esialgse andmestikuga, milles sisalduvad 32 riigi andmed, ning mis on 2013. aasta jaanuarikuu seisuga tehtud kättesaadavaks vaid uuringu rahvuslikele koordinaatoritele.

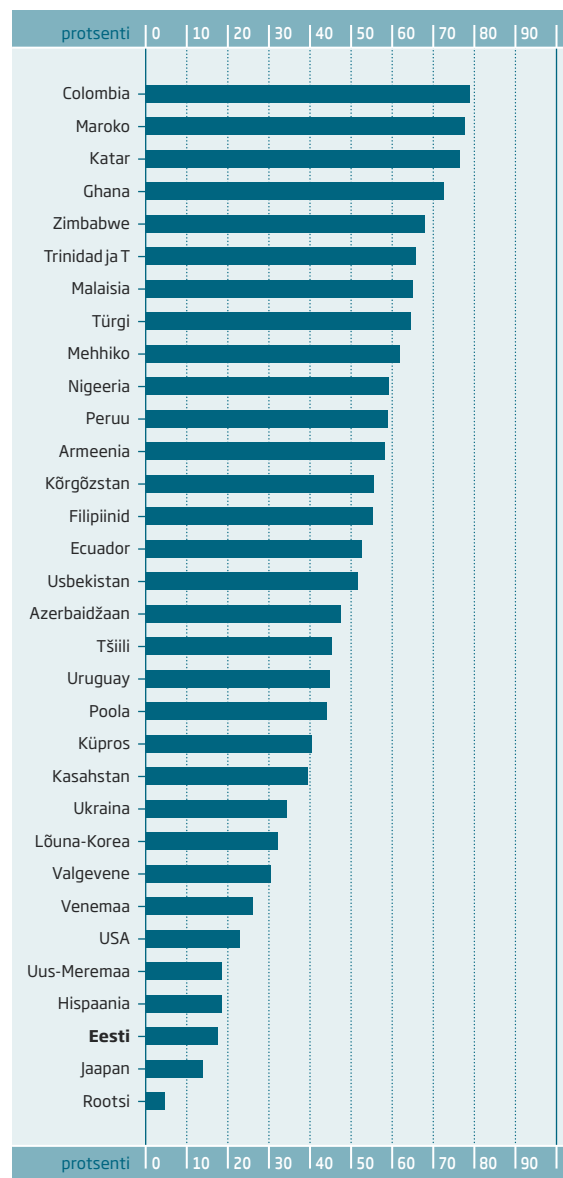
ulatudes 2011. aastal 28%-ni vastajatest. Väikesest tõusust hoolimata on Eesti selle näitaja poolest 32 riigi võrdluses tagantpoolt teisel kohal – vaid Rootsis on veelgi vähem (22%) neid, kes peavad Jumalat oma elus oluliseks.

Traditsionaalsete vastandina ilmalik-ratsionaalsete väärtuste hindamise oluline komponent on see, milliseid omadusi peavad inimesed tähtsaks oma lastes kasvatada. Sõltumatuse ja otsusekindluse, visaduse rõhutamine viitab ilmalik-ratsionaalsetele, religioossuse ja sõnakuulelikkuse oluliseks pidamine traditsionaalsetele väärtustele. Aastatel 1990 kuni 2008⁴ on Eestis lastes otsusekindluse ja visaduse kasvatamise olulisus tasapisi langenud, samas on mõnevõrra kerkinud nende inimeste osakaal, kes arvavad, et lastes tuleb kasvatada religioossust ning sõnakuulelikkust. Võrreldes 1990. aastate esimese poolega on aga ligi kaks korda vähenenud nende Eesti elanike osakaal, kes peavad oluliseks kasvatada lastes sõltumatust. Võrreldes 1999. aastaga ei ole aga muutused kuigivõrd suured – ka kümme aastat hiljem on Eestis enim neid inimesi, kes peavad oluliseks kasvatada lastes otsusekindlust, visadust (45%), seejärel neid, kes väärtustavad sõnakuulelikkust (28%) ja sõltumatust (25%) samas kui vaid 7% Eesti elanikest usub, et lastes tuleb kasvatada religioossust. Ilmselt tundus 1990. aastate alguses inimestele, et sarnaselt riiklikule iseseisvusele on oluline kasvatada ka lastes iseseisvust ja sõltumatust. Kuivõrd Eesti riigi sõltumatus ei paista pärast Euroopa Liidu ja NATO-ga ühinemist olevat enam oluline teema, on ka Eesti elanikud pöördunud tagasi traditsioonilistemade väärtuste juurde. Võrdluses teiste Euroopa riikidega (vt joonis 1.5.3) on selgelt näha, et Eesti paigutub selliste Ida- ja Kesk-Euroopa maade sekka nagu Valgevene, Armeenia, Belgia ja Prantsusmaa, kus erilist tähtsust ei omistata sõltumatuse ega ka religioossuse kasvatamisele. Teise selge rühma moodustavad need riigid (s.o Norra, Island, Taani), kus sarnaselt Eestiga ei tähtsustata religioosset kasvatust, kuid peetakse väga oluliseks laste iseseisvuse ja sõltumatuse arendamist.

Traditsionaalse vastandina ilmalik-ratsionaalse väärtusmootme oluliseks indikaatoriks on Ingleharti ja kolleegide (2000, 2005) uurimustes olnud küsimus, mis mõõdab inimeste rahvuslikku uhkust. Eestis tehtud uuringutes on aga seda küsimust aastate jooksul väga erinevalt sõnastatud. Kui 1990. aastal küsiti: „Kui uhke Te olete oma rahvusliku kuuluvuse üle?” ning 1996; 1999. ja 2008. aastal: „Kui uhke Te olete selle üle, et olete Eesti kodanik?“, siis viimases uuringulaines 2011. aastal oli küsimus sõnastatud: „Kui uhke Te olete selle üle, et olete Eesti elanik?” Sel põhjusel ei ole erinevate aastate tulemused ka omavahel otseselt võrreldavad. Kui lähtuda vaid *Maailma väärtuste uuringu* viimase laine andmetest (2010–2012), jagab Eesti Lõuna-Koreaga viimast kohta selles, mis puudutab uhkustunnet oma riigi elanikuks olemise üle. Vaid 21% vastanutest olid väga uhked selle üle, et nad on Eesti elanikud, samal ajal kui Rootsis oli vastav näitaja ligi 40% ning Ameerika Ühendriikides 60%.

Joonis 1.5.4

Maailma erinevate riikide elanike osakaal aastatel 2010–2012, kelle arvates abort ei ole kunagi õigustatud

Allikad: *Maailma väärtuste uuring*, 6. laine, 2010–2012

Viimase olulise tunnuseks tuleb traditsionaalsete vastandina ilmalik-ratsionaalsete väärtuste puhul rääkida inimeste suhtumisest võimalusse teha ise oma elus olulisi valikuid ning otsuseid, sh abort, abielulahutus ja enesetapp. Suhtumine neisse küsimustesse on leitud olevat omavahel lähedalt seotud, mistõttu on väärtusdimensiooni skoori arvutamisel arvesse võetud vaid see, kuivõrd peetakse aborti ühiskonnas aktsepteeritud nähtuseks. Eesti elanike osakaal, kelle arvates ei ole abort mingil juhul õigustatud, tõusis mõnevõrra 1990. aastate teisel poolel ning püsis samal tasemel (21–22%) 2008. aastani. Seni viimase uuringulaine andmete kohaselt arvas 2011. aastal vaid 18% Eesti elanikest, et abort ei

⁴ Muutunud metodoloogia tõttu ei ole võimalik siinkohal kasutada 2011. uuringu andmeid. Kui varasemates uuringutes tuli vastajatel valida 11 omaduse seast 5 kõige olulisemat omadust, mida nende arvates tuleb lastel peres kasvatada, siis 2011. aastal Eestis läbiviidud uuringus oli võimalik märkida iga 11 omaduse puhul, kas seda peetakse oluliseks või mitte.

ole mingil juhul õigustatud ning selle näitaja kohaselt oleme riikide pingereas Rootsi ja Jaapani järel kolmandal kohal (vt joonis 1.5.4). Niisiis on Eestis inimesed valdavalt arvamusel, et õigus elu üle otsustada lasub ennekõike inimesel endal.

Ülaltoodud küsimuste analüüsile tuginedes võib kokkuvõtvalt väita, et Eesti asukoht traditsionaalsete vs ilmalik-ratsionaalsete väärtuste teljel (vt joonis 1.5.1) ei ole aastatel 1999 kuni 2011 märkimisväärselt muutunud. Eesti asend kõrgel telje tipus, ilmalik-ratsionaalsete väärtuste poolusel, võib ka 2011. aastal olla tingitud ennekõike asjaolust, et teiste riikide võrdluses ei pea Eesti elanikud jätkuvalt oluliseks Jumala, religiooni, võimu ning riigi rolli enda elus. Samal ajal rõhutatakse Eestis inimese vabadust ja õigust oma elu puudutavaid otsuseid ise teha.

Kui Eesti asukoht traditsionaalsete vastandina ilmalik-ratsionaalsete väärtuste teljel on aastatel 1999 kuni 2011 jäänud hinnanguliselt enam-vähem samaks, siis seda suurem on huvi küsimuse vastu, mis on toimunud Eesti elanike väärtuseelistustega ellujäämise vastandina eneseväljendamise mõõtmel.

1.5.6 Ellujäämist vastandina eneseväljendust rõhutavad väärtused

Ellujäämist vastandina eneseväljendamist rõhutava väärtusmõõtmel üks määravamaid komponente on nn materialismi-postmaterialismi indeks (Inglehart 1997), mis kujuneb inimeste eelistuste põhjal riigi arengut puudutavates küsimustes. Kui inimesed arvavad, et oluline on sõnavabaduse kaitsmine ja see, et neil lastakse rohkem kaasa rääkida tähtsates riigiasjades, on tegemist postmaterialistliku suhtumisega. Kui aga inimene peab samaaegselt oluliseks nii riigis korra säilitamist kui võitlust hinnatõusu vastu, prevaleerivad materialistlikud väärtused. Eespool toodud variantide kombinatsioonid jäävad aga kahe suundumuse vahepeale.

Jälgides Eesti elanike materialistlikku versus postmaterialistlikku maailmavaadet tuleb tõdeda, et muutused viimase kahekümne aasta jooksul ei ole märkimisväärselt suured. Materiaalseid väärtusi rõhutavate inimeste osakaal tõusis 1990. aastatel ligikaudu 10% võrra, väljendades tol perioodil Eesti ühiskonnas valitsenud keerulisi sotsiaalmajanduslikke olusid (vt eelpool kirjeldatud nihe ellujäämise–eneseväljenduse teljel), kuid langes 2008. aastaks uurimuse algperioodiga võrreldes samale tasemele (32%) ning on seal püsinud 2011. aastani. Postmaterialistlikke väärtusi rõhutavate inimeste osakaal on vaatlusalusel perioodil väikeste languste ja tõusudega kõikunud ligikaudu 6% (1990) ja 4% (2011) vahel. Võrreldes teiste maailma riikidega *Maaailma väärtuste uuringu* viimase laine andmete alusel paikneb Eesti jätkuvalt koos endise Nõukogude Liidu vabariikidega (nt Usbekistan, Kasahstan, Venemaa, Armeenia, Valgevene jt) pingerea lõpus, kus postmaterialistlikke väärtusi rõhutavate inimeste osakaal elanikkonnas on 5% või isegi madalam. Võrdluseks: Rootsis oli 2010. –2012. aasta andmetel vastav näitaja 32%, Ameerika Ühendriikides 18% ja Poolas 8%.

Ellujäämist vastandina eneseväljendamist rõhutavate väärtuste hindamisel on oluline arvesse võtta ka seda, kui võrd inimesed üksteist usaldavad, mis on muuhulgas

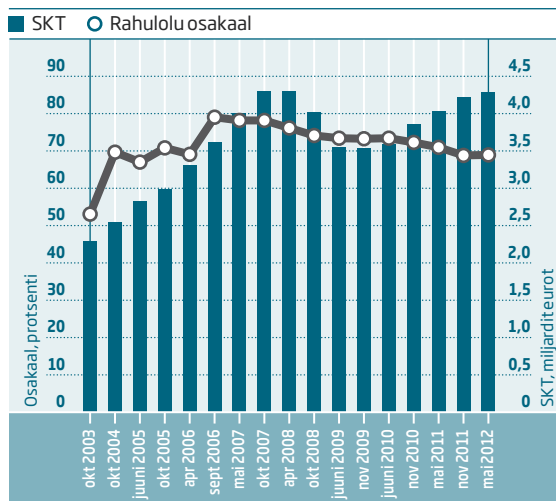
üks sotsiaalse kapitali võtmenäitajatest (Allik & Realo 2004; Realo & Allik 2009). Sotsiaalse kapitali all mõistetakse tavaliselt seda kollektiivset ja majanduslikku kasu, mis tekib inimeste ja gruppide koostööst, ühiselt jagatud huvidest ja vastastikusest usaldusest. Eesti elanike üldise usalduse määr langes 1990. esimesel poolel, kuid on alates 1996. aastast (22%) järk-järgult tõusnud. 2011. aasta uuringu kohaselt arvas 40% vastajatest, et „enamikku inimesi võib usaldada“, samal ajal kui 2008. aastal oli vastav näitaja 33% ja 1999. aastal vaid 24%. Samas, viimasel kümnendil toimunud märkimisväärselt usalduse kasvust hoolimata arvab jätkuvalt suurem osa (60%) Eesti elanikkonnast, et inimestega kokku puutudes peab olema väga ettevaatlik (vt ka peatükk 2 käesolevas aruandes).

Lisaks usaldusele on viimastel kümnenditel kasvanud inimeste õnnetunne. Kui 1990. aastal väitis ligikaudu 61% Eesti elanikest, et nad on kõiki asjaolusid arvestades kas väga või pigem õnnelikud, siis 2008. ja 2011. aastal väitis end õnneliku olevat ligikaudu 77% vastajatest. Eestlaste õnnetundest võrdluses teiste riikidega on pikemalt kirjutatud käesoleva aruande 3. peatükis.

Eluga rahulolu näitas 2000. aastatel Eesti elanike hulgas samuti jõudsat tõusutrendi (Realo 2009). Kui veel 2000. aastate alguses oli Eesti elanikel eluga rahulolu määr üks Euroopa madalaimad, tõusis see üldise majanduskasvu ning positiivsete poliitiliste sündmuste tuules (Eesti ühinemine Euroopa Liiduga 2004. aastal jms) üksnes viie aastaga ligi kolmkümmend protsenti, jõudes haripunkti 2006. aasta septembris, mil Eurobaromeetri küsitluste kohaselt oli eluga rahul või väga rahul 79% Eesti elanikest. Kuigi Eesti majanduskasv jätkus veel tõusvas joones kuni 2008. aasta alguseni, hakkas juba 2007. aasta kevadel Eesti elanike hinnangutes eluga rahulolu määr tasapisi langema, olles 2012. aasta kevadeks stabiliseerunud 69% juures (vt joonis 1.5.5). Huvitav on märkida asjaolu, et Eesti sisemajanduse kogutoodangu jätkuv kasv alates 2010. aastast ei ole endaga kaasa toonud Eesti

Joonis 1.5.5

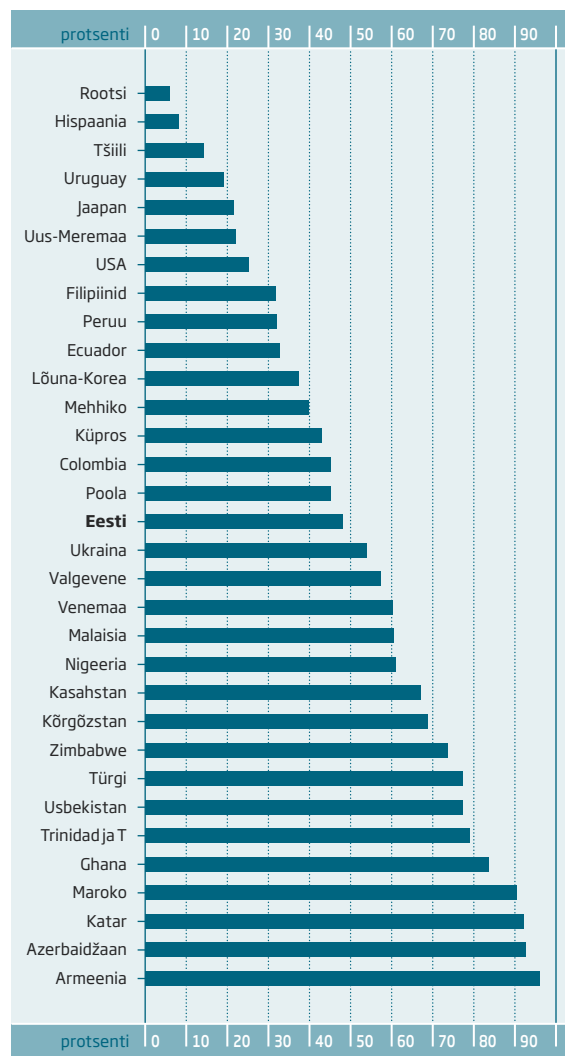
Eestis elavate inimeste osakaal aastatel 2003 kuni 2012, kes on oma eluga rahul või väga rahul. Võrdlusena on graafikul näidatud Eesti sisemajanduse koguprodukt samal perioodil miljardites eurodes

Allikad: Eurobaromeeter, Eesti Statistikaamet

Joonis 1.5.6

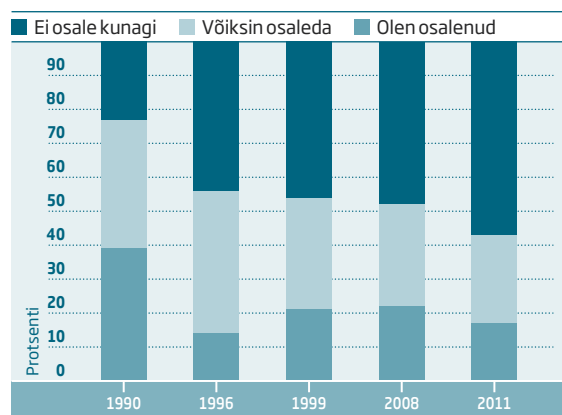
Maailma erinevate riikide elanike osakaal aastatel 2010–2012, kelle arvates homoseksuaalsus ei ole kunagi õigustatud

Allikad: Maailma väärtuste uuring, 6. laine, 2010–2012.

Joonis 1.5.7

Eestis elavate inimeste osakaal aastatel 1990 kuni 2011, kes on kirjutanud alla petitsoonile (poliitilise protesti vormina), võiks seda kunagi teha või ei teeks seda kunagi ega mingil tingimusel

Allikad: Maailma väärtuste uuring ja Euroopa väärtuste uuring

elanike eluga rahulolu tõusu. Selle põhjuseid võib ilmselt otsida tõsiasiast, et alates 2007. aastast on Eestis suurima osakaaluga kuluartiklite, s.o eluaseme ja toidu hinnad kasvanud märkimisväärselt kiiremini kui keskmine palk.

Eneseväljenduslike väärtuste hulka kuulub ka inimeste suurem tolerantsus vähemuste suhtes, olgu selleks näiteks homoseksuaalid, erineva rahvusliku või religioosse taustaga inimesed. Kui 1990. aastal arvas kaks kolmandikku (76%) uuringus osalejatest, et homoseksuaalsus ei ole kunagi õigustatud, siis 20 aastat hiljem on vastav näitaja 48%. Siiski usub 2011. aastal ikka veel ligi pool Eesti elanikest, et homoseksuaalsus on igal juhul taunitav ning see kõrge näitaja paigutab Eesti teiste riikide võrdluses jätkuvalt pigem Ida- kui Lääne-Euroopa riikide sekka (vt joonis 1.5.6).

Eneseväljenduslike vastandina ellujäämist rõhutavate väärtuste oluline mõõde on inimeste poliitiline, keskkondlik ja kogukondlik aktiivsus. Maailma väärtuste uuringus on seda mõõdetud muuhulgas küsimusega, kas inimesed on kunagi poliitilise protestina alla kirjutanud mõnele petitsoonile või vähemasti kavatsesid seda tulevikus teha. Jooniselt 1.5.7. on näha, et nende inimeste hulk Eestis, kes mingile petitsoonile mitte kunagi ega mis tahes tingimustel alla ei kirjutaks, on alates 1990. aastast (23%) järjepidevalt tõusnud, ulatudes 2011. aastal 57 protsendini. Samal ajal on aastate lõikes vähenenud nende inimeste hulk, kes on mõnele petitsoonile alla kirjutanud või kes kaaluvad selle tegemist.

Maailma riikide võrdluses paigutub Eesti nende näitajate kohaselt Türgi ja Zimbabwe vahele, samal ajal kui näiteks Uus-Meremaal on nende inimeste osakaal, kes on mingile petitsoonile alla kirjutanud, 83% ning vaid 3% on neid, kes seda kunagi ega ühelgi tingimusel ei teeks (vt joonis 1.5.8). Eesti asukoht eelnimetatud pingereas ei ole aga üheselt tõlgendatav, kuna petitsoonidega mitteühinemine võib viidata kahele erinevale põhjusele: (a) poliitilise ja kodanikuaktiivsuse vähesusele või siis hoopis (b) poliitiliste vabaduste piiratusel, mis teeb protestidele allakirjutamise vähetõenäoiseks.

Võttes kokku muutused, mis on aset leidnud Eesti elanike ellujäämist vs eneseväljendust rõhutavates väärtushinnangutes viimase 10 aasta jooksul, tuleb tõdeda, et järk-järgult on tõusnud Eesti elanike üldine usaldus teiste inimeste vastu, õnnetunne ja eluga rahulolu ning mõningal määral ka tolerantsus vähemusrühmade suhtes. Kõik see võib anda tunnistust asjaolust, et Eesti võiks olla väärtuste maailmakaardil tasahilju liikunud ellujäämisega seotud väärtuste rõhutamiselt eneseväljenduslike väärtuste oluliseks pidamise suunas. Samal ajal paikneb Eesti jätkuvalt koos endiste Nõukogude Liidu vabariikide ja Aafrika riikidega pingerea lõpus, kus postmaterialistlike väärtusi rõhutavate inimeste osakaal elanikkonnas on 5% või isegi madalam ning see protsent ei ole viimase 20 aasta jooksul märkimisväärselt muutunud. Veelgi enam, 20 aasta jooksul on Eestis kahekordistunud nende inimeste hulk, kes ei oleks mingi hinna eest nõus vajadusel protestikirjale alla kirjutama, ulatudes 2011. aastal 57 protsendini. Ingleharti ja Welzeli (2005) kultuurilise muutuse teooria kohaselt on viimasel juhul tegemist pigem ellujäämisega seotud väärtuste võidukäiguga eneseväljenduse üle.

1.5.7

Kas Eesti asukoht maailma väärtuste kaardil on muutunud?

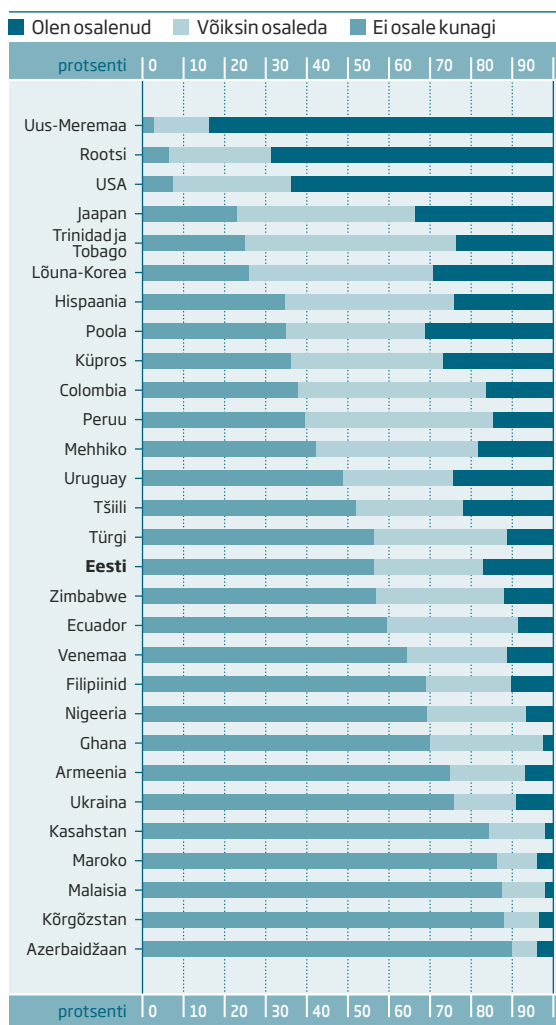
Olemasolevate andmete põhjal ning teadmata siinjuures seda, kas ja mil määral on toimunud muudatused inimeste väärtushinnangutes mujal maailmas, võib ettevaatlikult väita, et Eesti asukoht maailma väärtuste kaardil ei ole võrreldes 1999. aastaga märkimisväärselt muutunud. Ka 2011. aastal peavad Eesti elanikud võrreldes teiste riikidega enam oluliseks ilmalik-ratsionaalseid, kuid samas pigem ellujäämise kui eneseväljendusega seotud väärtusi. Usalduse, heaolu ja tolerantsuse kasv Eesti elanike seas viimastel kümnenditel annab tunnistust väikesest nihkest eneseväljenduslike väärtuste rõhutamise suunas, kuid ilmselt pole Eesti senine sotsiaalmajanduslik areng olnud piisav, et tagada Eesti elanike materiaalsel ja füüsilisel kindlustunnet ning seeläbi ka tugevamat postmaterialistlike väärtuste esiletõusu.

See, et Eesti asend maailma väärtuste kaardil on laias laastus samaks jäänud, ei tähenda, et Eesti elanike väärtused viimase 20 aasta jooksul poleks sugugi muutunud. Väärtuste muutumist taasiseseisvumisele järgnenud perioodil on Eestis väga palju käsitletud (vt näiteks Lauristin jt 1997; Tart 2011) ning kõlama on jäänud arvamus, et siirdeperioodil (1991–2003) toimus oluline nihe hedonistlike ja nautlevate väärtuste rõhutamise suunas (Kalmus & Vihalemm 2004) ning et Eesti ühiskonnas on kanda kinnitamas postmodernistlikud ehk läänelikud väärtushinnangud (Kalmus & Vihalemm 2008; Vihalemm & Kalmus 2009). Seda viimast kinnitavad vähemasti osaliselt ka *Maailma väärtuste uuringu* andmed, mille kohaselt on alates 1990. aastate keskpaigast nn postmodernistlikud ja eneseväljenduslikud väärtused nagu inimeste üldine usaldus, heaolu ja sallivus tasapisi kasvanud. Samas, nende näitajate tõusust hoolimata on Eesti elanikud võrreldes näiteks Skandinaavia rahvastega jätkuvalt ja märgatavalt vähem usaldavad, sallivad ja õnnelikud ning rõhutavad pigem võitlust hinnatõusuga ja riigis korra säilitamise olulisust kui üldist sõnavabadust ning võimalust riigiasjades kaasa rääkida.

Kui lähtuda Eesti majanduse arengust viimase kümnendil, mida maailmamajanduse keerulistest oludest hoolimata on iseloomustanud nii sisemajanduse kogutoodangu kui ka ekspordi kasv, siis kas sellest tulenevalt oleks võinud oodata Eestis ka suuremat eneseväljenduslike väärtuste esiletõusu? Kui lähtuda ülalkirjeldatud Ingleharti (1997) sotsialiseerimise hüpoteesist, muutuvad väärtused ühiskonna jõukuse kasvades järk-järgult, erinevate põlvkondade vahetuse läbi, kusjuures väärtusnihe aluseks on ühiskonna majanduslik olukord inimese kujunemisaastatel, s.o lapse- ja noorukieas. Seega, riigi sotsiaalmajanduslik areng ei too päevapealt kaasa väärtuste muutumist. Inimeste väärtused on suhteliselt konservatiivsed ega pruugi täpselt järgida muutusi majanduses ja sotsiaalses elukorralduses. Sellest käsitlusest tulenevalt ei ole meil tõepoolest põhjust viimase kümnendi jooksul suuremaid väärtuste muudatusi oodata, sest majanduslik areng ja jõukuse kasv algas Eestis alles 2000. aastate keskpaigas. Järelikult võiks sotsiaalmajandusliku arengu jätkudes näha olulisemat eneseväljenduslike väärtuste esiletõusu nn nullinate põlvkonnas, kelleks praegu on

Joonis 1.5.8

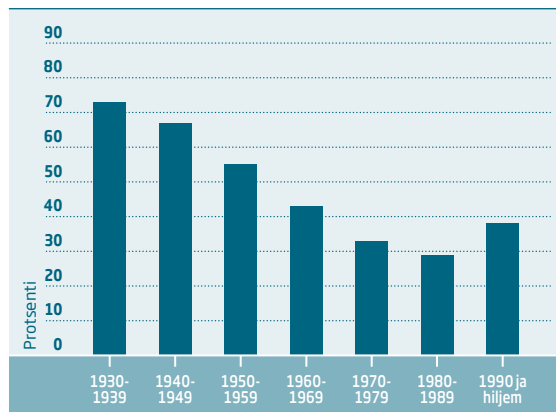
Maailma erinevate riikide elanike osakaal aastatel 2010–2012, kes on kirjutanud alla petitsioonile (so poliitilise protesti vormina, millest inimesed saavad osa võtta), võiks seda kunagi teha või ei teeks seda kunagi ega ühelgi tingimusel

Allikad: *Maailma väärtuste uuring*, 6. laine, 2010–2012

Joonis 1.5.9

Eestis elavate inimeste osakaal 2011. aastal erinevate sünnikohortide lõikes, kelle arvates homoseksuaalsus ei ole kunagi õigustatud

Allikad: *Maailma väärtuste uuring*, 6. laine, 2011

ligikaudu 10-aastased ja pisut nooremad või vanemad. Seda hüpoteesi võimaldavad aga kontrollida alles *Maailma väärtuste uuringu* uued andmekogumislained, mis loode-tavasti hõlmavad Eestit ka kümmekonna aasta pärast.

Viimatised, 2011. aasta sügisest pärinevad andmed näitavad, et iga järgnev põlvkond – ühe olulise erandiga – toetab tõepoolest eelnevast enam eneseväljenduslikke väärtusi. Erandiks on nõ „vaba Eesti” lapsed, kes sündisid 1990. aastate alguses ning kelle väärtushinnangud liiguvad kahe varasema põlvkonnaga võrreldes tagasi suurema ellujäämise rõhutamise ehk siis madalama poliitilise aktiivsuse, väiksema usalduse ja sallivuse suunas (**vt näitena joonis 1.5.9**). Küsimustele, kas selline mõneti tagurlik väärtusnihe jääb püsima ja mis on selle põhjused (kas Eestis 1990. aastate esimesel poolel valitsenud keeruline majanduslik ja sotsiaalpoliitiline olukord vm), peavad vastuse andma tulevased uuringud.

Käesoleva peatüki fookus ja maht ei võimaldanud lähemalt analüüsida väärtuste muutust eraldi eestlaste ja mitte-eestlaste hulgas, kelle väärtuseelistustes on varasemad uuringud leidnud märkimisväärsed erinevusi (vt nt Magun & Rudnev 2010; Tart 2011). *Maailma väärtuste uuringu* viimase uuringulaine (2011) andmed näitavad, et eesti- ja venekeelse elanikkonna väärtused erinevad oluliselt vaid ühe mõõtmega – ellujäämine vastandina eneseväljenduse osas. Võrreldes eestlastega domineerivad Eestis elavate vene keelt rääkivate inimeste seas mõnevõrra enam ellujäämisega seotud väärtused, mis võib tervikuna enam ellujäämisega seotud väärtused, mis võib pisut vasakule kallutada⁵. Kuid väärtuseelistuste erinevus kahe keelerühma vahel pole ülemäära suur ning muutub veelgi väiksemaks, kui võrrelda omavahel 1980. aastail ja 1990. aastatel sündinud eestlaste ja mitte-eestlaste kohorte. Seega kinnitavad ka *Maailma väärtuste uuringu* tulemused, et eestlaste ja mitte-eestlaste väärtused on põlvkondade vahetuse läbi teineteisega sarnasemaks muutumas (Sömer 2011).

1.5.8. Kokkuvõtteks

Lõpetuseks tuleb rõhutada asjaolu, et Ingleharti ja tema kolleegide väärtuste käsitlus ning maailma väärtuste kaart (Inglehart & Welzel 2005, 2010) on vaid üks paljudest kultuuriliste väärtuste või kultuurimõõtmete teooriatest, mida aastate jooksul on erinevate uurijate poolt välja pakutud. Ingleharti ja kolleegide lähenemise populaarsuse aluseks on ühelt seas selle lihtsus ning samal ajal suur üldistusvõime: vaid kaks selget ja hästi interpreteeritavat väärtusdimensiooni võimaldavad kirjeldada ligi kaht kolmandikku riikidevahelisest variatiivsusest. Uuringu teiseks trumbiks on mitmekümne aasta jooksul korduvate uuringulainete läbiviimine, mis võimaldab rääkida väärtustendentsidest ja nende muudatustest ka ajalisest perspektiivis. Lisaks, nagu eespool juba öeldud, tõstab uurimuse usaldusväärsust veelgi asjaolu, et vähemalt ellujäämist ja eneseväljendust vastanditena rõhutav väärtustel on hinnatud väga tugevalt seotuks teiste tunnustust leidnud kultuurimõõtmega, nagu individualism–kollektivism (Hofstede 1980) ja autonoomia–seotus (Schwartz 1994), mis kõik väljendavad inimeste soovi ja pürgimust suurema autonoomia ja enesemääratlemise suunas. Seega, hoolimata võimalikest probleemidest *Maailma väärtuste uuringu* metoodika osas ning asjaolust, et uurimus ei hõlma kaugeltki kõiki väärtusi, mida inimesed võivad oma elus oluliseks pidada, on tegemist ilmselt parima võimalusega erinevate rahvaste väärtuseelistuste võrdlemiseks ning ajas jälgimiseks. Eesti asukoht väärtuste maailmakaardil – tugev rõhuasetus ilmalik-ratsionaalsetele, kuid samas ka ellujäämisega seotud väärtustele – peegeldab paljuski meie asendit geopoliitilisel maakaardil, Põhja- ja Ida-Euroopa ristteedel. Nii pole parata, et Eesti faktiline asend mõlemal kaardil läheb mõnevõrra lahku soovitud või kujuteldavast asukohast, mis paljude eestlaste arvates peaks olema palju lähedasem põhjamaisele ideaalile. ○

5 Ellujäämist vastandina eneseväljendust rõhutava väärtusmõõtmega aluseks oleva viie tunnuse puhul ilmneb kahe keelerühma vahel suurim erinevus suhtumises homoseksuaalsusesse. Kui eesti keelt rääkivate inimeste seas arvas 42% vastajatest, et homoseksuaalsus pole kunagi õigustatud, siis vene keelt rääkivate vastajate seas oli vastav näitaja 59%. Erinevused kahe keelerühma vahel jäävad püsima ka nooremate kohortide puhul: näiteks aastatel 1980–1989 sündinud noorte seas usub 24% eesti ning 41% vene keelt kõnelevatest vastajatest, et homoseksuaalsus pole kunagi õigustatud.

Viidatud allikad

1. ABRAMSON, P. R. (2011). Critiques and counter-critiques of the postmaterialism thesis: Thirty-four years of debate. CSD Working Papers, Center for the Study of Democracy, UC Irvine. <http://escholarship.org/uc/item/3f72v9q4>
2. ALLIK, J. & REALO, A. (2004). Individualism–collectivism and social capital. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35(1), 29–49. doi: 10.1177/0022022103260381
3. EISENSTADT, S. N. (2000). Multiple modernities. *Dædalus*, 129, 1–29.
4. HOFSTEDE, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
5. HOFSTEDE, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations* (2 ed.). Beverly Hills, CA: Sage.
6. INGLEHART, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton: Princeton University Press.
7. INGLEHART, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
8. INGLEHART, R. (2006). Mapping global values. *Comparative Sociology*, 5, 115–136.
9. INGLEHART, R. & BAKER, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65, 19–51.
10. INGLEHART, R.; BASANEZ, M.; DIEZ-MEDRANO, J.; HALMAN, L. & LUIJKX, R. (2004). *Human beliefs and values: A cross-cultural source-book based on the 1999–2002 values surveys*. Mexico: Siglo XXI Editores.
11. INGLEHART, R. & OYSERMAN, D. (2004). Individualism, autonomy, and self-expression. Vinken, H.; Soeters, J. & Ester, P. (Eds.), *Comparing cultures: Dimensions of culture in a comparative perspective*. Leiden, NL: Brill, 74–96.
12. INGLEHART, R. & WELZEL, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press.
13. INGLEHART, R. & WELZEL, C. (2010). Changing Mass Priorities: The Link between Modernization and Democracy. *Perspectives on Politics*, 8(2), 551–567. doi: 10.1017/s1537592710001258
14. KALMUS, V. & VIHALEMM, T. (2004). Eesti siirdekultuuri väärtused. Kalmus, V.; Lauristin, M. & Pruulmann-Vengerfeldt, P. (toim-d), *Eesti elavik 21. sajandi algul: Ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 31–43.

15. KALMUS, V. & VIHALEMM, T. (2008). Patterns of continuity and disruption: The specificity of young people's mental structures in three transitional societies. *East European Politics and Societies*, 16, 251–278.
16. LAURISTIN, M.; VIHALEMM, P.; ROSENGREN, K. E. & WEIBULL, L. (1997). Return to the Western world: Cultural and political perspectives on the Estonian post-communist transition. Tartu: Tartu University Press.
17. MAGUN, V. & RUDNEV, M. (2010). The life values of the Russian population: Similarities and differences in comparison with other European countries. *Sociological Research*, 49(4), 3–57.
18. REALO, A. (2009). Happiness and satisfaction with life. M. Lauristin (Ed.), *Estonian Human Development Report 2008*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 63–67.
19. REALO, A. & ALLIK, J. (2009). On the relationship between social capital and individualism-collectivism. *Social and Personality Psychology Compass*, 3, 1–16.
20. SCHWARTZ, S. H. (1994). Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values. Kim, U.; Triandis, H. C.; Kagitçibasi, Ç. Choi, S. C. & Yoon, G. (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method, and applications*. Thousand Oaks, CA: Sage, 85–119.
21. SCHWARTZ, S. H. (2004). Mapping and interpreting cultural differences around the world. In H. Vinken, J. Soeters & P. Ester (Eds.), *Comparing cultures: Dimensions of culture in a comparative perspective*. Leiden, Boston: Brill, 43–73.
22. SÖMER, M. (2011). Heterogeneity of the Estonian value space. Tart, I. (Ed.), *Basic and human values in Estonia and Baltic Sea countries*. Tartu: Tartu University Press, 63–87.
23. TART, I. (2011). *Basic human values in Estonia and Baltic Sea countries*. Tartu: Tartu University Press.
24. TART, I.; SÖMER, M. & LILLEOJA, L. (2012). Alusväärtused Eestis teise laine perioodil. Aarelaid, A.; Tart, I. (Ed.), *Nullindate kultuur I: Teine tulemine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 44–70.
25. VIHALEMM, T. & KALMUS, V. (2009). Cultural differentiation of the Russian minority. *Journal of Baltic Studies*, 40, 95–119.

Kokkuvõte

Mati Heidmets

Globaalne pilt inimarengule osutab tõsiasjale, et erinevused riikide ja rahvaste vahel on ajuti lausa hoomamatu suured. Edenenumates riikides tuleb rikkust ühe elaniku kohta üle 50 korra rohkem kui mahajäänud maades, kooliskäidud aastate arvestuses on erinevused rebenenud viiekordseks. Oodatav eluiga rühib Euroopas üheksandasse kümnesse, samas kui paljudes Aafrika maades pole see veel poolesajani jõudnud. Maailm on jätkuvalt lõhki ja meie oleme sellega harjunud. Oleme harjunud kõikvõimalike järjestustega, mis algavad Euroopa ja Põhja-Ameerikaga ning lõpevad Kesk-Aafrikaga.

Lõhkise maailma taustal näeb Eesti hea välja. ÜRO 2013. aasta inimarengu aruande kohaselt oleme me jätkuvalt väga kõrge inimarenguga riik. Maailma mastaabis pole Eesti sugugi vaene ääremaa, milliseks me ennast ajuti mõtleme – tegelikult oleme keskmisest oluliselt targem, rikkam ja arenenum riik ning globaalsel turuplatsil hästi hakkama saanud ühiskond. Positsioon *kõrgeltarenenute* hulgas eeldab ka sellekohast mõtteviisi, sealhulgas arusaamist, et tegelike mahajääjate aitamine on ka meie huvi ja kohus. Tasapisi on sõltuva ja abisaaja mentaliteedi kõrvale tööpoolest ka siinmail tekkimas enesekindlamat ja empaatilisemat maailmakäsitust, mis tegelikult ongi adekvaatne peegeldus meie positsioonist globaalses katlas.

Meie kiiresti muutunud positsioon sõltujast vastutajaks tähendab ka teistsugust suhtumist ülemaailmsetesse asjadesse. Mure sügavalt lahknenud maailma pärast on ka Eesti mure, meie huvi on tegutseda erinevuste leevendamise nimel, olgu selle sisuks siis arenguabi, tarkuste levitamine või õngede laialijagamine. Eestis vähetuntud, samas üks mastaapsemaid ettevõtmisi lõhede silumise vallas sai alguse 2000. aasta septembris, kui ÜRO Peaassamblee võttis vastu ÜRO Millenniumi Deklaratsiooni (*United Nations Millennium Declaration*). Maailma rahvad võtsid endale ülesande tegutseda kõige mastaapsemate arengumurede lahendamise nimel. Muuhulgas lepiti kokku, et aastaks 2015 peab maailmas olema kaks korda vähem nälga kannatavaid inimesi kui sajandi algul, poole vähemaks peab jääma neid, kes on sunnitud toime tulema vähem kui ühe dollariga päevas. Väga oluliseks sihiks seati, et kõik maailma lapsed peavad jõudma vähemalt põhihariduseni. Esmapilgul võib tunduda, et sedalaadi teemad Eestit ei

puuduta. Tegelikult puudutavad väga, pingutused tasakaalustatud ja jätkusuutliku maailma kujundamiseks on otseselt pingutused ka Eesti tuleviku nimel.

Globaalne ja seetõttu hästi üldistatud vaade Eestile pole alati kooskõlas sellega, kuidas me oma elu ja arengut seestpoolt näeme ja hindame. Mida lähemale tuleb pilk, seda rohkem ilmneb murekohti – ka neis valdkondades, kus muu maailm meid lausa eeskäijaks peab. Kasvõi haridus, meie igipõline trump erinevates järjestustes – Eestit iseloomustavad nii väga hästi omandatud teadmised kui ka kehvaõitu isiksuslik võimekus. Teadmisi on eesti inimestel piisavalt, samas napib aga eneseusaldust ja enesekindlust, vähe on loomingulisust ja sõakust oma tarkusega välja tulla. Samast räägib ka meie jätkuvalt idaeuroopalik positsioon maailma väärtuskaardil. Mitmed lääneliku elu põhiväärtused (sallivus, valmisolek ühiskonnaasjades kaasa rääkida) juurduvad siinmail väga vaevalt. Eestlane on kätte saanud individuaalse vabaduse, selle positiivse ja edasiviiva sisuga täitmine võtab veel aega.

Nii mõnigi kord on Eesti heade keskmiste näitajate taga ebamõistlikult suured ühiskonnasisesed erinevused. Endiselt jookseb tuntav lõhe eestlaste ja teiste rahvaste esindajate vahel. Tundub, et paljude mitte-eestlaste jaoks pole kohanemine taasiseseisvumise järgsete oludega ikka veel lõpule jõudnud, jätkub omamoodi üleminekustress. Sellest annab tunnistust nii eestlastest oluliselt madalam loomulik iive, innukam riigist lahkumine kui ka madalam usaldus Eesti riigi vastu. Omamoodi kurvaks kaubamärgiks on Eestile saanud soolised lõhed. Me oleme Euroopa Liidu tšempionid mitte ainult palgaerinevuste osas, vaid ka meeste ja naiste hariduslikus ebavõrdsuses – kõrghariduseni jõuab Eestis üle kahe korra rohkem naisi kui mehi. Võib-olla tuleks just sellest kummalisest eripäradest otsida põhjusi, miks paljud noored ja haritud naised Eestist lahkuvad.

Kahekümne aastaga on Eesti üles ehitanud hästitoimiva riigi ja tegusa ühiskonna, globaalsetes võrdlustes saame selle eest põhjendatult kiita. Samas tundub, et uuenenud keskkonda pole märgatav osa eesti inimestest oma ressurside, elulaadi ega ka mõtteviisi poolest veel sisse elanud. Eduka Eesti jõudmine iga eestimaalase tuppa ja hinge võiks olla meie järgmise arenguperioodi oluline väljakutse. ○

Sissejuhatus

Marju Lauristin

Käesolevas peatükis käsitleme inimarengu institutsionaalset keskkonda, mis on seotud poliitika, riigivalitsemise ja meediaga ja millest otseselt sõltub inimeste valikuvaadus, kindlustunne, informeeritus ja osalemisvõimalus ühiskonna liikmetena.

Eesti sisepoliitlises arengus iseloomustas 2012. aastat kõrgeenenud kodanikuaktiivsus, suurenenud nõudlikkus poliitikute tegevuse aususe ja usalduväärsuse suhtes, avalikkuse kasvav rahulolematuse demokraatlike institutsioonide toimimisega ning valitsuse tegevusega. Ka teistes postkommunistlikes riikides on laienenud kriitiline hoiak senise poliitilise arengu suhtes. Vaadates tagasi Ida- ja Kesk-Euroopa demokraatliku arengu kahele aastakümnele, küsivad lääne sotsiaalteadlased, kas see, mida näeme, on demokraatia väsimus või koguni demokraatia arengu muutumine taandarenguks (Rupnik ja Zielonka 2013). Osaliselt võib rahva suurenenud kriitilist aktiivsust seostada majanduskriisi mõjuga, kuid oletatavasti on õigus nendel, kes näevad majanduskriisi pigem avaliku kriitika katalüsaatori ja võimendajana kui põhjusena. Ka Eestis on kriitika suunatud mitte niivõrd majanduskriisiga toimetuleku probleemidele (siin on meie avalik arvamus häälestatud märksa positiivsemalt kui paljudes teistes kriisist räsitud riikides), vaid esile on kerkinud demokraatia ja riigivalitsemise põhimõttelised küsimused.

Nagu allpool kirjeldatud rahvusvahelised mõõdikud näitavad, on Eesti riik iseseisvuse taastamise järel täitnud eeskujulikult rahvusvahelise keskkonna (Euroopa Liidu, NATO, IMF-i) seatud reegleid ja saavutanud teiste siirderiikide seas liidripositsiooni liikumisel autoritaarselt plaanimajanduselt demokraatliku turumajandusega riigiks. Selle tulemusel võeti Eesti 2009. aastal maailma arenenud ja jõukate riikide ühenduse OECD liikmeks.

See sündmus viitab olulisele muutusele Eesti arengute hindamise taustsüsteemis. Vaadates tagasi juba läbitud teele, võib Eesti mitme arengudimensiooni lõikes tunda uhkust oma liidripositsiooni pärast siirderiikide seas. Kuid uuel arengujärgul, mitte enam siirderiigi, vaid täieõigusliku OECD liikmena on õigem võtta ka oma arengute hindamisel aluseks võrdlus kõrgeltarenenud jõukate riikide ühiskonnakorraldusega. Sellest latist lähtudes saab mõistetakse ka avalikkuse kõrgeenenud ootuste tase nii Eesti demokraatiale kui neile eneseteostusvõimaluste suhtes, mida Eesti ühiskond oma liikmetele pakub.

Alljärgnevalt tuleb vaatluse alla nii üldine riikluse arengutase ja riigi toimimise objektiivne kvaliteet, sealhulgas demokraatlike institutsioonide toimivus, õiguste ja vabaduste kaitse, korruptsioonitase, sise- ja väliturvalisus, info kättesaadavus kui ka inimese ja institutsionaalse keskkonna suhet iseloomustavad näitajad, nagu usaldus ja kindlustunne oma maa tuleviku suhtes. Käesolevas peatükis on kesksel kohal kaks riikide institutsionaalset arengutaset peegeldavat koordineeritud indeksit (Bertelsmani siirdindeks ja globaalne rahuindeks) ning lisaks vaadeldakse lähemalt ka mitmeid konkreetsemaid ühiskonnakorralduse ja riigi toimivuse kvaliteeti hindavaid indekseid, nagu demokraatia indekseid, meediavabaduse indekseid, korruptsiooni indeksi, õigusriikluse indeksi jne, aga samuti maailma riikide institutsionaalset arengutaset ning inimese ja ühiskondliku keskkonna suhet võrdlevates uuringutes kasutatavaid üksiknäitajaid. Võrdlemaks Eesti arenguid teiste Euroopa ja maailma riikidega, kasutame rahvusvaheliselt tunnustatud ekspertorganisatsioonide nagu Eurostat, Bertelsmann Stiftung, Freedom Forum, Transparency International, Global Economic and Peace Institute, OECD jt andmestikke. ●

2.1

Arengu üldine edukus: Bertelsmanni siirdeindeks

Peeter Vihalemm

Mais 2004 avaldati esmakordselt Saksamaal tegutseva Bertelsmanni fondi poolt alates 1996. aastast läbiviidud projekti tulemused, millega püüti võrreldavate koondindeksite abil mõõta 116 siirderiigi/majanduspiirkonna arengut teel turumajandusliku demokraatia poole aastatel 1998–2003. Sügisel 2005 avaldati teine Bertelsmanni siirdeindeks, mis analüüsis arengut aastatel 2001–2005; veebruaris 2008 kolmas indeks, mis hõlmas arengut 2005–2007; novembris 2009 neljas indeks, mis võttis kokku arengu 2007–2009. Märtsis 2012 avaldatud viies indeks (BTI 2012) hõlmas arenguid 2009–2011, vaatlusaluste riikide/territooriumide arv oli tõusnud 128-ni.

Vaatluse alt on välja jäänud riigid, mis olid OECD liikmed 1989. aastal – pikaajaliselt konsolideerunud demokraatlikud riigid kõrgeltarenenud majandusega (Lääne-Euroopa riigid, USA, Kanada, Jaapan, Austraalia, Uus-Meremaa), samuti riigid elanike arvuga alla 2 miljoni. Seejuures on tehtud erand mõningate väiksema elanike arvuga riikide suhtes, mis pakuvad transformatsiooni seisukohalt erilist huvi, nende hulka on arvatud ka Eesti.

Bertelsmanni siirdeindeksi tunnetuslik väärtus põhineb selle indeksi aluseks oleval transformatsiooniprotsessi mitmemõõtmelisel institutsionaalsel mudelil, mida saab edukalt rakendada kõigis maailmajagudes toimuvate majanduslike ja poliitiliste arengute võrdlemiseks. Transformatsiooni tõlgendatakse vastavalt sellele mudelile kui „poliitiliselt juhitud laiaulatuslike muutuste protsessi, mille käigus autoritaarne süsteem areneb demokraatia ja turumajanduse suunas” (Bertelsmann 2012).

Bertelsmanni fondi ümber koondunud rahvusvaheline ekspertide võrgustik hindab ja analüüsib spetsiaalse kodeerimisjuhise abil iga maa poliitilist ja majanduslikku arengut, kasutades rahvusvahelises statistikas kõigi maade kohta kättesaadavaid andmeid. Riikide võrdlemiseks oli 2004. a koondindeksi arvutamisel kasutusel 19 kriteeriumit, millest paljude puhul kasutati mitut indikaatorit, mida oli kokku 58. Niihästi 2008. a, 2009. a kui ka 2012. a indeksi arvutamisel kasutati 17 kriteeriumit ja 52 indikaatorit (Bertelsmann 2008; Bertelsmann 2009; Bertelsmann 2012). Nende alusel antud skoorid kujutasid endast eksperthinnanguid 10-pallisel skaalal, mis sageli tuginesid kvantitatiivsetele (statistilistele) näitajatele. Nende indikaatorite põhjal kujunesid 2 koondindeksit, staatuse indeks ja protsessijuhtimise indeks – vt **tabel 2.1.1**. Staatuse indeks hindab maade poliitilist ja majanduslikku arengut (transformatsiooni) kahe analüütilise dimensiooni abil: ühelt poolt liikumist õigusriikliku demokraatia poole ja teiselt poolt sotsiaalsel õiglusel põhineva turumajanduse poole. Protsessijuhtimise indeks hindab valitsemise kvaliteeti ja efektiivsust eesmärkide püstitamisel ja saavutamisel.

Transformatsioon – ühiskonna terviklik ümberkujunemine ja -kujundamine – ei tähenda sirgjoonelist ega pöördumatut arengut ilma tagasilöökideta ja eksisammudeta (Bertelsmann 2012), millele selgelt osutab näiteks Ungari poliitiline taandareng, samuti suured kõikumised Sloveenia ja Slovakkia protsessijuhtimise edukuses jms (**vt tabelid 2.1.2 ja 2.1.3**).

Võrreldes Eesti 2009–2011 arengu erinevatele aspektidele antud hinnanguid ülaltoodud kriteeriumite alusel (**tabel 2.1.1**), näeme, et eriti kõrgelt on hinnatud demokraatlike institutsioonide stabiilsust, turu ja konkurentsi korraldust ning eraomanduse ulatust. Suhteliselt kõige madalamalt on Eesti puhul nendel majanduskriisist mõjutatud aastatel hinnatud sotsiaalmajanduslikku arengutaset, majanduse kasvupotentsiaali ning jätkusuutlikkust.

Staatuse indeksi põhjal on Eesti siirdeteecond olnud edukas – 2006. a kokkuvõttes Sloveenia järel teisel kohal, 2008. a Tšehhi ja Sloveenia järel kolmandal kohal, 2009. a Tšehhi, Sloveenia ja Taiwani järel neljandal kohal; 2012. a Tšehhi, Taiwani, Sloveenia ja Uruguay järel viiendal kohal; kõigil kordadel ühtlaselt kõrge tulemusega nii poliitilises kui majanduslikus arengus (**tabel 2.1.2**).

Tabelist 2.1.2 näeme, et kõrgeltarenenud turumajanduslike maade grupp on läbi aastate olnud vägagi stabiilne, kõik on kuulunud sellesse rühma juba 2003. a indeksi põhjal ning rühma koosseis on püsitud seesama, kuigi rühma sees on mõne maa puhul toimunud olulisi tõuse ja langusi – Uruguay on teinud läbi tugeva tõusu 13. kohalt neljandale (määravaks on olnud väga edukas poliitiline demokratiseerumine, mille järgi Uruguay on siirderiikide seas esikohal, jäädes samal ajal majandusreformide edukuselt alles kümnendaks; vt **tabel 2.1.3**). Järske tõuse ja langusi on läbi teinud Slovakkia ja Ungari: Ungari on langenud 2008. aastal saavutatud esikohalt 2012. aastal 12. kohale ja Slovakkia 2. kohalt 8. kohale. 2012. a majandusliku transformatsiooni alaindeksi põhjal kukkus Läti kõrgeltarenenud turumajandusega maade rühmast välja, suhteliselt kõrge poliitilise transformatsiooni skoor jättis ta siiski kokkuvõttes sellesse maadegruppi alles. Eesti paistab silma oma stabiilsusega, kuid on libisenud esialgselt teiselt kohalt viiendale, samas kui kõige stabiilselt püsis kuni aastani 2011 siirderiikide tipus Sloveenia. 2012. ja 2013. aastal Sloveeniat tabanud dramaatiline langus Bertelsmanni indeksites veel ei kajastu.

Poliitilise transformatsiooni tulemuse indeksi järgi jagati siirderiigid 2012. a viide gruppi: konsolideerunud demokraatiad (23 riiki), defektset demokraatiad (39 riiki), tugevasti defektset demokraatiad (13 riiki), mõõdukad autokraatiad (20 riiki) ja täielikud autokraatiad (33 riiki).

Nagu eespool märgitud, on poliitilist transformatsiooni hinnatud kõige tulemuslikumaks Uruguays, millele järgnevad Tšehhi, Taiwan, Sloveenia ja Eesti. Konsolideeritud demokraatiade hulgas on ka kõik ülejäänud EL-i uusliikmed, sh Bulgaaria ja Rumeenia.

Venemaa on liigitatud tugevate puudustega demokraatiade hulka. Venemaast demokraatlikumaks on hinnatud 4 SRÜ riiki, puudustega demokraatiade hulka on liigitatud Moldova, Gruusia ja Ukraina ning tugevate puudustega demokraatiaks on koos Venemaaga hinnatud Kõrgõzstan. Venemaast vähemdemokraatlikud on mõõdukaks autokraatiaks liigitatud Armeenia, Aserbaidžaan ja Kasahstan ning täielikuks autokraatiaks hinnatud Valgevene, Tadžikistan, Usbekistan ja Türkmenistan (Bertelsmann 2012).

Majandusliku transformatsiooni tulemuse indeksi järgi (2012. a) jagati siirderiigid samuti viide gruppi: arenenud turumajandused (15 riiki), elujõulised turumajandused (15 riiki), funktsionaalsete puudustega (defektset) turumajandused (51 riiki), halvasti funktsioneerivad turumajandused (40 riiki) ja rudimentaarsed turumajandused (7 riiki). Kõige kõrgemalt on hinnatud majandusliku transformatsiooni tulemust Tšehhis, Taiwanis, Sloveenias, Singapuris ja Eestis. Ka enamik teisi EL-i uusliikmeid on arenenud turumajanduste grupis, välja arvatud Bulgaaria, Läti ja Rumeenia. Venemaa on liigitatud funktsionaalsete puudustega turumajanduste hulka, nagu enamik teisigi SRÜ riike (Bertelsmann 2012).

Poliitilise ja majandusliku dimensiooni ühtlane tugevus on toonud esikohtadele Euroopa Liidu uued liikmesriigid, kellele liikmelisuse nõuete täitmine ongi ju tähendanud edenemist ühekorraga nii demokratiseerumises kui turumajandusele üleminekus. Esikümnes olid nii 2003., 2006., 2008., 2009. kui 2012. a indeksi põhjal 5 uut EL-i riiki: Tšehhi Vabariik, Sloveenia, Eesti, Leedu ja Slovakkia. 2008. a indeksi põhjal oli esikümnest välja jäänud Poola, 2012. a indeksi põhjal Ungari. Ainsana on kõigil kordadel esikümnest välja jäänud Läti, mis on siiski samuti kõrgeltarenenud turumajanduslike demokraatiade grupis. Mitte-Euroopa riikidest/piirkondadest on kõige kõrgema koonddinde saanud aastatel 2009–2011 toimunud areng Taiwanis. Demokratiseerumises on peaaegu maksimaalse tulemusega hinnatud ka Uruguayd, mille majanduslik areng on aga olnud tagasihoidlikum. Kõrgeltarenenud

riikide hulgas on ka käesova aruande teised taustariigid Uruguay, Tšiili, Costa Rica ja Lõuna-Korea. Kõiki neid võib vaadelda oma regiooni arenguliidritena. Majanduslik arengus on lisaks Tšehhile, Taiwanile ja Sloveeniale hinnatud üsnagi kõrgelt Singapuri (9,57 palli 2008. a, 9,14 palli 2009. a ja 9,18 palli 2012. a indeksi põhjal).

Protsessijuhtimise indeksi järgi (2012. a) on siirderiigid jagatud viide gruppi: väga hea juhtimine (8 riiki), hea juhtimine, kuigi puudustega (36 riiki), mõõduka eduga juhtimine (43 riiki), nõrk juhtimine (27 riiki), ebaõnnestunud juhtimine (14 riiki) – vt **tabel 2.1.3**.

Nii 2003. a, 2008. a kui 2009. a ja 2012. a protsessijuhtimise indeksi järgi oli Eesti üks edukamaid siirderiike, vastavalt 1., 2. ja 3. kohal, 2006. a veidi tagapool, 7. kohal. Teistest EL-i uusliikmetest on lisaks Eestile vaid Leedu ja Slovakkia hinnatud väga hea juhtimisega riikideks, kuigi mitte kõigil aastail, vaid Slovakkia neljal ja Leedu kahel korral. Läti kuulub edukalt juhitud, kuid puudustega riikide hulka, kuid on oma positsiooni viimastel aastatel mõnevõrra parandanud. Oluliselt parema hinnangu poliitilise juhtimise osas on varasemaga võrreldes 2012. a indeksi põhjal pälvinud Taiwan ja Brasiilia. EL-i uusliikmetest on hinnang juhtimisele viimastel aastatel mõnevõrra langenud Slovakkias ja Sloveenias ning üsna kõikuv olnud Leedus, Tšehhis ja Poolas.

Kõige rohkem on langenud hinnang Ungari ja Venemaa valitsuste protsessijuhtimise edukusele. Ungari kuulus 2003.–2010. a indekse järgi hea juhtimisega maade hulka, kuid langes 2012. a indeksi järgi nende seast välja, olles ainsa EL-i uusliikmena mõõdukalt edukate maade hulgas (12. kohalt 2003. a langes 48. kohale 2012. a). Venemaa on langenud koguni kahe maaderühma võrra – 31. koht 2003. a indeksi põhjal („edukas juhtimine, kuid puudustega”), 87. koht 2006. a („mõõduka eduga juhtimine”), järgnevatel aastatel nõrga juhtimisega maade hulgas (98. koht 2008. a, 107. koht 2009. a ja 99. koht 2012. a). Staatuse indeksi järgi on poliitiline ja majanduslik transformatsioon läbi kõigi aastate vahemikus 1998–2011 olnud Tšehhis, Sloveenias ja Taiwanis püsivalt edukam kui Eestis. Protsessijuhtimine on olnud püsivalt väga edukas Tšiilis, viimastel aastatel aastal Taiwanis ja Uruguays. Kuid vaadates mõlemat indeksit koos läbi kõigi aastate, on Eesti transformatsioonitulemus parem, kohad pingereas kõrgemad.

Tabel 2.1.1

Bertelsmanni transformatsiooniindeksi struktuur (kasutatavad kriteeriumid). Sulgudes hinnangud Eesti arengule 10-pallisel skaalal

Staatuse indeks (9,28)		Protsessijuhtimise indeks (7,41)
Poliitilise transformatsiooni kriteeriumid	Majandusliku transformatsiooni kriteeriumid	Protsessijuhtimise edukuse kriteeriumid
Demokraatlike institutsioonide stabiilsus (10,0)	Turu ja konkurentsi korraldus (10,0)	Rahvusvaheline koostöö (9,7)
Poliitiline osalus (9,8)	Eraomanduse ulatus (10,0)	Juhtimisvõimekus (9,0)
Õigusriigi toimivus (9,8)	Rahakursi ja hindade stabiilsus (9,5)	Juhtimise konsensuslikkus (8,8)
Riikluse tõhusus (9,5)	Sotsiaalne kindlustatus (9,0)	Ressursikasutuse efektiivsus (8,7)
Poliitiline ja sotsiaalne sidusus (8,8)	Jätkusuutlikkus (8,5)	
	Sotsiaalmajanduslik arengutase (8,0)	
	Majanduse kasvupotentsiaal (8,0)	Raskusastme koefitsient (1,9)

Allikas: Bertelsmann 2012

Tabel 2.1.2

Kõrgeltarenenud siirderiikide arengudünaamika Bertelsmanni staatuse indeksi alusel 2003–2012

	2003		2006		2008		2010		2012	
	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor
Sloveenia	1.	9,45	2.	9,49	2.	9,6	2.	9,52	3.	9,45
Eesti	2.	9,29	3.	9,42	6.	9,5	4.	9,34	5.	9,28
Tšehhi	3.	9,23	1.	9,56	2.	9,6	1.	9,65	1.	9,61
Taiwan	4.	9,18	4.	9,33	8.	9,2	3.	9,39	2.	9,54
Ungari	5.	9,16	5.	9,18	1.	9,7	8.	9,00	12.	8,48
Slovakkia	6.	9,06	7.	9,14	2.	9,6	6.	9,14	8.	8,88
Leedu	7.	9,02	6.	9,16	2.	9,6	7.	9,04	7.	9,03
Lõuna-Korea	8.	8,99	10.	8,89	8.	9,2	12.	8,72	11.	8,73
Poola	9.	8,90	11.	8,76	7.	9,4	10.	8,86	6.	9,05
Tšiili	10.	8,85	8.	8,89	8.	9,2	9.	8,99	9.	8,87
Costa Rica	12.	8,70	12.	8,73	11.	8,9	10.	8,86	10.	8,84
Uruguay	13.	8,67	9.	8,90	13.	8,6	5.	9,25	4.	9,30
Läti	14.	8,20	13.	8,60	12.	8,7	13.	8,51	13.	8,29

Allikas: Bertelsmann 2004, 2006, 2008, 2010, 2012

Tabel 2.1.3

Siirderiikide areng Bertelsmanni protsessijuhtimise indeksi väärtuste alusel 2003–2012 (maksimalne skoor 10 p)

	2012		2010		2008		2006		2004	
	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor

Väga hea juhtimine (8 maad, kohad 1.–8.)

Taiwan	1.	7,72	6.	7,12	7.	7,04	5.	7,37	11.	6,9
Uruguay	2.	7,66	1.	7,52	8.	6,93	14.	6,85	6.	7,4
Eesti	3.	7,41	3.	7,33	2.	7,43	7.	7,29	1.	7,9
Brasiilia	4.	7,29	5.	7,18	15.	6,70	13.	6,86	14.	6,6
Tšiili	5.	7,15	2.	7,35	1.	7,52	2.	7,51	3.	7,6
Leedu	5.	7,15	10.	6,91	15.	6,70	9.	7,00	2.	7,7
Lõuna-Korea	7.	7,05	4.	7,24	6.	7,09	8.	7,25	8.	7,1
Botswana	8.	7,02	7.	7,11	3.	7,33	3.	7,44	4.	7,5

Hea juhtimine, kohad 9.–44. 36 maad, sh

Costa Rica	9.	6,95	15.	6,63	15.	6,70	19.	6,63	8.	7,1
Läti	11.	6,81	13.	6,68	10.	6,86	16.	6,78	21.	6,3
Slovakkia	12.	6,80	8.	7,03	5.	7,20	6.	7,32	6.	7,4
Poola	13.	6,79	19.	6,52	53.	5,27	23.	6,36	14.	6,6
Tšehhi	18.	6,57	9.	6,95	20.	6,62	10.	6,95	12.	6,7
Sloveenia	18.	6,57	18.	6,55	12.	6,83	4.	7,41	10.	7,0
Singapur	32.	5,99	32.	6,03	32.	6,03	36.	5,78	37.	5,2

Mõõdukalt edukas juhtimine kokku 43 maad, sh

Ungari	48	5,47	20	6,51	18.	6,67	15.	6,81	12.	6,7
--------	----	------	----	------	-----	------	-----	------	-----	-----

Allikas: Bertelsmann 2004, 2005, 2008, 2009, 2012

Tabel 2.1.4

Kõige edukamate siirderiikide transformatsiooniindeksi komponendid 2012. aastal

	Siirde üldise edukuse (staatuse) indeks 2012		Politiilise transformatsiooni tulemus 2012		Majandusliku transformatsiooni tulemus 2012		Protsessijuhtimise edukus 2012	
	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor
Tšehhi	1.	9,61	2.	9,65	1.	9,57	18.	6,57
Taiwan	2.	9,54	2.	9,65	2.	9,43	1.	7,72
Sloveenia	3.	9,45	2.	9,65	3.	9,25	18.	6,57
Uruguay	4.	9,30	1.	9,95	10.	8,64	2.	7,66
Eesti	5.	9,28	5.	9,55	5.	9,00	3.	7,41
Poola	6.	9,05	8.	9,20	6.	8,89	13.	6,79
Leedu	7.	9,03	7.	9,35	9.	8,71	5.	7,15
Slovakkia	8.	8,88	10.	9,00	7.	8,75	12.	6,80
Tšiili	9.	8,87	8.	9,20	12.	8,54	5.	7,15
Costa Rica	10.	8,84	6.	9,40	13.	8,29	9.	6,95
Lõuna-Korea	11.	8,73	12.	8,70	7.	8,75	7.	7,05
Ungari	12.	8,48	17.	8,35	11.	8,61	48.	5,47
Läti	13.	8,29	11.	8,80	18.*	7,82	11.	6,81

*2012. a majandusliku transformatsiooni alaindeksi põhjal kukkus Läti välja kõrgeltarenenud turumajandusega riikide hulgast

Oluline on pöörata tähelepanu iga maa arengu spetsiifika arvestavale raskusastmele või raskuskordajale, mida kasutati omamoodi lisakoeffitsiendina protsessijuhtimise indeksi väärtuse lõplikul kindlaksmääramisel.

Juhtimise raskusaste on koondindeksi arvutamisel toiminud kordajana, mis vähendab lõppindeksi väärtust kuni 25% võrra – juhtimise edukuse (kvaliteedi) osaindeksi väärtus on jagatud raskusastme 1,0 puhul koefitsiendiga 1,250; 1,1 puhul koefitsiendiga 1,246; 1,2 puhul 1,242-ga jne, kuni raskusastme 10,0 puhul oli koefitsient 1,0. Kõige kõrgemaks hinnati juhtimise raskusaste aastatel 2009–2011 Somaalias (9,8) ja Haitil (9,5). Mõõdukalt eduka juhtimisega riikidest oli raskusaste kõige kõrgem Kesk-Aafrika Vabariigis (8,5), Burundis (8,2), Rwandas (7,8) ja Mauritaaņas (7,8). Eesti kuulub suhteliselt hästi juhitavate maade hulka, raskusaste 2012. a 1,9. Kõige madalamaks oli raskusaste hinnatud Sloveenias (1,1) ja Tšehhis (1,2).

Staatuse indeksi ja protsessijuhtimise indeksit kokku võttes oli transformatsiooniprotsessides 1998–2011 Bertelsmanni fondi analüüsi põhjal Eesti vägagi edukas. Seda eeskätt tänu ühtlaselt kõrgetele skooridele ja kohtadele pingereas nii staatuse indeksi kui ka siirdeprotsesside juhtimise indeksi järgi (vt tabel 2.1.4 ja joonis 2.1.1).

On oluline tähele panna, et protsessijuhtimise indeksi väärtused võivad olla ka edukatel siirderiikidel võrdlemisi madalad (Tšehhi ja Sloveenia 18. koht, Ungari

koguni 48.), mis viitab nende maade madalamale kriisidega toimetuleku võimele.

Bertelsmanni transformatsiooniindeksite (BTI) 2012 põhjal tehtud analüütilises kokkuvõttes tõdetakse, et nimetatud maade juhtühik – 8 EL-i liikmesriiki Ida- ja Kesk-Euroopast, 3 Ladina-Ameerika ja 2 Aasia riiki (vt tabel 2.1.3 ja joonis 2.1.1) – ei ole enam õige vaadelda siirderiikidena demokraatia ja turumajandusele ülemineku mõttes, kuivõrd see on juba toimunud. Käimas on poliitilise ja majandusliku süsteemi konsolideerumine, et kindlustada saavutatud arengutaseme jätkusuutlikkus (Bertelsmann 2012).

Ülejäänud 115 vaatlusalust riiki on staatuse indeksist lähtudes jagatud nelja gruppi: arenenud riigid, piiratud arenguga, väga piiratud arenguga ning blokeeritud arenguga ehk ebaõnnestunud riigid. EL-i kõige värskemad liikmed Bulgaaria ja Rumeenia on liigitatud arenenud riikide hulka. Venemaa on 2012. a staatuse indeksi põhjal piiratud arenguga riik, 65. kohal. Kaks aastat varem oli ta samuti 65. kohal, veel varem 59. ja 47. kohal. Uurimistulemusi on põhjalikult analüüsitud regioonide kaupa, võrreldes seniseid arengutrende ning tuues esile võimalusi ja ohtusid tuleviku suhtes.

Ida-, Kesk- ja Kagu-Euroopa puhul (17 riiki) nähakse kõige enam tulevikuarenguid ohustavate tegur-

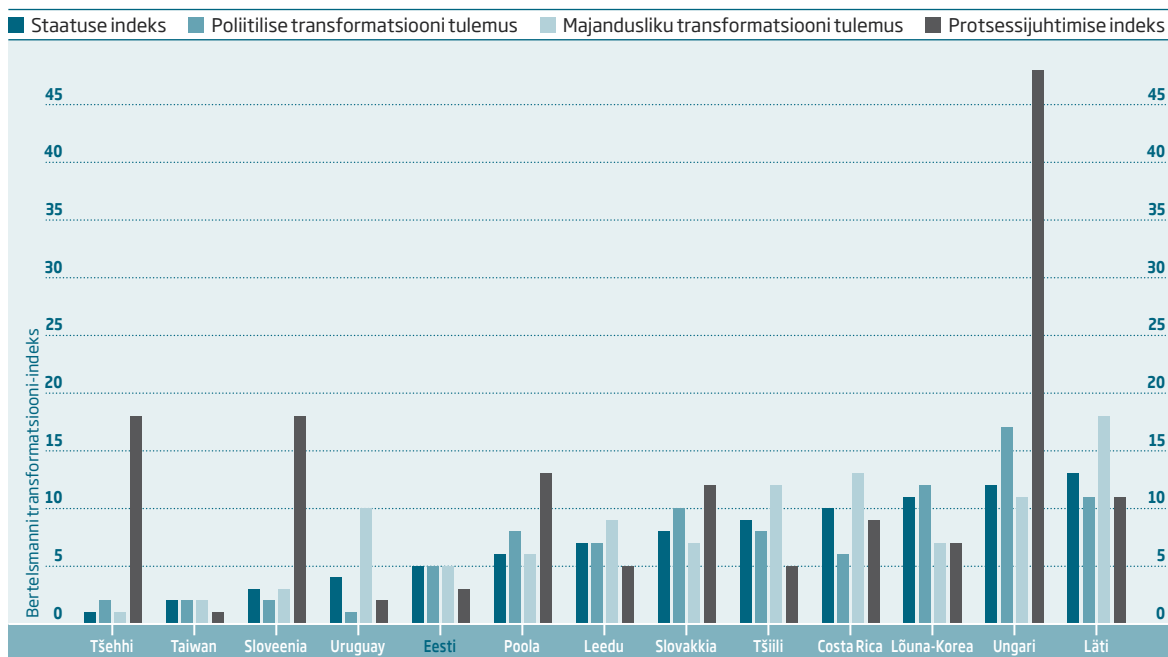
ina ühelt poolt poliitikute ahenevaid tegutsemisvõimalusi, EL-i ja rahvusvaheliste majandusorganisatsioonide suurenevaid piiranguid liikmesriikide valikuvabadusele ning teiselt poolt avalikkuse kibestumist ja pettumist poliitilises arengus. Kesk- ja Ida-Euroopa riikide innovatiivset arengut võib pärssida ka ülemäärane sõltuvus väliskapitalist. Demokraatliku arengu jätkusuutlikkust võivad negatiivselt mõjutada kodanikuühiskonna ebaküpsus, madal usaldus poliitiliste institutsioonide suhtes ja suured põlvkondadevahelised erinevused, samuti kõrge emigreerumise tase. Koos paindliku tegutsemise võimaluste jätkuva kitsenemisega kõiguvad paljud selle regiooni poliitikutud populistlike lubaduste ja tehnokraatliku poliitika viljelemise vahel.

Nendes oludes omandavad haridus ja uurimistöö arendamine strateegilise tähtsuse. See valdkond pakub piirkonna suhteliselt väikestele riikidele kõige paremaid võimalusi mõjutada oma tulevikuväljavaateid globaalses tööjaotuses ja konkurents.

Samas näitab Bertelsmanni transformatsiooniindeksitega seotud analüüs, et enamik piirkonna riike ei ole küllaldaselt pühendunud jätkusuutlikku arengut tagavate strateegiliste tulevikuplaanide väljatöötamisele (Bertelsmann 2012). Kahjuks kehtib see järeldus täiel määral ka Eesti kohta. ○

Joonis 2.1.1

Maailma kõige edukamad siirderiigid 2012 (kohad pingereas Bertelsmanni transformatsiooniindeksite alusel)

Viidatud allikad

1. BERTELSMANN (2004). Bertelsmann Transformation Index 2003: Auf dem Weg zur marktwirtschaftlichen Demokratie. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. Suur osa kättesaadav elektrooniliselt – www.bertelsmann-stiftung.de
2. BERTELSMANN (2005). Bertelsmann Transformation Index 2006: Auf dem Weg zur marktwirtschaftlichen Demokratie. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. Suur osa kättesaadav elektrooniliselt – www.bertelsmann-stiftung.de
3. BERTELSMANN (2008). Bertelsmann Transformation Index 2008: Political Management in International Comparison. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. Suur osa kättesaadav elektrooniliselt – www.bertelsmann-stiftung.de
4. BERTELSMANN (2009). Bertelsmann Transformation Index 2010: Political Management in International Comparison. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. Suur osa kättesaadav elektrooniliselt – www.bertelsmann-stiftung.de
5. BERTELSMANN (2012). Transformation Index BTI 2012: Political Management in International Comparison. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. Suur osa kättesaadav elektrooniliselt – www.bti-project.de

2.2

Vabadus ja demokraatia

Martin Mölder ja Vello Pettai

2.2.1

Demokraatia ja vabaduse mõõtmine

Järgnev kirjeldab ja hindab Eesti positsiooni nelja enamlevinud indeksi lõikes, mis kõik mõnevõra erinevatel viisidel kaardistavad poliitilist süsteemi, aga ka selle laiemat konteksti demokraatia ja vabaduse perspektiivist. Demokraatia, vabaduse ning teiste üldiste ühiskonna parameetrite hindamiseks on koostatud rohkem indekseid kui neid ühes põgusas ülevaates vaatluse alla saab võtta. Nendeks on organisatsiooni Freedom House poolt koostatud kaks indeksit – *Freedom in the World* ja *Nations in Transit*, millest esimene on üks tuntumaid demokraatia ja vabaduse mõõtmisel kasutatavaid indekseid, paistes silma vaatlusaluste riikide arvu ja hinnatavate parameetrite hõlmavuse poolest. *Nations in Transit* on mõnevõrra fokuseeritum ja Eesti positsiooni hindamiseks osalt tähenduslikum, kuna keskendub otseselt kunagiste raudse eesriide taguste riikide demokraatia olukorra ja arengu taseme määramisele. Lisaks on jälgitud ajakirja Economist demokraatia indeksit, mis on hõlmavuselt võrreldav esimesena mainitud indeksiga, kuid mida on koostatud üksnes nelja ajahetke kohta viimase kuue aasta jooksul. Samuti on jälgitud Eesti kohta *Polity IV* järgi, mis on siinkohal kaasatud kui suhteliselt konkreetsema fookusega indeks, mis näitab poliitiliste süsteemide demokraatlikke ja autokraatlike omadusi, hõlmab laia riikide spektrit ning on sotsiaalteaduslikult vahest kõige usaldusväärsemalt ja adekvaatsemalt koostatud indeks.

*Freedom in the World*¹ indeksit on koostatud alates 1973. aastast peaaegu iga aasta kohta ning see katab käesolevaks hetkeks 195 riiki ja 14 vaidlusalust territooriumit. Indeks kajastab riikide poliitilist süsteemi ja selle laiemat ühiskondlikku toimimist liberaalse demokraatia perspektiivis läbi kahe dimensiooni – poliitilised õigused ja tsiviilvabadused, mis on jaotatud seitsmeks aladimensiooniks (valimisprotsess, poliitiline pluralism ja osalus, valitsuse toimimine, väljendus- ja usuvabadus, ühinemis- ja organisatsioonilised õigused, õigusriik, isiklik autonoomia ja individuaalsed õigused). Need kaks dimensiooni koos seitsme aladimensiooniga on jaotatud vastavalt kümneks ja viieteistkümneks alaküsimuseks, millest iga puhul on riikide paigutust hinnatud viie punkti skaalal (0–4). Vastavad hinnangud on esmalt kokku liidetud seitsme aladimensiooni ja kahe peamise dimensiooni lõikes ning seejärel koondatud ühtseks

arvuliseks näitajaks skaalal 1–7. Sellel skaalal on riigid omakorda jaotatud kategooriatesse „vaba“ (1–2,5), „osaliselt vaba“ (3–5) ja „mittevaba“ (5,5–7). Kuigi nime järgi mõõdab indeks vabadust, on sisuliselt tegemist liberaalset demokraatiat määratleva indeksiga.

*Nations in Transit*² on samuti organisatsiooni Freedom House koostatud demokraatia olukorda hindav indeks, kuid selle fookus on mõnevõrra kitsam. Indeksit on koostatud alates 1990. aastate keskpaigast ning see on keskendunud pärast külma sõja lõppu ja Nõukogude Liidu lagunemist tekkinud postkommunistlike riikide hindamisele. Indeks katab 29 riiki ja territooriumit alates 1995. aastast ning asetab rõhu valimiste, meedia, kodanikuühiskonna, kohaliku ning riigi tasandi valitsemise, kohtusüsteemi ja korruptsiooni olukorra hindamisele demokraatia arengu ja konsolideerumise vaatenurgast. Riike hinnatakse nimetatud dimensioonide lõikes skaalal 1–7 ning vastavad hinnangud on koondatud ühtseks demokraatia mõõdikuks. Selle alusel on riigid omakorda jaotatud konsolideerunud demokraatiateks (1,00–2,99), semi-konsolideerunud demokraatiateks (3,00–3,99), hübriidrežiimideks (4,00–4,99), semi-konsolideerunud autoritaarseteks režiimideks (5,00–5,99) ja konsolideerunud autoritaarseteks režiimideks (6,00–7,00).

Ajakirja Economist³ demokraatia indeksit on koostatud praeguseks neljal korral – aastate 2006, 2008, 2009 ja 2011 kohta. Indeks katab 167 riiki ning hindab demokraatia olukorda valimisprotsessi ja pluralismi, valitsuse toimimise, poliitilise osaluse, poliitilise kultuuri ja tsiviilvabaduste olukorra määramise kaudu. Indeks tugineb ühtekokku kuuekümmele küsimusele, mille vastuste põhjal hinnatakse riike nii iga dimensiooni puhul eraldi kui ka keskmiselt kõikide dimensioonide lõikes skaalal nullist kümneni. Vastavalt saadud tulemustele on riigid jaotatud täisdemokraatiateks (8,00–10,00), vigasteks demokraatiateks (6,00–7,99), hübriidrežiimideks (4,00–5,99) ja autoritaarseteks režiimideks (1,00–3,99).

*Polity IV*⁴ katab praeguseks 164 riiki ning hõlmab kõige pikemat ajaperioodi aastast 1800 kuni 2009. Indeks hindab samaaegselt poliitiliste süsteemide demokraatlikke ja autokraatlike omadusi koondskaalal -10 (täielikult institutsionaliseerunud demokraatiad) kuni +10 (täielikult institutsionaliseerunud autokraatiad). Lisaks demokraatiatele ja autokraatiatele on eristatud vahemikus -5 kuni +5 „anokraatiad“ kui nende kahe vahepealne kategooria. Indeks koosneb kuuest mõõdikust, mille alusel hinnatakse täidesaatva võimu teostamist, täidesaatva

1. Kättesaadav aadressilt: <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world>

2. Kättesaadav aadressilt: <http://www.freedomhouse.org/report-types/nations-transit>

3. Viimane versioon kättesaadav aadressilt: http://www.eiu.com/public/thankyou_download.

4. Kättesaadav aadressilt: <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm.aspx?activity=download&campaignid=DemocracyIndex2011>

Tabel 2.2.1

Demokraatia indikaatorid

Polity IV	
Valitsemine	Täidesaatva võimu tegevuse piirangud.
Täidesaatva võimu ameti-kohtade täitmine (valimised)	Poliitilise osaluse võistluslikkus, poliitilise osaluse reguleeritus, täidesaatva võimu teostamise avatus ja võistluslikkus.
Economist	
Valimisprotsess ja pluralism	Vabad ja õiglasel valimised; võimu üleandmine; poliitilised õigused ja ühinemisevabadus.
Valitsuse toimimine	Valitud võimukandjate võim; võimude tasakaalustatus; valitsuse vastutus ja läbipaistvus; korruptsioon; avaliku teenistuse võimekus; üldsuse vastavad hoiakud.
Poliitiline osalus	Valimis- ja poliitiline osalus; vähemuste osalus; osaluse edendamine; üldsuse vastavad hoiakud.
Poliitiline kultuur	Ühiskonna sidusus; üldsuse vastavad hoiakud; riigi ja kiriku lahusus.
Kodaniku vabadused	Vaba meedia ja väljendusvabadus; ametialased organisatsioonid; õiguste kaitse; kohtusüsteem; usuvabadus; võrdsus seaduse ees; eraomand; isiklikud vabadused.
Freedom in the World	
Valimisprotsess	Täidesaatva võimu valimised; seadusandliku võimu valimised; valimissüsteem.
Poliitiline pluralism ja osalus	Ühinemisevabadus; opositsiooni olemasolu; poliitiliste valikute vaba määratlemine; vähemuste õigused.
Valitsuse toimimine	Valitud võimukandjate tegelik võim; korruptsiooni puudumine; valitsuse vastutus ja läbipaistvus.
Väljendus- ja usuvabadus	Vaba meedia; usuvabadus; akadeemiline vabadus ja haridussüsteem; avatud ja vaba arutelu erasfääris.
Ühinemis- ja organisatsioonilised õigused	Ühinemis- ja meeleavaldusvabadus; kodanikuühiskonna organisatsioonide vabadus; ametialased organisatsioonid.
Õigusriik	Vaba kohtuvõim; seaduste ülimalikkus; kaitse poliitilise tagakiusamise eest; võrdne kohtlemine.
Isiklik autonoomia ja individuaalsed õigused	Liikumise- ja töökohavaliku vabadus; omandi- ja ettevõtlusõigused; isiklikud sotsiaalsed vabadused; võrdsed võimalused ja majandusliku ekspluaterimise puudumine.
Nations in Transit	
Riigitasandi valitsemine	Valitsussüsteemi demokraatlikkus, valitsussüsteemi stabiilsus, seadusandlik võim, täidesaatev võim, kontroll sõjaväe ja julgeolekuteenistuse üle.
Valimisprotsess	Vabad ja õiglasel valimised; poliitiline pluralism ja osalus; poliitiliste valikute vabadus.
Kodanikuühiskond	Sõltumatu ja elujõuline kodanikuühiskond; äärmusluse puudumine; kodanikuühiskonna organisatsioonide kaasamine; ametiühingud; haridussüsteem.
Sõltumatu meedia	Meediavabadus; vastutustundlik meedia; meediamaastiku mitmekesisus; ametialaste organisatsioonide loomine; internet.
Kohaliku tasandi valitsemine	Kohalike omavalitsuste olemasolu ja õigused; vabad ja õiglasel valimised; kodanike osalemine; kohaliku tasandi autonoomia; ressursid; läbipaistvus ja vastutus.
Kohtusüsteem	Põhiõiguste kaitse; võrdsus seaduse ees; kohtunike sõltumatus; kohtuotsuste järgimine.
Korruptsioon	Korruptsioonivastased meetmed; riigi sekkumine majandusse; avaliku sektori efektiivsus ja läbipaistvus; majanduslike huvide avaldamine; korruptsiooni paljastajate kaitse; meedia ja avalikkuse suhtumine.

Märkus: siinkohal on välja toodud enamasti üksnes üldised kokkuvõtvad kategooriad. Indeksite konkreetsete indikaatorid on sõnas-
tatud oluliselt täpsemalt ning nendega tutvumiseks tuleks lähemalt uurida indeksite kodulehekülgedel avaldatud informatsiooni.

võimu tegutsemise piiranguid ja poliitilist konkurentsi. Seega on tolle indeksi rõhk eeskätt institutsionaalsetel protsessidel ja nendevahelisel tasakaalul ning vähem otsestel vabaduse mõõdikutel. Peamised kategooriad, millele mainitud indeksid tähelepanu pööravad, on toodud järgnevas tabelis 2.2.1.

2.2.2

Eesti positsioon demokraatia indeksite alusel

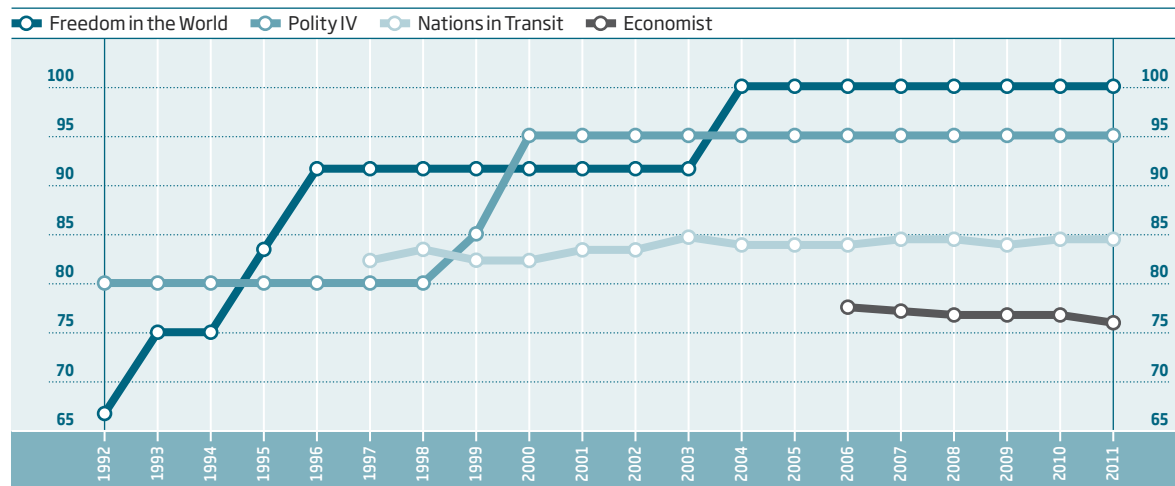
Kui indeksite põhjal saadud hinnangud Eesti kohta muundada (võrreldavuse saavutamiseks) protsentideks maksimaalsest võimalikust tulemusest, siis avaneb joonisel 2.2.1 nähtav pilt. Kõige ulatuslikuma ajalise

haardega indeksid *Freedom in the World* ja *Polity IV* kuivad üksteise suhtes väikese nihkega Eesti poliitilise siirde lõppu ja demokraatliku poliitilise süsteemi konsolideerumist 1990. aastate jooksul, kusjuures praeguseks on mõlema indeksi väärtused stabiliseerunud maksimaalse võimaliku tulemuse lähedale. *Nations in Transit* ja *Economist* indeks, mis on lühema ajalise haardega, vastavat muudatust ei kuva ning nendest lahtuvalt on Eesti poliitiline süsteem saanud kõigi nelja indeksiga kaetud perioodi vältel üpriski stabiilse hinnangu.

Oluline oleks siinkohal mainida ka indeksitevahelisi erinevusi, kuna nende tõlgendamine ei ole alati sugugi üks-ühene. *Freedom in the World* ja *Polity IV* annavad Eestile üsna maksimumilähedase tulemuse, mis tähendab, et käesolevaks hetkeks on Eesti saavutanud kõrgeima demokraatia

Joonis 2.2.1

Hinnangud Eesti demokraatiale ajalises perspektiivis

taseme, mida nende indeksitega on võimalik määratleda. *Nations in Transit* annab vaadeldud perioodi jooksul Eestile hinnangu vahemikus 80–85% indeksi maksimaalsest väärtusest, kuid ka see tähendab antud indeksi kontekstis vägagi head tulemust, kuna sellega on Eesti peaaegu kõige kõrgema demokraatia tasemega riik vaadeldud (postkommunistlike) riikide hulgas. Economisti hinnang Eesti demokraatiale on püsinud mõnevõrra madalamal tasemel, jäädes vahemikku 75–80%. See tulemus paigutab Eesti maailma kontekstis alles neljandasse kümnesse ning puudulike või vigaste demokraatiade kategooriasse. Samas tasub esile tuua, et ka selle indeksi lõikes on Eesti positsioon vähemalt postkommunistlike riikide hulgas hea – 2011. aastal said kõrgema tulemuse üksnes Tšehhi ja Sloveenia.

Seega on Eesti tulemus kõikide vaadeldud indeksite kontekstis vägagi positiivne ning saame järeldada, et sarnase lähiajaloolise taustaga riikide kategoorias on tegemist ühe kõige edukamalt demokratiseerunud riigiga. Võrdlusandmed (indeksite punktisummad ja protsent maksimaalsest võimalikust väärtusest) Eesti tulemuste kohta Kesk- ja Ida-Euroopa ning endise Nõukogude Liidu kontekstis on välja toodud tabelis 2.2.2. Mis puudutab maailma kõige kõrgema demokraatia tasemega riike, siis vaadeldud indeksite puhul tasub mees pidada, et *Freedom in the World*'i ja *Polity IV* puhul omistatakse neile riikidele indeksi maksimaalne võimalik väärtus ning Economisti indeksi puhul väärtused 8 punktist kõrgemal.

Täiendavat informatsiooni Eesti kohta on võimalik ammutada nendest indeksitest siis, kui pikemalt keskenduda suurema eristusvõimega indeksitele. Seega peaks kõrvale jätta *Freedom in the World*'i ja võib-olla esmapilgul ka *Polity IV* indeksi, kuna maksimumilähedane tulemus tähendab üldiselt seda, et riik on vastava indeksi kohaselt täitnud kõik demokraatia kriteeriumid maksimaalses ulatuses või jõudnud sellele väga lähedale. See omakorda tähendab, et need kaks indeksit ei võimalda juhtida tähelepanu demokraatia võimalikele puudustele, kuna ei ole puuduste suhtes tundlikud. Käsitletud nelja indeksi hulgas on suurema eristusvõimega Economisti ja *Nations in Transit*'i, mille alamskoore vaadates on võimalik tähelepanu juhtida ka mõningatele Eesti demokraatia nõrgematele külgedele.

Economist'i indeksis väljenduv hinnang Eestile on püsinud stabiilselt madalal tasemel ning näidanud vaadeldud aastate lõikes isegi kerget langustrendi. Neljast hõlmatud indeksist toob see kõige selgemalt välja Eesti demokraatia mõned võimalikud kitsaskohad. Eesti tulemus 2011. aastal oli 7,61 punkti, millega paigutusime 167 riigi hulgas 34. kohale ning vigaste demokraatiade kategooriasse. Kui vaadata indeksi alamkomponente, siis oli Eesti madala tulemuse peamiseks põhjustajaks halb tulemus poliitilise osaluse kategoorias, kus Eestile antud hinnang oli üksnes 5 punkti kümnest. Nimetatud kategooria hindab valimisosaluse taset, vähemuste autonoomiat ja kaasamist, naiste osakaalu parlamendis, parteide ja poliitiliste organisatsioonide liikmelisust, kodanike huvi poliitika vastu, valmidust osaleda meeleavaldustes, täiskasvanute kirjaoskuse taset, poliitika jälgimist meedia kaudu ja poliitilise osaluse edendamist võimude poolt. Paljude nende elementide hindamiseks on kasutatud teisi uuringuid, nagu näiteks *World Values Survey*. Oluline on aga mainida, et kuna Economist ei ole teinud vabalt kättesaadavaks oma indeksi agregeerimata andmeid, siis ei ole võimalik ilma hindamisprotsessi omal käel uuesti läbi tegemata oletada, mis täpselt loetletud punktidest on vastava hinnangu põhjuseks. Indeksi viie põhidimensiooni hinnangud on nii Eesti puhul kui ka kõikide antud aruande võrdlusriikide puhul välja toodud tabelis 2.2.3.

Võrdlusest teiste riikidega on näha, et osades tulemustes on Eesti samal tasemel täielike demokraa-

Tabel 2.2.2

Hinnangud Eesti demokraatiale võrdlevas perspektiivis

	Eesti		Kesk- ja Ida-Euroopa ¹ (keskmine)		Endine NL ² (keskmine)	
<i>Freedom in the World</i>	1	100%	1,86	85,7%	5,21	29,8%
<i>Nations in Transit</i>	1,93	84,5%	3,04	49,3%	5,99	16,8%
<i>Economist</i>	7,61	76,1%	6,78	67,8%	3,74	37,4%
<i>Polity IV</i> ³	9	95%	9,17	98,5%	-0,41	47,95%

Allikas: vt eespool mainitud indeksite andmeid internetis

tiatega (üldskoor kõrgem kui 8 punkti), kuid osades dimensioonides jääb neist märgatavalt maha. Kõige tugevamas dimensioonis – valimised – saab Eesti sama palju punkte kui täielikud demokraatiad, kuid samas ei erista see dimensioon Eestit niivõrd palju teistest võrreldud riikidest. Peaaegu kõik võrdlusriigid saavad ligikaudu ühepalju punkte (vahemikus 9,17–10), ain-sana erineb siinkohal Singapur (4,33 punkti). Üksnes valimistest aga demokraatiaks veel ei piisa. Selleks peab lisaks vabadele ja õiglastele valimistele eksistee- rima ka näiteks valitsus, mis toimib demokraatlike väärtustega kooskõlas (sh läbipaistvalt ja korruptsioo- nivabalt) ning sellisena tajuvad teda ka kodanikud (sh usaldus valitsuse ja erakondade vastu). Seda mõõdab Economisti indeksi teine mõõde. Siinkohal jääb Eesti 7,14 punktiga aga juba oluliselt maha paljudest vaa- deldud riikidest, jagades antud kontekstis kõige mada- lamat tulemust Taiwani ja Tšehhiga. Seega võib väita, et demokraatia minimaalse toimimise parendamiseks peaks Eesti parandama oma valitsemise kvaliteeti ja valituse toimimist.

Mis puudutab kolme ülejäänud mõõdet – osale- mist, poliitilist kultuuri ja kodanikuvabadusi –, siis nende juures on Eesti tulemus võrreldav täielike demo- kraatiatega üksnes kodanikuvabaduste dimensioonis, kuid siingi, nagu ka valimiste dimensiooni puhul, on antud mõõde saanud kõikide vaadeldud riikide puhul suhteliselt kõrge hinde. Seega ei eristu Eesti selles mõõtmis märkimisväärselt teistest riikidest. Täielike demokraatiatega võrreldes oluliselt madalamad tule- mused saab Eesti osalemise ja poliitilise kultuuri mõõt- metes – vastavalt 5 ja 7,50 punkti. Kui niimoodi Eestit võrdlusriikidega kõrvutada, siis saab öelda, et nendes demokraatia dimensioonides, milles Eesti on kõige paremal positsioonil (s.o valimised ja kodanikuvabadu- sed), ei eristu Eesti märkimisväärselt nii temast oluliselt demokraatlikumatest kui ka vähem demokraatlikest riikidest. Nendes mõõtmistes aga, kus Eesti positsioon on suhteliselt kõige nõrgem (osalemine ja valitsemine), on Eesti tulemus võrreldav üldiselt halvema demokraatia olukorraga riikidega. Näiteks isegi selgelt mittedemo- kraatlikus Singapuris on valitsuse toimimist hinnatud kõrgemalt ning demokraatlik poliitiline kultuur on seal samal tasemel.

Nimetatud tendents joonistub selgemalt välja, kui vaadata skooride jaotust antud riikide kontekstis kõr- geimast madalamani kõikide näitajate puhul võrdlevalt (joonis 2.2.2). Tinglikult võib selle joonise kirjelduseks öelda, et mida stabiilsem ja järsem on ühte mõõdet tähis- tava joone langus vasakult paremale, seda rohkem tolele joonele vastav mõõde eristab vaadeldud riikide demokraa- tia taset üksteisest. On näha, et valimiste ja kodaniku- vabaduste tase on kõrge valdava enamiku riikide puhul ning on ainult üksikud madalad tulemused. Samas on eriti osalemise, aga ka poliitilise kultuuri ja valitsemise hinnanguis märgata, et vahe kõrgema ja madalama tulemuse saanud riikide vahel on küllalt selgesti näha ning toimub ühtlane üleminek kõrge tasemega riikidest madalama tasemega riikideni. Seega on just poliitiline

Tabel 2.2.3

Eesti positsioon võrdlusriikide kontekstis
(Economisti indeks 2011)

	Kokku	Valimised	Valitsemine	Osalemine	Poliitiline kultuur	Kodaniku- vabadused
Taani	9,52	10	9,64	8,89	9,38	9,71
Uus-Meremaa	9,26	10	9,2	8,89	8,13	10
Šveits	9,09	9,58	9,29	7,78	9,38	9,41
Soome	9,06	10	9,64	7,22	8,75	9,71
Austria	8,49	9,58	7,86	7,78	8,13	9,12
Tšehhi	8,19	9,58	7,14	6,67	8,13	9,41
Uruguay	8,17	10	8,93	4,44	7,5	10
Costa Rica	8,1	9,58	8,21	6,11	6,88	9,71
Lõuna-Korea	8,06	9,17	7,86	7,22	7,5	8,53
Sloveenia	7,76	9,58	7,5	6,67	6,25	8,82
Eesti	7,61	9,58	7,14	5	7,5	8,82
Tšiili	7,54	9,58	8,57	3,89	6,25	9,41
Taiwan	7,46	9,58	7,14	5,56	5,63	9,41
Slovakkia	7,35	9,58	7,5	5,56	5	9,12
Singapur	5,89	4,33	7,5	2,78	7,5	7,35

Allikas: http://www.eiu.com/public/thankyou_download.aspx?activity=download&campaignid=DemocracyIndex2011

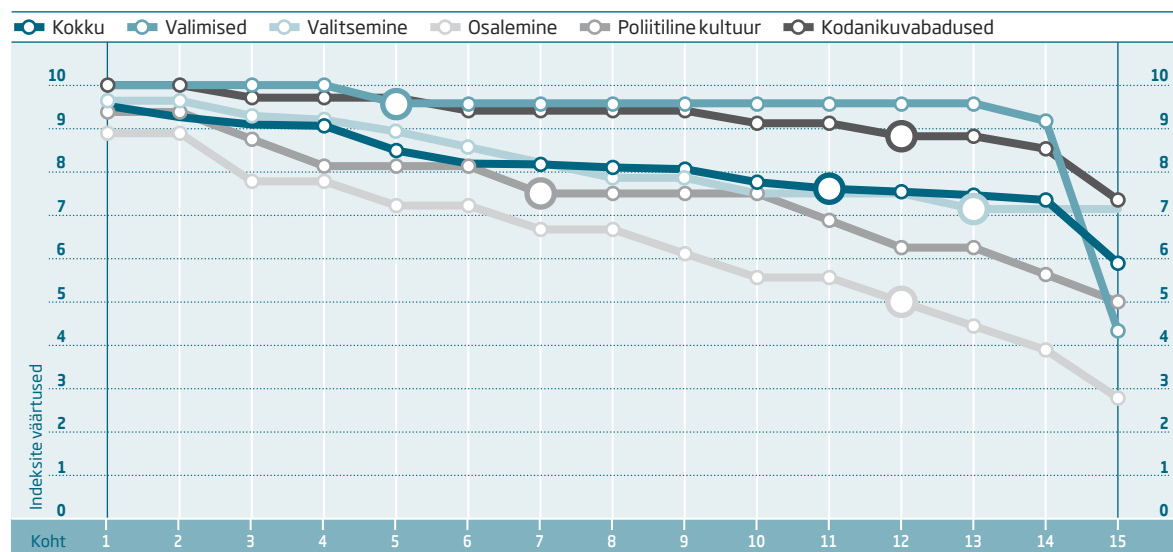
kultuur, valitsemine ja eriti osalemine need kolm mõõdet, mis eristavad kõrge tasemega demokraatiad madalama tasemega demokraatiatest. Antud kontekst toonitab Eesti kõige nõrgema mõõtme – osalemise – olulisust.

Eesti demokraatia mõningaid võimalikke kitsaskohti võimaldab siiski hinnata ka *Nations in Transit*, olles (nagu ka Economisti indeks) koostatud nii, et maksimumtule- must on kui mitte võimatu, siis väga keeruline saavutada. Seega joonistuvad võimalikud puudused selgemini välja. 2011. aasta kohta sai Eesti *Nations in Transit*'i aladimen- sioonide lõikes suhteliselt madalamad tulemused riigi tasandil valitsemise (2,25 punkti skaalal 1–7, kus 1 on kõige kõrgem tulemus), kohaliku tasandi valitsemise (2,50 punkti) ning korruptsiooni (2,25 punkti) dimensioonides. Aastate lõikes on Eesti tulemused püsunud üpriski stabiil- sed. Kui arvestada, et nii korruptsioon kui ka kohaliku ja riigi tasandil valitsemise mõõtmised haakuvad Economisti indeksi valitsuse toimimise mõõtmega, siis on näha, et mõlemad indeksid toetavad selles valdkonnas üldjoontes üksteise hinnanguid. Sama ei saa öelda osalemise mõõtme kohta, kuna *Nations in Transit* sellele niivõrd spetsiaalset tähelepanu ei pööra. *Nations in Transit*'i puhul tuleb aga mainida sedagi, et tegemist on üpriski läbipaistmatu indeksiga. Ei ole teada, mis täpselt on vastavate hinnan- gute aluseks ning ainus võimalus indeksi tulemustest paremat aimu saada on lugeda indeksiga koos avalda- tavaid iga-aastaseid aruandeid riikide kohta, milles on üldjoontes välja toodud põhjendused indeksi skooridele.⁵

5. Nt Pettai ja Molder 2013.

Joonis 2.2.2

Economisti indeksi alamõõtmete skooride jaotused võrdluseks valitud riikide rühmas
(Eesti skoor on märgitud suure ringiga)

Polity IV indeks, mis küll annab Eestile suhteliselt kõrge hinnangu, juhib samas sarnaselt Economisti indeksiga tähelepanu just teatud osalusega seotud problemaatikale⁶. Eesti puhul rõhutatakse venekeelse elanikkonna puudulikkust valimisõigust parlamendivalimistel, mis omakorda mõjutab indeksi järgi hinnatavat täidesaatva võimu teostamise demokraatlikkust. Samas juhitakse raportis tähelepanu sellele, et vastav diskrimineerimine on üksnes kaudne ning tuleneb riigi loomisega seoses tehtud valikutest kodakondsuspoliitikas. Otsest rahvuslikku diskrimineerimist valitsuse tegevuses ei täheldata, kuigi tuuakse välja, et ühiskonnas valitseb üldiselt madal valmidus kultuuriliseks integratsiooniks.

Kuid vaatamata ülal esile toodud puudustele ja nõrkustele, tuleb siiski märkida, et Eesti paiknemine teiste riikide suhtes, eriti arvestades Eesti lähiajalugu, on üldiselt väga hea. Eestit on mõistlik oma ajaloolises kontekstis täiendavalt võrrelda teiste postkommunistlike riikidega ning seda võimaldab kõige paremini *Nations in Transit*. Nagu juba eelnevalt mainitud, paistab *Nations in Transit*'i puhul Eesti silma kõrge hinnanguga (1,93). Parema üldhinnangu 2011. aasta kohta käivate tulemuste hulgas pälvis üksnes Sloveenia (1,89). Samas peab tunnistama, et erinevused indeksiga hõlmatud uute EL-i liikmesriikide hulgas on suhteliselt väikesed – väga lähedal on Tšehhi (2,18), Läti (2,11), Poola (2,14), Leedu (2,29) ja Slovakkia (2,50). Mõnevõrra madalama hinnangu selles riikide grupis said Bulgaaria (3,14), Rumeenia (3,43) ja Ungari (2,86). Ülejäänud riikide grupid jäävad juba kaugemale tahapoole – Balkani maade keskmine üldhinnang oli 4,09 ja endiste Nõukogude Liidu vabariikide (välja arvatud Balti riigid) keskmine oli 5,99.

Kui võrrelda Eestit teiste postkommunistlike riikidega ka ülejäänud indeksite lõikes, siis üldistes piirides on tulemused samad – Eesti paistab silma enamjaolt

positiivselt. *Freedom in the World*'i indeks näitab, et Eesti asub natuke kõrgemal Kesk- ja Ida-Euroopa keskmisest tasemest, nagu ka 2011. aasta kohta kõrgeima hinnangu saanud Tšehhi, Leedu, Poola, Slovakkia ja Sloveenia, samas kui nimetatud piirkonna keskmine on vaid mõne kümnendiku võrra madalam. Teised endised Nõukogude Liidu liikmesriigid ja Venemaa jäävad aga enamjaolt vabade riikide kategooriast välja.

Polity IV indeks kinnitab seda tõlgendust demokraatia olukorrast antud piirkonnas, kuid erinevalt Leedust, Poolast, Ungarist, Slovakkiaist ja Sloveeniast, ei saa Eesti kõige kõrgemat hinnangut, millest jääb üks punkt puudu. Üldised trendid on siiski samad – Kesk- ja Ida-Euroopa postkommunistlikud riigid on kõik jõudnud praeguseks maksimaalsete tulemuste lähedale, samas kui ülejäänud postkommunistlikud riigid jäävad sellest kaugemale maha.

Seega võib nende indeksite taustal öelda, et vaatamata väikestele erinevustele on Eesti, nagu ka suurem osa siinse piirkonna kunagistest siirderiikidest, jõudnud oma poliitiliste süsteemide demokraatlikkuse osas nende kriteeriumite alusel, mida vaadeldud indeksid puudutavad, Lääne-Euroopaga võrreldavale tasemele. Samas on arenguruumi maksimaalse võimaliku demokraatia saavutamiseks veel palju, nagu annab mõista ennekõike Economisti indeks.

Korraks tasub ka peatuda Eesti võrdlusel kõrge tasemega demokraatiatega kogu maailma kontekstis. Siin on mõistlik taas keskenduda Economisti indeksile, mis pakub mõnevõrra mitmekesisemat pilti ja tõlgendamisvõimalusi. Selle indeksi alusel pälvis globaalselt kõige kõrgema hinnangu 2011. aastal Norra, mis sai üldhinnanguks 9,80 punkti, kokku mahub täielikult demokraatlike riikide kategooriasse 25 riiki, mille hulgas on paljud Lääne-Euroopa riigid, kuid ainult üks postkommunistlik riik – Tšehhi (maailma kontekstis 16. kohal). Paremuselt järg-

6. Antud hinnang on detailsemalt lahti seletatud koos indeksiga Eesti kohta avaldatud aruandes: <http://www.systemicpeace.org/polity/Estonia2010.pdf>

mise hinnangu pälvib Sloveenia, mis on demokraatlik-kuse järjestuses kolmekümmes ning millele selles riikide rühmas järgneb Eesti 34. kohaga. Seega on üldine trend sama – siirderiikide arvestuses on Eesti olnud edukamate hulgas. Samas, kui ülejäänud võrdlused, mis olid vähem tundlikud, asetaski Eesti samale tasemele vanade demokraatiatega, siis potentsiaalsed erinevused hästi toimivate demokraatlike süsteemidega on veel sedavõrd suured, et Eesti paigutub täielike demokraatiade kategooria asemel puudulike demokraatiade hulka.

Indeksitel põhinevatele hinnangutele mõeldes tasub aga silmas pidada, et teaduslikust perspektiivist ei ole need kõik samaväärsed. Indeksiste koostamise puhul on üheks olulisemaks väärtuseks (Munck ja Verkuilen 2002) indeksi läbipaistvus⁷, mis võimaldab hinnata indeksi usaldusväärsust ja valiidsust. Käesolevas ülevaates kasutatud indeksitest vastab läbipaistvuse nõuetele üksnes *Polity IV*, mille puhul kogu usaldusväärsuse hindamiseks vajalik informatsioon on vabalt kättesaadav⁸. Kõikide teiste indeksiste puhul aga on vastav informatsioon vähemalt teatud osas ebapiisav. Kui jätta kõrvale *Polity IV*, võib kõikide siin kasutatud indeksiste puhul näha probleeme läbipaistvuse osas ning seeläbi kannatab nende usaldusväärsus nõudlikuma hindaja silmis.

Demokraatia indeksitega, nagu ka kõikide teiste indeksitega seoses tasub mees pidada, et tegemist on poliitiliste süsteemide tõlgendamise viisiga, millel on oma vahest mõõdapääsmatud probleemid. Indeksiste koostamise protsess on niivõrd mitmetahuline, et praktiliselt ükski indeks ei täida talle esitatud tingimusi (Munck ja Verkuilen 2002) ning isegi kui ollakse nõus selle osas, mida demokraatia peaks tähendama ja kuidas seda peaks mõõtma, ei ole võimalik määrata vaidlustamata piiri demokraatiade ja mittedemokraatiade vahel (Bogaards 2012). Nii on indeksiste koostamine alati muutuv ja arenev protsess ning teema lõpetuseks on mõistlik heita pilk viimaste arengusuundadele selles valdkonnas.

Üks võimalusi need puudused kõrvaldada on indeksite või pigem vastavate andmete kogumise edasiarendamine, kaasates aina enam indikaatoreid ning võimaldades seega demokraatia kontseptsiooni hinnata üha mitmetahulisemalt. Üks algatus, mida nüüd hakatakse teostama (Coppedge jt 2011), seab endale eesmärgiks parandada ole-

masolevate indeksite mõningad vead, luues andmebaasi, kust agregeerimata kujul (st üheks arvuliseks näitajaks koondamata) oleks kättesaadavad mitmekülgsed erinevate demokraatia kontseptsioonidega seotud usaldusväärsed (sh ajaloolised) andmed valdava osa maailma riikide kohta⁹. See oleks midagi, mida ükski praegune indeks ei paku. Teine viimasel ajal välja pakutud suund juhib tähelepanu sellele, et demokraatia paremaks mõistmiseks peab tähelepanu pöörama mitte üksnes protseduurilistele kriteeriumidele (institutsioonid, aga ka formaalsed õigused ja vabadused), vaid ka nende sotsiaalmajanduslikule kontekstile, mis ei pruugi tähendada pelgalt lisandväärtust sellest lahus toimivatele demokraatlikele institutsioonidele, vaid mis võib sageli olla viimaste demokraatliku toimimise eelduseks (Munck 2012).

2.2.3 Kokkuvõtteks

Eesti kohta öelda, et hinnang meie riigi vabaduse ja demokraatia olukorrale on olemas ennekoike indeksist, mida vaadata, riikidest, mille taustale Eestit asetada ning sellest, mida me demokraatia mõistelt ootame. Iga riigi, sealhulgas Eesti positsioon joonistub välja alati üksnes võrdluses teiste riikidega ning seda paremini, mida enam me pöörame tähelepanu kõrgema eristusvõimega indeksitele. Madalama eristusvõimega indeksite *Freedom in the World* ja *Polity IV* puhul on näha, et Eesti paigutub samale tasemele teiste silmapaistvalt demokraatlike riikidega. Suurema eristusvõimega indeksite – Economisti ja *Nations in Transit*'i abil on võimalik välja tuua ka Eesti demokraatia mõningaid nõrgemaid külgi, milleks on ennekoike valitsemise teostamine, osalemine ja poliitiline kultuur. Just nendes valdkondades jääb Eesti kõrgema demokraatiatasemega riikidest kõige märkimisväärselt maha. Oma demokraatia taseme tõstmiseks peaks Eesti seega tähelepanu pöörama just puuduste kõrvaldamisele eespool käsitletud mõõtmetes. See on kindlasti oluliselt keerukam ja aeganõudvam kui peamiste demokraatlike institutsioonide ülesehitamine, kuna need mõõtmed nõuavad muuhulgas muutusi ja nihkeid valitsejate ja kodanike hoiakutes ning väärtushinnangutes, mis saavad toimuda põlvkondi hõlmaval ajaskaalal. ○

7. Üldjoontes tähendab see, et indeksi puhul peaks olema teada, mis on täpselt need kriteeriumid, mida riikide puhul hinnatakse, ning et iga hinnatud juhtumi puhul oleks näha, mis hinnang iga alamkomponendi puhul on antud ja miks. Kui vastavad andmed puuduvad, siis kannatab indeksi usaldusväärsus märgatavalt, olgu selle tulemused ükskõik kui „usutavad“ või mitte.
8. *Polity IV* puhul on selle projekti koduleheküljel (vt eespool) lisaks agregeerimata andmetele avaldatud ka detailne kodeerimise ehk riikide hindamise käsiraamat ning eraldi raportid iga riigi kohta, milles on antud põgus ülevaade hinnangu tagamaade kohta. Seega on antud indeksi puhul kõigile huvilistele potentsiaalselt teada miks ja kuidas täpselt üks või teine riik oma hinnangu pälvis.
9. Varieties of Democracy projekt: <https://v-dem.net/>

Viidatud allikad

1. BOGAARDS, M. (2012) „Where to Draw the Line? From Degree to Dichotomy in Measures of Democracy.” *Democratization* 19 (4): 690–712.
2. COPPEDGE, M.; GERRING, J.; ALTMAN, D.; BERNHARD, M.; FISH, S.; HICKEN, A.; KROENIG, M. JT (2011) „Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach.” *Perspectives on Politics* 9 (02): 247–267.
3. MUNCK, GERARDO L. (2012) „Conceptualizing the Quality of Democracy: The Framing of a New Agenda for Comparative Politics.” DISC Working Paper Series (23).
4. MUNCK, GERARDO L. JA VERKUILEN, J. (2002) „Conceptualizing and Measuring Democracy Evaluating Alternative Indices.” *Comparative Political Studies* 35 (1): 5–34.
5. PETTAI, V. JA MÖLDER, M. (2013) „Estonia.” raamatus *Nations in Transit 2012, Democratization from Central Europe to Eurasia*, Sylvana Habdank-Kolaczowska, Katherin Machalek ja Christopher T. Walker toim., New York, Freedom House, 201–217.

2.3

Kodanikuühiskond ja sotsiaalne kapital

Juhan Kivirähk, Marju Lauristin

Eelmine alapeatükk lõppes tõdemusega, et Eesti jääb kõrgemalt arenenud demokraatlikest riikidest kõige märkimisväärselt maha selliste näitajate osas nagu valitsemise toimimine, osalemine ja poliitiline kultuur. Puuduste kõrvaldamine mainitud mõõtetes on oluliselt keerukam ja aeganõudvam ettevõtmine kui peamiste demokraatlike institutsioonide ülesehitamine, kuna need mõõtmised nõuavad muuhulgas muutusi valitsejate ja kodanike hoiakutes ja väärtushinnangutes, mis nihkuvad pigem põlvkondadepikkusel ajaskaalal.

2012.–2013. aastat ilmestab Eestis teatud murrangumoment riigivõimu ja rahva suhetes. Mitte et see oleks juba kaasa toonud nähtavaid muutusi hoiakutes ja väärtushinnangutes, kuid üsna selgelt on tõusnud päevakorda ja ühiskonna mõtlema osa poolt teadvustatud vajadus neid hoiakuid ja väärtushinnanguid muuta. Vastasel korral ei ole Eesti ühiskonnal asja demokraatlike riikide kõrgliigasse.

2.3.1 Kodanikuühiskonna arengutase

Ühiskonna valmisolek olla võimuorganitele arvestatavaks partneriks võimu teostamisel ja ühtlasi rakendada sotsiaalset kontrolli võimu tegevuse üle on seotud kodanikuühiskonna küpsusega. Kurtmine kodanikuühiskonna nõrkuse üle postkommunistlikes riikides on üldlevinud. Viimastele arengutele tuginedes võime aga väita, et Eesti kodanikuühiskonna areng on jõudnud tasemele, kus kodanike informeeritus ja teadmised on kasvanud ning vabakond ei soovi enam leppida sellega, et nende seisukohti poliitiliste otsuste tegemisel ei arvestata. Eesti kodanikuühiskonna suhtelist edenemist kinnitab ka rahvusvaheline võrdlus.

USA arengukoostöö agentuuri USAID ettevõtmisel koostatakse juba aastaid vabaühenduste elujõulisuse indeksit Kesk- ja Ida-Euroopa ning endise NSV Liidu riikide (Euraasia) kohta, milles on kodanikuühiskonna üldise elujõulisuse raames vaatluse all eraldi ka alljärgnevad komponendid:

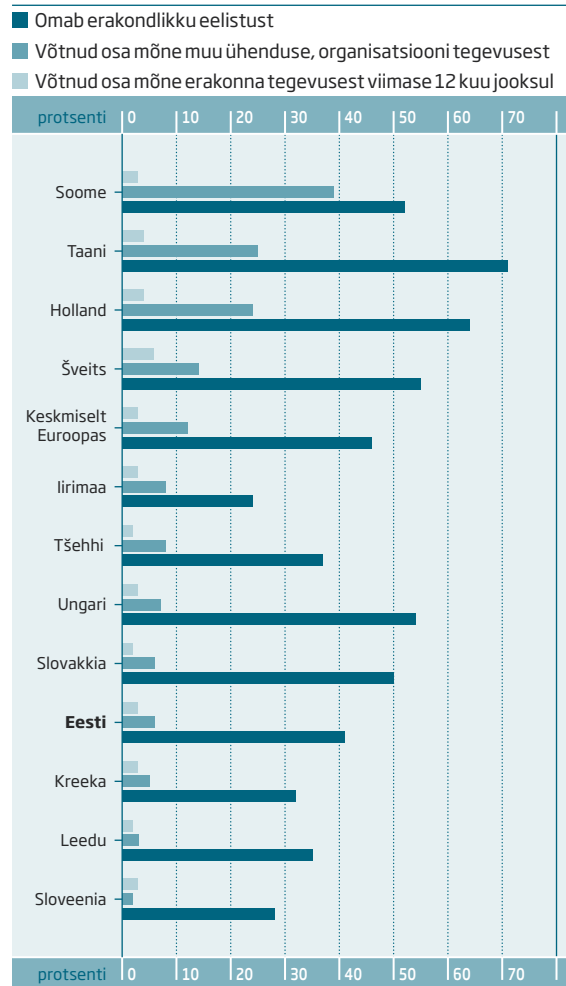
- õiguslik keskkond,
- tegutsemisvõimekus,
- majanduslik elujõulisus,
- huvide kaitse,
- teenuste osutamine,
- taristu,
- maine.

Eesti positsioon on kodanikuühiskonna küpsuse ja arenguvõimekusel poolest olnud Kesk- ja Ida-Euroopa ning Euraasia vabaühenduste võrdluses juba aastaid parim.

Eesti puhul tõuseb kõige positiivsemalt esile kodanikuühiskonda toetav õiguslik keskkond, arenenud

Joonis 2.3.1

Eesti ja teiste Euroopa riikide elanike kodanikuaktiivsus

Allikas: Euroopa Sotsiaaluuring 2010, autorite arvutus

taristu ja huvikaitse; nõrgemaks hinnatakse ühenduste majanduslikku elujõulisust, tegutsemisvõimekust ja teenuste osutamise võimekust. Ehk siis, nagu on tõdetud Eesti riigi puhul tervikuna (Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011), on seadusandlik ja institutsionaalne raamistik demokraatliku ühiskonna toimimiseks olemas, kuid seda pole veel jõutud piisavalt sisuga täita.

Vaatamata Eesti kodanikuühiskonna suhteliselt heale arengutasemele võrreldes teiste siirderiikidega, on poliitilise osaluse näitajate osas Eesti skoor üsna kesine (vt. Economisti demokraatia indeks eelmises alapeatükis). Kuigi poliitikas osalemise näitajad on üldiselt madalad kõigis Ida-Euroopa maades, jääb Eesti hoolimata kodanikuühiskonna suurema elujõulisuse näitajast selles valdkonnas alla nii Tšehhile kui ka Sloveeniale ja

Poolale.

Ka Euroopa Sotsiaaluuringu (2010) andmetele tuginedes on Eesti nii poliitiliselt enesemääratluselt kui erakondade ja kodanikuühenduste tegevuses osalemise poolest mahajääjate seas koos teiste Ida- ja Kesk-Euroopa riikidega (**joonis 2.3.1**).

2.3.2 Sotsiaalne kapital

Kodanike organiseeritus vabaühendustesse pole mõistagi oluline üksnes poliitilise osaluse seisukohalt, riigi ja omavalitsuste tegevusele mõju avaldajana, vaid sellel on oluline roll ka ühiskonna üldise sidususe, sotsiaalse kapitali tugevdajana. Sotsiaalset kapitali mõistetakse kui „sotsiaalse elu neid omadusi – võrgustikke, norme ja usaldust, mis võimaldavad osalejatel teha tõhusat koostööd ühiste eesmärkide saavutamisel” (Putnam 1995). Robert Putnami mõjukas teos „Bowling Alone” (2000) pööras USA andmete näitel tähelepanu sotsiaalse kapitali rollile indiviidide demokraatliku kogemuse olemasolu ning poliitilisse ellu kaasatuse jaoks.

Legatumi hüveolu indeks (*Legatum Prosperity Index* – LPI) sisaldab näitajat ka sotsiaalse kapitali taseme kohta. Selle sisendiks on kaks mõõdet: esiteks ühiskonna sidusus, mida mõõdetakse usalduse, abivalmiduse ning suhtevõrgustike kaudu, samuti võetakse arvesse vabatahtlikus töös osalemist, peresidemete ja kogukonnavõrgustike toetust; teiseks personaalne valikuvabadus, millesse kuuluvad liikumisvabadus, eneseväljendusvabadus, usuvabadus ja sallivus.

Sotsiaalse kapitali empiirilised uuringud on kinnitanud, et sotsiaalkapitali vähesus käib käsikäes majandusliku viletsusega. Sotsiaalset kapitali võib pidada majandusliku ja sotsiaalse heaolu oluliseks ressursiks.

Eesti ja võrdlusriikide positsioonid LPI sotsiaalse kapitali komponendi alusel on toodud **tabelis 2.3.2**.

Näeme, et ka LPI sotsiaalse kapitali näitaja kinnitab seda, et Eesti on oma kodanikuühiskonna arengu poolest Ida-Euroopa riikide seas esirinnas, ent jääb alla Skandinaavia ja Kesk-Euroopa riikidele. Samas on Eestis (kuigi võrreldes 2009. aastaga on näitajad paranenud) endiselt madal nii heategevuses osalemine kui ka vabatahtliku töö tegemine. 40 protsenti eestlastest on osutanud abi võõrale, mis on samuti suhteliselt madal näitaja.

Paranenud on toetusvõrgustike olemasolu näitajad – 91% ütleb, et neil on, kellele raskuste korral loota. Kuid abielulisus on Eestis väga madal, nagu ka osalemine religioossetes toimingutes.

Võrreldes sotsiaalse kapitali indeksi üksikute koostisosade väärtusi Balti riikide vahel (**tabel 2.3.3**), näeme, et sotsiaalse kapitali struktuur ja üldine arengutase on suhteliselt sarnane. Kõige tugevam on oma pere ja lähedaste sõprade roll, samas kui väga väike osa elanikkonnast on osalenud vabatahtlikus töös, annetanud heategevuseks või abistanud hädalist.

Sotsiaalse kapitali oluliseks koostisosaks on usaldus ja abivalmidus inimeste vahel. Euroopa Sotsiaaluuringu andmetel on Eesti selle poolest Euroopa keskmisest isegi kõrgemal. Võrreldes teiste noorte demokraatiatega paistab Eesti elanikkonna sotsiaalse

Tabel 2.3.1

Kodanikuühenduste elujõulisus 2011 (viiepallisel skaalal, kus 1 on kõige positiivsem hinnang)

	Tegutsessuutlikkus	Majanduslik elujõulisus	Huvide kaitse	Teenuste osutamine	Õiguslik keskkond	Taristu	Avalik maine	Üldine elujõulisus
Eesti	2,3	2,4	1,7	2,3	1,7	1,6	1,9	2
Poola	2,6	2,7	1,7	2,2	2,2	1,7	2,2	2,2
Tšehhi	3	3,2	2,1	2,4	2,8	2,8	2,4	2,7
Läti	3	3,3	2,1	2,5	2,3	2,4	3,2	2,7
Slovakkia	3	3,4	2,5	2,5	2,8	2,3	2,4	2,7
Sloveenia	3,8	4,4	3,5	3,5	3,3	3,6	3,7	2,7
Leedu	2,9	3,2	2	3,4	2,2	3	2,6	2,8
Siirderiikide keskmine	2,9	3,2	2,2	2,7	2,5	2,5	2,6	2,7

Allikas: USAID

Tabel 2.3.2

Maade pingeread sotsiaalse kapitali alaindeksi põhjal (koht vastava aasta pingereas)

	2012	2011	2010
Taani	2.	2.	2.
Uus-Meremaa	4.	3.	3.
Soome	5.	6.	6.
Holland	6.	5.	5.
Iirimaa	7.	10.	10.
Šveits	11.	13.	13.
Austria	14.	16.	16.
Iisrael	22.	24.	24.
Taiwan	24.	29.	29.
Eesti	30.	46.	43.
Sloveenia	36.	33.	33.
Singapur	39.	32.	32.
Tšehhi	45.	35.	35.
Poola	46.	22.	22.
Slovakkia	47.	45.	45.
Leedu	49.	66.	49.
Lõuna-Korea	51.	52.	52.
Uruguay	55.	56.	56.
Costa-Rica	66.	42.	42.
Tšiili	69.	62.	62.
Ungari	79.	77.	77.
Läti	86.	96.	92.

Allikas: The 2012 Legatum Prosperity Index (LPI)

Tabel 2.3.3

Eesti sotsiaalse kapitali näitajate võrdlus Läti ja Leedu näitajatega (positiivsete vastuste osakaal küsitletute hulgas)

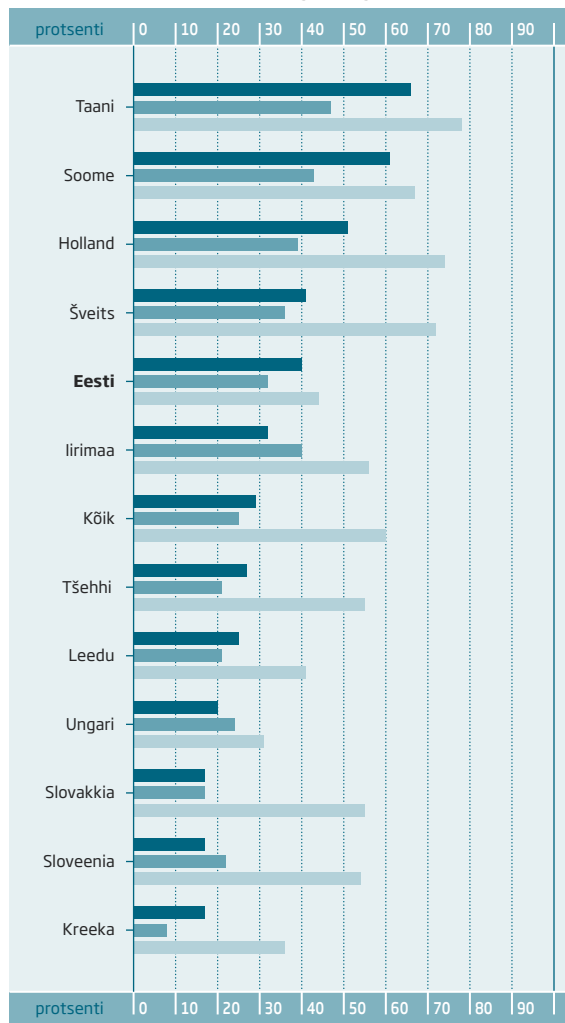
	On viimasel kuul annetanud raha heategevuseks	On aidanud viimasel kuul võõrast	On abielus	On viimasel nädalal käinud pühakojas	Saab raskuste korral toetuda sõpradele ja perekonnale	Arvab, et enamikku inimesi võib usaldada	On viimasel kuul osalenud vabatahtlikus töös
Eesti	19,2	40,9	40,8	12,1	90,9	34	21,5
Läti	34,2	39,9	49,7	19,7	83,6	13,1	11,8
Leedu	20,6	36,8	51,6	26,9	91,1	25,5	11,1

Allikas: The 2012 Legatum Prosperity Index

Joonis 2.3.2

Sotsiaalse kapitali näitajad Eestis ja mõnedes Euroopa riikides

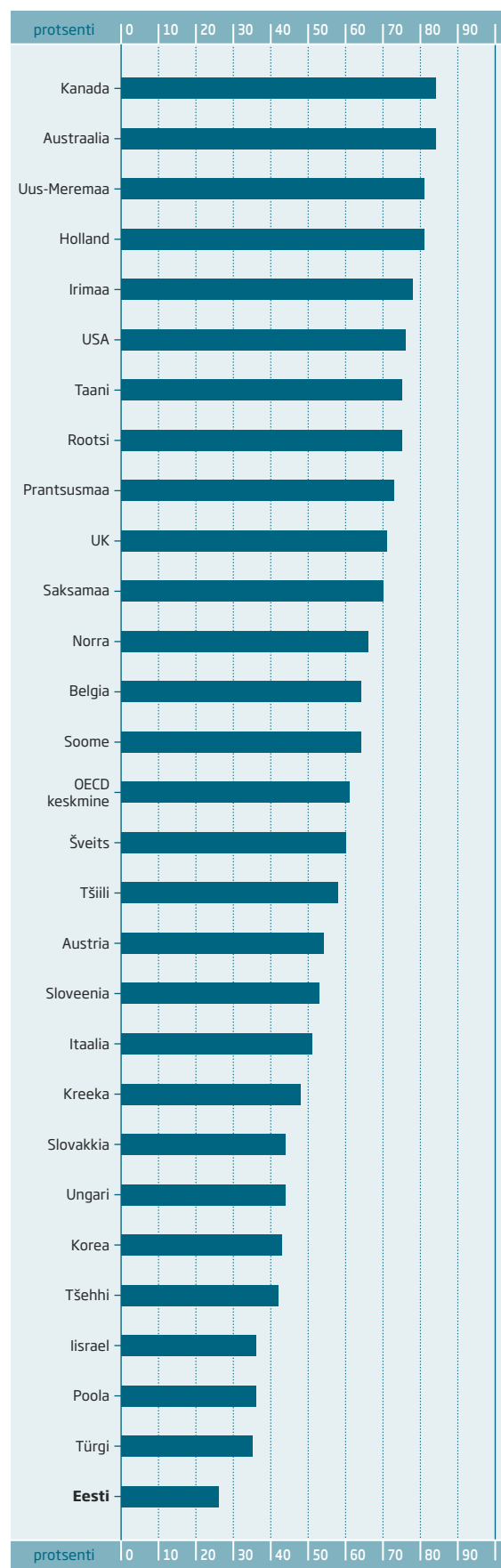
■ Arvab, et enamikku inimesi saab usaldada
 ■ Arvab, et inimesed on enamasti abivalmid
 ■ Suhtleb seltskondlikult sõprade, töökaaslaste sugulastega vähemalt kord nädalas

Allikas: Euroopa Sotsiaaluuring 2010, autorite arvutused

Joonis 2.3.3

Vähemuste sallivuse indeks OECD maades 2010.a (kõrge sallivusnäitajaga vastajate % küsitletutest)

Allikas: OECD 2011

suhtluse aktiivsus ja positiivne suhtumine kaaskodanikesse isegi veidi parem kui ülejäänud postkommunistlikes riikides, rääkimata Kreekast, kus mitte üksnes majandus, vaid ka kõik sotsiaalse kapitali näitajad on absoluutses madalseisus (joonis 2.3.2).

Vastus küsimusele, kas teisi inimesi võib usaldada, sisaldus ka *Gallup World Poll*'i 2009. aasta uurin-gus. Taanis väitis end teisi inimesi usaldavat 62%, Soomes 59%, Uus-Meremaal 51%, Hollandis 47% ja Šveitsis 45%. Oma 34 protsendiga oli Eesti selle näitajaga maailmas 21. positsioonil. Eestiga sarnasel tasemel on usaldus teiste inimeste vastu Taiwanis (36%) ja Singa-puris (33%), üsna lähedal Eesti tasemele on ka Iirimaa (31%). Ungaris oli usalduse tase vaid 13%, Sloveenias 15%, Slovakkias 21%. Madalad on usaldusnäitajad ka Ladina-Ameerika riikides (Uruguays 26%, Costa Ricas ja Tšiilis 14%).

Eesti jaoks on oluline sotsiaalse kapitali vähendaja elanikkonna rahvuslik heterogeensus ja migrantrahvas-tiku suur osakaal. Rahvuvähemuste (immigrant-rahvas-tiku) olukorda peegeldab ka üks Legatumi sotsiaalse kapitali indeksi alamindeks – isikliku vabaduse indeks, mis mõõdab olukorda individuaalse valikuvabaduse, eneseväljendusvõimaluste, liikumis- ja usuvabaduse ja sotsiaalse tolerantsuse.

Eesti on selle alaindeksi järjestuses 2012. aasta raportis väga madalal, alles 74. kohal. Tagasihoidliku tule-muse põhjuseks on eelkõige madalad sallivuse näitajad: vaid 55,8% leiab, et Eesti on rahvusvähemustele hea koht elamiseks.

Eesti tulemused on küll võrreldaval tasemel Läti ja Leeduga (kes on üldjärjestuses vastavalt 112. ja 93. kohal), kuid jäävad selgelt alla enamikule võrdlusriiki-dest (vaid Iisrael on oma tolerantsusnäitajate tagapool nii Eestist kui isegi Lätist). Eesti probleeme tolerantsusega kinnitavad ka OECD vastavad näitajad, kus Eesti on kõigi OECD liikmesriikide sallivuse pingereas kõige viimane (joonis 2.3.3).

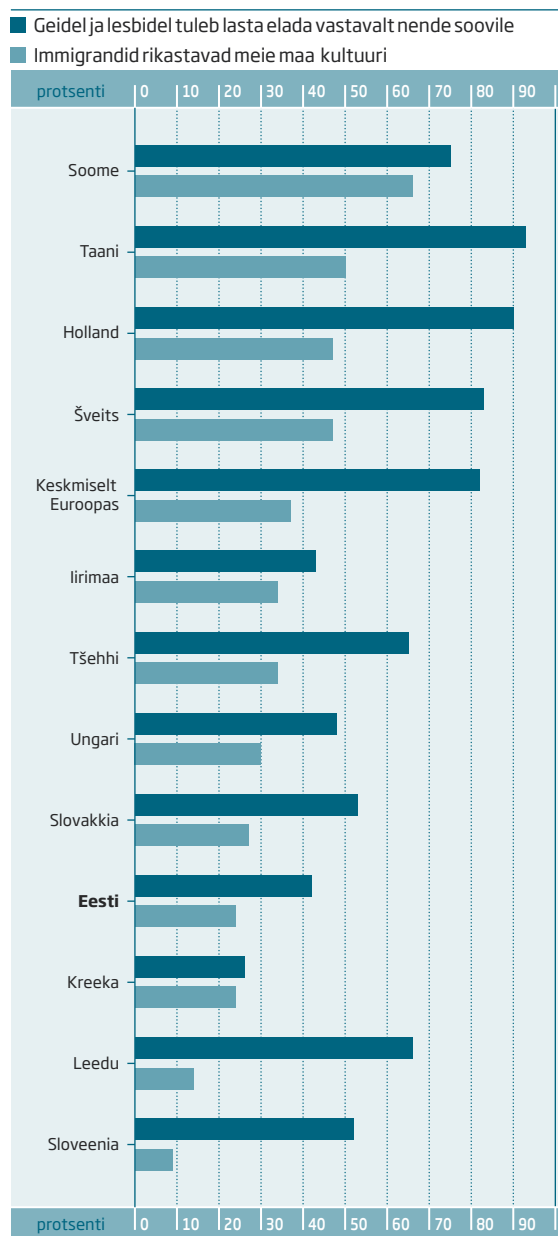
Samas, kui vaadata Euroopa Sotsiaaluuringu and-mestikus sisalduvaid vastuseid konkreetsetele sallivust väljendavatele küsimustele, ei ole Eesti elanikkonna hoiakud vähemuste suhtes sugugi kõige negatiivsemad (joonis 2.3.4).

2.3.3 Kokkuvõtteks

Võrreldes Eestit Euroopa jõukate väikeriikidega, näeme suuri erinevusi mitte üksnes materiaalses heaolus, vaid ka inimeste kodanikuaktiivsuses, osaluses ühiskonna elus, usalduses ja abivalmiduses üksteise suhtes ning sallivuses vähemuste vastu. See kõik kokku moodustab ühiskonna sotsiaalse kapitali, mille suurendamine inimeste heaolu saa-

Joonis 2.3.4

Sallivus konkreetsete vähemusrühmade suhtes Eestis ja mõnedes teistes Euroopa riikides

Allikas: Euroopa sotsiaaluuring 2010, autorite arvutus

vutamiseks on sama oluline kui majandusliku jõukuse kasv. Saavutamaks muutusi poliitilise kultuuri ja osaluse valdkon-nas ei piisa üksnes kodanikuühenduste tegevussuutlikkuse tõstmisest, vaid tuleb muuta arusaamu kodaniku rollist otsustamises osalejana, tagades seejuures ka seni poliitikast eemale tõrjutud ühiskonnagruppide kaasamise. ○

Viidatud allikad

1. Euroopa Sotsiaaluuring 2010 – <http://ess.nsd.uib.no/ess/round5/>
2. Legatum 2012 Prosperity Index – www.prosperity.com
3. OECD 2011 – Society at a Glance 2011: OECD Social Indicators. - [http://books.google.ee/books?id=3Y-GYe5H5dcC&pg=PA26&dq=OECD+2011,+Society+at+a+g-lance+2011:+OECD+social+Indicators&hl=en&sa=X&ei=M-](http://books.google.ee/books?id=3Y-GYe5H5dcC&pg=PA26&dq=OECD+2011,+Society+at+a+g-lance+2011:+OECD+social+Indicators&hl=en&sa=X&ei=M-3dAUbiDDe6Z0AWKuYGwDw&ved=0CCcQ6AEwAA)

3dAUbiDDe6Z0AWKuYGwDw&ved=0CCcQ6AEwAA

4. PUTNAM, R. (1995). Tuning In, Tuning Out: The Strange Disap-pearance of Social Capital in America. *PS: Political Science and Politics*, 28, 4, 664–683.
5. PUTNAM, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

2.4

Infokeskkond ja meediavabadus

Peeter Vihalemm

Meediavabadus on tihedalt seotud üldise poliitilise vabadusega. Eestis on see läbi aastate olnud kõrge nii Freedom House'i (*Freedom of the Press*) kui ajakirjanikke ühendava võrgustiku *Reporters Without Borders* indeksi alusel (2012. a ja 2013. a vastavalt 22. koht ja 11. koht maailmas).

Tabelist näeme, et enamiku käesolevas aruandes taustariikidena vaadeldavate maade puhul seondub arengu edukus suure meediavabadusega. Erandiks on vaid Singapur, osaliselt ka Iisrael, Tšiili ja Lõuna-Korea, viimasel paaril aastal ka Ungari (vt tabel 2.4.2).

Kõige vabamaks on meedia tegevust paljudel aastatel hinnatud Põhjamaades, Eesti on Freedom House'i hinnangutes koos Saksamaa ja USA-ga paiknenud kohtadel 14.–22. veidi eespool Tšehhit. Leedu ja Läti positsioon oli 2007. a sellele lähedal, kuid on järgnevatel aastatel tugevasti langenud. See on seotud väliskapitali olulise tagasitõmbumisega 2008.–2010. a Läti ja Leedu meediaturul, nagu ka mitmetest teistest Ida- ja Kesk-Euroopa maadest. Uued kodumaised omanikud (nn oligarhid) on püüdnud meediat ära kasutada oma poliitilistes ja majanduslikes huvides, mis on oluliselt piiranud meediavabadust ja alandanud eksperthinnangut (vt Lauk 2012). Meedia-konverentsil Tallinna Ülikoolis 2012. a mais konstateeriti, et Eesti meedia olukord erineb tugevasti teistest Ida- ja Kesk-Euroopa maadest selle poolest, et meil puuduvad oligarhid, kes aina suuremal määral meediat kontrolliksid (Kadastik 2012; Raudsaar 2012).

Meediavabaduse väga suurt vähenemist Ungaris viimastel aastatel (tabel 2.4.2) võib seletada 2009. a lõpul kehtestatud meediaseadusega, mille vastu laialdaselt protestis nii avalikkus kui Euroopa Parlament. 2012. a Freedom House'i hinnangu järgi on Ungari ainus maa Euroopa Liidus, kus ajakirjandus ei ole vaba, vaid üksnes osaliselt vaba.

Siinkohal tuleb lisada, et Venemaal on meediavabadus, nagu ka üldine poliitiline vabadus teinud alates 1994. aastast tugevat tagasikäiku, seda eri viimasel aastakümnel, Putini valitsemisajal, nii et alates 2006. aastast on olukorda hinnatud kui mittevaba.

Internetivabaduse poolest on Eesti Freedom House'i indeksi *Freedom on the Net* järgi teist aastat järjest maailmas esikohal (tabel 2.4.3.). Ülevaates selle indeksi kohta on Eesti infotehnoloogilisele arengule ja interneti võimaluste kasutamisele antud väga kõrge hinnang – Eesti on kommunikatsioonitehnoloogiliselt üks areenumaid maailmas ja piirangud interneti sisule on riigis ühed leebeimad.

Seejuures tuleb arvestada, et uuringust puudusid Põhjamaad ja mitmed teised Euroopa riigid, kaasa arvatud Läti ja Leedu (2011. a oli vaatluse all 37 ja 2012. a 47 maad). Väga oluline üldist infokeskkonda iseloomustav näitaja on interneti kättesaadavuse ja kasutamise ulatus (joonis 2.4.1.), mis tihedasti seondub maa infotehnoloogia

Tabel 2.4.1

Erinevate riikide koht meediavabaduse pingereas 2012–2013

	Freedom House 2012 (197 maad)		Reporters Without Borders 2013 (179 maad)	
	Koht	Staatus	Koht	Hinnang meediavabaduse olukorrale
Soome	1.	Vaba	1.	Hea
Norra	1.	Vaba	3.	Hea
Rootsi	1.	Vaba	10.	Hea
Taani	5.	Vaba	6.	Hea
Holland	5.	Vaba	2.	Hea
Šveits	5.	Vaba	14.	Hea
Iirimaa	13.	Vaba	15.	Hea
Uus-Meremaa	16.	Vaba	8.	Hea
Eesti	22.	Vaba	11.	Hea
Costa Rica	25.	Vaba	18.	Hea
Tšehhi	25.	Vaba	16.	Hea
Slovakkia	31.	Vaba	23.	Rahuldav
Leedu	40.	Vaba	33.	Rahuldav
Poola	47.	Vaba	22.	Rahuldav
Sloveenia	47.	Vaba	35.	Rahuldav
Taiwan	47.	Vaba	47.	Rahuldav
Uruguay	51.	Vaba	27.	Rahuldav
Läti	54.	Vaba	39.	Rahuldav
Iisrael	65.	Vaba	112.	Märkimisväärsete probleemidega
Tšiili	67.	Osaliselt vaba	60.	Märkimisväärsete probleemidega
Lõuna-Korea	68.	Osaliselt vaba	50.	Rahuldav
Ungari	78.	Osaliselt vaba	56.	Märkimisväärsete probleemidega
Singapur	150.	Mittevaba	149.	Raske
Venemaa	172.	Mittevaba	148.	Raske
Hiina	187.	Mittevaba	173.	Väga tõsine
Valgevene	193.	Mittevaba	157.	Raske
Põhja-Korea	197.	Mittevaba	178.	Väga tõsine

Allikas: www.freedomhouse.org; www.rsf.org

gilise arengutasemega. Selle näitaja poolest on Eesti veidi ülalpool Euroopa Liidu keskmist, kuid kaotamas oma edumaad võrreldes teiste EL-i uusliikmetega.

Internetikasutuse tasemelt on liidripositsioonil Põhjamaad, kuid palju ei jää neist maha Austraalia ja Uus-Meremaa. EL-i keskmine on veidi madalam kui USA keskmine. Käesolevas aruandes Eesti taustariikidena vaadeldavad maad on enamasti internetikasutuse liidrid oma piirkonnas.

Infokeskkonna muutumise mõistmiseks on ilmekas ja oluline indikaator pideva internetikasutuse dünaamika. **Tabel 2.4.4** esitab vastavad andmed EL-i riikide kohta aastatel 2004–2012.

Kaheksa aasta jooksul, 2004–2012 on internetikasutus Eestis kasvanud 1,7 korda, veidi vähem kui EL-is keskmiselt (1,9 korda). See kinnitab infotehnoloogia kasvutempo aeglustumist Eestis viimastel aastatel võrreldes 1990. a-te lõpu ja 2000. a-te algusega. Eestist, siinsest palju kiirem on olnud kasv Lätis ja Leedus (vastavalt 2,6 ja 2,5 korda). Väga madala algtaseme tõttu on kasvutempo olnud veelgi kiirem Rumeenias, Bulgaarias ja Kreekas, kus aga internetikasutus jäi ka 2012. aastal palju madalamaks EL-i keskmisest, kuigi vahe on vähenenud.

Traditsioonilise meedia kasutamiskiivsuse poolest on Eesti samuti veidi ülalpool EL-i keskmist.

Üheks oluliseks traditsioonilise infokeskkonna näitajaks on ajalehtede levik, võrreldava näitajana on siinkohal kasutusel päevalehtede trükiarv 1000 täiskasvanu kohta (**joonis 2.4.4**).

Joonis 2.4.2 näitab, et päevalehtede levikus on mõningaid ühisjooni interneti levikuga – ka selles on liidripositsioonil Põhjamaad ja mõned Kagu-Aasia riigid (Jaapan, Lõuna-Korea, Singapur). Kuid on ka mitmeid erinevusi. USA-s ja Austraalias on päevalehtede levik suhteliselt mõõdukas ja vaatlusalustes Ladina-Ameerika riikides üsna tagasihoidlik, jäädes maha ka Indiast ja Hiinast.

Eestis oli ajalehtede levik nõukogude ajal samal tasemel Põhjamaadega, langes tiraažide mitmekordse vähenemise tõttu 1990. aastatel Euroopa keskmisele tasemele, ent on siiski veidi suurem kui Lõuna-Euroopas.

Oluline on märkida, et lehtede tiraaži langust Eestis kompenseerib mõnevõrra veebiväljaannete ja portaalide suur loetavus. Eurostati andmetel (BNS 18.12.2012) luges 2012. a internetist uudiseid Eestis 91% internetikasutajatest, Leedus 92%, Euroopa Liidus keskmiselt 61%. Oluliselt kõrgem EL-i keskmisest on Eestis ka internetipanga kasutamise tase, sedakaudu tegi pangatehinguid 2012. aastal 87% internetikasutajatest (EL-i keskmine 54%). Sotsiaalmeedia kasutamine on Eestis EL-i keskmisel tasemel (56% internetikasutajatest 2012).

Üldise ülevaate igapäevasest infokeskkonnast, erinevate meediumide kasutamisest EL-i maades annavad üsna hästi Eurobaromeetri küsitlustulemused. **Tabelis 2.4.5** on toodud 2012. a märtsis tehtud küsitluse andmed Euroopa taustariikides, **joonisel 2.4.3** on esitatud EL-i maade pingerida kõrge meediakasutuse indeksiga vastajate osakaalu alusel.

Näeme, et Eesti kuulub kõrge meediakasutuse tasemega maade hulka, olles suure meediakasutusega inimeste osakaalu poolest kodanikkonnas 9. kohal (väga kõrge meediakasutuse indeksiga inimeste osakaalu järgi isegi 6. kohal). Nagu enamikku kõrge meediakasutusega maadest, iseloomustab Eestit kõigi meediumide ühtlaselt suur kasutus (**tabel 2.4.5**). Samal ajal on näiteks Lätis trükimeedia jälgimise aktiivsus tugevasti allpool EL-i keskmist, kuid sotsiaalmeedia aktiivseid kasutajaid on seal teiste liikmesriikidega võrreldes kõige rohkem.

Meediakasutuse üldise taseme järgi jaguneb EL selgelt Põhja- ja Lõuna-Euroopaks, Põhjamaades on aktiivseid meediakasutajaid ligikaudu kaks korda rohkem kui Portugalis või Rumeenias.

Tabel 2.4.2

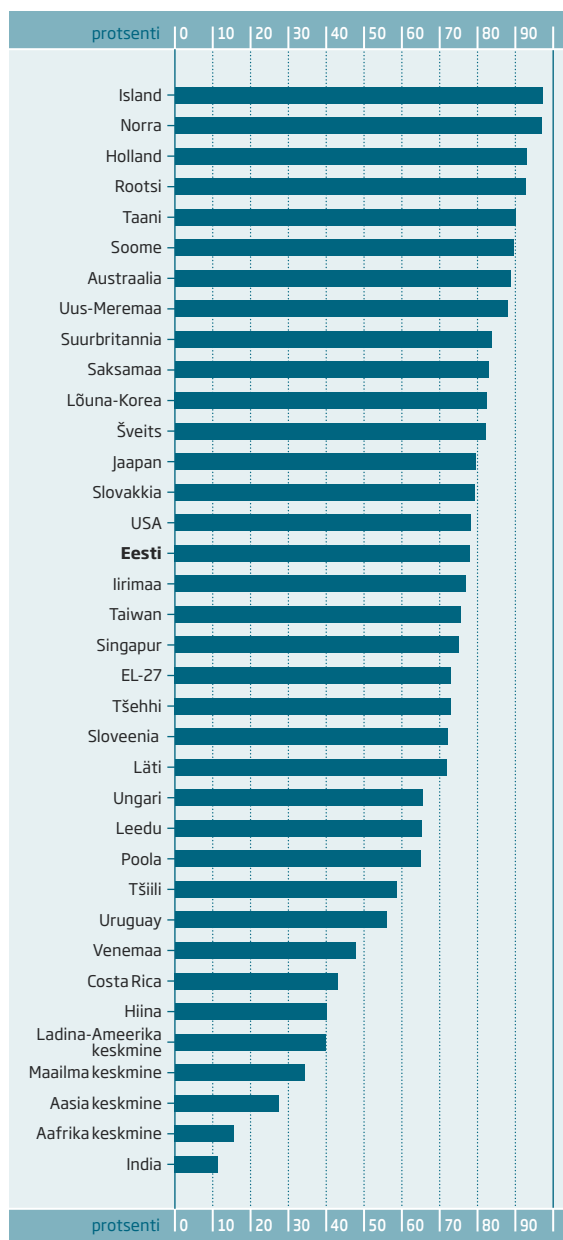
Erinevate riikide koht meediavabaduse pingereas 2007–2012 Freedom House'i hinnangul

	2007	2009	2011	2012
Soome	1.	2.	1.	1.
Norra	3.	2.	2.	1.
Rootsi	3.	5.	2.	1.
Saksamaa	16.	18.	16.	16.
Eesti	16.	14.	22.	22.
USA	16.	24.	16.	22.
Leedu	29.	24.	32.	40.
Läti	31.	43.	45.	54.
Ungari	39.	33.	53.	78.

Allikas: www.freedomhouse.org

Joonis 2.4.1

Internetikasutus erinevates maailma maades

Allikas: www.internetworldstats.com

Tabel 2.4.3

Internetivabadus 2011 ja 2012 (eksperthinnangute põhjal 10 kõige suurema vabadusega maad)

	2012		2011	
	Skoor	Koht	Skoor	Koht
Eesti	10	1.	10	1.
USA	12	2.	13	2.
Saksamaa	15	3.	16	3.
Austraalia	18	4.	18.	4.
Ungari	19	5.	-	-
Itaalia	23.	6.	26	6.
Filipiinid	23	6.	-	-
Suurbritannia	25	8.	25	5.
Argentina	26	9.	-	-
Lõuna-Aafrika	26	9.	26	7.

Allikas: www.freedomhouse.org

Tabel 2.4.4

Internetikasutus EL-i maades 2004–2012 (pingerida 2012. a andmete põhjal, vähemalt kord nädalas kasutajate osakaal elanikkonnas)

		2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1.–2.	Rootsi	75	76	80	75	83	86	88	91	91
	Holland	?	74	76	81	83	86	88	90	91
3.	Luksemburg	59	63	65	72	77	83	86	86	90
4.	Taani	70	73	78	76	80	82	86	87	89
5.	Soome	63	62	71	75	78	79	83	86	88
6.	Suurbritannia	49	54	57	65	70	76	80	81	?
	Saksamaa	50	54	59	64	68	71	75	77	78
7.–9.	Belgia	?	53	58	63	66	70	75	78	78
	Prantsusmaa	?	?	39	55	63	67	72	74	78
10.	Austria	46	49	55	61	66	67	70	76	76
11.	Eesti	45	54	56	59	62	67	71	73	75
12.–	Iirimaa	27	31	44	51	57	60	63	71	74
13	Slovakkia	40	43	43	51	62	66	73	72	74
	EL-27	36	43	45	51	56	61	65	68	70
14.	Läti	27	36	46	51	57	61	62	66	70
15.	Ungari	21	34	42	49	56	57	61	66	69
16.–	Tšehhi	25	26	36	42	51	54	58	63	66
17.	Malta	?	34	36	43	46	55	60	66	66
	Sloveenia	33	40	47	49	52	58	65	64	65
18.–	Leedu	26	30	38	45	50	55	58	61	65
20.	Hispaania	31	35	39	44	49	54	58	62	65
21.	Poola	22	29	34	39	44	52	55	58	59
22.	Küpros	28	26	29	35	35	45	50	54	58
23.	Portugal	25	28	31	35	38	42	47	51	56
24.	Itaalia	26	28	31	34	37	42	48	51	53
25.–	Kreeka	17	18	23	28	33	38	41	47	50
26.	Bulgaaria	13	?	22	28	33	40	42	46	50
27.	Rumeenia	10	?	18	22	26	31	34	37	43

Allikas: Eurostat

Tabel 2.4.5

Meediakasutus erinevates Euroopa maades 2012 (% küsitluteest)

	TV vaatamine		Raadio kuulamine		Trüki-meedia lugemine		Interneti-kasutus		Sotsiaal-meedia kasutus	
	Iga päev	Vähemalt kord nädalas	Iga päev	Vähemalt kord nädalas	Iga päev	Vähemalt kord nädalas	Iga päev	Vähemalt kord nädalas	Iga päev	Vähemalt kord nädalas
Rootsi	84	95	69	88	76	93	82	92	35	54
Taani	88	98	68	86	50	75	80	88	37	54
Holland	84	97	63	83	59	84	81	90	36	56
Iirimaa	91	98	80	95	43	87	51	72	19	45
Soome	79	93	55	82	73	93	63	77	31	46
Eesti	83	95	67	86	43	77	60	71	31	47
Läti	81	95	57	80	20	69	60	73	38	55
Sloveenia	81	95	65	87	38	77	53	66	26	40
Slovakkia	85	98	64	86	27	73	42	62	25	43
Leedu	82	97	53	76	30	76	50	60	25	41
Tšehhi	83	97	54	86	23	70	47	66	18	33
EL-27	86	97	51	76	36	71	48	64	20	35
Poola	83	97	52	84	15	63	43	59	17	35
Ungari	87	97	46	78	31	66	35	53	21	42

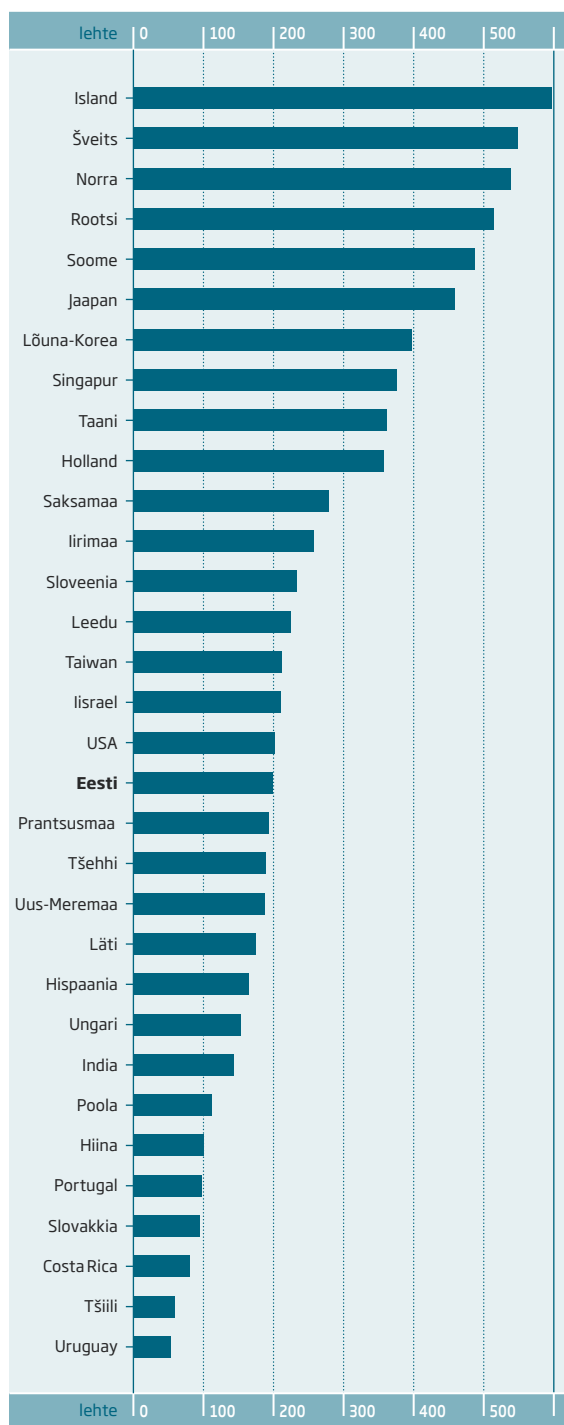
Allikas: *Media use in the European Union. Standard Eurobarometer 76, Autumn 2012*

Üksikute meediumide lõikes võib olukord olla meediakasutuse üldisest tasemest erinev, näiteks igapäevase telerivaatamise maht on Lõuna-Euroopa maades enamasti suurem kui Põhja-Euroopas. Erinevate meediumide kasutussagedust võrreldes näeme, et televisiooni vaadatavus on ühtlaselt kõrge kõigis EL-i riikides, seejuures oluliselt suurem kui teistel meediumidel (**tabel 2.4.3**). TV on ka kõige olulisem uudistekanal nii kodumaiste kui üle-euroopaliste sündmuste ja protsesside puhul. EL-is keskmiselt järgneb televisioonile kasutussageduse poolest raadio ja olulisima uudiskanalina trükimeedia, kuid paljudes maades on internet tõusnud neist enam kasutatavaks.

Meediavabaduse efektiivsus demokraatia aengu seisukohalt on seotud ka sellega, kuidas antud riigis on üldisemalt tagatud kodanike juurdepääs avalikule infole. Ka selles suhtes on Eesti rahvusvahelises võrdluse silmapaistvalt avatud. OECD andmetel on Eestis sedusandlikult tagatud juurdepääs rohkematele avaliku võimu tegevust peegeldavatele andmetele ja dokumentidele kui üheski teises OECD riigis (**vt tabel 2.4.6**). Seejuures peame muidugi arvestama, et nn vanades demokraatias reguleerib paljudel juhtudel kodanike demokraatlike õiguste realiseerimist mitte seadusandlus, vaid valitsemise hea tava, noortes demokraatias aga võib ka seadusega tagatud õigusi mitte järgida, kui puudub hea käitumistava.

Joonis 2.4.2

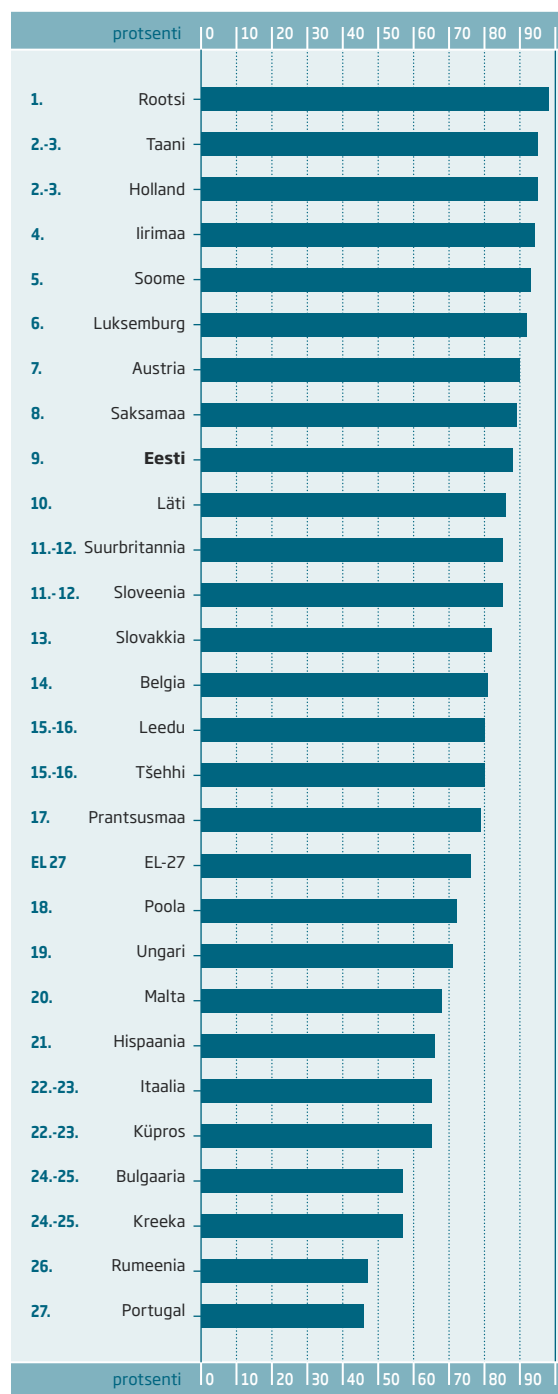
Päevalehtede trükiarv 1000 täiskasvanu kohta erinevates maades 2009. a

Allikas: World Press Trends 2010

Joonis 2.4.3

Meediakasutuse aktiivsus EL-i maades 2012 (maade pingerida kõrge meediakasutuse indeksiga inimeste osakaalu järgi, %)

Allikas: Media use in the European Union. Standard Eurobarometer 76, Autumn 2011

2.4.1 Kokkuvõtteks

Eesti ühiskond paistab silma väga suure meediavabadusega ja väga aktiivse infotarbimisega. Üldise meediakasutuse tase on Eestis oluliselt üle EL-i keskmise. Sellest kõrgemal on meediakasutus ka kõigis teistes Eestiga võrreldavates Euroopa taustariikides, välja arvatud Ungari. Eestit iseloomustab väga liberaalne meediakeskkond,

avaliku teabe hea kättesaadavus ja silmapaistev infotehnoloogiline tase. Lisaks infotehnoloogia laialdasele kättesaadavusele on selle kasutamisel tarbijatele tagatud maksimaalne vabadus, mille ilmekaks avalduseks on Eesti esikoht maailmas internetivabaduse poolest.

Meediavabadus ja elanikonna infokasutuse kõrge tase koos seadusandlike tagatistega avaliku teabe kättesaadavusele on hea alus valitsemise läbipaistvusele ning korruptsiooniga võitlemisele. ○

Tabel 2.4.6

Keskvalitsuse teabe avalikustatus Eestis ja taustariikides

	Eelarve	Ministeeriumide aastaaruanded	Auditite tulemused	Poliitikate tutvustused	Riigiasutuste äriretingud	Avalike teenistujate nimed ja palk	Administratiivsed andmebaasid	Riigi poolt kogutavate andmete sisu ja kasutusreeglid	Ametiasutuste siseprotseduurid ja juhendid	Valitsusasutuste struktuuri ja funktsioonide kirjeldus	Infovabaduse alane aastaaruanne	Infovabaduse tagamise protseduuride tutvustamine	Avalikustamise indeks*: max 24
Eesti	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	24
Ungari	●	●	●	●	●	○	●	●	●	●	●	●	22
Lõuna-Korea	●	●	●	●	●	○	●	●	●	●	●	●	22
Sloveenia	●	●	●	●	○	○	●	●	●	●	●	●	20
Soome	●	●	●	●	●	○	●	●	⊗	⊗	○	●	18
USA	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	○	⊗	●	●	●	●	●	16
Venemaa	●	○	○	●	○	●	●	●	●	○	●	●	16
Tšili	●	⊗	●	○	●	●	○	○	○	●	⊗	⊗	13
Tšehhi	●	●	○	○	○	○	○	○	●	●	●	●	12
Suurbritannia	⊗	⊗	⊗	○	⊗	⊗	⊗	⊗	○	⊗	○	○	12
Uus Meremaa	●	●	○	○	●	○	⊗	○	○	○	●	●	11
Slovakkia	●	○	○	●	○	○	⊗	⊗	⊗	●	○	●	11
Holland	⊗	⊗	⊗	⊗	○	⊗	⊗	○	⊗	⊗	⊗	⊗	10
Taani	⊗	⊗	⊗	⊗	○	○	⊗	⊗	⊗	⊗	○	○	8
Iirimaa	○	⊗	○	○	⊗	○	○	⊗	⊗	●	●	⊗	8
Poola	○	●	○	○	○	○	●	○	○	●	○	●	8
Rootsi	⊗	⊗	⊗	⊗	○	○	⊗	⊗	○	⊗	○	⊗	8
Šveits	⊗	⊗	⊗	○	○	○	○	○	⊗	⊗	⊗	⊗	7
Austria	⊗	○	⊗	○	○	○	⊗	○	⊗	⊗	○	⊗	6

Allikas: OECD Factbook 2011

* Autori arvutus: seadusega nõutud 2 p; tavapäraselt avalikustatud 1 p

Viidatud allikad

1. BNS pressiteade 18.12.2012. Eesti on veebiuudiste tarbimiselt Euroopas teisel kohal. – www.postimees.ee/1079074/print/eesti-on-veebiudiste-tarbimisel-Euroopas-teisel-kohal.
2. KADASTIK, M. (2012). Enesepeksu raske töö. *Postimees*, 28.05.2012.
3. LAUK, E. (2012). What is happening to (foreign) ownership in the Baltic media markets? *Baltic Rim Economies, Quarterly Review*, 2 (31.5.2012). – www.tse.si/pei
4. Media use in the European Union. Standard Eurobarometer 76, Autumn 2011. – http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm
5. OECD Factbook 2011. – www.oecd-library.com
6. RAUDSAAR, M. (2012). Heldur Tõnisson ja tema sajand. *Eesti Päevaleht*, 26.06.2012.
7. World Press Trends 2010. Paris: World Association of Newspapers/ZenithOptimedia.

2.5

Korruptsioon

Jüri Saar

Vastavalt üldlevinud definitsioonile on korruptsioon võimu väärkasutamine avalike huvide arvelt isikliku kasu saamiseks. Korruptsioon on läänemaises poliitilises kultuuris keskne inimese ja võimu vahekordi käsitlev teema, sest iga inimest laastab, korrumpeerib paratamatult võim teiste üle ja absoluutne võim teeb seda absoluutselt. Üldlevinud seisukoht on korruptsiooni kui võimu negatiivse kaasnähtuse pidamine üldist arengut pärssivaks ja inimest madaldavaks. Korruptsioon on oht riigi julgeolekule, põhjustades ebavõrdset kohtlemist, kahjustades konkurentsi ning takistades majandusarengut. See nähtus aitab kaasa poliitilise ja institutsionaalse süsteemi legitiimsuse vähenemisele, kahandab sotsiaalset sidusust ja õõnestab inimeste võimalusi mõjutada kollektiivset otsustamist.

Seda, et kultuuriliste karakteristikute abil saab selgitada korruptsiooni taset, on näidanud mitmed uuringud (vt Lipset, Lenz 1999; Arlington, Sandholtz, Taagepera 2005). Korruptsioon, põhinedes monopoolsel otsustamisvabadusel ja aruandekohustuslikkuse defitsiidil, on mõnedes kultuurides enam tolereeritud kui teistes. Kultuuri tüüpi, mis soodustab endeemilist korruptiivsust, kus kogu võimustsüsteem keskendub patroon-alluva suhte ümber, nimetatakse klientelistlikuks (Mauß 2000/1924). Institutionaliseeritud korruptsiooni korral tagab lääne mõistes korruptiivne käitumine positsiooni sootsiumi mitteformaalses struktuuris, ilma milleta pole võimalik omandada ka formaalset võimu. Ka klientelistliku valitsemiskultuuriga ühiskondades tuntakse korruptante, neid määratletakse aga kui isikuid, kes ei suutnud piiri pidada või eksisid reegli vastu, mille järgi „ära hammusta kätt, mis sind toidab”. Selline arusaam korruptsioonist pole kokkulangev lääne kultuuriruumis omaksvõetuga, kus peamine panus korruptsiooni ärahoidmiseks tehakse võimu toimimise läbipaistvusele ja allapoole suunatud vastutusele.

2.5.1

Korruptsiooni levik Eestis ja võrdlusriikides

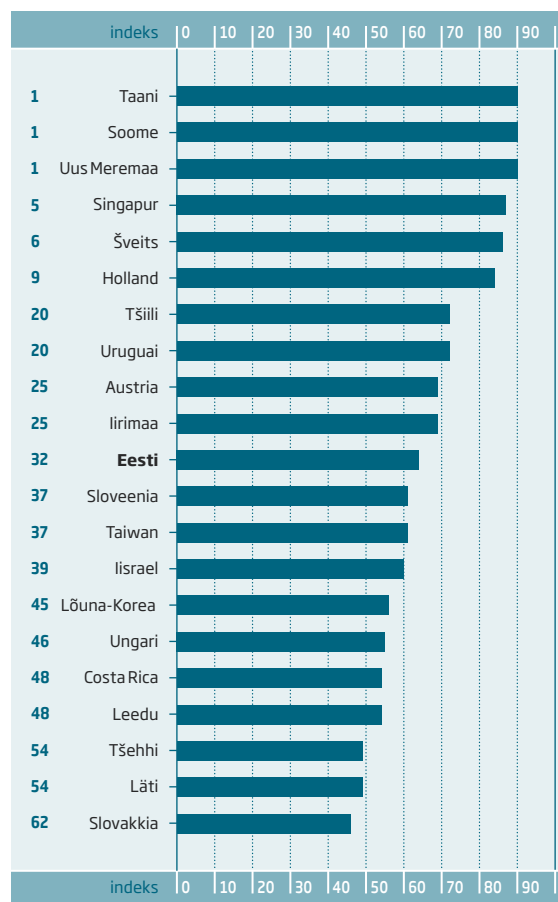
Eesti korruptsioonitaseme võrdlevaks hindamiseks on viimasel kahel aastakümnel läbi viidud suurel hulgal rahvusvahelisi uuringuid. Mittetäielikku loetellu kuuluvad GRECO (*Group of States Against Corruption*), Maailmapanga, OECD, Freedom House'i hindamised. Rahvusvaheline organisatsioon Transparency International võrdleb alates 1995. aastast riike indeksi abil, mis iseloomustab korruptsiooni tajutavust. Objektiivsed näitajad oleksid näiteks korruptsioonikuritegude arv ja nende eest määratavad karistused, algatatud kriminaalasjad, süüdimõistvad kohtuotsused ja muu kriminaal-justiitsüsteemi tegevusega seonduv. Need

kõik on aga riigiti väga spetsiifilised, mis raskendab võrdlusi riikide vahel. Korruptsiooni tajumise indeksi (CPI) loomisel on püütud arvesse võtta korruptsiooni defineerimise ja kultuuritaustade varieeruvust. Näitaja abil hinnatakse korruptsiooni tajutavat levikut avalike teenistujate ja poliitikute hulgas ning see koostatakse vähemalt kolme uuringu põhjal, mille viisid läbi sõltumatud institutsioonid. Korruptsiooni tajumise indeks määratleti skaalal 0 kuni 10, kus 10 tähendas korruptsiooni täielikku puudumist ja 0 olukorda, kus riik on totaalselt korrumpeerunud. Alates 2012. aastast muudeti indeksi esitamise skaalat: täiesti korruptsioonivaba maa koguks 100 punkti ja absoluutselt korrumpeerunud maa 0 punkti.

2012. aasta tulemuste alusel jagunevad Euroopa riigid sisuliselt kahte gruppi (vt joonis 2.5.1). Ühel poolel on Ida- ja Lõuna-Euroopa maad, nagu näiteks Ukraina

Joonis 2.5.1

Korruptsioonivabadus Eestis ja võrdluseks valitud riikides 2012. a

Allikas: 2012 Corruption Perception Index

Tabel 2.5.1

Hinnangud korruptsiooni tasemele maailma kõige vähem korrumpeerunud riikides ja post-kommunistlikes siirderiikides ja mõnedes Lõuna-Euroopa riikides ning Eesti koha muutumine riikide pingereas 1998-2011 (korrumpeerituse tajumise indeks KT1 10-pallisel skaalal, kus 10=väga madal tase; järjestus 2011. a põhjal)

	2011		2010		2009		2008		2006		2004		2002		2000		1998	
	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht	Skoor	Koht
Uus-Merem	9,5	1.	9,3	1.	9,4	1.	9,3	1.	9,6	1.	9,6	2.	9,5	2.	9,4	3.	9,4	4.
Taani	9,4	2.	9,3	1.	9,3	2.	9,3	1.	9,5	4.	9,5	3.	9,5	2.	9,8	2.	10,0	1.
Soome	9,4	2.	9,2	4.	8,9	6.	9,0	5.	9,6	1.	9,7	1.	9,7	1.	10,0	1.	9,6	2.
Rootsi	9,3	4.	9,2	4.	9,2	3.	9,3	1.	9,2	6.	9,2	6.	9,3	5.	9,4	3.	9,5	3.
Singapur	9,2	5.	9,3	1.	9,2	3.	9,2	4.	9,4	5.	9,3	5.	9,3	5.	9,1	6.	9,1	7.
Norra	9,0	6.	8,6	10.	8,6	11.	7,9	14.	8,8	8.	8,9	8.	8,5	12.	9,1	9.	9,0	8.
Holland	8,9	7.	8,8	7.	8,9	6.	8,9	7.	8,7	9.	8,7	10.	9,0	7.	8,8	8.	9,0	8.
Austraalia	8,8	8.	8,7	8.	8,7	8.	8,9	7.	8,7	9.	8,8	9.	8,6	11.	8,3	13.	8,7	11.
Šveits	8,8	8.	8,7	8.	9,0	5.	9,0	5.	9,1	7.	9,1	7.	8,5	12.	8,6	11.	8,9	10.
Kanada	8,7	10.	8,9	6.	8,7	8.	8,7	9.	8,5	14.	8,5	12.	9,0	7.	9,2	5.	9,2	6.

Eesti	6,4	29.	6,5	26.	6,6	27.	6,6	27.	6,7	24.	6,0	31.	5,6	29.	5,7	27.	5,6	26.
Sloveenia	5,9	35.	6,4	27.	6,6	27.	6,7	26.	6,4	28.	6,0	31.	6,0	27.	5,5	28.	?	?
Poola	5,5	41.	5,3	41.	5,0	49.	4,6	58.	3,7	61.	3,5	67.	4,0	45.	4,1	43.	4,6	39.
Leedu	4,8	50.	5,0	46.	4,9	52.	4,6	58.	4,8	46.	4,6	44.	4,8	36.	4,1	43.	?	?
Ungari	4,6	54.	4,7	50.	5,1	46.	5,1	47.	5,2	41.	4,8	42.	4,9	33.	5,2	32.	5,0	33.
Tšehhi	4,4	57.	4,6	53.	4,9	52.	5,2	45.	4,8	46.	4,2	51.	3,7	52.	4,3	42.	4,8	37.
Läti	4,2	61.	4,3	59.	4,5	56.	5,0	51.	4,7	49.	4,0	57.	3,7	52.	3,4	57.	2,7	71.
Slovakkia	4,0	66.	4,3	59.	4,5	56.	5,0	52.	4,7	49.	4,0	57.	3,7	52.	3,5	52.	3,9	47.
Itaalia	3,9	69.	3,9	67.	4,3	63.	4,8	55.	4,9	45.	4,8	42.	5,2	31.	4,6	39.	4,6	39.
Rumeenia	3,6	76.	3,7	69.	3,8	71.	3,8	70.	3,1	84.	2,9	87.	2,6	77.	2,9	68.	3,0	61.
Kreeka	3,4	80.	3,5	78.	3,8	71.	4,7	57.	4,4	54.	4,3	49.	4,2	44.	4,9	35.	4,9	36.
Bulgaaria	3,3	86.	3,6	73.	3,8	71.	3,6	72.	4,0	57.	4,1	54.	4,0	45.	3,5	52.	2,9	66.
Venemaa	2,4	143.	2,1	154.	2,2	146.	2,1	147.	2,5	121.	2,8	90.	2,7	71.	2,1	82.	2,4	76.

Allikas: Global Corruption Report 1999-2011 (www.transparency.org)

(indeksi väärtus 26), Venemaa (28), Valgevene (31), Kosovo (34), Moldova (36), Kreeka (36), Serbia (39), Bulgaaria (41). Indeksi suurus näitab, et reeglina on neis riikides korruptsioon tugevalt tajutav. Teisele poole jäävad Lääne- ja Põhja-Euroopa maad nagu Taani (indeksi väärtus 90), Soome (90), Rootsi (88), Norra (85). Neis riikides on korruptsiooni hinnatud vähelevinuks.

Vaadates näitajate diferentseerumist Euroopa Liidu sees, kerkivad suhteliselt kõrge korruptsiooni poolest esile need riigid, mida tugevasti räsib majanduskriis. Need on Kreeka (indeksi väärtus 36, 94. koht) ja Itaalia (indeks 42, 72. koht). Korruptsiooni on nähtud ühena kriisi põhjustest, kuna avalike finantside kasutamine polnud piisavalt läbipaistev, aidates varjata pikka aega süvenevat võlakriisi (Koch 2012).

Korruptsiooni tajumise värske indeksi järgi paikneb Eesti maade pingereas 32. kohal, edestades kõiki endiseid sotsialistlikke Ida-Euroopa riike, rääkimata omaaegsetest liiduvabariikidest (**joonis 2.5.1.**). Ida-Euroopa kunagistest sotsialistlikest riikidest on Eestiga enam-vähem samal

positsioonil juba palju aastaid olnud Sloveenia. Eesti esindab võrreldes teiste siirderiikidega justkui "korruptsioonialast edulugu".

Sajandivahetusel paljudes siirderiikides korraldatud eliidi küsitlused näitasid korruptsiooni Eestis suhteliselt väiksema probleemina kui ida- ja lõunapoolsetes naaberriikides. 2000. aastal pidas 51% küsitletud Eesti eliidist korruptsiooni väga oluliseks probleemiks, Lätis oli vastav näitaja 72%, Leedus 61% ja Venemaal 69%. 2004. aastal koostatud globaalse korruptsiooni raportis toodi Eesti eliidi puhul välja selgelt positiivsem suhtumine avaliku võimu esindajatesse võrreldes Leedu, Läti ja Venemaaga. Kui Eesti eliidist 39% nõustus väitega, et avaliku võimu esindajad tegelevad isiklike huvidega, siis Venemaal oli sarnaselt vastanute hulk 61%, Lätis 55% ja Leedus 51% (Steen 2004).

Kui vaadata Eesti asukoha muutust korruptsiooni tajumise pingeridades viimasel kümnel aastal, näeme mõneti teistsugust pilti. Nimelt on Eesti positsioon korruptsioonivabaduse pingereas viimastel aastatel jär-

jepidevalt halvenenud (vt tabel 2.5.1). Kõige kõrgemal kohal oli Eesti aastal 2006 (24. koht), siis langesime 3–4 koha võrra, püsisime sellel positsioonil ja viimasel kahel aastal on olnud uus langus. Viimase kuue aasta jooksul on Eesti positsioon halvenenud 8 koha võrra. Eesti pole liginenud korruptsioonitajumise näitajate järgi Lääne- ja Põhja-Euroopa maadele, veidi vähenenud on vahe endiste sotsialistlike riikidega. Samasuunalised nihked toimuvad ka Eesti avalikkuse suhtumises võimu kuritarvitamisse. Viimastel aegadel regulaarselt avalikustatud poliitilise korruptsiooni juhtumid on suurendanud inimeste muret poliitilise korruptsiooni ja valitsemise läbipaistvuse suhtes.

GRECO viimased kaks aruannet käsitlesid poliitilist korruptsiooni Eestis. 2008. aastal tehti neis mitmeid ettepanekuid erakondade rahastamise paremaks kontrollimiseks. Korruptsiooni kriminaalõigusliku reguleerimise osas tehtud kaheksast soovituselt oli 2012. aasta alguseks 5 jäänud täitmata, 2 osaliselt täidetud ja 1 täidetud rahuldavalt. Oma värskes raportis, kus käsitletakse parlamendiliikmete, kohtunike ja prokuröride korruptsiooni ennetamist, andis GRECO seitse soovitus Riigikogu töö paremaks korraldamiseks. Muuhulgas puudutati selles raportis reeglite kehtestamist nendele isikutele, kes püüavad mõjutada õigusloomet, eetikakoodeksi loomist, kõnealuste isikute hilisemaid töökohapiiranguid ja majanduslike huvide deklareerimist (GRECO 2012).

2.5.2 Kokkuvõtteks

Eestis on korruptsiooni levikut, võrreldes enamiku endiste idabloki maadega, hinnatud väheks. Rahvusvahelised uurimismetoodikad ja Eesti korruptsioonivastane strateegia arvestavad eelkõige lihtsamat laadi, nn madalama taseme korruptsiooniilminguid, mis puudutavad eeskätt äritegevuse ausust ja läbipaistvust. Kui majanduse ümberkorraldamises oli suur osa länelikku äri- ja juhtimiskultuuri esindavatel välisfirmadel, siis poliitilise kultuuri arengus jäime enam omapead. Korruptsioonitaset monitoorivad rahvusvahelised organisatsioonid on korduvalt juhtinud Eesti tähelepanu poliitilise korruptsiooni ohule, mille negatiivne mõju Eesti ühiskonna arengule on viimastel aastatel üha selgemalt ilmnunud.

Oma rolli mängib meie kogenematus ja järjepideva poliitikategemise traditsiooni puudumine. Oskame liiga harva näha institutsioonide tegevuses stabiilsuse ja eetiliste väärtuste olulisust võrreldes personaalse kasu ja huviga. Poliitilist korruptsiooni soosib isiklikul lojaalsusel, valitsevale grupile ustavuse nõudmisel ja üldiste põhimõtete omakasupüüdlikul mugandamisel põhinev võimu teostamine. Enesekriitilisust pärsib komme peita puudused ilusasti läikiva fassaadi taha. ○

Viidatud allikad

1. 2012 Corruption Perceptions Index – www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2012/results
2. GRECO 2012 – <http://www.korruptsioon.ee/greco>
3. KARKLINS, R. (2005). *The System Made Me Do It: Corruption in Post-Communist Societies*. Armonk, NY, London: M.E. Sharpe.
4. KOCH, A. (2012). *Corruption Perceptions Index 2012 and the European Financial Crisis*. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2012/results
5. LIPSET, S; LENZ, G. (1999). *Corruption, Culture, and Markets*. Manuscript, George Mason University, Arlington, VA.
6. MAUSS, M. (2000/1924). *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. New York: W.W. Norton.
7. Nations in Transit 2012 – www.freedomhouse.org
8. SANDHOLTZ, W; TAAGEPERA, R. (2005). Corruption, culture, and communism. *International Review of Sociology*, 15, 1, 109-131.
9. STEEN, A. (2004). How elites view corruption and trust in post-Soviet states. In *Global Corruption Report 2004: Special Focus: Political Corruption*, London & Sterling, VA: Pluto Press & Transparency International.

2.6

Kuritegevus ja elanikkonna turvatunne

Jüri Saar

Kuritegevuse vastu võitlemist tuleb vaadelda kui ühiskonna põhiväärtuste kaitsmist. Suunatuna otseselt kriminaalse käitumise vastu, taastoodetakse nii kindlat sotsiaalset ja kultuurilist keskkonda ning luuakse sotsiaalset kapitali. Tsiviliseerumisprotsess avaldub nii kuritegevuse iseärasustes kui ka kuritegevuse kontrolli meetodeis. Vägivalla kui eesmärkide saavutamise vahendi süvenev, isegi põhimõtteline vastustamine on inimarengu üks „maamärkidest” (vt Pinker 2011). Alljärgnevalt vaatleme Eesti olukorda ja edusamme kuritegevusega võitlemisel kolme möödiku alusel, mida kuritegevuse taseme ja kuritegevuse kontrolli rahvusvahelistes võrdlustes valdavalt kasutatakse. Need on tahtlikud tapmised, vangide arv ning elanikkonna turvatunne.

2.6.1

Tahtlikud tapmised

Vaatamata tahtlike tapmiste definitsioonide varieeruvusele erinevates jurisdiktsioonides¹ on sellest kuriteoliigist saanud näitaja, mida võrreldakse erinevate riikide loikes – tapmisi 100 000 elaniku kohta. Tahtlikke tapmisi iseloomustab suhteliselt väike sõltuvus seadusandjast ja riikide statistilistest manipulatsioonidest, madal registreerimise latentsus ja kõrge avastamise protsent. Seetõttu on kriminoloogias kujunenud tavaks riikide kuritegevuse võrdlemine just tahtlike tapmiste kaudu, eelistades seda registreeritud kuritegude üldarvule. Tapmiste tase on jõudnud näitajana üldisematesse sotsiaalteaduslikesse käsitlustesse, kus seda kuriteoliiki kasutatakse kriminogeense olukorra ja turvalisuse taseme hindamisel ja inimarengu iseloomustamisel. Tahtlike tapmiste esinemissageduses kajastub kompleksel viisil vägivaldsus inimsuhetes, peegeldades justkui inimelu „sümboolset väärtust”.

Tahtlike tapmiste rahvusvaheliste andmete kogumise ja analüüsi pikimad traditsioonid on UNODC (*United Nations Office on Drugs and Crime*) ja WHO (*World Health Organization*). ÜRO tugineb õiguskaitseteenistuste (kuritegevuse) statistikale, Maailma Tervishoiuorganisatsioon lähtub vägivaldsete kuritegude ohvritest. Andmeid tahtlike tapmiste kohta koguvad lisaks mitmed regionaalsed/rahvusvahelised organisatsioonid (nt Eurostat, UNICEF, Interpol). Tahtlike tapmiste taseme hindamisel täielikuma pildi saamiseks kombineeritakse mõnikord erinevaid näitajaid. Kuna statistika koostamise põhimõtted erinevad, võivad konkreetsed arvud varieeruda. Mõnedes maades on

Tabel 2.6.1

Tahtlike tapmiste arv ja koefitsient 100 000 elaniku kohta Eestis 1991–2012

Aasta	Tapmiste ja tapmiskatsete arv	Koefitsient 100 000 elaniku kohta	Ohvrite arv*
1991	136	8,7	170
1992	239	15,6	302
1993	327	21,9	389
1994	365	25,0	426
1995	304	21,2	328
1996	268	18,9	293
1997	247	17,6	237
1998	248	17,9	267
1999	200	14,5	227
2000	189	13,8	190
2001	137	10,8	207
2002	155	11,4	159
2003	188	13,9	148
2004	127	9,4	109
2005	156	11,6	123
2006	119	8,8	99
2007	110	8,2	95
2008	104	7,8	91
2009	95	7,0	82
2010	84	6,3	64
2011	100	7,5	65
2012	80	6,0	57

Allikas: Politseiamet, alates 2003 justiitsministeerium. Statistikaamet

tervishoiustatistika ja kriminaalstatistika erinevused tapmiste osas väga suured, mis viitab nende maade riikliku statistika puudustele.

ÜRO andmetel langes 2004. aastal tapmiste ohvriks kogu maailmas ca 490 000 inimest, mis tegi keskmiseks näitajaks 7,6 tapmist 100 000 elaniku kohta (Geneva Declaration 2009). Suhteliselt madalad tapmiste näitajad on Euroopas, Aasias ja Põhja-Ameerikas, seda nii tervishoiu kui ka kriminaal-justiitsüsteemi andmete alusel. Kõrged näitajad iseloomustavad Lõuna- ja Kesk-Ameerikat, Kariibi mere piirkonda ja Lõuna-Aafrikat. Nende piirkondade maade vastavad näitajad ületavad Lääne Euroopa omi 7–40-kordselt (Malby 2009).

1. Mõnedes riikides käsitletakse näiteks „aumõrvu” erinevalt muudest tahtlikest tapmistest, Soomes ei loeta nn kaklustapmisi tahtlike tapmistele alla kuuluvaks.

2.6.2

Tahtlikud tapmised Eestis 1991–2011

Eestis toimepandud tahtlikes tapmistes 20 iseseisvuse aasta jooksul ilmneb selge dünaamika. Tapmiste hulk kasvas järsult 1990. aastate esimesel poolel ja saavutas maksimumi 1994. aastal, mil pandi toime 365 tapmist (100 000 elaniku kohta 25,0). Alates 1990. aastate keskpaigast toimub tahtlike tapmiste pidev vähenemine, tendentsi ei muuda üksikute aastate ajutised kasvunumbrid.

1990. aastatel Eestis toimepandud tahtlikud tapmised äratasid rahvusvahelist tähelepanu, kuna näitaja alusel sattusime kõrvuti maailmas kõige kõrgema vägivalduse tasemete poolest tuntud riikidega. ÜRO Demograafia Aastaraamatu 1994 andmetel olid tapmisohvrite suhtarvu poolest maailma neli esiriki Kolumbia (89,6), Venemaa (30,3), Salvador (28,1) ja Eesti (25,8). 1999. aasta ÜRO Inimarengu Aruandes esitati 1994. aasta andmed tapmiste kohta. Eesti (24,4) asus nendes eespoolt lugedes seitsmendal positsioonil ja edestas ka Venemaad (21,8). Eestist kõrgema tahtlike tapmiste tasemega maad kuulusid eranditult kolmanda maailma eksootiliste riikide hulka (nt Jamaica (27,1), Bahama (85,5), Lesotho (70,4)).

Vahepealsete aastate jooksul on Eesti positsioon rahvusvahelises tapmiste pildis pidevalt paranenud ja maailma mastaabis kõige kõrgemate tapmise näitajatega riikide hulka me enam ei kuulu. Uusima esindusliku uuringu andmetel kuulub Eesti alla keskmise tapmiste tasemega riikide hulka, jäädes juba oluliselt taha sellistest „tippudest” nagu Honduras (koefitsient 100 000 inimese kohta 82,1), Salvador (66,0), Jamaica (52,1). Kuna Lääne- ja Põhja-Euroopa maad kuuluvad väga madala tapmiste tasemega riikide hulka, pole Eesti positsioon sellisel taustal hea, olemas seal endiselt suhteliselt madalal kohal (tabel 2.6.2).

2.6.3

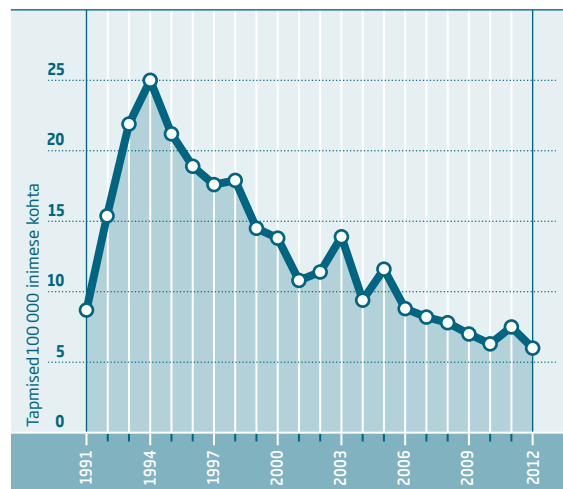
Vangide arv

Vangide arv 100 000 elaniku kohta on tunnustatud näitaja, mida kasutatakse ka globaalse rahuindeksi (vt käesoleva peatüki osa 2.8) sisendina. See kajastab komplekselt kriminogeenset olukorda ja riiklikku reageerimist kuritegudele. Vabaduse võtmise muutumine põhikaristuseks mitmete varasemate karistuste (kehalised karistused, surmanuhtlus) asemel tähistas pööret inimese ja riigi suhtes. Täna loetakse läänemaailmas vanglakaristust riigipoolse vägivalda ilminguks, vangistuse kasutamise tase demonstreerib pigem riigi valmisolekut ja suutlikkust vägivalda kuritegevuse ohjeldamiseks legitiimselt rakendada, mitte kuritegevuse faktilist levikut ennast. Vangide arvu on kujunenud inimarengu ja sotsiaalse sidususe tüübi näitaja, mida võrreldakse riigiti ka üldisemates käsitlustes.

Vangide arvu rahvusvahelisel võrdlemisel on mitmeid probleeme. Rahvastiku näitajate kasutamine eeldab suhteliselt heal tasemel rahvastikustatistika olemasolu, paraku on ülevaade oma rahvastikust riigiti erineval tasemel. Vangla tähendus varieerub ja piir vangistusasutuse ning „mittevangla”, vangistuse ja vabaduse vahel võib olla ebamäärane (nt Hiina „kinnipidamiskeskused”). Vangistuse alternatiivid, mida ei rakendata vangla asemel, vaid lisaks vanglakaristusele, suurendavad riigipoolset kontrolli inimeste üle.

Joonis 2.6.1

Tahtlikud tapmised 100 000 inimese kohta Eestis 1991–2012

Tabel 2.6.2

Tapmised Eestis ja taustariikides

Riik	Tapmisi 100 000 elaniku kohta	Ohvrite arv	Andmete kogumise aasta
Austria	0,5	43	2009
Singapur	0,5	25	2009
Sloveenia	0,6	13	2009
Šveits	0,7	54	2009
Taani	0,9	47	2009
Tšehhi	0,9	92	2009
Holland	1,1	179	2009
Iirimaa	1,2	53	2010
Ungari	1,4	139	2009
Slovakkia	1,5	84	2009
Uus-Meremaa	1,5	65	2009
Israael	2,1	158	2010
Soome	2,3	121	2009
Lõuna-Korea	2,9	1374	2009
Taiwan	3,6	832	2009
Tšiili	3,7	630	2009
Läti	4,8	108	2009
Eesti	5,2	70	2009
Uruguay	6,1	205	2010
Leedu	7,5	252	2009
Costa Rica	11,3	527	2010

Allikas: UNODC 2011

2010. aastal oli maailma vanglates kokku enam kui 10,1 miljonit inimest. Ülemaailmne vangide arvu näitaja 100 000 inimese kohta oli 146. Vangide populatsioon varieerub olulisel määral maailma erinevates piirkondades. Kõrged näitajad iseloomustab Lõuna-Ameerikat (keskmise 175) ja eriti Kariibi mere riike (keskmise 357). Lääne-Euroopa riike iseloomustavad väga madalad vangide arvud (keskmise 96), Euroopa ja Aasia piiril ole-

vate riikide puhul on keskmine kõrgem – 228 (Walmsley 2009). Eesti kuulub vangide arvu poolest (254) maailma mastaabis üle keskmise ja läänemaailmas ühe suurima vangistuste rakendaja hulka. Maailma suurima vangide arvuga riigid on Ameerika Ühendriigid (716), Rwanda (527), Kuuba (510) ja Venemaa (493). Kõige madalamad näitajad iseloomustavad Liechtensteini (28), Monakot (34), Islandi (47), Andorrat (49) ja Jaapanit (55).

Vangistuse osatähtsust Eesti karistuspraktikas iseloomustab see, et vangide arv on olnud samas suurusjärgus, jäädes kogu iseseisvuse perioodil suhteliselt muutumatuks.² Kuna samal ajal vähenes Eesti elanike hulk, oli vangistuses kinnipeetavaid 100 000 elaniku kohta 1990. aastate teisel poolel rohkem kui 1990. aastate esimesel poolel.

Vangide arvu vähenemisest saab rääkida alles alates 2007. aastast, mil vastav näitaja oli alla 260 kinnipeetava 100 000 elaniku kohta. Näiteks 2008. aasta 1. jaanuaril oli kinnipeetavaid kokku 3456, kellest 2540 moodustasid vabadusekaotuse kandjad ja 916 oli vahistatud. 2011. aastaks on vangide arv stabiliseerunud 3400 isikuni. Niisugune muutus – 21% langust võrreldes 2006. aastaga – on seotud vastavate kindlasuunaliste jõupingutustega, kuid vangide arv on võrreldes teiste Euroopa demokraatlike riikidega endiselt suur (Walmsley 1996).

2.6.4

Rahvusvahelised ohvriuringud ja turvatunne

Rahvusvaheliste ohvriuringute korraldamise alates 1980. aastate lõpust tingisid suured probleemid erinevate riikide kuritegevuse võrdlemisel politseistatistika alusel, vajadus kuritegevuse leviku alternatiivse standardiseeritud mõõtmisviisi järgi ja soov edendada kogu maailmas ohvrikesket mõttelaadi (Zwekic 1998). Kõige laiema tuntuse on saavutanud ÜRO Kriminaalpreventsiooni Instituudi algatatud rahvusvahelised ohvriuringud (*International Crime Victims Survey – ICVS*), mida on tänaseni korraldatud paljusid riike haaravalt viie laienena. Kui alguses piirduti peamiselt arenenud tööstusriikidega (Lääne-Euroopa maad, USA, Kanada, Jaapan jt), siis 1990. aastatest alates kaasati enamik Ida-Euroopa riike ning mitmed Kesk- ja Lõuna-Ameerika, Aafrika ja Aasia riigid. Viimases 2004.–2005. aastal korraldatud uuringus (ICVS-5) küsitleti 30 riigi elanikkonda ja 33 suure linna elanikkonda neis riikides (Van Dijk, van Kesteren, Smit 2008).

Inimeste hirm kuritegevuse ees, turvatunne on kujunenud rahvusvahelistes ohvriuringutes üheks oluliseks teemaks ja süstemaatiliselt uuritavaks nähtuseks (Ditton, Farral 2000). Turvatunde taset hoidutakse sidumast otsese hirmuga kuriteo ohvriks langemise ees ja selles emotsioonis peegeldub pigem üldine hoiak, enese tundmine turvaliselt või ebaturvaliselt. Läbi inimeste turvatunde kajastub usaldus riigi ja selle institutsioonide tegevuse vastu – kas usutakse nende võimekusse luua korrastatust, soodsat elamise keskkonda või mitte.

Tabel 2.6.3

Vanglates kinnipeetavate arv ja suhtarv 100 000 elaniku kohta Eestis 1992–2012

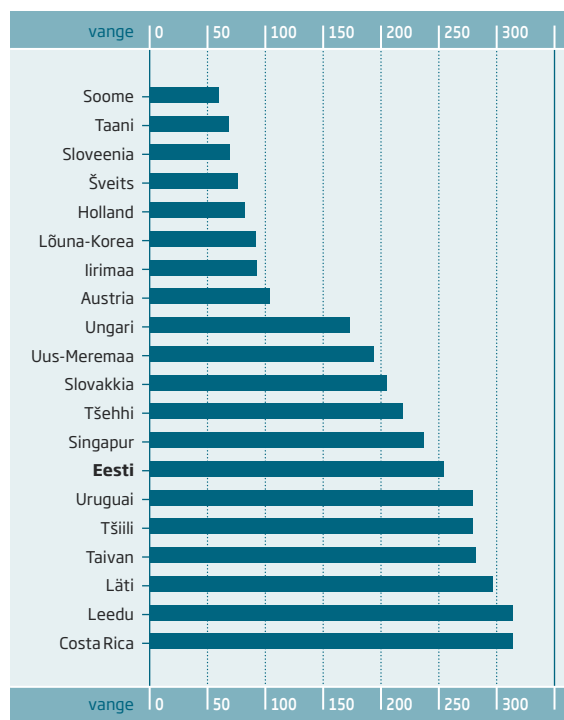
Aasta	Vangide arv	Vange 100 000 elaniku kohta
1992	4408	281
1997	4638	316
2002	4775	350
2004	4565	338
2006	4310	320
2007	3456	258
2008	3656	257
2009	3555	272
2010	3393	253
2011	3400	254
2012**	3371	252

Allikas: Justiitsministeerium; Kuritegevus Eestis

Tavares & Thomas 2009

Joonis 2.6.2.

Vangide suhtarv Eestis ja taustariikides 100 000 elaniku kohta

Allikas: World Prison Brief 2013)

2.6.5

Eesti elanike turvatunne 1993–2011

Turvatunnet on uuritud kõikides Eestis seni korraldatud rahvusvahelistes ohvriuringutes, mis toimusid aastatel 1993, 1995, 2000, 2004 ja 2009. Kuritegevushirmu taseme määramiseks kasutati neis standardküsimust: „Kui

2. Vangide arv Eestis nõukogude okupatsiooni perioodil ületas veel 1980. aastate keskpaigas 8500, mis 100 000 elaniku kohta oli enam kui 550. Nende hulka ei arvestatud sel ajal sõjaväelastest ja veel mitme kategooria kinnipeetavaid. Vt selle kohta Saar 1996). Penal policy: International trends and Estonia. In Juridica International: Law Review University of Tartu, 62–68.

julgelt Te ennast tunnete, käies üksi oma kandis pärast pimedat saabumist?” Lähtuti eeldusest, et turvatunne on pigem emotsionaalne reaktsioon terviklikule ühiskondlikule olukorrale kui ratsionaalse kalkultatsiooni tulemus. Teiseks eeldati, et hirm avaldub kõige intensiivsemalt öösel üksinda tänaval viibides, mil kuritegeliku ründe ohvriks langemise riski tajutakse suhteliselt kõrgena. Kolmandaks kasutati standardküsimust saamaks võrreldavat näitajat nii geograafiliselt kui ka aegridadena. Sisuliselt samasugune indikaator-küsimus on World Gallupi uurin-gutes, mis lubab teha tulemuste ulatuslikke võrdlusi.

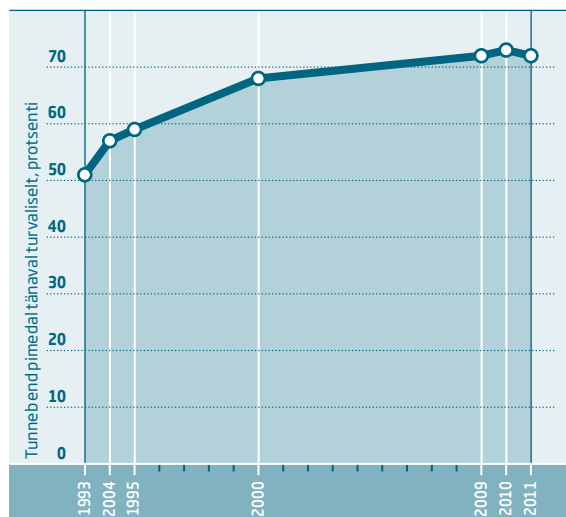
1993. aasta ohvriuuringu andmetel jagunes Eesti elanikkond turvatunde alusel ligikaudu pooleks. 49% vastanutest tundis ennast pimedal ajal tänaval üksi olles ebaturvaliselt ja 51% turvaliselt (Ahven, Tabur, Aromaa 2001). Alates sellest ajast on suurenenud nende inimeste osakaal, kes tunnevad ennast pimedal ajal turvaliselt. 2004. aastal tundis ennast pimedal ajal oma elurajoonis täiesti või üsna julgelt juba 68% küsitletuist ja veidi või väga ebakindlalt 32% küsitletuist (Saar jt 2005). Viimati 2011. aastal korraldatud uuringu põhjal oli end turvaliselt tundvate respondentide hulk kasvanud 72%-ni (Kuritegevus Eestis 2011). Seega on alates esimese rahvusvahelise ohvriuuringu läbiviimise ajast Eesti elanike kuritegevushirm oluliselt ja pidevalt vähenenud ja turvatunne eelnimetatud indikaatori alusel hinnates kasvanud (vt [joonis 2.6.3](#)).

Võrreldes samalaadse uuringu põhjal Eesti elanikkonna turvatunde näitajaid teiste Euroopa riikidega, olime keskmisest mõneti kõrgema kuritegevushirmuga maade hulgas. Kõige uuema kättesaadava World Gallupi küsitluse tulemused paigutavad Eesti suhteliselt tagasihoidlikule positsioonile. Eesti elanikkonna turvatunne on kõrgem kui teistes Balti riikides, kuid jääb madalamaks heaoluriikides ilmnevast.

World Gallup 2011 küsitluses, mille tulemused avaldati augustis 2012, olid vastusevariandid vaid „jah”- või „ei”, mistõttu tulemus erineb eeltoodud ohvriuuringu andmetest. Siiski võimaldab see võrrelda turvatunnet Eestis ja taustariikides ([joonis 2.6.4](#)).

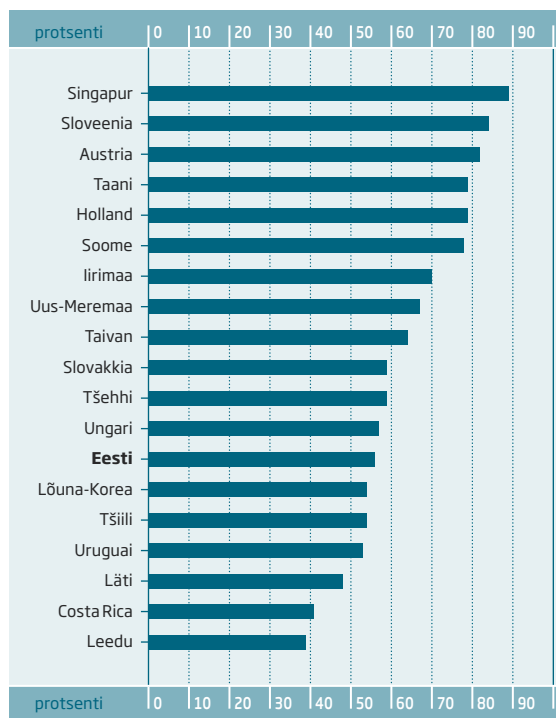
Joonis 2.6.3

Eesti elanike turvatunde kasv 1993–2011. Positiivsete vastuste osakaal küsimusele „Kui turvaliselt end tunnete kõndides üksi pimedal ajal oma koduümbruses?”

Joonis 2.6.4

Turvatunne Eestis ja taustariikides

Allikas: World Gallup 2012

Turvatunde suurenemise institutsionaalseks aluseks on tugeva õigusriigi olemasolu. Maailma riikide võrdluses õigusriigi arengutaseme alusel on Eesti suhteliselt heas kirjas. Meie õigusriigi arengutase on nii teiste postkommunistlike riikide kui Ladina-Ameerika edukamate siirderiikidega võrreldes lähemal Põhjamaade mudelile, ehkki konkreetsete näitajate poolest oleme sinna alles teel ([joonis 2.6.5](#)). Seda mustrit iseloomustab avatud valitsemine, kodanike põhiõiguste kaitse, õiguskaitseorganite hea maine, avaliku võimu madal korruptsioonitase, täitevvõimu volituste selgepiirilisus, sõltumatu kontroll võimu teostamise õiguspärasuse üle ja nii ametnike kui elanikkonna seaduskuulekus.

Siiski ei ole õigusriigi institutsionaalsete arengute ja elanike turvatunde vahel automaatset seost. Olulist rolli mängivad turvatunde puhul ka sotsiaalse ja materiaalse keskkonna tegurid alates peresuhetest ja üldisest käitumiskultuurist ning lõpetades tänavavalgustusega.

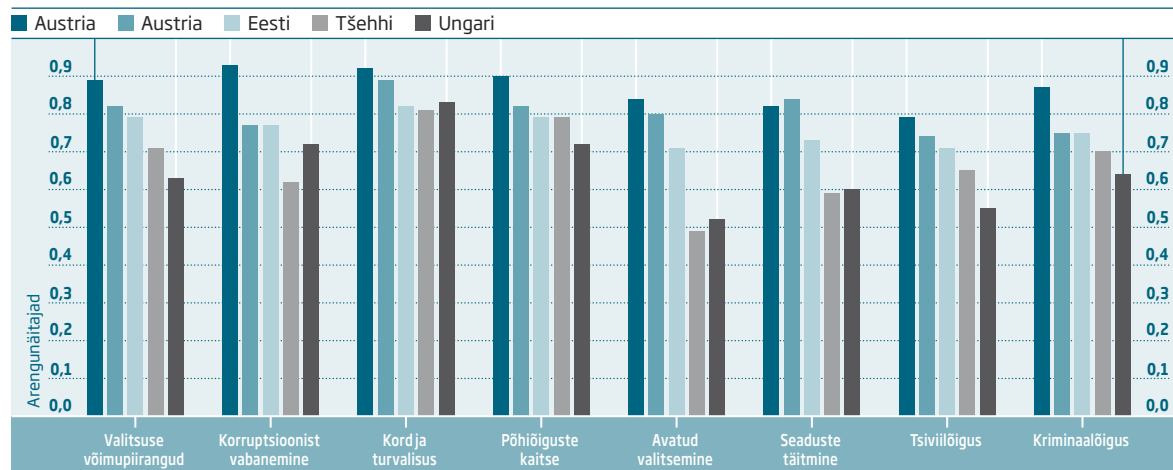
2.6.6 Kokkuvõtteks

Tahtlike tapmiste tiipsete saavutati Eestis 1990. aastate keskpaigaks ning seejärel on see pidevalt vähenenud. Näitaja on aga tänini oluliselt erinev Lääne-Euroopa ja Põhjala riikidest. Seniste arengute jätkumisel ja stabiilsuse väljakujunemisel peaks vägivaldsete kuritegude arv Eestis ka edaspidi vähenema ja liginema tasemele, mis on iseloomulik nendele riikidele.

Eesti karistuspraktika hinnatuna vangide arvu järgi pole vaatamata sellesuunalistele jõupingutustele paranenud sel määral, et Eesti sarnaneks Lääne-Euroopa ja Põhjala riikidega. Balti riigid, sealhulgas ka Eesti, jäävad vangide arvu põhjal ehk oma kriminaalpoliitika korral-

Joonis 2.6.5

Õigusriigi arengufaktorid Eestis ja mõnedes taustariikides

Allikas: World Justice Project (WJP) Rule of Law Index 2012

damise järgi kahe suure piirkonna, kahe kultuuriruumi vahele. Mingis mõttes pole selles valdkonnas suudetud teha nii selget ja ühetähenduslikku valikut Ida ja Lääne orientatsiooni vahel, nagu see on õnnestunud paljudes muudes ühiskonnaelu sfäärides.

Turvatunde dünaamikat Eestis võib osaliselt seletada üldise kuritegevuse olukorra paranemisega ja kasvanud usaldusega politsei ning teiste õiguskaitseinstitutionide vastu. Turvatunde kasvus ja kuritegevushirmu vähenemises peegeldub inimeste sotsiaalse ja majandusliku heaolu kasv, mis Eestis on möödunud 20 aasta jooksul aset on leidnud. Elanike hinnangud on muutunud aja jooksul üha sarnasemaks staažikate Euroopa Liidu riikidega, jäädes aga neist veel oluliselt erineva.

Kuigi seadusandluse ja korrakaitse korralduse poolest on Eesti lähenenud Põhjamaade õigusriigi mudelile ja eristunud ses suhtes positiivselt enamikust postkommunistlikest maadest, annab meie inimeste suhteliselt väike turvatunde märku vajadusest rohkem tegelda vägivalga ja agressiivsusega inimsuhetes ning keskkonna ohutusega nii tööl, koolis kui avalikes kohtades. Omaette probleemiks on siin võimalike ohtude ja riskide adekvaatne hindamine ja nende ennetamine.

Seda, et Eesti elanike riskikäitumine sageli ei vasta turvalisuse nõuetele, näitab nii õnnetuse ohvrite suhteliselt suur arv kui ka vähene valmisolek ette näha ohtusid, mis tulenevad uute tehnoloogiate, sealhulgas interneti kiirest levikust. ○

Viidatud allikad

1. AHVEN, A. & TABUR, L; AROMAA, K. (2001). Victims of Crime in Estonia. Research Report. Ministry of Internal Affairs, Estonia, National Research Institute of Legal Policy, Finland, Research Communications 51. Tallinn–Helsinki.
2. DEMOGRAPHIC YEARBOOK OF THE UNITED NATIONS 1994 (1996). United Nations, New York.
3. DITTON, J; FARRAL, S. (EDS) (2000). The Fear of Crime. Dartmouth: Ashgate.
4. Geneva Declaration 2009. Global Burden of Armed Violence Report, Geneva Declaration Secretariat.- <http://www.geneva-declaration.org/publications.html>
5. ICPS World Prison Brief-Entire World – Prison Population Rates per 100, 000 of the national population. -http://www.prisonstudies.org/info/worldbrief/wpb_stats.php?area=all&category=wb_poprate
6. KURITEGEVUS EESTIS 2011 (2012). Kriminaalpoliitka uuringud 16. Tallinn: Justiitsministeerium.
7. VAN DIJK, J.J.M; VAN KESTEREN, J.N. & SMIT, P. (2008). Criminal Victimization in International Perspective. Key findings from the 2004–2005 ICVS and EU ICS. The Hague: Boom Legal Publishers.
8. MALBY, S. (2009). Homicide. In Harrendorf, S; Heiskanen, M; Malby, S. (eds), International Statistics on Crime and Justice. HEUNI Report Series 64. Helsinki.
9. PINKER, S. (2011). The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined. New York: Viking.
10. SAAR, J. (1996). Penal policy: International trends and Estonia. In *Juridica International: Law Review University of Tartu*, 62–68.
11. SAAR, J; MARKINA, A; OOLE, K. & RESETNIKOVA, A. (2005). Rahvusvaheline kuriteoohvrite uuring Eestis 2004. Kriminaalpoliitka uuringud 1. Tartu Ülikooli Õigusinstituut, Justiitsministeerium, Siseministeerium. Tallinn.
12. TAVARES, C; THOMAS, G. (2009). Eurostat Statistics in focus, 36/2009 – http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-09-036/EN/KS-SF-09-036-EN.PDF
13. UNDP Human Development Report 1999. - <http://hdr.undp.org/en/reports/>
14. UNODC (2011). 2011 Global Study on Homicide. Trends, Contexts, Data. http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/Homicide/Globa_study_on_homicide_2011_web.pdf
15. WALMSLEY, R. (1996). Prison Systems in Central and Eastern Europe. Progress, Problems, and the International Standards. HEUNI, Publications Series, no 29, Helsinki.
16. WALMSLEY, R. (2010). World Prison Population List (ninth edition). International Centre for Prison Studies. – <http://www.idcr.org.uk/wp-content/uploads/2010/09/WPPL-9-22.pdf>
17. WORLD GALLUP (2012). <http://www.gallup.com/poll/156236/latin-americans-least-likely-worldwide-feel-safe.aspx>
18. World Justice Project. Rule of Law Index 2012-2013. – worldjusticeproject.org/sites/default/files/WJP_Index_Report-2012.pdf
19. World Prison Brief 2013 - ICPS World Prison Brief-Entire World-Prison Population Rates per 100, 000 of the national population. – http://www.prisonstudies.org/info/worldbrief/wpb_stats.php?area=all&category=wb_poprate
20. ZWELIC, U. (1998). Criminal Victimization in Countries in Transition. UNICRI Publication no. 61. Rome.

2.7

Laste turvalisus uues meediakeskkonnas

Veronika Kalmus

Meediakeskkond ja selle muutumine on tihedalt seotud ühiskonna ja inimarenguga. Suutlikkus võtta laialdaselt ja kiiresti kasutusele uusimaid meediatehnoloogiaid sõltub ühiskonna majandusarengust ja jõukusest, aga ka inimkapitali omadustest – üldisest haridustasemest ja avatusest uuendustele. Uus meediatehnoloogia omakorda pakub võimalusi majanduse ja inimkapitali arendamiseks, ent kätkeb endas ka riske inimeste turvalisusele ja heaolule.

Euroopa Liidu liikmesmaade ja teistegi riikide poliitikadokumendid ja avalikud diskursused keskenduvad uue meedia, eriti interneti võimaluste ja riskide vaagimisel eelkõige lastele ja noortele – sihtrühmale, kes võtab innukalt kasutusele uusi meediatehnoloogiaid, kuid on võrreldes täiskasvanutega võimalike kahjude poolt haavatavam. Ka käesolev alapeatükk vaatleb suures osas laste ja noorte riskikäitumist ning võimaluste kasutamist uues meediakeskkonnas, puudutades riskiteadlikkuse ja internetiturvalisuse tagamise osas ka lapsevanemate põlvkonda. Peamised andmed pärinevad esinduslikust uurimusest *EU Kids Online*, milles 2009. aasta sügisel küsitleti 9–16-aastasi internetikasutajaid ja üht nende vanematest 25 Euroopa riigis (N=25142) (*EU Kids Online* 2009). Tegemist on mastaapseima ja põhjalikema Euroopa laste internetikasutust ja -turvalisust käsitleva uurimusega, mille andmestik on vabalt kättesaadav Suurbritannia Andmearhiivi vahendusel. Varasemad sama küsitluse põhjal koostatud ülevaated (Kalmus jt 2011; Livingstone jt 2011) näitavad Eestit ühtaegu eesrindliku ja probleemsema – Eesti lapsed troonivad Euroopa edetabelites kõrgetel kohtadel nii internetivõimaluste kasutamise kui riskide kogemise osas. Lisaks valdkonnaspetsiifilistele mõõdikutele (igapäevaste internetikasutajate osakaal, internetiriskide kogejate osakaal, lapsevanemate riskiteadlikkus) leiavad alapeatükis kasutust mõned üldised arengumõõdikud (kooliminevate laste eeldatav õpinguaastate arv, pressivabaduse indeks), mis võimaldavad Eesti positsiooni uuritud 25 riigi pingereidades tõlgendada ja seletada.

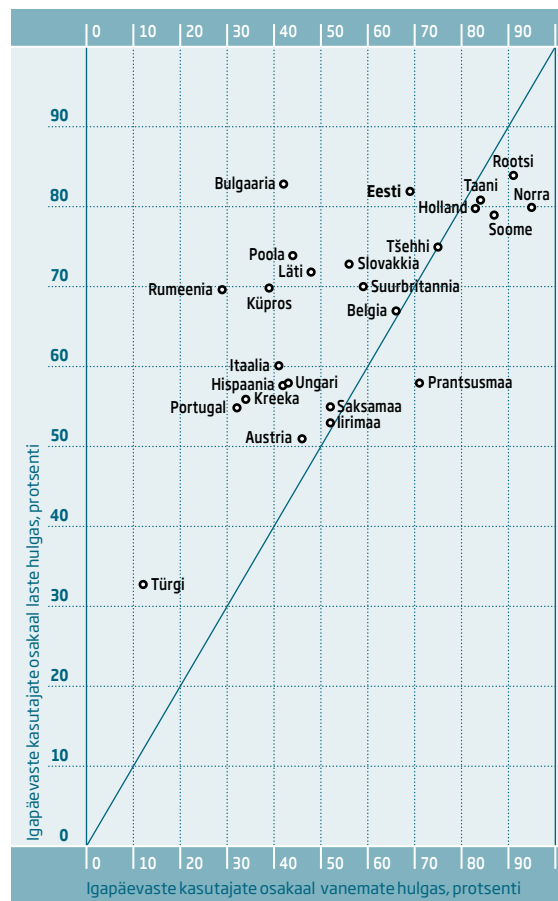
2.7.1

Laste ja lapsevanemate internetikasutuse aktiivsus

Uue meediakeskkonnaga kohanemise ja infoühiskonna arengu põhimõõdikute hulka arvatakse internetikasutajate suhtarv elanikkonnas ja selle erinevates rühmades ning pidevate kasutajate osakaal internetikasutajate seas. Nende näitajate pooldest on Eesti lapsed olnud viimastel aastatel Euroopa eakaaslaste seas silmapaistvalt kõrgetel positsioonidel. Näiteks küsitlusega *EU Kids Online* hõlmatud 25 riigi hulgas on Eesti lapsed pideva internetikasutuse poolest kolmandal kohal, kusjuures 82% Eesti

Joonis 2.7.1

Igapäevaste kasutajate osakaal Euroopa 9–16-aastaste internetikasutajate ja nende vanemate hulgas (%)

Allikas: EU Kids Online 2010

laste jaoks ei mõõdunud 2009. aastal päevagi vähemalt korra küberruumi sisenemata (**joonis 2.7.1**). Eesti kuulub koos teiste uurimuses osalenud EL-i uute liikmesriikidega maade rühma, kus lapsed on oma vanematega võrreldes agaramad netikasutajad (ülemine kolmnurk **joonisel 2.7.1**).

Ehkki Eestis pole põlvkondlik lõhe väga suur, erineb selles osas märkimisväärselt kõigist Põhja-maadest, kus lapsevanemad on oma lastest aktiivsemad internetikasutajad, mis loob neis riikides paremad eeldused vanemate riskiteadlikkuseks ja laste netikasutuse juhendamiseks. Oluline on siiski nentida, et Eestis on põlvkondlik lõhe vähenenud: kui 2005. aastal kasutas interneti 90% 6–17-aastastest lastest ja 83% nende vanematest (Special Eurobarometer 250), siis 2008. aastal olid vastavad näitajad 93% ja 92% (Flash Eurobarometer 248).

2.7.2

Laste riskikäitumine internetis

Eesti lapsed paistavad rahvusvahelises võrdluses silma ülimalt riskialti netikasutuse poolest. Uurimuse *EU Kids Online* andmetel (Kalmus jt 2011) juhib Eesti noorte küberkasutajate ja interneti liigkasutajate Euroopa edetabelit. Meie lapsed on kõige varmamad kohtuma silmast silma netiavarustest leitud uute tutvavatega. Eestis on enim lapsi, kes on kannatanud veebis avaldatud isikliku info kuritarvitamise all. Neljandik meie lastest on tundnud end ebameeldivatest netikogemustest häirituna – selles osas jääme maha üksnes noortest taanlastest.

EU Kids Online'i aruanne (Livingstone jt 2011) liigitab Euroopa riigid laste internetikasutuse ja -riskide kogemise näitajate alusel nelja rühma (joonis 2.7.2). Eesti kuulub koos kolme Skandinaavia riigi ja nelja EL-i uue liikmesmaaga kategooriasse *kõrgem kasutus, kõrgem risk*. Millised makrotasandi arengumõõdikud aitavad riikide rühmitumist seletada?

EU Kids Online'i raportis (Lobe jt 2011) kasutatud mitmetasandiline regressioonanalüüs näitab, et riigi infotehnoloogilise taristu areng ei mõjuta laste internetikasutuse aktiivsust, kuid on olulisel määral seotud internetis peituvate riskidega. Laste riskikogemuste tase kaldub olema kõrgem neis maades, kus on suurem lairibaühenduste osakaal ning kus interneti levik¹ on olnud kiirem. Tendents osutab, et mitmes Euroopa riigis (eelkõige Eestis, Norras, Rootsis ja Taanis) on infotehnoloogilise taristu areng ja laste internetikasutuse aktiivsus jõudnud ette kasutusturvalisuse arengust.

Makrotasandi arengumõõdikute mõngi olulist rolli ka pressivabaduse indeks² (joonis 2.7.3). Eesti kuulub koos Põhjamaade, Leedu ja Tšehhi riikide rühma, kus infokeskkonna liberaalsus käib käsikäes laste internetiriskide kogemise kõrge tasemega.

Joonis 2.7.3 osutab, et leidub ka riike, kus infovabaduse kõrge näitaja ei välista laste turvalist netikasutust. Eriti tasub pöörata tähelepanu Suurbritanniale, kus nii pressivabaduse indeks, infotehnoloogilise taristu areng kui ka laste netikasutusaktiivsus ületavad tublisti Euroopa keskmist, kuid internetiriskide kogemise määr on keskmisest madalam. Tõenäoliselt mängib selles fenomenis olulist osa pikaajalisem ja ulatuslikum teavitustegevus, mis on kasvatanud nii laste kui vanemate teadlikkust internetiriskidest ja nendega toimetulemise oskusi.

2.7.3

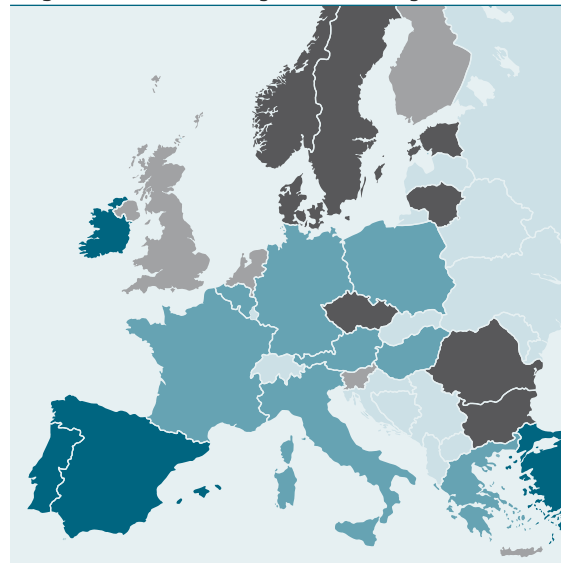
Vanemate riskiteadlikkus

Eesti lapsevanemad paistavad Euroopa kontekstis silma võrdlemisi muretu suhtumisega lastega seotud probleemide tekkevõimalusse, sealhulgas internetiriskidesse (joonis 2.7.4). Ligemale pool (47%) Eesti lapsevanematest ei tunne muret ühegi eelmainitud üle-euroopalises küsitluses väljapakutud üheksa probleemi pärast; Euroopas tervikuna on muretu vanemaid üksnes neljandik. Ka

Joonis 2.7.2

Euroopa riikide liigitus 9–16-aastaste laste internetikasutuse ja -riskide kogemise alusel

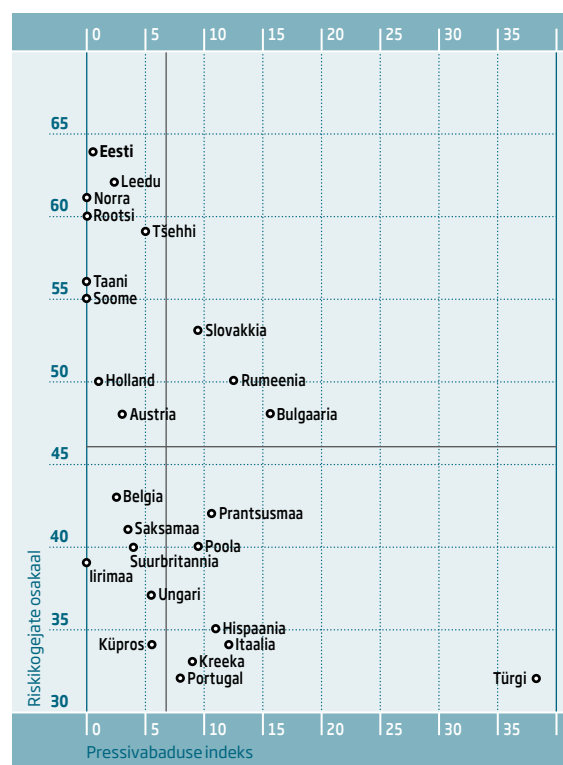
Madal kasutus: ■ Madalam risk ■ Mõningane risk
Kõrgem kasutus: ■ Mõningane risk ■ Kõrgem risk

Allikas: Livingstone jt 2011: 41

Joonis 2.7.3

Vähemalt üht internetipõhist riski kogenud Euroopa 9–16-aastaste internetikasutajate osakaal (%) pressivabaduse indeksi taustal

Allikad: EU Kids Online 2010; Reporters Without Borders 2009

1. Mõõdetuna aastates, mis on möödunud hetkest, mil 50 protsendil leibkondadest oli kodus ligipääs internetile. Nii interneti leviku kiirus kui lairibaühenduste osakaal seletavad 6,2% varieeruvusest riikide tasandil (Lobe jt 2011: 62–63).

2. Pressivabaduse indeks seletab 4,4% laste internetiriskide kogemise varieeruvusest riikide tasandil (Lobe jt 2011: 60).

internetiohtude, nagu ebasobiva veebisisu nägemise ja võõraste inimestega suhtlemise osas on riskiteadlike vanemate osakaal Eestis ligikaudu poole väiksem kui Euroopas keskmiselt.

Lapsevanemate osavõtlikkus ja lapse internetikasutuse aktiivne juhendamine on üliolulised, vähendades tõenäosust, et laps puutub kokku mõne internetiriskiga (Dürager ja Livingstone 2012). Eesti lapsevanemad on teiste riikide taustal paraku võrdlemisi passiivsed – sarnaselt mitme Ida-Euroopa riigiga (näiteks Leedu ja Sloveeniaga) jääb nii vanematepoolne juhendamine kui piirangute seadmine alla Euroopa keskmise. Eesti vanemate passiivsus on seletatav tõenäoliselt vähese riskiteadlikkuse ja üldise liberaalse suhtumisega (lapse) infokeskkonda. Ilmselt mängib rolli ka eelpool näidatud põlvkondlik erinevus internetikasutuse aktiivsuses, mis võib soodustada kujutelma, mille kohaselt „digitaalsed pärismaalased” ei vajagi vanema põlvkonna abi.

2.7.4 Kokkuvõtteks

Eesti kuulub koos Norra, Rootsi, Taani ja mitme EL-i uue liikmesmaaga Euroopa riikide rühma, kus infotehnoloogilise taristu areng ja laste internetikasutuse aktiivsus on jõudnud ette kasutusturvalisuse ja seda soodustavate meetmete arengust. Kui Skandinaaviamaades näib põhjus peituvat riikide üldises liberaalses infokeskkonnas, mis ilmselt peegeldub ka kodustes kasvatusväärtustes ja -praktikates, siis Eestis ja meile kultuuri poolest lähedastes Ida-Euroopa maades (eelkõige Leedus ja Tšehhis) lisandub võimalikele mõjuritele põlvkondlik lõhe internetikasutuses ja lapsevanemate madal riskiteadlikkus. Üldisemal tasandil võime Eesti ja teiste siirderiikide olukorda tõlgendada kui konflikti tehnoloogia ja meediakeskkonna ülikiire arengu ning inimeste kohanemis- ja õppimisvõime vahel. Majanduslik-tehnoloogilise ja sotsiaalse transformatsiooni erinevast tempost tulenevaid pingeid ja riske saaks aidata leevendada poliitilised meetmed. Võimalike eeskujuriikidena tasub Eestil jälgida Suurbritanniat ja Soomet, kus laste internetiriskide kogemise tase on vaatamata kõrgele kasutusmäärale ja liberaalsele infokeskkonnale kas alla Euroopa keskmise või teistest Põhjamaadest madalam. Mõlema riigi puhul mängib tõenäoliselt rolli pikaajaline ja ulatuslik teavitustegevus ning meediaõpetuse oluline koht õppekavades. ○

Joonis 2.7.4

Euroopa 9–16-aastaste laste vanemad (%), kes tunnevad oma lapsega seoses muret internetiriskide pärast (taustaks selliste vanemate osakaal, kes ei muretse ühegi probleemi pärast)

Allikas: EU Kids Online 2010

Viidatud allikad

- DÜRAGER, A; LIVINGSTONE, S. (2012). How can parents support children's internet safety? London: LSE, EU Kids Online. <http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EU%20Kids%20III/Reports/ParentalMediation.pdf>
- EU Kids Online 2010. – <http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/Home.aspx>.
- FLASH EUROBAROMETER 248 (2008). http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/docs/eurobarometer/analytical-report_2008.pdf.
- KALMUS, V; KARU, K; KOMP, L; RUNNEL, P; PRUULMANN-VENGERFELDT, P; SIIBAK, A; UGUR, K. (2011). Riskid ja turvalisus internetis: Euroopa laste vaatenurk. Peamiste tulemuste eestikeelne kokkuvõte. Tartu: TÜ ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituut. <http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EU%20Kids%20II%20%282009-11%29/EUKidsExecSummary/EstoniaExecSum.pdf>
- LIVINGSTONE, S; HADDON, L; GÖRZIG, A; ÓLAFSSON, K. (2011). EU Kids Online Final Report. London: LSE, EU Kids Online. <http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EU%20Kids%20II%20%282009-11%29/EUKidsOnlineIIReports/Final%20report.pdf>
- LOBE, B; LIVINGSTONE, S; ÓLAFSSON, K; VODEB, H. (2011). Cross-national comparison of risks and safety on the internet: Initial analysis from the EU Kids Online survey of European children. London: LSE, EU Kids Online. <http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EU%20Kids%20II%20%282009-11%29/EUKidsOnlineIIReports/D6%20Cross-national.pdf>
- Reporters Without Borders 2009 - <http://en.rsf.org/press-freedom-index-ZO09,1001.html>
- SPECIAL EUROBAROMETER 250 (2005). – http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/docs/eurobarometer/eurobarometer_2005_25_ms.pdf.

2.8

Avalikkuse hinnangud riigi arengule ja usaldus riiklike institutsioonide suhtes

Juhan Kivirähk, Marju Lauristin

Esindusdemokraatia toimimise aluseks on usaldus. Tava-kodanik ei pea tegelema ega soovigi igapäevaselt tegeleda riigi toimimise probleemidega – ta delegerib oma huvide esindamise poliitilistele esindusorganitele. Ehkki riikide valitsuste tegevust hinnatakse paljude erinevate mõõdi-kute abil (sh demokraatia indeksid), on hea valitsemise üheks keskmaks sisuks see, et toimib usaldusside kodanikega.

Usaldus võib muidugi olla olemas ka kodanikke kaasamata ja neile osalemisvõimalusi pakkumata – see sõltub konkreetse maa poliitilisest kultuurist, kodanike haritusest, organiseeritusest ning valmisolekust ühis-konna arengus kaasa rääkida. Tänapäeval on enamik demokraatlikke ühiskondi jõudnud sellisele arenguta-semele, kus infotehnoloogia pakub kodanikele võima-luse riigis toimuvaga kursis olla ning ka oma seisu-kohti välja öelda. Ühiskonna liikmete informeeritus ja teadlikkus on võrreldes varasemaga oluliselt kasvanud, vajadus ja soov riigi arengus kaasa rääkida suurenenud. Kui valitsused ei tee piisavalt jõupingutusi selleks, et kodanikke poliitikasse kaasata, nende arvamustega arvestada, võib see viia protestimeeleolude kasvamisele ja riigivõimu usalduseväärtsuse langusele. Olukorda teravdab mõistagi see, kui inimeste sotsiaal-majandus-lik heaolu halveneb, kui süveneb ebakindlus selles, kas võimuorganid on ikka oma ülesannete kõrgusel. Kui sellises olukorras piirdub võimuorganite arusaam demokraatiast vaid valimistel saadud võimuvolitustega ning tagasiside (aruandlus ja suhtlus valijatega) taan-datakse vaid korralistele valimistele, hakkab poliitiline usaldus tegema vähikäiku.

2.8.1

Usaldus riigivalitsemise suhtes Eestis ja teistes Euroopa riikides

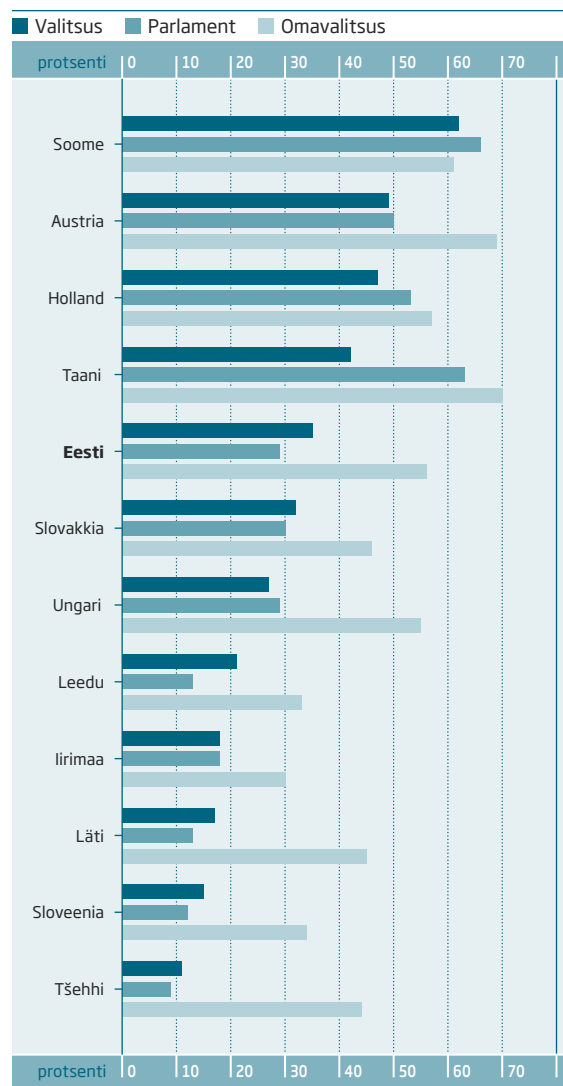
Usaldust riigi institutsioonide suhtes Euroopa Liidu liikmesmaade kodanike hulgas uurib regulaarselt Eurobaromeeter.

Kuigi rahulolematust riigi üldise arengusuunaga on madal peaaegu kõikides EL-i riikides (positiivsed hinnangud on kerges ülekaalus vaid Austrias ja Taanis), siis usaldus oma riiki juhtivate poliitiliste institutsioonide vastu on Soomes, Hollandis, Austrias ja Taanis oluliselt kõrgem kui teistes vaadeldavates riikides. On tähelepanuväärne, et neid institutsioone, mis on kodanikule lähemal, mil-lega on personaalsem kontakt (kohalikud võimuorganid), usaldatakse rohkem kõigis riikides.

Võrreldes vanu ja uusi demokraatiasid (joonis 2.8.1.), torkab silma mitte ainult erinev usaldustase, vaid ka erinev usalduse muster: tugeva demokraatliku traditsiooniga

Joonis 2.8.1

Usaldus institutsioonide vastu sügisel 2012

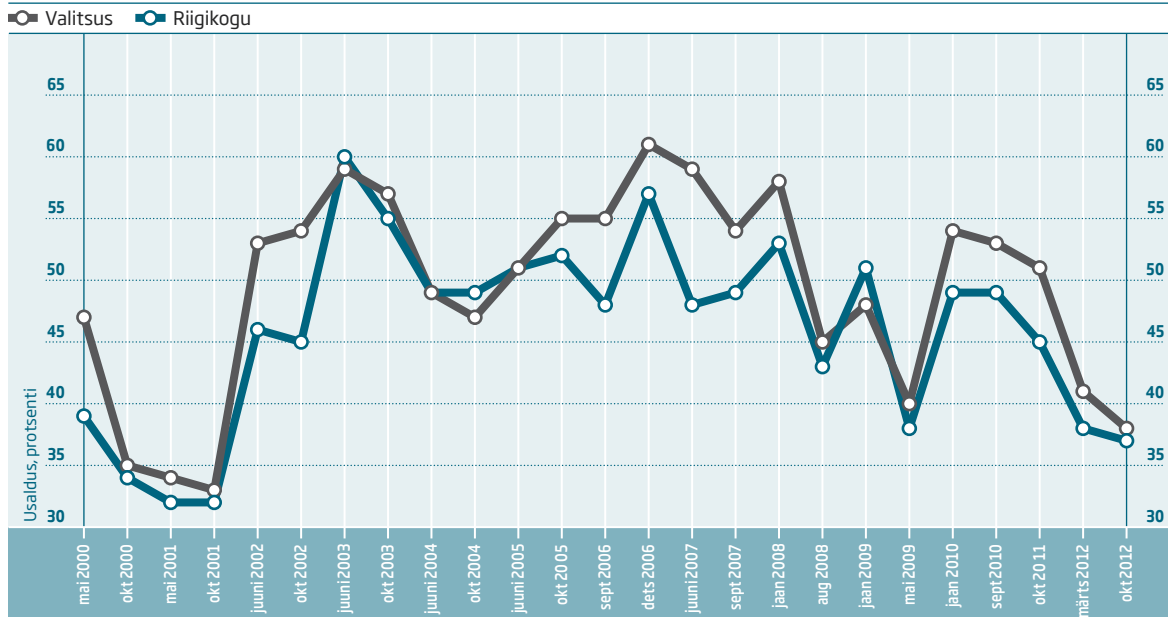
Allikas: Eurobarometer 78

Põhjamaades, aga ka Austrias ja Hollandis on usaldus parlamendi vastu kõrgem kui valitsuse vastu ning puudub järsk erinevus riigi ja omavalitsuse tasandi võimu usaldamises. Samas on Eestis, nagu ka teistes postkommunistlikes maades, reeglina omavalitsuste usaldusväärtsus väga palju suurem riigi tasandi institutsioonide omast, kusjuures parlamenti usaldatakse enamasti vähem kui valitsust.

Kui Soomes ning Taanis usaldab parlamenti üle 60 protsendi küsitletutest, siis Eestis usaldab parlamenti vaid kolmandik küsitletuist, Leedus, Lätis, Sloveenias ja Tšeh-

Joonis 2.8.2

Usaldus riigikogu ja valitsuse suhtes 2000–2012

Allikas: Arvamusmonitooring „Avalik arvamus ja riigikaitse”

his aga vaid iga üheksas kodanik. Seejuures on Eestis, võrreldes teiste uute EL-i liikmetega, usaldus nii valitsuse kui parlamendi suhtes kõige kõrgem.

Sellist pilti saab tõenäoliselt seletada erineva poliitilise kultuuriga, väljakujunenud demokraatiates elavate inimeste arusaamaga, et vaatamata praegustele raskustele, mis riigi arengurada negatiivses suunas mõjutavad, püüavad parlament ja valitsus teha oma parima tegutsemaks riigi elanikkonna huvidest lähtuvalt. Kesk- ja Ida-Euroopa riikides aga domineerib tänu ulatuslikule poliitilisele võõrandumisele usaldamatus poliitiliste institutsioonide vastu.

Mõistagi on poliitiliste institutsioonide usaldusväärsus mõjutatud mitte üksnes ühiskondlike probleemide teravusest, vaid ka konkreetsetest poliitilistest oludest ja valimistsüklistest. On üsna tavapärane, et vahetult peale üldvalimisi on usaldus vastvalitud parlamendi ja tema poolt moodustatud valitsuse vastu kõrge, võimuoleku perioodi vältel aga hakkab see langema.

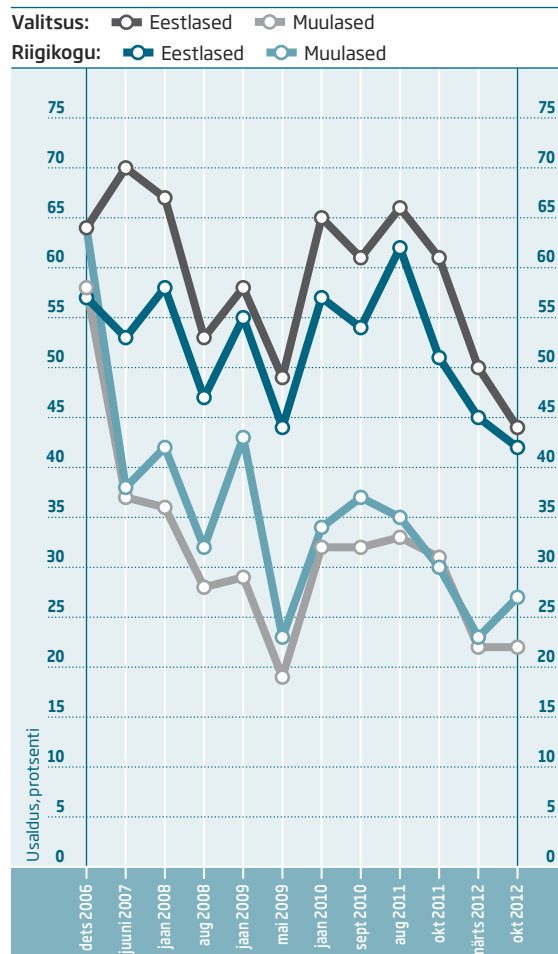
Näiteks võib tuua usalduse riigikogu ja valitsuse vastu aastatel 2000–2012 toimunud avalik arvamusmonitooringu „Avalik arvamus ja riigikaitse” põhjal (joonis 2.8.2). Siiski on näha, et peale valimistsükli on usaldusreitinguid tugevasti mõjutanud ka majandusseis – 2008. a majanduslangus avaldus ka usaldushinnangute kukkumises. Kriisist väljatulekut tähistas usalduse järsk tõus, mis aga 2011. a lõpust pööras pidevale langemisele.

Jooniselt on näha, et usalduse tõus ja langus poliitilise võimu vastu on seotud valimistsükklitega, samuti suuremate poliitiliste kriiside/skandaalidega (2001 – Laari pildiskandaal; 2004 – Res Publica valitsuse langus; 2007 – pronksiöö, mis tõi usalduse kadumise suurema osa venekeelsete vastajate seas; 2009 – majanduskriisi mõjud; 2012 – Reformierakonna rahastamisskandaal).

Eesti probleemiks on usaldushinnangute tugev sõltuvus rahvuslikust taustast, milles peegeldub eest-

Joonis 2.8.3

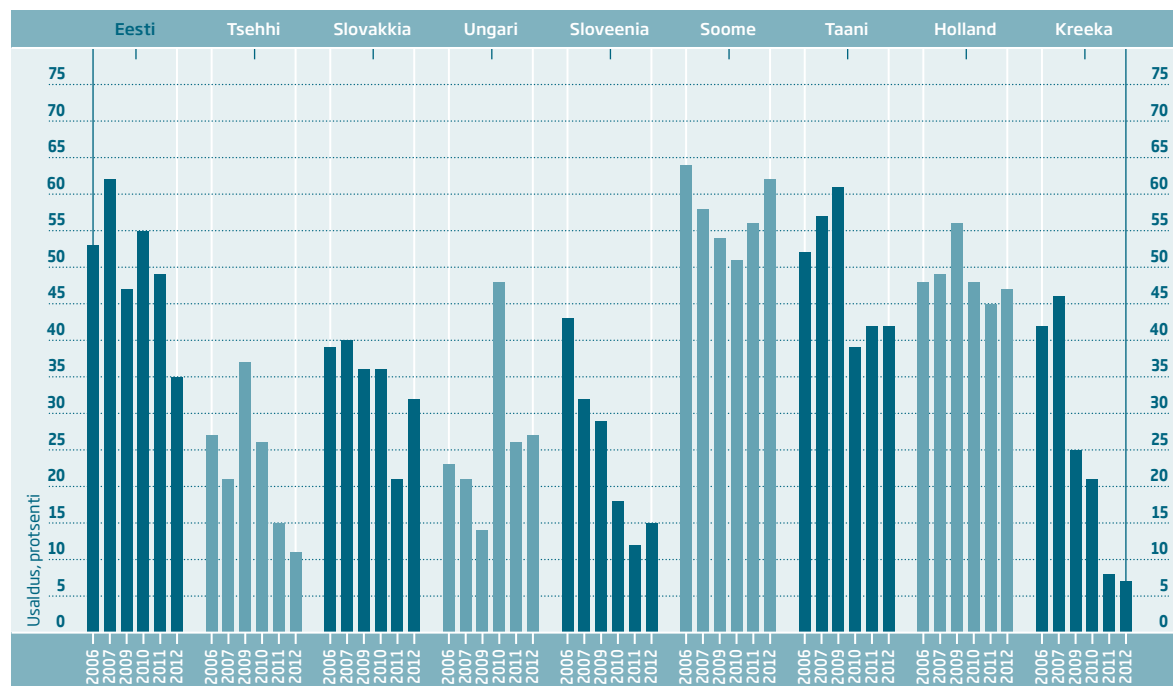
Eestlaste ja venekeelse vähemuse usaldus riigikogu ja valitsuse vastu 2006–2012

Allikas: Arvamusmonitooring „Avalik arvamus ja riigikaitse”

Joonis 2.8.4

Eesti ja taustariikide valitsuste usaldatuse muutumine 2006–2012

Allikas: Eurobarometer

laste ja venekeelse vähemuse erinev suhe Eesti riigiga (joonis 2.8.3). On ka tähelepanuväärne, et venekeelsed vastajad on suhtunud suurema usaldusega riigikokku kui valitsusse, eestlased aga vastupidi, usaldavad rohkem valitsust.

Kõrvutades Eestit taustariikidega, näeme selgesti, et majanduskriisile vaatamata säilitab osa valitsusi rahva usalduse, teised aga mitte (joonis 2.8.4). Vanadest demokraatiatest on valitsuse usaldamine liikunud pidevalt allamäge Kreekas, kuid meid huvitavas Läänemere piirkonnas on osutunud kõige haavatavamaks Taani. Seevastu Soome ja Hollandi valitsuste reiting on osutunud püsivalt kõrgeks, kriisile vaatmata. Eesti valitsuse usaldusnivoo on püsinud kõrgemal kui teistel uutel EL-i liikmetel, kiire väljumine kriisist on algul tõstnud valitsuse usaldamist, kuid alates 2011. a sügisest on see pööranud langusele. On tähelepanuväärne jälgida, kuidas Sloveenia ja Tšehhi valitsused, kes on nii inimarengus kui majandusarengus seni Eestit püsivalt edestanud ja oma reformipoliitikas püüdnud säilitada nõ pehmemat joont, on majanduskriisi ajal ja järel sattunud tõsisesse usalduskriisi.

Valitsuse usaldamisega paralleelselt on muutunud ka poliitiliste parteide usaldusväärsus (joonis 2.8.5), mis on kõikjal Euroopas püsivalt madalam kui valitsuse usaldamine, kuid kriisi ajal mitmes riigis langenud alla 10-%. Ainult Soomes ja Taanis, õige vähe ka Slovakkias ja Ungaris oli usaldus erakondade suhtes kriisjärgselt tõusuteel, samas kui Sloveenia ja Tšehhi poliitilise süsteemi usaldusväärsus ei suutnud veel 2012. a lõpulgi kriisist toibuda. Eestis on valitsuse usaldusväärsus langus olnud 2009. aastaga võrreldes kiirem ja järsem kui poliitiliste parteide usalduse vähenemine, mis püsis kuni 2011. aastani kõrgemal kui teistes uutes liikmesriikides.

Üldiselt võib siiski väita, et Eestis on esindusdemokraatial põhinev poliitiline süsteem kujunenud avaliku kriitika suurenemisele vaatamata stabiilsemaks kui enamikus teistes Ida- ja Kesk-Euroopa riikides. Kui aga võrrelda kõiki teisi Euroopa Liidu liikmesriike murelapse Kreekaga, tekib küsimus, kas on seal viinud usalduse nii valitsuse, parlamendi ja poliitiliste parteide suhtes niisugusse madalseisu majanduskriis, või on selle põhjuseks, miks Kreeka oma probleemidega kuidagi toime tulla ei suuda, hoopis sotsiaalse kapitali suur defitsiit, usalduse täielik puudumine.

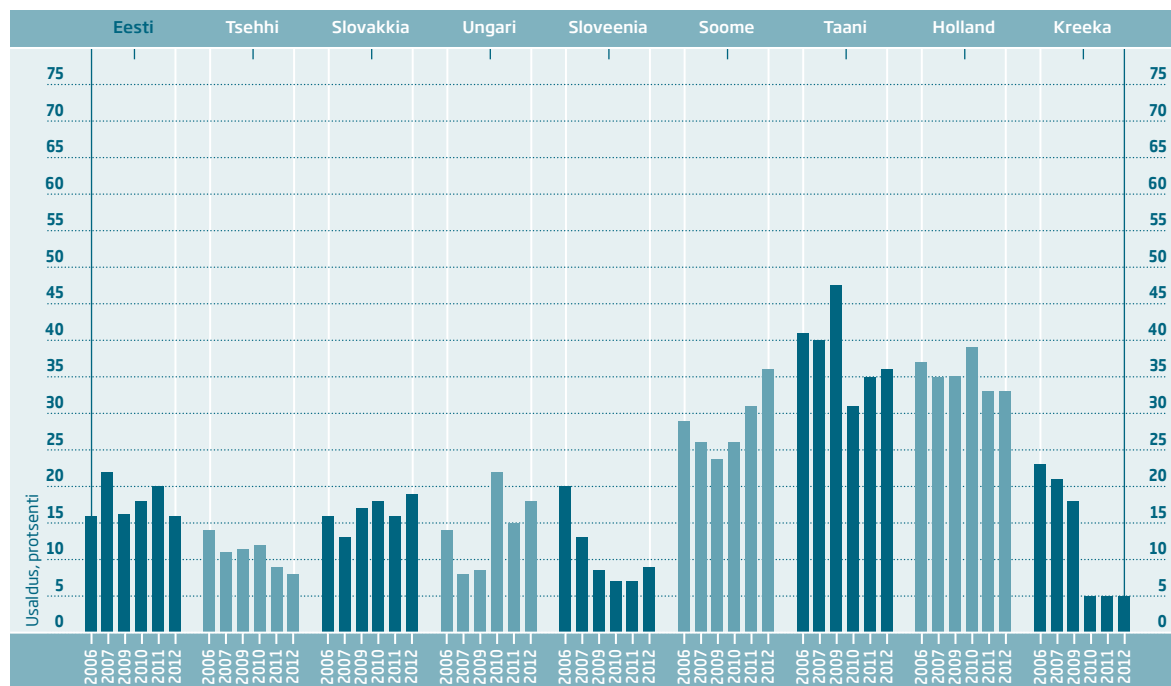
2.8.2 Rahulolu demokraatia toimimisega

Usaldus poliitiliste institutsioonide vastu annab märku sellest, kui hästi antud riigis demokraatia toimib. Ehk siis – mil määral inimesed tajuvad, et riigivõim on suuteline leidma tekkinud probleemidele lahendust ja arvestama seejuures ka erinevate ühiskonnagruppide huve.

Sellega, kuidas demokraatia riigis toimib, on rahul 90% Taani, 78% Soome, 75% Hollandi ja 70% Austria kodanikest; seevastu demokraatia toimimisega on rahulolematud 76% Leedu, 73% Sloveenia, 70% Tšehhi, Slovakkia ja Ungari, 60% Eesti ja 55% Läti kodanikest (joonis 2.8.6). Eriti märkimisväärne on siin Läti suhteliselt positiivsem hinnang demokraatia toimimisele 2012. a lõpul, kui veel aasta tagasi oli enamus sügavalt pessimistlik oma riigi demokraatlikku arengut ja probleemidega toimetulekut hinnates (vt Lauristin, Vihalemm 2011). Vaatamata valitsuste küllalt karmikäelisele kärpepoliitikale on nii Lätis kui Eestis kodanike usk demokraatiasse osutunud kriisiaegadel tugevamaks kui meile demokraatiareitingutes

Joonis 2.8.5

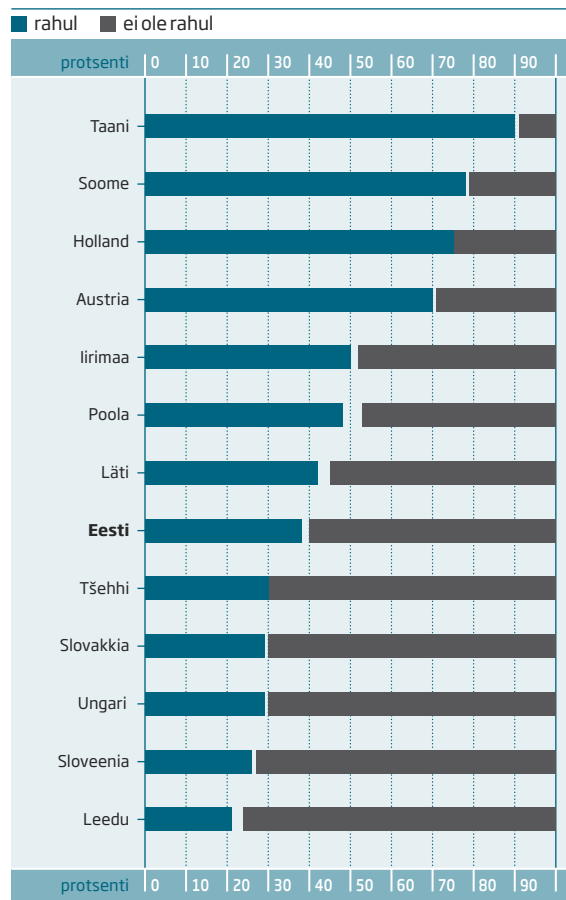
Usalduse muutumine poliitiliste parteide suhtes Eestis ja taustariikides 2006–2012

Allikas: Eurobarometer

Joonis 2.8.6

Rahulolu demokraatia toimimisega Eestis ja taustariikides 2012

Allikas: Eurobarometer 78, sügis 2012

eeskujuks seatud Tšehhi Vabariigis või Sloveenias. Võib ainult oletada, et küllalt suurt rolli mängib seejuures ka meediavabadus, mis võimaldab nii avalikkust erutanud skandaale kui ka ühiskonna kriisiprobleeme ausalt ja kõigekülgselt lahti harutada enne, kui neist kasvab välja massirahutuste laine, nagu on näha Bulgaarias, Ungaris või ka Kreekas.

2.8.3

Hinnangud riigi arengusuunale

Euroopas leidub vaid üksikuid riike, kus kriisile vaadatamata on enamus elanikkonnast veendunud, et nende riigis liiguvad asjad õiges suunas. Küsides hinnanguid riigi praegusele arengusuunale, on arvamused valdavalt kantud kriisimeeleoludest. Ainult Taanis ja Austrias on napilt rohkem kui kahtlejaid neid inimesi, kes endiselt usuvad oma maa arengusuuna õigsusesse (joonis 2.8.7). Kõige suuremad kahtlused riigi arengusuuna suhtes on Tšehhis, Sloveenias, Ungaris, Poolas ja Slovakkias. Eesti avalikkuse hoiak, mis enne oluliselt erines, on muutunud Läti ja Leeduga küllaltki sarnaseks, neile lähedane on avalik arvamus ka Iirimaa.

Kui võrrelda vastuseid samale küsimusele viis aastat tagasi (2007), mil kriisinähtused ennast veel tunda ei andnud, näeme, et tollal olid hinnangud arengule selgelt optimistlikumad. Oma maa arengusuuna pooldajaid oli siis rohkem kui kahtlejaid nii Soomes, Taanis ja Austrias kui ka Eestis, Iirimaa ja Slovakkias. Muidugi on ka erandeid nagu Ungari, kus hinnangud arengusuunale on olnud madalad juba pikka aega, või Läti, kus viie aasta eest hinnati riigi arengusuunda veelgi pessimistlikumalt, nüüd aga on optimistide osakaal veidi tõusnud. Üldiselt võib öelda, et kriis on pannud kõikide Euroopa Liidu

riikide kodanikke mõtlema alternatiivsete arengumudelite võimalikkuse üle.

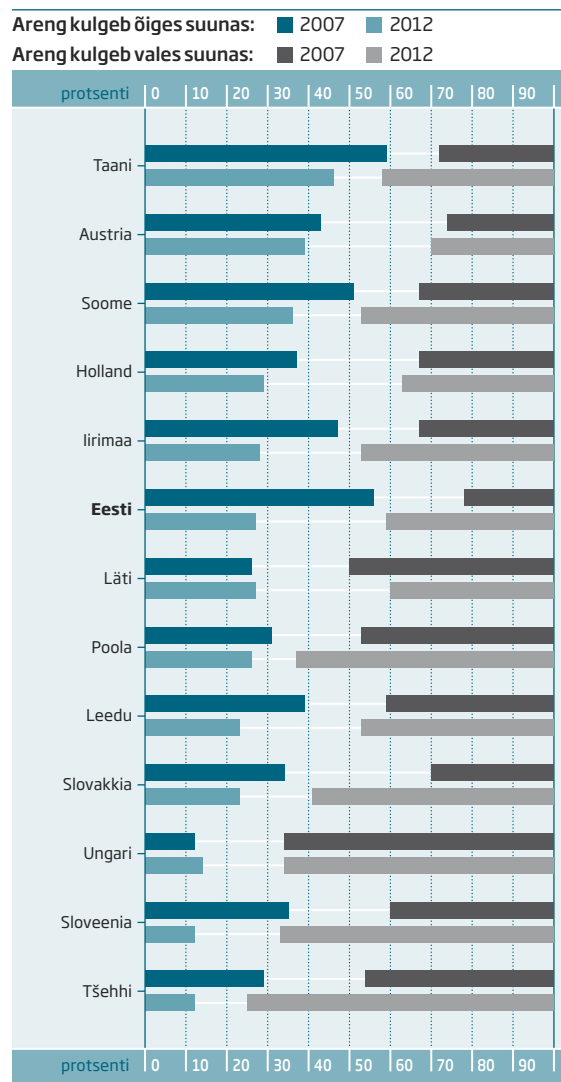
Seejuures on aga otsustava kaaluga küsimus, kas nende alternatiivide otsimine toimub konstruktiivses, reaalseid lahendusi otsivas demokraatlikus õhkkonnas või on kriisimeelolud murendanud ka usku demokraatia toimivusse ning viivad mitte uute lahenduste leidmiseni, vaid kriisist väljapääsu järjest raskemaks muutvate ja kogu ühiskonna stabiilsust ohtu seadvate konfliktideni.

2.8.4 Kokkuvõtteks

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et usaldus riigi ja tema institutsioonide suhtes on oluline näitaja, milles ei avaldu üksnes avalikkuse otsene reaktsioon riigis toimuvatele sündmustele ja skandaalidele, vaid ilmneb nii elanikkonna üldisem hoiak demokraatia suhtes kui ka rahulolu riigi üldise arengusuunaga. Usaldus riigi institutsioonide suhtes peegeldab kaudselt ühiskonna sidusust ja võimekust toime tulla konfliktide ja kriisidega. Usalduse languses võib seetõttu näha ühiskonna stabiilsuse vähenemise ohtlikku sümptomit. Rahvusvahelises võrdluses eristuvad selgesti ühelt poolt Põhjamaad ja veel mõned vanad demokraatiad, kus usaldus valitsuse ja erakondade suhtes ja üldine hinnang demokraatia toimivusele on suhteliselt kindlalt kriisile vastu pidanud, ja need maad eeskätt Kesk- ja Lõuna-Euroopas, kus poliitilise süsteemi usaldusväärsus on kriisi mõjul pööranud tõsiselt keelsele ja ühiskonna stabiilsus sattunud seetõttu kriitilisse olukorda. Seda, kui habras on noorte demokraatiade usalduskapital, näitab kahes senises eduriigis, Tšehhi Vabariigis ja Sloveenias kriisi ajal ja järel toimunud valitsuse ja erakondade usalduse pidev langustrend ja kukkumine allapoole 10% nivood. Viimastega võrreldes on Eesti demokraatlikud institutsioonid säilitanud suhteliselt hea poliitilise usalduse ressursi, ehkki ka meil on viimase aasta trend muret tekitavalt langev ning usk riigi arengusuuna õigsusesse vähenenud viie aasta jooksul rohkem kui kaks korda. ○

Joonis 2.8.7

Hinnang riigi arengusuuna õigsusele Eestis ja taustariikides 2007 ja 2012

Allikas: Eurobarometer 68 ja 78

Viidatud allikad

1. Arvamusmonitoring „Avalik arvamus ja riigikaitse” – www.kmin.ee/et/avalik-arvamus
2. Eurobarometer 68 – Eurobarometer 68: Autumn 2007. – ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb68/eb68_en.pdf
3. Eurobarometer 78 – Standard Eurobarometer 78: Autumn 2012. – ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb78/eb78_first_en.pdf
4. LAURISTIN, M; VIHALEM, P. (2011). Hinnangud ühiskondlikule arengule Balti riikides kevadel 2011. Eesti inimarengu aruanne 2010/2011. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.

2.9

Eest rahumeelsus ja julgeolek ebastabiilses maailmas

Marju Lauristin, Juhan Kivirähk

2.9.1

Globaalse rahuindeksi koostis ja maade võrdlus

Globaalse rahuindeksi koostamisel võeti arvesse vaadeldud maade militariseeritust, kaitsevõimet, kuritegevuse ja vägivaldsete konfliktide taset, relvade levikut elanikkonnas ning maa enda relvastatuse taset, terrorismi ja välise agressiooni ohtu, osalemist rahuoperatsioonides, väliskonfliktides surmasaanute arvu. Need riigi turvalisust peegeldavad 23 militariseerituse, konfliktiohu ja ebastabiilsuse statistilist näitajat on ümber arvutatud 5-pallisele skaalale ja nende summa alusel on arvutatud rahuindeksi üldskoor 5-pallisel skaalal. Taustanäitajatenas sisaldab globaalse rahuindeksi raport aga kõiki olulisemaid majandusarengu, inimarengu ja demokraatia arengu näitajaid, mis võimaldab iga maa turvalisuse taset kõrvutada tema üldise arengu tasemega.

Üldise globaalse rahuindeksi (GPI) skoori alusel jaotati uuritud maad viide kvintiili. 2012. aastal vaadeldi 158 maad, eelnevatel aastatel veidi vähem. Turvaliste riikide esikümnesse on kuulunud Põhjamaad, mandri-Euroopast Austria, Iirimaa, Šveits, postkommunistlikest riikidest Sloveenia ja Tšehhi, mitte-Euroopa maadest Kanada, Uus-Meremaa, Jaapan. Kõik kõrge rahuindeksi reitinguga riigid on ka inimarengu, majandusarengu ja demokraatia näitajate poolest parimate seas ning suhteliselt korruptsioonivabad. GPI alusel on Eesti 41. kohal, järsk langus toimus pärast 2007. aastat (**vt tabel 2.9.1**). Eesti 41. koht asetab meid teise kvintiili, samale tasemele Prantsusmaa ja Lõuna-Koreaga. Eestist ettepoole jäävad kõik EL-i uusliikmed peale Läti ja Leedu. Euroopa Liidu liikmesriikidest on halvimal positsioonil

Kreeka. Venemaa kuulub maailma kümne kõige ebaturvalisema riigi hulka koos Pakistani, India, Põhja-Korea, Iisraeli ja Iraagiga.

Nagu näeme tabelist, kuuluvad kõik käesolevas aruandes võrdluseks valitud taustariigid peale Eesti enda ja Lõuna-Korea rahumeelse arengu esimesse kvintiili, kusjuures neist seitse paigutuvad isegi esikümnesse.

Taustatunnustest on olulised vaba infolevi, stabiilne ja toimiv õigusriik, suhteliselt edukas võitlus korruptsiooniga, suhteliselt soodne ettevõtluskeskkond, kõrge haridustase

Taustateguritena on Eesti turvalisust enim kahjustanud vähene edu lõimimisel, mida tõlgendatakse kui rahvuskonflikti ohtu, pingelised suhted Venemaaga ja ühiskonna vähene sidusus, mis väljendub ebavõrdses ligipääsus ressursidele.

2.9.2

Välisturvalisus

40% globaalse rahuindeksi osakaalust moodustavad välisturvalisust peegeldavad näitajad, nagu riigi sõjaliste kulutuste tase, sõjaväelaste hulk 100 000 elaniku kohta, riigi rahaeraldised rahutagamissmissioonidel osalemiseks, raskerelvade hulk 100 000 elaniku kohta, konventsionaalsete relvade eksport 100 000 elaniku kohta, hinnang riigi sõjalisele võimekusele, põgenike ja ümberasujate osakaal elanikkonnas, hinnang suhetele naaberriikidega, sise- ja väliskonfliktides osalemine, surmajuhtumite arv väliskonfliktides.

Bonni uuringukeskus (*Bonn International Center for Conversion – BICC*) koostab regulaarselt maailma militariseerumisindeksit. Selle järgi on maailma kõige militariseeritum riik Iisrael, Balti riikidest aga Eesti.

Mis mõjutab Eesti kohta maailma riikide turvalisuse pingereas?

Positiivselt	Negatiivselt
siseriikliku vägivaldse konflikti puudumine;	kuritegevuse leviku tajumine ühiskonnas;
poliitilise terrori puudumine;	vägivaldsed surmad, tapmiste hulk;
osalemine rahujõududes;	vangide hulk;
väljaõpe;	vägivaldseks muutunud demonstratsioonid;
illegalse relvaekspordi puudumine;	sõjaline võimekus;
maalt põgenike puudumine;	suur kaitsekulutuste osakaal SKP-s, mis peegeldab militaarse ohustatuse tunnet;
paranev siseturvalisus.	ebaturvalised suhted naaberriikidega.

Tabel 2.9.1

Eesti ja teiste riikide asetus globaalse rahuindeksi pingereas 2007–2012

	2012	2011	2010	2009	2008	2007
Island	1.	1.	2.	4.	1.	
Taani	2.	4.	7.	2.	2.	3.
Uus-Meremaa	2.	2.	1.	1.	4.	2.
Kanada	4.	8.	14.	8.	11.	8.
Jaapan	5.	3.	3.	7.	5.	5.
Austria	6.	6.	4.	5.	10.	10.
Iirimaa	6.	11.	6.	12.	6.	4.
Sloveenia	8.	10.	11.	10.	16.	15.
Soome	9.	7.	9.	9.	8.	6.
Šveits	10.	16.	18.	18.	12.	14.
Belgia	11.	14.	17.	15.	15.	11.
Tšehhi	13.	5.	12.	11.	17.	13.
Rootsi	14.	13.	10.	6.	13.	7.
Saksamaa	15.	15.	16.	16.	14.	12.
Portugal	16.	17.	13.	14.	7.	9.
Ungari	17.	20.	20.	27.	18.	18.
Norra	18.	9.	5.	2.	3.	1.
Singapur	23.	24.	30.	23.	29.	29.
Poola	24.	22.	29.	32.	31.	27.
Hispaania	25.	28.	25.	28.	30.	21.
Slovakkia	26.	23.	21.	24.	20.	17.
Taiwan	27.	27.	35.	37.	44.	36.
Holland	28.	25.	27.	22.	22.	20.
Suurbritannia	29.	26.	31.	35.	49.	49.
Tšiili	30.	38.	28.	20.	19.	16.
Rumeenia	32.	40.	45.	31.	24.	26.
Uruguay	33.	21.	24.	25.	21.	24.
Costa Rica	36.	31.	26.	29.	34.	31.
Itaalia	38.	45.	40.	36.	28.	33.
Bulgaaria	39.	53.	50.	56.	57.	54.
Pranustumaa	40.	36.	32.	30.	36.	34.
Eesti	41.	47.	46.	38.	35.	28.
Lõuna-Korea	42.	50.	43.	33.	32.	32.
Leedu	43.	43.	42.	43.	41.	43.
Läti	45.	46.	54.	54.	39.	47.
Kreeka	77.	65.	62.	57.	54.	44.
USA	88.	82.	85.	83.	97.	96.
Hiina	89.	80.	80.	74.	67.	60.
Gruusia	141.	134.	142.	134.		
India	142.	135.	128.	122.	107.	109.
Pakistan	149.	146.	145.	137.	127.	115.
Iisrael	150.	145.	144.	141.	136.	119.
Põhja-Korea	152.	149.	139.	131.	133.	
Venemaa	153.	147.	143.	136.	131.	118.
Iraak	155.	152.	149.	144.	140.	121.
Sudaan	156.	151.	146.	140.	138.	120.
Afganistan	157.	150.	147.	143.	137.	

Allikas: <http://www.visionofhumanity.org/gpi-data>

BICC 2011. aastal kogutud andmete põhjal on Eesti militariseerumisindeksi järgi maailmas 35. kohal, kohe pärast Iraani (34. koht). Üks põhiline näitaja, mida indeks arvesse võtab, on kaitsekulutuste osa SKP-st. Näiteks Läti on selle indeksi järgi maailmas 94. kohal, Leedu asub 60. kohal, Gruusia järel. Soome on kaitsekulutuste indeksi järgi maailmas 27. riik. Esikümne moodustavad Iisrael, Singapur, Süüria, Venemaa, Jordaania, Küpros, Kuveit, Aserbaidžaan, Bahrein ja Saudi-Araabia.

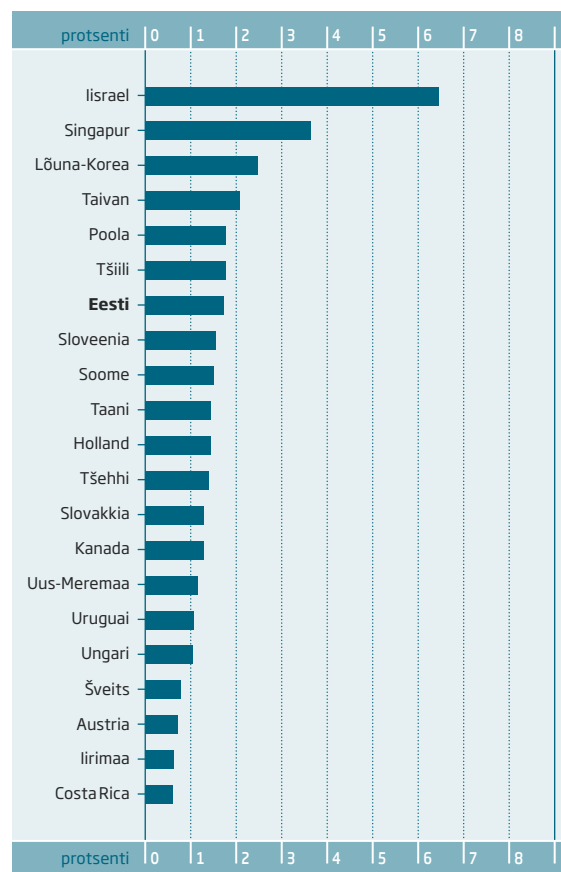
Selline lähenemine on mõnes mõttes eksitav, nagu ka paljud muud SKP-l põhinevad näitajad. Et indeks kajastab kaitsekulutuste osa SKP-st, mitte aga absoluutseid kaitsekulusid, on USA, mis 689 miljardi dollari suuruse kaitse-eelarvega sellele valdkonnale maailmas enim panustab, selles tabelis alles 30. kohal. Kulutuste kogumahult on Hiina 129 miljardi dollarilise kaitse-eelarvega USA järel teine. Indeksas asub ta aga alles 82. kohal.

Eesti indeksit mõjutavad selles loetelus positiivses suunas osalemine rahutagamissioonides, vähene raskerelvastuse osakaal ja relvaekspordi vältimine, samuti relvajõudude hea väljaõpe. Negatiivselt mõjutab aga Eesti positsiooni välise turvalisuse valdkonnas madal kaitsevõime ja suhted naaberriikidega.

Nagu igasuguste üldiste indeksite puhul, ei tasu ka neisse näitajasse suhtuda täiesti kriitikavabalt. Kui vaadata näiteks indeksites sisalduvat hinnangut riikide sõja-

Joonis 2.9.1

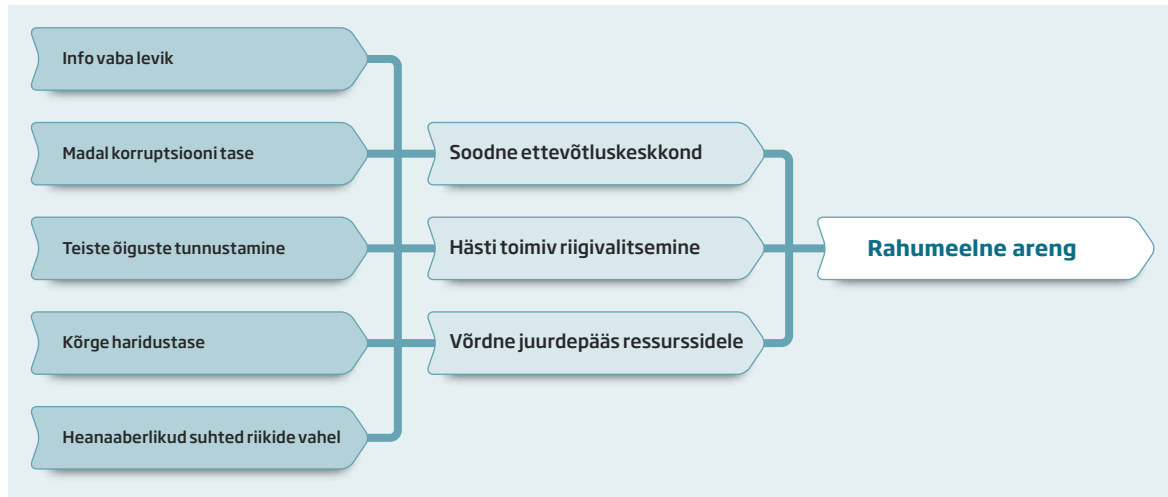
Eesti ja taustariikide kaitsekulutused

Allikas: The Military Balance 2012

Joonis 2.9.2

Ühiskonna turvalisuse (positiivse rahumeelsuse) poliitilised, majanduslikud ja sotsiaalsed tegurid

Allikas: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2011/09/Structures-of-Peace.pdf>

lisele võimekusele, siis pälvivad nii Eesti, Soome kui ka Läti võrdselt 3,0 palli (parim on 1,0 ja halvim 5,0). Neile, kellele on teada Soome tegelik sõjaline võimekus, samuti näiteks Läti oma, jääb selline hinnang kindlasti arusaamatuks. Tõsi, Soome riigikaitse-eelarve osakaal SKP-s on madalamgi kui Eestil, kuid tema regulaarvägede võimekuse tase ning regiooni ühe suurima reservväe olemasolu on alati pärvinud sõjalistelt ekspertidelt kiidusõnu.

Kui oletada, et Eesti ja Läti tõusevad Soomega võrdse tasemele tänu NATO-sse kuulumisele, siis hiljuti koostatud Läänemere raport näeb küllalt suuri kvaliteetivõimeid erinevusi ka Eesti ja Läti võimekuses.

Huvitav on vaadata ka hinnanguid riikide suhetele naabritega. Nii Eesti, Soome kui ka Läti suureks naaberriigiks on Venemaa. Kui Soome puhul hinnatakse suhteid Venemaaga parima skooriga (1,0), siis Läti puhul on hinne 2,0 ja Eestil 3,0. Siin tuleb mõistagi mängu diplomaatiliste suhete kvaliteet. Seega ei hinnata selle parameetri puhul mitte niivõrd naabri potentsiaalset ohtlikkust, kui võrd riigi enda oskust selle ohtliku naabri kõrval turvaliselt elada.

Veel 2007. aasta indeksis oli ka Eesti kohta antud hinnang 2,0. Seejärel, pronksiöö tulemusel see halvenes. Võib oodata, et lähiaastate arengud ei anna enam põhjust hinnata Eesti ja Venemaa suhteid kehvemaks kui Venemaa ja Läti omi.

Eesti asetub oma riigikaitsekulutuste mahu, regulaarväe suuruse ning ettevalmistatavate reservväelaste arvu poolest Põhjamaade gruppi, kus on suhteliselt väikese kutselise kaitseväge kõrval küllaltki arvukas reservvägi. Soome on oma reservväe suurusega teatud mõttes erand, kuid ka seal on võetud suund reservi vähendamisele lähiaastatel. Tegelikult on ju kaitsevõime piisavuse puhul alati küsimus – piisav milleks? Riigi kaitsevõime arendamiseks tehtavad kulutused ja muud jõupingutused (reservväe suurus, relvastuse iseloom ja kvaliteet, diplomaatiline tegevus suhete parandamiseks naabritega jms) on ju olulisel määral seotud piirkonnaga, kus riik asub, ja keskkonnaga, kus tal tuleb tegutseda. On fakt, et välise turvalisuse tagamiseks peab Eesti tegema rohkem kui paljud teised „turvalisemas piirkonnas” asuvad riigid.

Kohustuslik ajateenistus ja kõrge kaitsetahe on tegurid, mis osutavad ühest küljest tugevale sotsiaalsele sidususele, teisalt aga potentsiaalse väliskallaletungi ohule. Eestis ja Soomes on kõrge toetus noormeeste kohustuslikule ajateenistusele. Seevastu Lätis kaotati ajateenistus 2008. aastast just avaliku arvamuse vähestele poolehoidule viidates. Kohustusliku ajateenistuse juures nähakse lisaks noormeeste sõjalise väljaõppe tagamisele ka väga olulist sotsialiseerumistegurit ning oskuste omandamist toimetulekuks füüsiliselt rasketes ja kriisitingimustes.

Turvaline ühiskond toetub rahva informeeritusele ja usaldusele oma riigi vastu. Kõrgendatud ohutaju ja ebakindlad tulevikuväljavaated soodustavad konfliktisust ja suurendavad ühiskonna ebaturvalisust. Üheks turvalisuse tagajaks on kindlasti ühiskonnasisene sotsiaalne tasakaalustatus ja vastupanuvõime. Lisaks riigisisesele turvalisuse kindlustamisele tagab ühiskonna sidusus ja kodanikutunne ka inimeste valmisolekut riiki sõjalise kallaletungi korral kaitsta.

2.9.3 Positiivse rahumeelsuse indeks

2012. aastal töötati Maailma Majanduse ja Rahu Instituudis välja ka positiivse rahumeelsuse indeks (*Positive Peace Index*), millest on välja jäetud otsesed ohutegurid.

Positiivse rahumeelsuseindeksisse (PPI) on valitud elanikkonna hoiakuid ja institutioonide tugevust iseloomustavad tunnused, mis autorite veendumuse kohaselt peegeldavad riikide võimekust ja valmisolekut kindlustada rahumeelset ühiskonda. Need tunnused on koondatud nn *rahumeelsuse kaheksaks sambaks*, mis autorite arvates vastanduvad väga levinud nn konfliktuuringute lähenemisviisile, kus keskendutakse mitte rahu, vaid vägivalda ja konfliktide teguritele. Need kaheksa rahumeelsuse sammast on soodne ettevõtluskeskkond, hästi toimiv riigivalitsemine, võrdne juurdepääs ressurssidele, info vaba levik, madal korruptsiooni tase, teiste õiguste tunnustamine, kõrge haridustase, heanaaberlikud suhted riikide vahel. Need riigi sise- ja

Tabel 2.9.2

Eesti ja taustariikide positiivse rahumeelsuse indeksi (PPI) komponentide skoorid ja kohtade vahe PPI ja GPI (globaalse rahuindeksi) pingereas

	GPI koht	PPI koht	Kohtade vahe	Positiivse rahumeelsus indeksi komponendid							
				Toimiv valitsemine	Ärikeskkond	Ressursside võrdne kättesaadavus	Teiste õiguste tunnustamine	Head suhted naabritega	Infotabadus	Haridustase	Madal korruptsioon
Taani	2.	4.	-2	1.02	1.59	1.29	1.65	1.23	1.04	1.41	1.02
Uus-Meremaa	2.	9.	-7	1.22	2.00	1.09	1.55	2.53	1.07	1.03	1.01
Iirimaa	6.	10.	-4	1.42	1.85	1.26	1.45	1.61	1.34	1.18	1.67
Austria	6.	15.	-9	1.29	2.07	1.28	1.77	1.38	1.26	1.50	1.68
Sloveenia	8.	22.	-14	1.99	2.44	1.34	1.77	1.35	1.65	1.70	2.35
Soome	9.	3.	6	1.00	1.69	1.26	1.30	1.28	1.00	1.41	1.21
Šveits	10.	7.	3	1.12	1.67	1.17	1.70	1.70	1.05	1.50	1.28
Tšehhi	13.	23.	-10	1.78	2.74	1.38	2.02	1.50	1.45	1.17	3.07
Ungari	17.	29.	-12	2.11	2.91	1.60	2.30	1.58	1.59	1.23	3.01
Singapur	23.	19.	4	1.27	1.18	1.13	2.65	2.30	2.54	1.66	1.13
Slovakkia	26.	31.	-5	2.40	2.90	1.53	2.32	1.61	1.44	1.36	3.22
Holland	28.	6.	22	1.28	1.79	1.21	1.82	1.43	1.06	1.26	1.27
Tšiili	30.	28.	2	1.91	2.98	1.61	1.92	2.43	1.85	1.72	2.17
Uruguay	33.	36.	-3	2.06	3.31	1.71	1.88	2.87	1.77	2.00	2.23
Costa Rica	36.	39.	-3	2.30	3.35	1.71	2.06	2.33	1.84	1.83	2.82
Eesti	41.	21.	20	1.77	2.67	1.57	2.08	1.68	1.20	1.13	2.39
Lõuna-Korea	42.	27.	15	1.83	2.07	1.37	2.40	2.32	1.47	1.83	2.89
Leedu	43.	30.	13	2.22	2.84	1.71	2.21	1.82	1.53	1.33	3.18
Läti	45.	35.	10	2.32	3.15	1.74	2.03	1.75	1.54	1.44	3.25
Kreeka	77.	37.	40	2.19	2.73	1.31	2.44	1.65	2.09	1.38	3.50

Allikas: IEP 2012, autorite arvutused

välispoliitiliste protsesside stabiilsust ja rahumeelsust näitavad mõõdikud võimaldavad prognoosida, kui stabiilselt ja rahumeelselt kulgevad selles riigis arengud, kui turvaliselt selle maa kodanikud võivad oma tulevikku vaadata.

2.9.4 Eesti potentsiaal rahumeelse ja kriisidele vastupidava ühiskonna kujunemiseks

Kõrvutades globaalse rahu indeksit, mis kõneleb eeskätt sisemiste ja väliste ohtude tugevusest, positiivse rahumeelsuse indeksiga, mis võtab kokku riigi stabiilsuse ja funktsioneerimise tugevad küljed, on rahuindeksi loojad kahe indeksi vahet tõlgendanud kui riigi kasutamata (+) või puuduvat (-) ressursi pingete ja konfliktidega toime-

tulekuks ning potentsiaali rahumeelse, stabiilse ja turvalise ühiskonna ülesehitamiseks ja hoidmiseks. Kui selle potentsiaali vaatepunktist võrrelda Eestit taustariikidega, võime näha Eestit kui suhteliselt suurte veel kasutamata turvalisusvõimalustega ühiskonda (**vt tabel 2.9.2**). Tabelis toodud taustariikide järjestust analüüsides on näha, et Eestit iselomustab teiste edukate väikeriikidega võrreldes suur arengupotentsiaal, mida näitab väga suur erinevus saavutatud turvalisuse tagasihoidliku taseme (GPI 41. koht) ning stabiilse ja turvalise arengu eelduste vahel (PPI 21. koht). Tabelist on näha, et taustariikidega võrreldes on Eesti tugevusteks infotabadus, kõrge haridustase ja suhteliselt kindlalt toimiv valitsemine, kuid parimate eeskujudega võrreldes jääb nõrgemaks ressurside võrdse kättesaadavuse, õigluse, ärikeskkonna, heanaaberlikkuse ja korruptsioonivabaduse tase. ○

Viidatud allikad

1. IEP (2010). Peace, Wealth and Human Potential. Discussion paper 2010. Institute for economics and Peace. – <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2011/09/2010-GPI-Discussion-Paper.pdf>
2. IEP (2011). Structures of Peace. Institute for economics and Peace. <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2011/09/Structures-of-Peace.pdf>
3. IEP (2012). Institute for economics and peace Global peace index 2012. <http://www.visionofhumanity.org/globalpeaceindex/2012-gpi-findings/>
4. THE MILITARY BALANCE (2012). Published by Routledge for The International Institute for Strategic Studies. London 2012, 504 p

Kokkuvõtteks võime tõdeda, et Eestile oleks võimekohane arengusiht saada Põhjamaade kombel maailma üheks kõige turvalisemat elukeskkonda pakkuvaks riigiks. Võtmeküsimuseks on võimaluste ebavõrdusest ja elanikkonna rahvuslikust heterogeensusest tulenevate pingete vähendamine ning ülesaamine pidevast stressist, mida tekitab ebakindlus suure idanaabri suhtes.

Püüdsime käesolevas peatükis jõuda rahvusvaheliste võrdluste kaudu selgusele, kui kvaliteetne on Eesti kui demokraatliku õigusriigi institutsioonide toimimine, mis peaks looma elanikkonnale turvalise elukeskkonna ning tingimused vabaks ja aktiivseks osalemiseks ühiskonna elus. Et see hinnang oleks realistlik, tuleb arvestada nii viimase kahekümne iseseisvusaasta jooksul saavutatut kui ka veel lahendamist ootavaid probleeme. Saavutatut aitab näha pilk minevikku, mil koos teiste endise sotsialismileeri ahistusest vabanenud rahvastega hakkasime otsima oma teed demokraatliku ja kestliku ühiskonnakorralduse rajamiseks. Võrdluseks valitud uued Euroopa Liidu liikmesriigid on kõik olnud siirderiikidena edukad, kui võrrelda neid meist ida poole või ka lõunasse jäävate endiste nõukogude impeeriumi osadega. On rõõmustav, et nendega mõõtu võttes leiab väga erineva sisuga indekse põhjal kinnitust Eesti riigi suhteliselt kõrge võimekus demokraatia, turvalisuse ja vabaduse kindlustamisel.

Analüüsi tulemusel võime väita, et Eesti ühiskonna areng on jõudnud tasemele, kus demokraatlikule õigusriigile vajalikud institutsionaalsed mehhanismid on piisavalt kindlustunud ja toimivad suhteliselt hästi. Eesti võrdlus taustariikidega tõi selgesti esile, et Eesti on paljudes riigi elu ja ühiskonnakorralduse valdkondades siirderiikide esirinnas, kuid jääb veel kvalitatiivselt teise liigasse, võrreldes küpsete, igakülgsest arenenud Euroopa riikidega. Eesti tugevateks külgedeks on demokraatlike institutsioonide stabiilne toimimine, suhteliselt hästi toimiv õigusriik, üsna turvaline, vägivaldne ja avatud keskkond, mis on soodne nii individuaalseks eneseteostuseks kui ka ettevõtete ja vabakondade toimimiseks. Eesti trumbiks on hea avaliku info kättesaadavus ja piiranguteta eneseväljendusvabadus nii traditsioonilises kui uues meedias. Rõõmustavad on edumärgid sellistes valdkondades nagu korruptsiooni ja kuritegevuse ohjeldamine ja inimeste turvatunne. Samas korduvad erinevate näitajate alusel tehtud üldistustes samad ohumärgid, mida võib kokku võtta järgmiselt: õiguslik, institutsionaalne ja tehnoloogiline taristu on tugev ja suhteliselt hästi kokku pandud, kuid selle raami sisse tekkinud sisu, nende ins-

titutsioonide toimimise viis ei vasta inimeste ootustele ja nõudmistele. Samas ei anna veel põhjust rahuloluks inimeste endi osalemine avalikus elus ja vabakondade tegevuses või sallivus vähemuste suhtes ja valmisolek panustada ühiskonna kvaliteeti. Seega on võtmeküsimuseks mitte institutsioonide puudumine, vaid nende kvaliteet. Olles formaalselt välja jõudnud postkommunistliku siirderiigi olukorrast, on Eesti poliitilises kultuuris, riigi institutsioonide usaldusväärsuses, kodanike osalustahes veel palju arenguruumi jõudmaks maailma demokraatlike riikide juhtrühma.

Eriti oluliseks on ülemaailmse majanduskriisi ajal muutunud riikide suutlikkus kiiresti ja tulemuslikult leida väljapääs kriitilistest olukordadest ja säilitada ühiskonna stabiilsus. Majanduskriis pani proovile kõik riigid, nii suured kui väikesed. Paljud eeldasid, et kriisi läbi kannatavad kõige rohkem just uued demokraatiad, kelle majandus ja valitsemiskorraldus seisavad alles nõrkadel jalgadel. Täna on selgunud, et riikide vastupanuvõime aluseks ei ole traditsioonide pikaajalus, kuulumine Euroopa lääne või idapoolsemasse ossa ega ka formaalne jõukuse tase, mõõdetuna SKP-ga. Ühiskonna vastupidavus äkilistele muutustele ja võime end kiiresti kohandada karmima keskkonna nõuetele tugineb usaldusel, usul riigi institutsioonide õiguspärasesse, avalikke huve arvestavasse toimimisse, jagatud väärtustel ja hoia-kutel, ühisel rahvuslikul vastutusel. Just seda sotsiaalset kapitali on rohkem sidusas, korruptsioonivabas, turvalises, kõigi oma liikmete huve arvestavas ühiskonnas.

Eesti ühiskonna stabiilsusvaru on majanduskriisi katsumustele hästi vastu pannud, tõestades maailmale väikeriikide eeliseid: suuremat sitkust ja kiire reageerimise võimekust. Kuid kriis on näidanud ka, kui kiiresti võib mõne maa senine edulugu pöörduda langusele. Ohumärgiks Eestile on viimase kahe aasta jooksul nähtavale tulnud langustendentsid riigi institutsioonide usaldamises, korruptsiooni tajumises ja riigi arengusuuna õigeks pidamises.

Vaadates võrdleva pilguga oma naabreid läänes ja põhjas ning sobitades nende mallidega oma arenguvõimalusi, näeme küll Eesti järk-järgulist lähenemist põhjamaisele tasakaalustatud arengu mudelile, kuid demokraatliku õigusriigi sisulises toimimises oleme neist sama palju maha jäänud kui materiaalse heaolu tasemes. On aga põhjust väita, et Eesti riigi ülesehitamisel saavutatut ja rahva suurenenud osalustahe on loonud küllalt head eeldused selle vahe vähendamiseks. ●

Katarina kaik

Sissejuhatus

Anu Toots

Käesolev peatükk on pühendatud ühiskonna majandusliku ja sotsiaalse arengu ühe olulisema eesmärgi – inimeste heaolu ja elukvaliteedi analüüsile.

Heaolu kontseptsioon on mitmetahuline, selle sisuline tähendus ja mõõtmise tehnikad varieeruvad vastavalt ajastule, uurijate valdkondlikule taustale ja normatiivsele vaatenurgale. Heaolu mõõtmise ajalugu võib alustada 20. sajandi keskpaigast, mil Lääne-Euroopas olid heaoluriigid välja kujunenud. Heaoluriigi kohustus aidata elanikel toime tulla turumajandusliku konkurentsikeskkonnaga tõi teaduses kaasa riikide võrdlemise sotsiaalpoliitikale kulutatava SKP protsendi alusel. 1970. aastate ehk nn heaoluriigi kuldajastu analüüsiloogika oli lihtne – mida suurem protsent SKP-st läheb sotsiaalkuludeks, seda edukamalt tagatakse inimeste heaoluvajadused.

20. sajandi lõpukümnendel sattus see mõtteviis üha enam kriitika alla. Esiteks sai selgeks, et muutunud majanduse struktuur ja vananev rahvastik ei luba jätkata toimimist ümberjaotava heaoluriigi põhimõtetel, kestlikkus ja sotsiaalsed investeeringud muutuvad olulisemaks. Teiseks ei võimaldanud sotsiaalkulude mõõtmine ühiskonna makrotasandil (protsendina SKP-st) hinnata seda, kuidas üksikud inimesed või erinevad sotsiaalsed grupid toime tulevad. Tugevnesid nende teadlaste hääled, kes nõudsid, et tuleb vaadata ka SKP-st kaugemale ja võtta heaolu mõõtmisel arvesse teisigi parameetreid lisaks materiaalsele. Nii ongi kaasaegsed heaolu ja elukvaliteedi indeksid keerulised ning kombineerivad traditsioonilisi majandusliku jõukuse näidikuid sotsiaalse statistikaga, nagu eluaseme ja keskkonna näitajad, hõive parameetrid ja kodanike kaasatus. Suurimad heaoluindeksid, nagu OECD parema elu indeks (*Better Life Index*) ja EL-i elukvaliteedi indeks (*Quality of Life*) lülitavad endasse ka inimeste subjektiivse hinnangu rahulolule oma elu ja selle kvaliteediga.

Eesti on alates taasiseseisvumisest lähtunud turufundamentalismist, mille kohaselt heaolu saab olla vaid

nii palju kui seda võimaldab turgude ja majanduse sooritus. Avalikkus on niisugusesse orientatsiooni suhtunud kord kriitiliselt, kord optimistlikumalt, ent tervikuna siiski lojaalselt. Selle tulemiks on ühed madalaimad avaliku sektori sotsiaalkulud Euroopa Liidus ning mitmete sotsiaalsete probleemide (eeskätt eluase, aga ka tervishoid, hoolekanne) lahendamine eraviisiliselt. Eesti olukorra hindamist komplitseerib see, et meie naabruses asuvad nii maailma kõrgeima elukvaliteediga Põhjala riigid kui ka Euroopa madalaima elukvaliteediga Ida-Euroopa postkommunistlikud riigid. See tekitab Eestis ja Eesti inimestes olemasoleva peataolekut elukvaliteedi adekvaatse taseme määramisel. Ühtedest maadest oleme kaugel maas, teistest tublisti ees. Selles mõttes võib Eesti olukorda võrrelda suusatajaga, kes on rajal üksi jäänud. Ta ei pea kartma taganttulijaid, ent ka juhtgrupile järelejädmine tundub ebareaalne. Üksinda tempo tegemine on keerukas nii sportlasele kui riigile. Käesolev peatükk analüüsibki, kuidas asetub Eesti sellise vastuolulise heaoluriigi korralduse ja hoiakutega rahvusvahelistes heaolu ja elukvaliteedi pingeridades.

Peatüki esitlusloogika liigub makrotasandilt mikrotasandile (ühiskonnalt inimeseni) ning klassikalistelt käsitlustelt uute lähenemisteni. Esimeses osas on vaatluse all riikide võimekus heaolu tagamisel lähtudes traditsioonilisest majandusliku jõukuse perspektiivist. Teine osa analüüsib jõukuse jaotumist ühiskonnas ning selle mõju gruppidevahelisele võrdsusele ja ebavõrdsusele. Kolmas osa pakub rahvusvahelist võrdlust subjektiivsest heaolust ja õnnelikkusest, mis on psühholoogiale iseloomulik lähenemisviis. Neljas osa keskendub uutele lähenemistele elukvaliteedi mõõtmises, mis integreerivad kõiki eespool mainitud aspekte. Peatüki viies osa on sillaks raporti järgmise, majanduse peatüki juurde, näidates, kuidas inimeste elustiil ja majandustegevus mõjutavad ühiskonna heaolu ja elukvaliteeti. ○

3.1

Heaoluriik

Kaie Kerem, Kaire Põder

Heaolul on mõistena kitsam ja laiem tähendus. Heaolu kitsamas tähenduses lähtub indiviidi seisukohast ehk sellest, kuidas ta hindab oma seisundit (subjektiivne heaolu). Selline hinnang sõltub nii olukorrast, inimeste isikuomadustest kui ka võrdlusbaasist. Viimane tähendab seda, et me kipume enda olukorda teistega võrdlema ja tajume end õnnelikumalt pigem siis, kui teistel läheb meiega võrreldes halvemini. Heaolu laiem mõiste peab silmas riigi osa inimese elu-olu kujundajana. Sellisel juhul mõõdetakse riigi rolli avalike teenuste pakkujana, eriti kindlustunde loojana ja minimaalse elatustaseme kindlustajana.

Meie eesmärk on tutvustada nii kitsama kui laiema lähenemise teoreetilisi tagamaid ja vaagida nende vahelisi seoseid. Heaolu kui individuaalse heaolutunde mõõdik kasutamisel on probleemiks kontseptsiooni teoreetilise tausta ja empiirilise kajastuse erinev areng sotsiaalteadustes. Majandusteaduses on kasutusel valdavalt teoreetiline lähenemine ja politoloogias tüpologiseeriv lähenemine. Kasvav hulk statistilisi andmeid riikide tegevuse kohta ja küsitlustel baseeruvad uuringud individuaalsete hoiakute ning käitumise kohta võimaldavad heaolu järjest mitmetahulisemalt kaardistada. Näiteks saab riigi kui heaolu pakkuja ulatust kirjeldada läbi sotsiaalkaitsekulutuste. Sotsiaalkaitset ehk inimeste kindlustamist ümberjaotatavate hüvedega peetakse sageli kaasaegse riigi üheks põhifunktsiooniks. Taolist võrdsete võimaluste tagamisele orienteeritud ümberjaotavat riiki nimetatakse heaoluriigiks.

Käesolev peatükk on struktureeritud järgmiselt. Esmalt tutvustame heaolu mõõtmise majandusteoreetilisi eeldusi. Mõtestame lahti erinevad heaolu kontseptsioonid ja näitame individuaalse rahulolu seoseid riigi oluliste majandusnäitajatega. Teises osas tutvustame Eesti sotsiaalsfääri arenguid 2008. aasta majanduskriisi järgsel perioodil võrdluses taustariikidega ning arutleme heaoluriigi võimalike arengute üle. Kolmandas osas arutleme Eesti tulevikusuundumuste üle ja uurime seoseid heaoluriigi tüüpide ja inimeste rahulolu vahel.

3.1.1

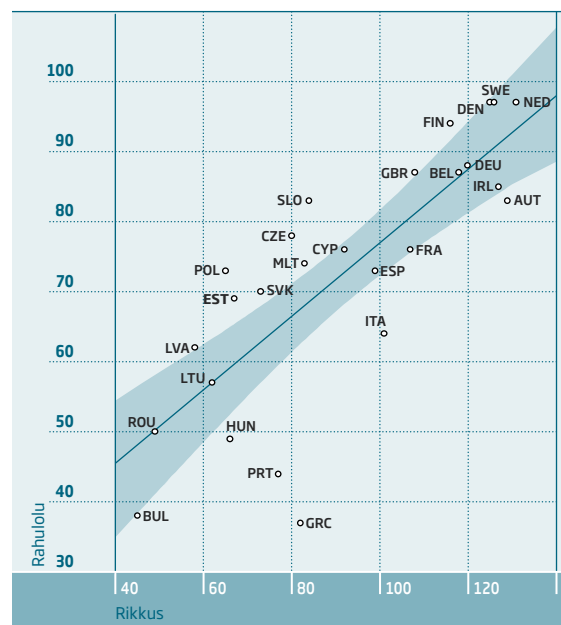
Kas indiviidi heaolu aitab mõista riigi heaolu taset?

Tarbimistaseme või sissetuleku kasutamine heaolu näitajana on laialt levinud, kuna ajalooliselt on just vaesus ja madal elatustase olnud peamised igapäevaelu valupunktid. Majandusteooria varasemates käsitlustes sõltus indiviidi heaolu tarbitavast hüviste kogumist, hilisemates käsitlustes ka vabast ajast. Selline lähenemine rõhutab heaolu subjektiivsust ehk heaolu tunnetamise varieeruvust – näiteks riskikartlikke ja kannatlikke inimesi teeb õnnelikumaks see, kui nad suudavad

vanaduspõlveks rohkem rikkust koguda. Teised aga on riskialtimad ja eelistavad tänast tarbimist homsele. Seetõttu väidetakse, et inimeste heaolu näitajaid ei ole võimalik koondada ühtseks indeksiks või näitajaks, mis kogu seda paljusust adekvaatselt kokku võtaks. Subjektiivse heaolu mõõtmise kriitikud ütlevad, et andmeid saab usaldada vaid siis, kui need kaardistavad seda, mida inimesed reaalselt teevad, mitte seda, mida nad küsitlustes ütlevad, et teeksid. Kuna mõõdetaval subjektiivsel heaolul puudub ühene definitsioon, siis on ka küsitluste ülesehitus erinev. Siiski on küsitlustel põhinev heaolu mõõtmine levinud meetod hindamiseks inimeste enesetunnet, rahulolu ja emotsionaalset seisundit. Psühholoogias mõistetakse heaolu kui kombinatsiooni heast enesetundest ja hakkamasaamisest (vt ka ptk 3.3). Sotsioloogia ja majandusteadus defineerivad materiaalsel ja vaimset hakkamasaamist pigem heaolu eeltingimuseks kui komponendina. Sellist heaolu mõõtu võib käsitleda kui rahulolu oma eluga. Mõne hinnangu kohaselt (ülevaate neist pakub Ferrer-i-Carbonell (2002)) ei takista

Joonis 3.1.1

Rahulolu seos rikkusega SKP *per capita* ostujõu pariteedi alusel (EU-27=100) (mõõdetuna % küsitletutest, kes on oma eluga väga rahu või pigem rahu)

Siin ja edaspidi näitab halliga tähistatud ala seose kehtivust 95% usaldusnivool.

Allikad: Eurostat (2011) ja Eurobaromeeter 76 (2011), autorite arvutused. Märkus: Luksemburg on jäetud välja, kuna sissetulekutase on enam kui poole kõrgem EL-i keskmisest.

subjektiivse heaolu selge ja ühese definitsiooni puudumine siiski selle mõõtmist.

Üks levinumaid viise seostada subjektiivset heaolu ja riigi hakkamasaamist on uurida, kas suurem rahvuslik rikkus põhjustab ka kõrgemat elanike rahulolu.

Joonis 3.1.1 näitab kindlat korrelatsiooni riigi rikkuse (SKP *per capita*) ja eluga rahulolu vahel: ühikuline töus rikkuse indeksis toob kaasa 3-protsendilise töusu rahulolu indeksis. Põhjalt rikkad riigid Soome, Rootsi ja Taani paiknevad ülalpool regressioonijoont – nende riikide elanikud on keskmisest rahulolevamad. Et tegemist on 2011. aasta andmetega, siis näeme, et enamik majandusraskustes Euroopa riikide (Kreeka, Itaalia, Portugali) elanikest on ootuspäraselt keskmisest tunduvalt vähem rahul kui nende riikide jõukus eeldaks. Nendega kõrvutades tundub, et Eesti elanikud on oma jõukusastme juures keskmisest enam rahulolevad.

1974. aastal kirjutas Richard Easterlin tollal vähe tähelepanu pälvinud artikli sellest, et jõukuse kasv ei tee rahvast üldiselt õnnelikumaks. Jõukus ja õnn on küll seotud (rikkad kalduvad olema keskmisest õnnelikumad), aga pikas perspektiivis ei kasva heaolutunne koos sissetulekute suurenemisega. Seda tähelepanekut kutsutakse Easterlini paradoksiks. Viimasel ajal on koos õnneuuringutega tehtud arvukalt katseid seda paradoksi kummutada (nt Stevenson ja Wolfers 2008; Deaton 2008). Indiviidipõhiste andmetega näitab Di Tella (Di Tella jt 2001), et muude võrdsete tingimuste korral on suurem nende heaolutunne, kes on rikkad, haritud, abielus, õpilased, endale töötajad, pensionil, samuti on suurema heaolutundega naised ja kas päris noored või küllalt vanad (vanuselises mõõtmises on heaolukõver u-kujuline, kus kõvera põhja jõutakse umbes 45. eluaastaks). Õnnetus on aga töötud, lahutatud ja koos teismeliste lastega elavad inimesed. Seega on mitmed õnne mõjurid mittemajanduslikud.

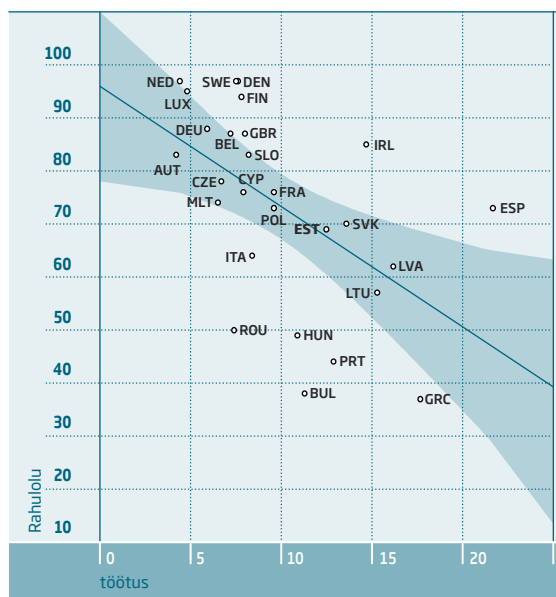
Joonis 3.1.2 näitab korrelatsiooni tööpuuduse ja rahulolu vahel: töötuse määra kasv ühe protsendipunkti võrra langetab rahulolu eluga 2,3 protsendipunkti võrra. Ka Eesti puhul on suhteliselt kõrgel tööpuudusel negatiivne mõju rahulolule oma eluga. Di Tella näitab, et isegi siis, kui inimene ise ei ole töötu, on ta kõrge töötusemääraga riikides keskmisest õnnetus (Di Tella jt 2001) — ilmselt rikub õnnetunnet hirm töötuks jääda.

Niisiis võib olla õigus nii Easterlini paradoksi pooldajatel kui vastastel ehk kompleksne mõiste *heaolu* ei piirdu kindlasti ainult rahalist mõõtmega; olulised on ka vabadus, stabiilne töökoht, hea tervis jmt (Granham 2010). Paraku on viimased endogeensed, mis tähendab et mitterahalisi heaolu determinante suudetakse paremini tagada jõukates riikides.

Kuigi Easterlini paradoksi on pandud kahtluse alla, tundub selle paradoksi tekkepõhjuste selgitus indiviidi tasemel küllaltki paeluv. Easterlini enda ja tema paradoksi pooldajate (Heliwell jt 2012) arvates sõltub inimeste heaolu eelkõige sellest, kuidas me positsioneerime ennast teiste suhtes või mingi sotsiaalse normiga võrreldes. Kui inimesed tunnetavad õigustatud kadedust, võib see nende õnnetunnet mürgitada. Viimane viitab tunnetatud ebaõiglusele siis, kui inimeste arvates erinevad sissetulekud mitte objektiivsete asjaolude nagu töökus, teadmised ja võimed tõttu,

Joonis 3.1.2

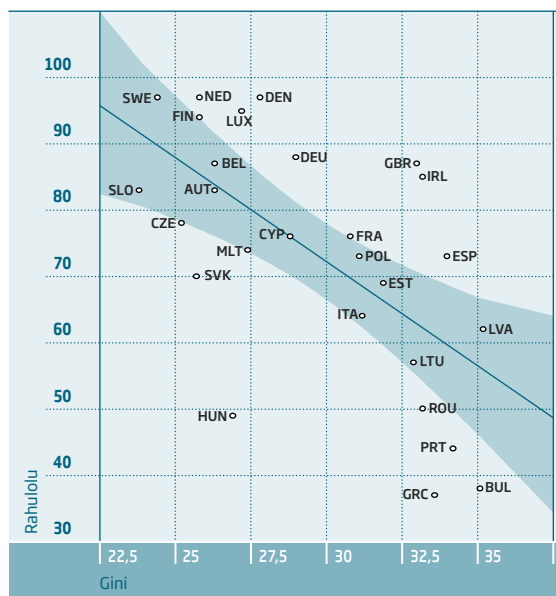
Seos töötuse määra ja eluga rahulolu vahel (% eluga rahulolevatest elanikest)

Allikad: Eurostat 2011 ja Eurobaromeeter 76 (2011), autorite arvutused

Joonis 3.1.3

Seos tulude jaotuse (Gini koefitsient) ja eluga rahulolu vahel (% eluga rahulolevatest elanikest), 2011

Allikad: Eurostat 2011 ja Eurobaromeeter 76 (2011), autorite arvutused

vaid seepärast, et keegi oli nõ õigel ajal õiges kohas või tunneb „õigeid inimesi”. Selline õigustatud kadedus kahandab üldist heaolutunnet. Mõned autorid (Heliwell jt 2012) nimetavad vastupidist olukorda ehk kadedusevaba sissetuleku jaotust institutsionaalseks eeliseks ja käsitlevad seda sotsiaalse usaldusena.

Joonis 3.1.3 näitab, kuidas sissetulekute jaotus mõõdetuna Gini koefitsiendiga on erinevates riikides

seotud eluga rahuloluga. Korrelatsioon Gini koefitsiendi (mida suurem, seda ebavõrdsem on tulude jaotus) ja rahulolu vahel on ilmne. Võrdsema sissetulekujaotusega riikides (nt Rootsi, Holland ja Soome) on inimesed reeglina rahulolevamad. Väikeste tuluerinevustega riikide gruppi kuuluvad ka mõned postkommunistlikud riigid nagu Slovakkia ja Tšehhi, kuid nende riikide rahulolu näitaja jääb keskmisest (st regressioonijoonest) allapoole. Teisalt on Iirimaa ja Suurbritannias rahulolu eluga suurem, vaatamata üpris kõrgele Gini indeksile. Need kõrvalekalded statistilisest seaduspärasusest võivadki olla seletatavad õigustatud kadeduse olemasolu või puudumisega.

Oluline on märkida, et ükski eeltoodud analüüs ei viita kausaalsetele seostele heaolu ja jõukuse (või töötuse) ega heaolu ja sissetulekute jaotuste (sotsiaalse usalduse) vahel. Tegemist on korrelatsioonide või osa-korrelatsioonidega, mis ei võimalda selgitada, mis mida põhjustab.

3.1.2

Heaolu ja riigi sotsiaalkaitsekulutused

Riigipõhise heaolu kaardistamisel kasutatakse valdavalt riigi sotsiaalkaitsekulutuste ulatust. Need näitavad riigi panust sellistesse heaoluga seotud valdkondadesse nagu tervishoid, töötus ja hõive, vanadus, haridus ja pere. On selge, et heaoluriiki ei saa mõõta vaid sotsiaalkaitsekulutuste suurusega. Pigem on olulised ka sotsiaalkaitse ulatus ja jaotamispõhimõtted ning veelgi enam nende põhimõtete aluseks olev nn ühiskondlik kokkulepe.

Euroopas moodustavad sotsiaalkaitsekulutused üldiselt 20–25% SKP-st, Aasia ja Lõuna-Ameerika töusvates majandustes aga vaid poole sellest. Kuigi pea kõikides vaatlusalustes riikides (v.a Ungari) on sotsiaalkaitsekulutuste osakaal SKP-st majanduskriisi järel kasvanud, ei tulenenud muutuste suurus ainult

Tabel 3.1.1

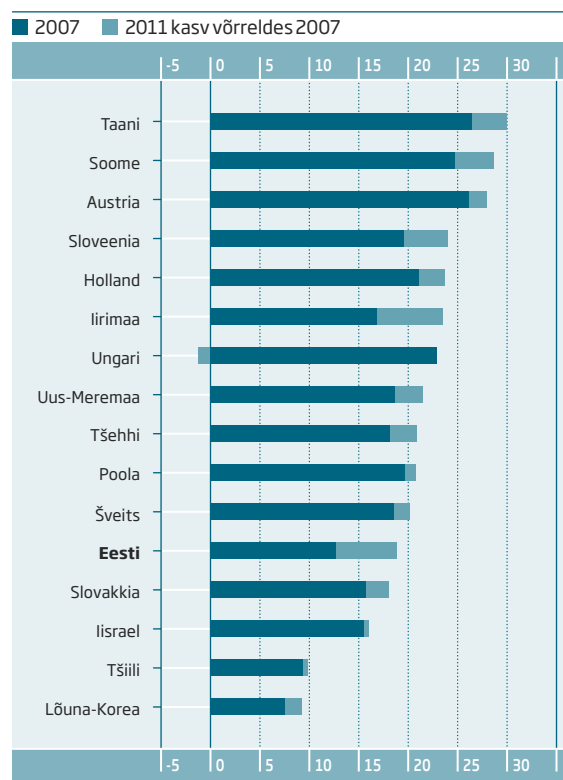
Riiklike sotsiaalkaitsekulutuste reaalne muutus ja majanduslangus: 2011 võrreldes 2007

		t		
		alla keskmise (5,7%)	keskmise lähedal (5,7% kuni 14,2%)	üle keskmise (14,2%)
muutus reaalses SKP-s keskmise -0,7% (S.D. 8,5%)	üle keskmise (3,6%)		Poola, Rootsi	Tšiiili, Iisrael, Šveits, Lõuna-Korea
	keskmise lähedal (-4,9% kuni 3,6%)		Austria, Taani, Soome, Holland, Slovakkia	Uus-Meremaa
	alla keskmise (-4,9%)	Ungari	Tšehhi, Eesti, Iirimaa, Sloveenia	

Allikas: OECD, 2012

Joonis 3.1.4

Sotsiaalkaitsekulutuste dünaamika 2007–2011 valitud riikides (% SKP-st)

Allikas: OECD, SOCX andmebaas

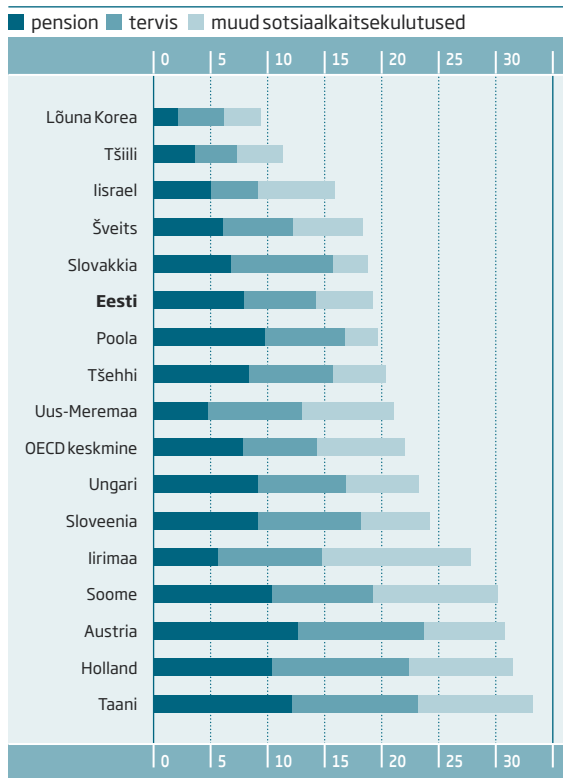
reaalsete kulutuste (hinnatõusuga korrigeeritud) kasvust, vaid ka SKP vähenemisest. Eesti on selles plaanis ilmeka näide. Kuigi Eesti sotsiaalkaitsekulutuste kasv (vt joonis 3.1.4) on võrreldes 2007. aastaga üks suurimaid (sotsiaalkaitsekulutused moodustavad 2011. a ligi 19% SKP-st), jäävad need siiski alla OECD keskmisele (22%). Tabel 3.1.1 näitab, et sotsiaalkulutuste reaalne kasv Eestis jääb keskmiseks, meie sotsiaalkulutuste osakaalu tõus suhtena SKP-sse on tingitud eelkõige SKP langusest. Eestiga sarnane areng iseloomustab ka mõnda teist Ida-Euroopa riiki, nagu Tšehhi ja Sloveenia. Reaalsete kulutuste kasv on aga kiirem Soomes, Rootsis, Poolas ja Slovakkias. Aasia ja Lõuna-Ameerika maad, kus seni on riiklikud heaolukulutused olnud madalad, näitavad kiiret kasvu nii majanduslikus jõukuses kui ka sotsiaalkulutuste reaalmahtudes.

Kulukomponente vaagides (joonis 3.1.5) on Eesti pea kõikide komponentide osas OECD keskmisest maas, v.a pensionidele ja perepoliitikale tehtavad kulutused. Pensionide puhul tuleb mees pidada, et mitmes OECD riigis, mis jäävad keskmisest allapoole (nt USA, Austraalia, Kanada), on erasektori osakaal pensionikindlustuses suur. Eesti mahajäämus kõikide komponentide osas on eriti suur võrdluses Põhjamaadega, samas kui teiste st üleminekuriikidest ja väljaspool Euroopat paiknevatest heaoluriikidest me väga ei erine.

Tulevikku vaadates on Eesti positsioon enamikust vana Euroopa ja joonisel 3.1.5 toodud taustariikidest erinev. Enamik riike vananeb sõna otseses mõttes kiiresti (eakate enam kui 50% kasv lähima 10 aasta

Joonis 3.1.5

Sotsiaalkaitsekulutused valdkondade ja taustariikide lõikes 2009 (% SKP-st)

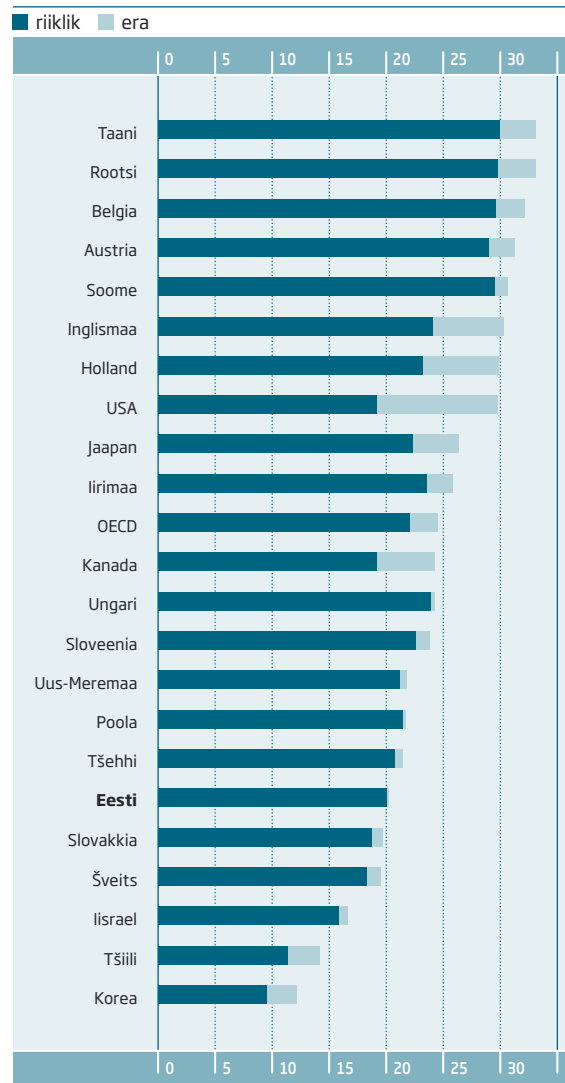
Allikas: OECD, SOCX andmebaas

jooksul), Eestis on vanurite osakaal rahvastikus küll kasvamas, aga see toimub tunduvalt aeglasemalt (10% kasv) (OECD 2012). Selline demograafiline areng mõjutab mitte ainult pensioni-, vaid suurel määral ka tervishoiukulutusi. Rahvastiku vananemise mõjude pehmendamiseks on Eestis juba aastaid püütud suurendada inimeste omaosalust sotsiaalkaitse finantseerimisel. Joonis 3.1.6 näitab Eesti sellesuunalist ebaõnnestumist – joonisel pole isegi näha seda väikest osa (0,02% SKP-st), mille Eestis moodustavad erasektori kaudu tehtavad sotsiaalkaitsekulutused.

Sotsiaalkaitse kogukulutused (era- ja riiklike kulutuste summa) ühtlustavad mõnevõrra taustariikide erinevusi, kuid halvendavad nii Eesti kui ka teiste postkommunistlike riikide positsiooni riikide võrdluses. Kuigi sotsiaalkaitse erakulutuste nappusel on postkommunistlikes riikides ajalooline põhjendus, on Eestis nende osakaal SKP-s kõige väiksem (erakulutused moodustavad Eestis 0,02%, Poolas 0,04%, Ungaris 0,2%, Slovakkias 0,9% ja Sloveenias 1,2% SKP-st). Illustratsioonina on joonisele lisatud mõned nn liberaalsed või angloameerikaliku sotsiaalse heaolupakkumise traditsiooniga riigid, et näidata nende erinevust mandri-Euroopa mudelist. Jaapanis, Kanadas, Suurbritannias ja eriti USA-s moodustavad erasektori kulutused suure osa sotsiaalkaitse kogukulutustest (vastavalt 4%, 5%, 6% ja 11% SKP-st). Kuigi erakulutused Eestis ja anglo-ameerika maades on väga erinevad, sarnaneb Eesti nendega selle poolest, et riiklike sotsiaalkulutuste tase jääb alla 20% SKP-st. See tõdemus nõuab mõningast heaoluriigi kontseptsiooni

Joonis 3.1.6

Sotsiaalkaitse kogukulutused, riikide võrdlus 2009 (% SKP-st)

Allikas: OECD, SOCX andmebaas

tutvustamist, et jõuda arusaamisele, mis suunas Eesti võiks edasi liikuda. Kuigi avalik poliitika on viimasel kümnendil olnud suunatud sotsiaalsete erakulutuste osakaalu suurendamisele, ei saa täna veel üheselt öelda, et valitud oleks anglo-ameerika tüüpi sotsiaalmudel.

3.1.3

Heaoluriigi tüübid ja nende arengusuunad

Heaoluriigi fundamentaalseks dilemmaks on turu ja riigi vahetõke. Just turgude toimimisse sekkumise määr ja viis määratleb heaoluriigi tüübi. Arvamusele, et riik peaks teatud valdkondades turgusid asendama, ei ole ühest teoreetilist põhjendust. Üks võimalik selgitus on sotsiaalsed lõksud ehk olukorrad, kus inimeste enda heaolu suurendav tegutsemine ei vii teisi ühiskonnaliikmeid ega ka seda indiviidi ennast parima võimaliku tulemuseni. Sellise lähenemise puhul räägitakse tavaliselt nn turuhälvetest. Need hälbed on seotud kas infor-

matsiooniprobleemidega (näiteks inimesed alahindavad töötuks jäämise tõenäosust), välismõjudega (näiteks laste kui tulevaste maksumaksjate sotsiaalsesse- ja inimkapitali tehtud investeeringutest võidavad ka lastetud) või nn tasuta sõitja probleemidega, kus üksikisikutel puuduvad ajendid panustada avalike hüviste pakkumisse. Kuna indiviidide tehtud otsused ei arvesta üldjuhul ühiskondliku heaoluga, on negatiivsete välismõjude puhul erakulutused liiga väikesed. Siit tekibki argument riigi sekkumise õigustamiseks, ent see ei tähenda veel, et riik suudaks toimida nendes valdkondades majanduslikult paremini kui turud.

Seega on riigi sekkumine selgitatav sotsiaalsete argumentidega või nn ühiskondliku kokkuleppega, millega määratakse need põhimõtted, millest ühiskonnakorralduse ülesehitusel lähtutakse. Need võivad olla ralglikud arusaamad, mis väljenduvad ühiskonnaliikmete soovis elada ühiskonnas, kus lähtutakse ebaõigluse minimeerimise põhimõttest. Rawlsi järgi (Rawls 1971) eelistaksid, inimesed elada sellises ühiskonnas, kus eelkõige peetakse silmas halvimas positsioonis oleva ehk vähemkindlustatud ühiskonnaliikme huvisid. Samuti võib olla eelistatud nn kadedusevaba ühiskonnakord (Dworkin 2000), millel me eespool põgusalt peatusime. Mõlemal juhul on riigi tegevus õigustatud mitte ainult turgudele toe pakkujana (omandiõiguse kaitse, võimu teostamine, turuhälvete korrigeerimine), vaid ka õigluse tagamisel vastavalt ühiskondlikule kokkuleppele. Muidugi on selline ühiskondlik kokkuleppe vaid ideaal, mida tegelikkuses modifitseerivad erinevate gruppide ja sotsiaalsete klasside huvid.

Üldiselt ollakse üksmeelel, et heaoluriik edendab võrdsust, kuid majanduskasvu ja jõukuse suhtes selline üksmeel puudub. Probleemiks on eelkõige see, milliste parameetrite või kriteeriumitega heaoluriiki mõõta. Alates Esping-Anderseni teedrajavast tüpoloogias (Esping-Andersen 1990) on võetud kasutusele kolmene jaotus – liberaalne, konservatiivne ja sotsiaaldemokraatlik heaoluriik.

Tabel 3.1.2

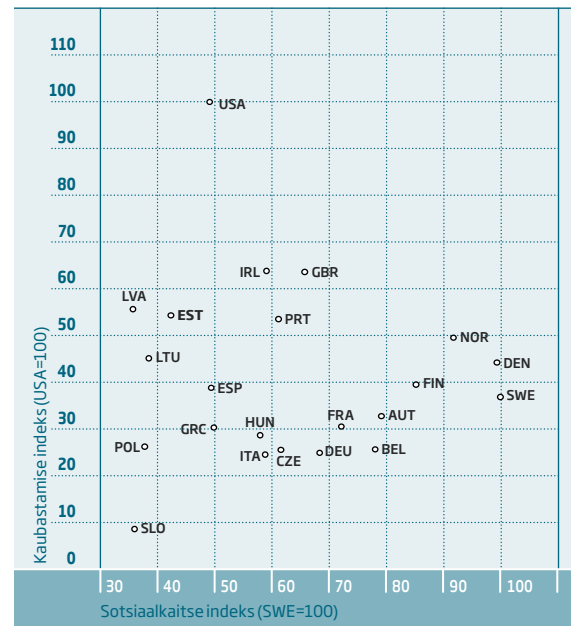
Heaoluriikide klassifikatsioon

	Liberaalne	Konservatiivne	Sotsiaaldemokraatlik
Kaubastamine	kõrge	keskmine	madal
Kihistumine	duaalne: turgude toetamisele suunatud poliitikad	kõrge: staatusest lähtuvad erinevad võimalused	madal: võrdsusele suunatud poliitikad
Näidisiigid	USA, Suurbritannia, Uus-Meremaa, Iirimaa	Saksamaa, Šveits, Prantsusmaa, Austria	Rootsi, Soome, Norra

Allikas: Autorite konstrueeritud tabel Esping-Andersen 1990 järgi

Joonis 3.1.7

Esping-Anderseni tüpoloogia ja postkommunistlikud riigid

Märkused: kasutatud on kahte esimest peakomponenti, millega on läbi kaalutud 16 erinevat näitajat, mis iseloomustavad heaoluriike. Kasutatud on finantskriisi eelseid andmeid ehk perioodi 2000–2008, kokku 22 riiki.

Allikas: Pöder ja Kerem 2011.

Sellises määratluses võib riiki pidada seda enam heaoluriigiks, mida tõhusamalt suudetakse inimesi tööturu riskidest vabastada ehk *lahti kaubastada* ning vähendada ühiskonna sotsiaalset kihistumist. Viimase all peetakse siin silmas seda, kas kõrge sotsiaalmajandusliku staatusega peredel on võimalik riiklikust sotsiaalkaitse süsteemist väljuda ja osta endale turvalisust erasektorilt. Suurimat tähelepanu pööratakse heaoluriikides just turupõhiste riskide maandamisele (lahtikaubastamisele) ja turuhälvete korrigeerimisele avalikkuse hüvanguks rakendatavate riiklike korraldusmeetmete, nn avalike poliitikate abil, mis – nagu ka valdkondlikud reformid – peaksid lähtuma pikaajalisest terviknähemusest vastavalt heaoluriigi tüübile. Viimasel ajal on täheldatud, et Esping-Anderseni määratletud kolm riigitüüpi segunevad (van Vliet 2010; Castles 2004). Algses heaoluriikide klassifikatsioonis puudus tüpoloogia nii Vahemeremaade kui postkommunistlike riikide jaoks, kuna Esping-Anderseni arvates peaksid viimased oma heaoluriigi välja kujundama lähtuvalt tema loodud klassifikatsiooni kolmest alternatiivist (Esping-Andersen 1996). Siiski on akadeemilises kirjanduses räägitud ka eraldi Lõuna-Euroopa või Vahemere heaoluriigi-tüübist ja koostatud alternatiivseid tüpoloogiaid tulenevalt nende riikide ajaloost või geograafiast (Bonoli 1997; Ferrera 1996). Levinud on ka seisukoht, et nende üleminekuriikide jaoks, mis pole konvergeerunud ühe või teise tüübiga, tuleks luua eraldi tüüp. Seda arusaama on kinnitanud Ferge (2011), Pöder ja Kerem (2011), Draxler ja van Vliet (2010) ning Fenger (2005). Samal ajal näitavad Aidukaite (2006) ja Rys (2001), et

postkommunistlike riikide erinevused on liiga suured selleks, et omaette tüüpi kontseptualiseerida.

Joonis 3.1.7 näitab, et sarnaselt alge tüpoloogiaga on võimalik mõõta heaoluriikide vahelisi erinevusi kahel skaalal – läbi kaubastamise (ehk kui sõltuvad on inimesed tööjõuturult tulevatest riskidest) ja läbi sotsiaalkaitse indeksi (ehk millisel määral on inivididid kaitstud tururiskide vastu). Sotsiaalkaitse indeksi poolest on Põhjamaad jällegi esirinnas, kusjuures inimesed on seal tööturu riskidele enam avatud kui näiteks konservatiivset tüüpi riikides ning isegi enam kui mõnes Kesk-Euroopa postkommunistlikus riigis. Eesti asetub selles võrdluses koos Läti ja Leeduga spetsiifilisel positsioonil, olles äärmuslikult madala sotsiaalkaitse indeksiga ning sarnanedes tööjõuturuga seotud riskide poolest selliste Euroopa liberaalsete heaoluriikidega nagu Iirimaa ja Suurbritannia. Ühtlasi viitab teoreetiline kirjandus, et postkommunistlike riikide puhul ei ole täidetud need ajaloolised algtingimused, mis võimaldasid heaoluriikide tekke – solidaarsus, ühiskondlik dialoog ja püüdlus enama võrdsuse poole (Hermann and Hofbauer 2007; Juhasz 2006).

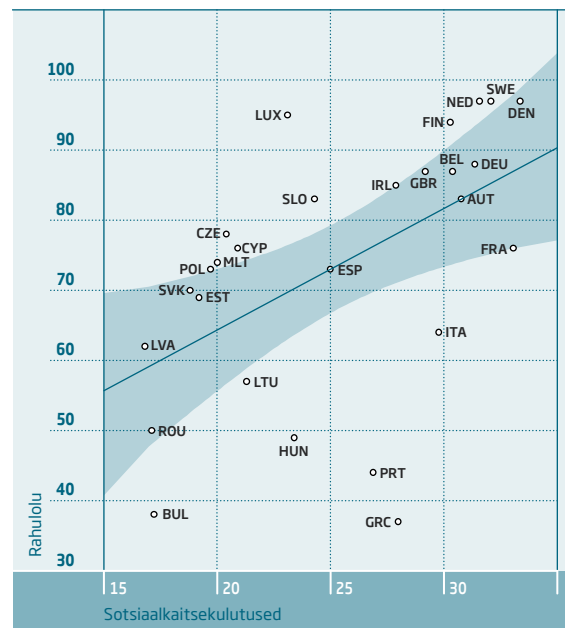
Joonis 3.1.8 näitab positiivset seost inimeste subjektiivse heaolu (rahulolu) ja sotsiaalkaitse kogukulutuste vahel, vastav korrelatsioonikoefitsient on 0,53. Statistiline olulisus sellel näitajal aga puudub, pigem selgitavad rahulolu ikkagi rikkus ja sissetulekute võrdne jaotus. Eesti positsioon rahulolu ja sotsiaalkaitsekulutuste seose osas on sarnane enamiku uute EL-i liikmesriikidega, mida iseloomustab Lääne-Euroopast madalam sotsiaalkulutuste ja rahulolu tase. Samas on hästi edenenud inimeste rahulolu Kesk- ja Ida-Euroopa riikides, hoolimata suhteliselt madalatest sotsiaalkaitsekulutustest. Vastavat näitu keskmisest kõrgemal (regressioonijoonest ülalpool) võib põhjustada nende maade senine edukas hakkamasaamine ja optimism tuleviku suhtes.

Eelnevast tuleneb, et heaoluriigi olulisus heaolu kujundamisel ei sõltu üksnes sellest, kui heldelt riik rahastab sotsiaalkaitset. Esiteks peaks nn ühiskondliku kokkuleppe saavutamata heaoluriigi põhiparameetrite ehk tüübi suhtes ja siis riiklike sotsiaalkaitsekulutuste jaotuses lähtuma võrdsete võimaluste pakkumise põhimõttest. Mõnikord kostab väiteid, et heaoluriik muudab oma liigse hoolitsusega inimese abituks. Sellele hüpoteesile on keeruline kinnitust otsida, kuid saab uurida, kuidas mõjutab heaoluriik ühiskonnaliikmete prosotsiaalset käitumist – st vabatahtlikku tegevust, mis panustab teiste inimeste heaolusse aitamise, jagamise ja toetamise näol. Selle mõõtmiseks kasutame indeksit, mille koostamisel on kasutatud jaatavate vastuste osakaalu Gallup World Polli (2010) kolmes küsimuses: „Kas olete vabatahtlikuna panustanud oma aega“, „Kas olete annetanud raha“, „Kas olete aidanud võõrast inimest“. **Joonis 3.1.9** näitab, kuidas seostub prosotsiaalne käitumine heaoluriigi ulatusega, s.o sotsiaalkaitse indeksi ja lahtikaubastamise indeksi keskmise väärtusega. Seega kaardistab heaoluriigi indeks joonisel nii sotsiaalset turvalisust kui lahtikaubastatust.

Hüpoteesi kohaselt on prosotsiaalset käitumist seda vähem, mida rohkem riik sotsiaalkaitsele panustab. Sellist hüpoteesi nimetatakse ka väljatõrjumise hüpoteesiks, millega eeldatakse, et heaoluriik tõrjub

Joonis 3.1.8

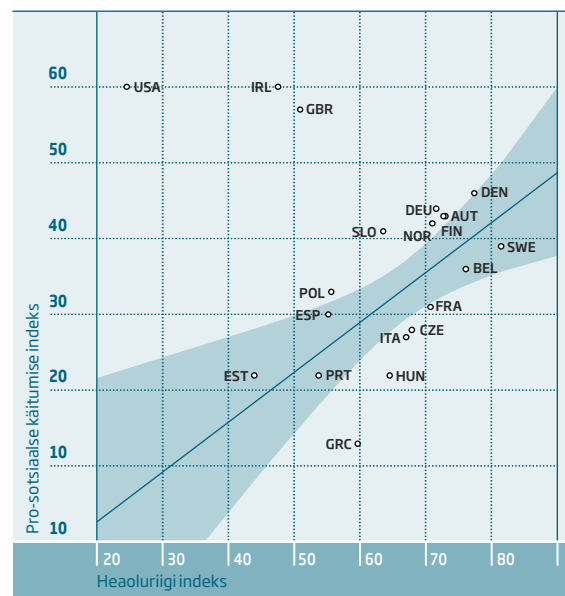
Sotsiaalkaitsekulutused (% SKP-st) ja rahulolu (% eluga rahulolevatest elanikest)

Allikad: Eurostat (2011) ja Eurobaromeeter 76 (2011), autorite arvutused

Joonis 3.1.9

Seos heaoluriigi ulatuse ja prosotsiaalse käitumise vahel

Allikas: Pöder ja Kerem (2011) ja OECD (2011)

sotsiaalse kapitali välja. Van Oorshot ja Arts (2005) leiavad, et väljatõrjumise hüpoteesi ei leia kinnitust. Ka meie arvates puudub vähemalt 18 Euroopa riigi võrdluses (vt **joonis 3.1.9**) otsene seos heaoluriigi dimensiooni ja prosotsiaalse aktiivsuse vahel. OECD raport (OECD 2011) väidab, et liberaalsetes anglo-ameerika riikides (USA, Iirimaa, Suurbritannia) võib täheldada teistest kõrgemat prosotsiaalset aktiivsust, mida kajastab ka **joonis 3.1.9**. Teisisõnu, riigid jaotuvad kahte gruppi

– täiesti liberaalsete ja prosotsiaalsete riikide kõrval eksisteerivad ka sellised, kus heaoluriigi külluslikkuse ja prosotsiaalse käitumise vahel on positiivne seos: mida ulatuslikum on riigi pakutav sotsiaalturv, seda levinum on ka vabatahtlik tegevus. Eesti on üks madalaima prosotsiaalse käitumisega riike ning õhuke heaoluriik. See olukord viitab teelahkmel olemisele. Tänapäev riiklik sekkumine ei ole Eestis nii napp, et paneks inimesi koostööaltilt alternatiive otsima, aga samas ka mitte nii suur, et kindlustunne võimaldaks enamat prosotsiaalset käitumist.

3.1.4 Kokkuvõtteks

Meie eesmärk oli tutvustada heaolu subjektiivsete ja riigipõhiste näitajate seoseid erinevate majandusnäitajate ja heaoluriigi parameetritega. Kuigi kasutasime oma analüüsis pigem korrelatiivseid kui kausaalseid seoseid, leidsime, et riigi arengut iseloomustavad majandusnäitajad – kõrge SKP, madal töötus ja madal Gini koefitsient – suurendavad inimeste rahulolu. Nendest on olulisim just Gini koefitsient, mis viib mõisted *subjektiivne heaolu* ja *heaolutunne* turuheaduse kontekstist pigem võrdsuse ja võrdsuste võimaluste temaatikasse. Suurimaks väljakutseks heaolu suurendamisel on

sissetulekutevahelise lõhe vähendamine ilma majanduskasvu oluliselt pidurdamata.

Kas riigi suurem panustamine sotsiaalsfääri viiks subjektiivse heaolu kasvuni, ei ole kuigi selge. Kuna sotsiaalkaitsekulutused on enamasti endogeensed (rikkad riigid saavad kulutada enam), siis on keeruline pääseda nõiaringist, kus vaesus viib madalate sotsiaalkaitsekulutusteni ja see omakorda vaesuseeni. Seni on loodetud leida lahendust majanduskasvu abil ja kardetud, et hellem heaoluriigi mudel võib majanduskasvu pidurdada. Eesti reaalsed sotsiaalkaitse kogukulutused on küll kriisjärgselt kasvanud, kuid lõhe Põhjamaade ja meie vahel hoopis suureneb. Küsimus, kas suurendada riigi või pigem inimeste endi panuseid sotsiaalkaitseks, on Eestis jätkuvalt vastuseta. Meie arvates aitaks nõiaringi lahti murda selgem positsioon tuleviku suhtes ehk kokkulepe selles, millist heaoluriigi mudelit Eestis järgida tahetakse. Ühiskondlik kokkulepe on sellel suunal vajalik. Kui otsustatakse eesmärgiks võtta Põhjamaade mudel, siis on paratamatu riigi osakaalu suurenemine ja vastava finantseerimise läbimõtlemine. Kui eesmärgiks on anglo-ameerikalik nägemus, siis pole probleemiks ainult ajendite tekitamine erapanuste suunamiseks sotsiaalkaitseks või teenuste eest raha küsimine, vaid ka see, kuidas kompeerida selline turukeskne valik tänastele ebasoodsas olukorras olijatele. ○

Viidatud allikad

1. AIDUKAITE, J. (2006). The Formation of Social Insurance Institutions of the Baltic States in the Post-Socialist Era. *Journal of European Social Policy*, 16 (3), 259–270.
2. BONOLI, G. (1997). Classifying Welfare States: a Two Dimensional Approach. *Journal of Social Policy*, 26 (3), 351–372.
3. CASTLES, F.G. (2004). The future of the welfare states: Crisis myths and crisis realities. Oxford: Oxford University Press
4. DEATON, A. (2008). Income, Health, and Well-Being around the World: Evidence from the Gallup World Poll. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 22, 53–72.
5. DI TELLA, R.; MACCULLOCH, R. J.; OSWALD, A.J. (2001). The Macroeconomics of Happiness. *Warwick Economic Research Papers*, 615.
6. DWORKIN, R.M. (2000). *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
7. DRAXLER, J. AND O. VAN VLIET. (2010). European Social Model: No Convergence from the East. *Journal of European Integration*, 32, 115–35.
8. EASTERLIN, R. (1974). Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. Teoses P. David and M. Reder (Eds), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramovitz*, Academic Press: New York and London
9. ESPING-ANDERSEN, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
10. ESPING-ANDERSEN, G. (1996). After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy. Teoses Esping Andersen, G. (Ed.). *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*, London: Sage.
11. FENGER, M. (2005). Welfare Regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating Post Communist Countries in a Welfare Regime Typology, NIG Annual Work Conference.
12. FERGE, Z. (2001). Welfare and 'ill-fare' Systems in Central-Eastern Europe. Teoses Sykes, B.; B. Palier and M. Prior (Eds.), *Globalization and European Welfare States: Challenges and Change*, Basingstoke: Palgrave.
13. FERRER-I-CARBONELL, A. (2002). Subjective Questions to Measure Welfare and Well-being. – Tinbergen Institute Discussion Paper. <http://www.tinbergen.nl/discussionpapers/02020.pdf>
14. FERRERA, M. (1996). The 'Southern' Model of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6 (1), 17–37
15. FERRERA, M. (2007). The European Welfare State. Golden achievements, silver prospects. URGE Working Paper, 4
16. GRAHAM, C. (2010). Happiness Measures as a Guide to Development Policy? Promise and Potential Pitfalls. Bank-Fund ABCDE Conference, Panel on Measuring Welfare (GDP)/Happiness. Stockholm, Sweden, June.
17. HELIWEILL, J.; LAYARD, R. SACHS, J. (2012). World Happiness Report. Earth Institute. CIFAR, 2012. <http://earth.columbia.edu/sitefiles/file/Sachs%20Writing/2012/World%20Happiness%20Report.pdf>
18. HERMANN, C; AND I. HOFBAUER. (2007). The European Social Model: Between Competitive Modernisation and Neoliberal Resistance. Capital and Class: Conference Socialist Economist
19. JUHASZ, G. (2006). Exporting or Pulling Down? The European Social Model and Eastern Enlargement of the EU. *European Journal of Social Quality*, 6 (1), 82–108.
20. OECD (2012). Social Spending after the Crisis, Social Expenditure (SOCX) Data Update 2012. www.oecd.org/els/social/expenditure.
21. OECD (2011). Pro- and anti-social behaviour, in *Society at Glance 2011: Social Indicators*, OECD Publishing
22. PÖDER, K; KEREM, K. (2011). Social Model' in a European Comparison; Convergence or Divergence. *Eastern European Economics*, 49 (05), 55–74.
23. RAWLS, J. A. (1971). *Theory of Justice*, Harvard University Press.
24. RYS, V. (2001) Transition Countries of Central Europe Entering the European Union: Some Social Protection Issues. *International Social Security Review*, 54 (2–3), 177–189.
25. STEVENSON, B; WOLFERS, J. (2008). Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing The Easterlin Paradox. NBER Working Papers 14282, National Bureau of Economic Research, Inc.
26. VAN OORSCHOT, V; ARTS, W. (2005). The Social Capital of European Welfare States: The Crowding Out Hypothesis Revisited. *Journal of European Social Policy*, 15, 5–26.
27. VAN VLIET, O. (2010). Divergence within Convergence: Europeanisation of Social and Labour Market Policies. *Journal of European Integration*, 32(3), 269–290.

3.2

Sissetulekute ebavõrdsus

Triin Roosalu

Ühiskonnas valitseval ebavõrdsusel on just sedavõrd palju dimensioone, kuivõrd on võimalik eristada väärtuslikke või vähem väärtustatud ressursse. Põhimõtteliselt saab iga sellise ressursi osas ka määratleda, kellel on seda rohkem ja kellel vähem ning nende erinevuste alusel hinnata, kas tegemist on suure või väiksema ebavõrdsusega. See, kui oluline mingi ebavõrdsus parajasti on, seostub ühiskonnas valitsevate väärtushinnangutega. Kui piisavalt paljud usuvad, et mingi ressurss on tähtis, siis kujuneb selle ressursi evimine oluliseks.

Enamasti pööratakse tähelepanu just majanduslikule ebavõrdsusele ja selle eri dimensioonidele. Ühelt poolt on majanduslik ebavõrdsus raha-ajastul üsna hõlpsasti mõeldav. Teisalt peegeldab see raha olulisust kaasajal – raha on see ressurss, mida saab vahetada muude ressursside vastu, ostes nt haridust või tervishoiuteenust. Uuringutes on korduvalt näidatud, et vähesed majanduslikud võimalused seostuvad madalama harituse, vähesema sotsiaalse aktiivsuse, kehvema tervise ja nõrgema sotsiaalse sidususega. Selles peatükis keskendume majandusliku ebavõrdsuse eri tahkudele, kõrvutades riike vastavalt nende sisemisele ebavõrdsusele.

3.2.1

Ebavõrdsuse olulisus

Ebavõrdsuse teemadel on pidevalt peetud diskussiooni, keskendudes sellele, kuipalju ebavõrdsust on sobilik. Osa majandusteadlasi väidab, et just ebavõrdsus on ühiskonna liikumapanev jõud, luues võimaluse näiteks innovatsiooni ja ajapikku üldise jõukuse tõusuks. Teine osa aga leiab, et ühiskond ei saa endale suurt ebavõrdsust lubada, sest selle hinnaks on veel suurem ebavõrdsus, eriti juhul, kui jõukus koguneb väikese kildkonna kätte. Viimase suuna esindajate seas on ka Nobeli majanduspreemia laureaat, Columbia ülikooli professor Joseph Stiglitz. Ta on järjepidevalt juhtinud tähelepanu sellele, et SKP ei ole adekvaatne ühiskondliku edu mõõdupuu ning ta on toonud välja empiirilist ja teoreetilist tõendusmaterjali majandusliku ebavõrdsuse problemaatilise kohta. Raamatus „The Price of Inequality” (Stiglitz 2011) näitab ta, kuidas ebavõrdsus on Ameerika Ühendriikides kasvanud, kuid sellega ei ole kaasnenud suurem ettevõtlikkus, vaid pigem sissetulekute koondumine, mis on omakorda viinud varasemast suurema ebavõrdsuseni ka teistes, majandusevälistes valdkondades. Stiglitz argumente on Eesti lugejale tutvustanud Gustav Kalm (2012), asetades need argumendid ka Eesti konteksti.

Majanduslikku liberalismi, regulatsioonide järjekindlat kaotamist ning ametiühinguisse kuulumise langust süüdistati majandusliku ebavõrdsuse põhjustamises juba majanduskriisi eelnenud ajal ja siin ei olnud Stiglitz ainus. Võrreldes angloameerika neoliberaalseid poliitika

mandri-Euroopaga, kus ametiühingute roll on jäänud suhteliselt tugevaks, selgus (Schmitt ja Zipperer 2006), et just USA mudelile on iseloomulik suur osa sotsiaalselt sidumata elanikkonda ning sellega kaasnes suur ebavõrdsus sissetulekuis, kõrge suhteline ja absoluutne vaesusmäär, madalad ja ebaühtlased haridustulemused, kehv tervis, kuritegevuse ja karistatuse suur osakaal. Samal ajal ei toeta USA paindlik tööpoliitika ka elanikkonna sotsiaalset mobiilsust, mis jääb Euroopa riikidele alla.

Lisaks majandusteadlastele on ka sotsioloogid ebavõrdsuse ja kihistumise uurimisega pidevalt tegelnud, leides tõendeid sellest, kuidas sotsiaalne ebavõrdsus ühiskondi ja sotsiaalset sidusust kahjustab. De Werfhorst ja Salverda (2012) näitasid, et väiksema ebavõrdsusega riikide elanikud pooldavad demokraatiat teistest enam; ebavõrdsus vähendab madalama haridusega inimeste valimisaktiivsust ja toob seega kaasa ebavõrdse poliitilise osaluse (Scervini ja Segatti 2012); suurema ebavõrdsusega maades on inimesed üldse vähem altid võtma midagi ette oma kaasmaalaste elutingimuste parandamiseks (Paškov ja Dewilde 2012). Seega võib väita, et materiaalne ebavõrdsus võimendab indiviidide ja leibkondade materiaalsete ning vaimsete ressursside erinevusi (Werfhorst ja Salverda 2012).

ÜRO majandusarengu aruandes (United Nations 2012) eristatakse majanduslikust ebavõrdsusest rääkides järgmisi aspekte: kui suurt osa mängivad tööjõukulud ja sissetulekud riigi kogutoodangu suhtes (sh võrreldes nt kapitalituludega); kui suure osa moodustavad kõige suuremad sissetulekud (suurima sissetulekuga palgasaajad) kogu sissetulekute hulgast; kuidas on tulud jaotunud inimeste vahel, sh kui paljude sissetulekud jäävad vaesuspiirist allapoole. Peale nende, otseselt sissetulekute ebavõrdsust kirjeldavate näitajate pööratakse tähelepanu jõukusele ja varanduslikule ebavõrdsusele. Seejuures käsitletakse ebavõrdsust maa ja kapitali omamisel ning juurdepääsul haridusele, mis võimaldaks teenida suuremat sissetulekut. Samuti tuuakse eraldi välja soolise ebavõrdsuse mõõde, mis näitab, kuidas välised, indiviidist sõltumatud asjaolud mõjutavad tema sissetulekute teenimise võimalusi. Seega võiks sotsiaalse õigluse käsitluste mõttes eristada ühelt poolt nn juurdepääsu ebavõrdsust ehk seda, kas inimestel on sarnased või erinevad võimalused sissetuleku teenimiseks, ja teisalt tulemuse ebavõrdsust, mis väljendub reaalses sissetulekute erinevustes (Plotnik 2008).

Varandusliku ja haridusliku ebavõrdsuse aspektid leiavad käsitlemist käesoleva aruande teistes osades, siinse peatüki fookuses on sissetulekute ebavõrdsus, palgavaesus ja sooline palgalõhe.

Peamisteks allikateks on rahvusvaheliste organisatsioonide, eelkõige Majanduskoostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD), Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni

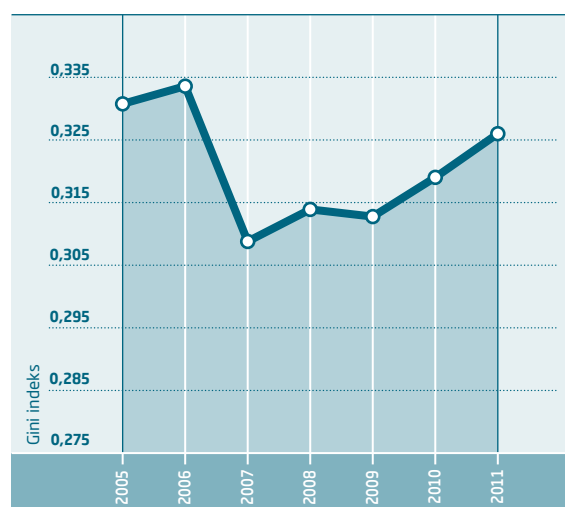
(ÜRO) ja Eurostati kogutud statistilised andmed. Nende kõrval kasutatakse rahvusvahelise konsortsiumi International Social Survey Programme (ISSP) korraldatud elanikkonna arvamusuuringu „Sotsiaalne ebavõrdsus” (*Social Inequality*) andmeid (ISSP Research Group 2013). See ühtset metoodikat järgiv võrdlusuuring tehti 40 riigis üle maailma, nende seas ka Eestis, andmekogumine kestis 2008. aasta sügisest 2012. aasta jaanuarini (valdav osa riike viis uuringu läbi aastail 2009–2010). Igas riigis küsitleti esinduslikku valimit, mis tähendas 900–3300 inimese küsitlemist ühes riigis (enamikus riikides oli umbes 1000 vastajat). Tuleb tähele panna, et metoodika ning andmekogumise põhimõtete hoolikale ühtlustamisele vaatamata võivad küsimused eri sotsiaalsetes kontekstides tähendada vastajate jaoks erinevaid asju. Seetõttu on sedalaadi globaalse ulatusega uuringute puhul eriti oluline püüda tulemusi tõlgendada just konkreetse riigi majanduslikust ja sotsiaalsest keskkonnast lähtuvalt, et riikidevaheliste erinevuste tagamaid paremini mõista.

3.2.2 Sissetulekute erinevus ja inimeste hinnangud sellele

Ühiskondlikku kihistumist ja selle muutumist on uuritud üleminekuriikides (Evans, Kelley, Kolosi 1992; Evans, Kelley 2004; Saar 2010; Saar 2011), milles on leidnud kajastust ebavõrdsuse erinevad aspektid ja nende muutumine ajas. Põhjalik ülevaade sissetulekute erinevusest, alates üleminekuaja algusest, on avaldatud Eesti Inimarengu Aruandes 2009 (Paškov, Kazjulja 2010) ja siinkohal ei ole põhjust esitada kogu aegrida. Meenutagem siiski, et sissetulekute ebavõrdsust näitav Gini koefitsient kasvas aastatel 1989–1995 tasemelt 0,277 tasemele 0,396, jäädes seejärel 10 aasta vältel kõrgeks (0,358) ning langes 2007. aastaks 0,309 punktini. Sissetulekute ebavõrdsus on Eestis jõudsalt kasvanud, kuid majandustõusu lõpus see veidi vähenes. Mis on juhtunud majanduskriisi ajal? Joonisel 3.2.1, kus on nullpunktiks võetud 1989. a

Joonis 3.2.1

Eesti Giniindeks 2005–2011. (telje alguspunkt on lähedal Gini 1989 tasemele 0,277)

Allikas: Eesti Statistikaamet

ebavõrdsuse tase (0,277), on näha, et alates 2007. a on ebavõrdsus taas järsult kasvanud, jõudes 2011. aastaks tasemele 0,326.

Et need arvud muutuksid sisukaks, on otstarbekas vaadata, kui suur on Gini indeksi variatiivsus riikide lõikes. Gini indeksi väärtus jääb vahemikku 0–1, kus 0 on täieliku võrdsusega ühiskond ja 1 absoluutse ebavõrdsusega ühiskond. Euroopa riigid erinevad Gini indeksi võrdluses üksteisest ainult 0,16 punkti ulatuses, mis näitab, et sarnases kultuurilises, sotsiaalses ja poliitilises ruumis võidakse rakendada erinevaid poliitikaid, kuid ebavõrdsuse määras laias laastus erinevust pole. Omavahel sarnanevad ka Costa Rica, Tšiili ja Uruguay, samuti Singapur, Mehhiko ja USA. Nendes Aasia ja Ameerika maades on ebavõrdsus suurem kui Euroopas.

Sissetulekute ebavõrdsust mõeldakse – eristatakse sissetulekut enne ja pärast sotsiaalsiirdeid. Koigepealt mõeldakse koigepealt turupõhiste sissetulekute erinevust, mis tuleneb sellest, kas üldse töötatakse, ning palgavahedest, pere ülalpeetavate arvust jne. Tööturust ja leibkonna iseloomust põhjustatud erinevuste tasandamiseks on enamikul ühiskondadel sotsiaalkaitse süsteem, mis tähendab mh toetuste ja hüvitiste maksmist nõrgematele. Seepärast on otstarbekas mõõta ka sissetulekute erinevust pärast selliseid sotsiaalseid siirdeid, st pärast maksude mahaarvamist ning sotsiaaltoetuste, pensionide jms lisamist. Sellise mõõtmise kohaselt (joonis 3.2.2.) on 2000. aastate lõpus Euroopa riikide hulgas kõige väiksemat sissetulekute ebavõrdsust näitav Gini indeks (0,23) Rootsis; madal on see ka Taanis, Norras, Ungaris ja Slovakkias. Sissetulekud on ebavõrdsemad (Gini väärtus 0,39) Portugalis, Iisraelis, Jaapanis ja Uus-Meremaal. Analüüsitavatest riikidest kõige suuremad sissetulekute vahed on aga Tšiilis, Mehhikos, Costa Ricas, Singapuris ja Uruguays, kus Gini indeksi väärtus on ligi 0,5. Eesti jääb oma sissetulekute ebavõrdsuse poolest Euroopa suurema ebavõrdsusega riikide hulka koos Hispaania, Itaalia, Kreeka, Prantsusmaa, Iirimaa ja Poolaga. Eesti eripäraks, võrreldes teiste Euroopa riikidega, on meie sotsiaalsüsteemi vähenefektiivsus ebavõrdsuse vähendamisel. Eestist veelgi väiksem on sotsiaalkaitse efekt Islandil ja Šveitsis, aga ka Lõuna-Koreas ja Tšiilis. Eestiga sarnane on olukord Jaapanis, USA-s ja Uus-Meremaal.

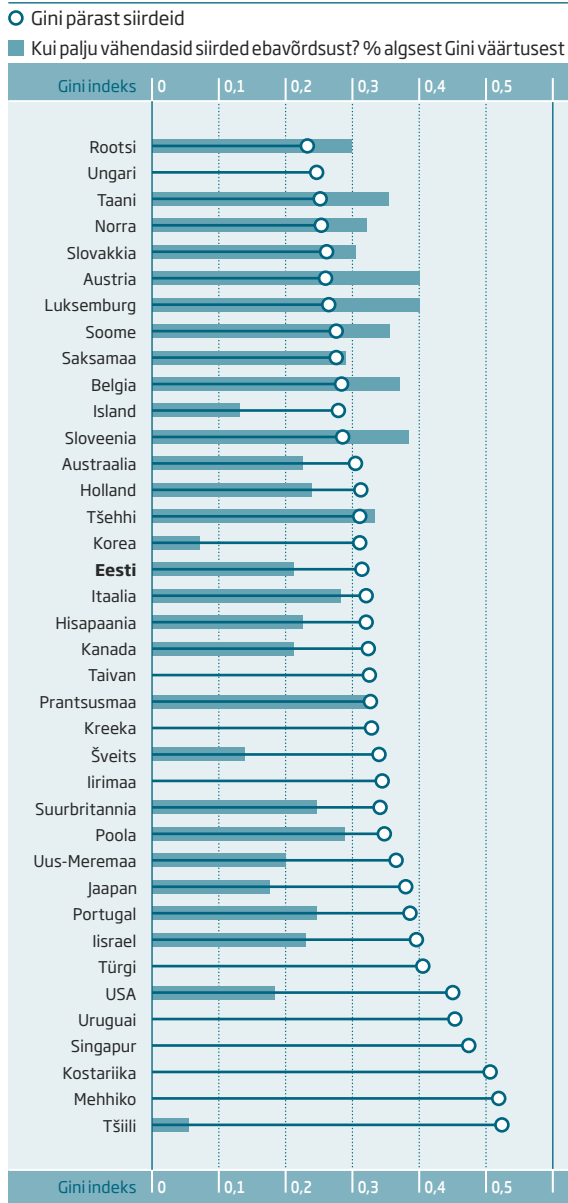
Nende objektiivsete kriteeriumite alusel määratletud ebavõrdsuse kõrval on tähtis ka elanikkonna subjektiivne ebavõrdsuse tunnetus. Erinevad uuringud viitavad ebavõrdsuse ulatuse tõlgendamisel ja seletamisel just subjektiivsete hinnangute ja tunnetuse tähtsusele ning selle olulisust on näidatud ka Eesti kohta (Lindemann 2007; 2011, a, b).

Järgnevalt vaatame, kuidas hindavad reaalselt eksisteerivat ebavõrdsuse taset elanikud ise, toetudes 2009–2010. a 40 riigis korraldatud küsitlusuuringule (ISSP Research Group 2013). Uuringus osalejatelt paluti valikvastuseid väidetele, mille hulgas oli ka selline: „Sissetulekute erinevused [meie riigis] on liiga suured.” Vastajal oli valida nelja vastusevariandi seast:

- 1 – nõustun täielikult;
- 2 – pigem nõustun;
- 3 – ei poolt ega vastu;
- 4 – pigem ei nõustu;
- 5 – üldse ei nõustu.

Joonis 3.2.2

Sissetulekute ebavõrdsus pärast siirdeid (mõõdetuna Gini koefitsiendiga) ja siirete osakaal ebavõrdsuse vähendamisel (kui suure osa algsest ebavõrdsusest tasandasid siirded).

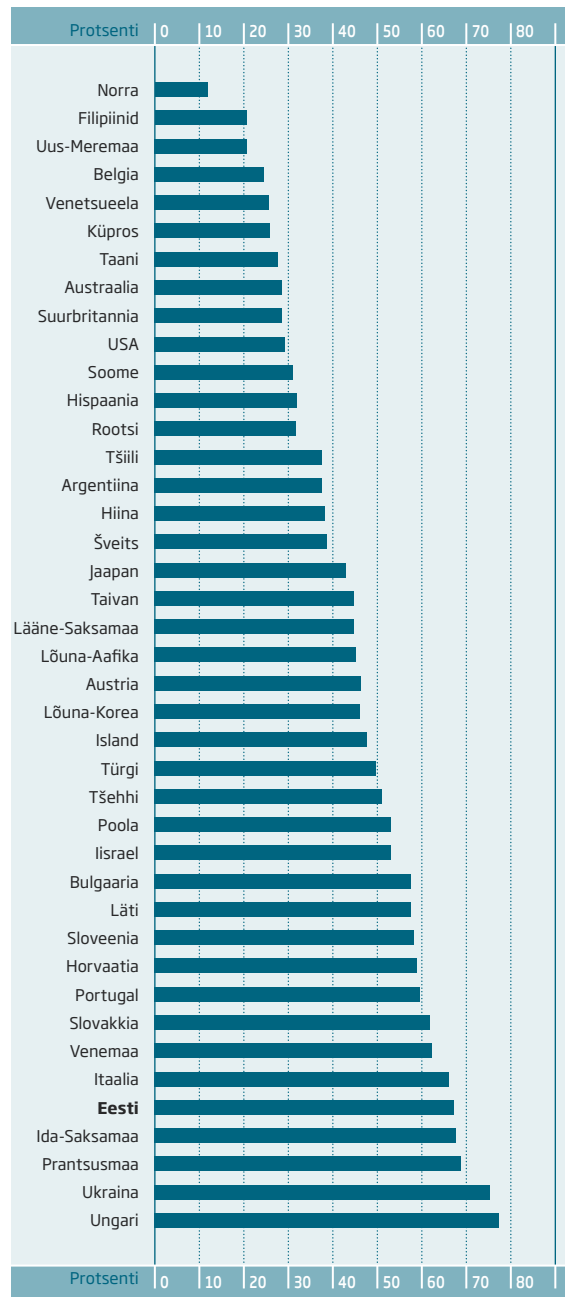
Allikas: CIA Factsheet 2012 (CIA 2012), OECD veebiandmebaas Social Inequality (OECD 2012)

Joonisel 3.2.3 on toodud vaid nende vastajate andmed, kes valisid variandi „nõustun täielikult”. Selgub, et sissetulekute erinevus oma riigis pidas 2010. aastal liiga suureks kaks kolmandikku Eesti elanikest, mis on riikide võrdluses tähelepanuväärselt kõrge näitaja. Postkommunistlikest riikidest on Eestist enam ülikriitilist hoiakut Ungaris ja Ukrainas, aga ka endisel Ida-Saksamaal.

Kindlasti tuleb silmas pidada küsitluse läbiviimise perioodi, mis ühtis üleilmse majanduskriisiga ning mis võis muuta vastajate hinnanguid negatiivsemaks. Siiski, 26 riigis viidi sama uuring läbi ka aastal 1999 ning selle põhjal võib öelda, et majanduskriis ei olnud kõige olulisem hoiakuid kujundav tegur. Nimelt selgub, et mõnedes

Joonis 3.2.3

elanike protsent, kes nõustuvad täielikult väitega, et sissetulekute erinevused on riigis liiga suured.

Allikas: elanikkonna küsitlus ISSP 2009, autori arvutused

riikides olid arvamused kümme aastat varasemaga võrreldes märksa negatiivsemad (nt Bulgaarias, Slovakkias, Tšehhis, Venemaal, aga ka Norras), teistes aga märksa positiivsemad (nt nii Ida- kui Lääne-Saksamaal, Ungaris, Poolas Küprosel, Prantsusmaal). Stabiilsed olid hoiakud Islandil, Rootsis ja Suurbritannias.

Võib oletada, et osaliselt on negatiivse hinnangu taga võimalus võrrelda end teiste riikidega ning võrreldakse just edukamatega. Teisalt paistab, et riikides, kus erinevused sissetulekute vahel on väiksemad, on vähem neid, kes hindavad ebavõrdsust üleliia suureks. Erandiks jäävad siin Uus-Meremaa, USA ja Suurbritannia, kus sissetulekute erinevused on üsna suured, ent vähesed elanikud

peavad neid liiga suurteks. Kõik need kolm maad esindavad liberaalset heaolumudelit, kus rõhutatakse pigem võimaluste kui tulemuste võrdsust ning seepärast võibki avalikkus sallida suuremat ebavõrdsust.

Siinkohal tuleb küsida, kas Eestis on sissetulekute ühtlustumine onud liiga aeglane – vahest just see tekitab ühiskonnas rahulolematuid hoiakuid? **Joonis 3.3.4** pakub üldise pildi ebavõrdsuse muutumise suunast riikide lõikes. Joonisel on esitatud Gini koefitsiendi muutus perioodil 1990. aastate keskpaigast 2000. aastate keskpaigani ning Gini koefitsiendi muutus üleilmse majanduskriisi ajal 2000. aastate teisel poolel. Kasutatud andmed (OECD 2012b) pärinevad erinevate riikide puhul erinevatest aastatest, mistõttu on ka ajaline määralus üldine, eristades kümnendi algust, keskpaika ja lõppu. Seepärast on riigid vaatlushetkel tegelikult veidi erineval kaugusel nii kommunistliku režiimi lõpust kui majanduskriisi(de)st. Ometi näitab see joonis kujukalt seda, et riikide võimekus ebavõrdsust aja jookul vähendada on erinev. Seejuures tasub arvestada, et mida väiksema algse ebavõrdsusega riik oli, seda rohkem on ebavõrdsusel ka kasvamisruumi, ja vastupidi. Enamasti nõuab ebavõrdsuse vähendamine või tasakaalustamine siiski suuri muutusi ühiskonnas, kas siis pikaajalist majanduskasvu või -langust; maksusüsteemi muutust ja sotsiaalsete siirete ümberkorraldusi; tööturu ja majanduse ümberstruktureerimist vms. Seepärast on oluline kaht joonisel toodud perioodi mõtestada iga riigi kontekstis.

3.2.3 Palgavaesus statistikas ja inimeste hinnangutes

Sissetulekute ebavõrdsusest ja vaesusest Eestis pakuvad ülevaate mitmed allikad (Toomse 2007, Kutsar 2010, TAI 2010, Nimmerfeldt 2012) ning sellel siinkohal pikemalt ei peatuta. Keskendume järgnevalt vaesuse erilisele vormile – palgavaesusele. On inimesi, kes teevad sedavõrd madalapalgalist tööd, et nende töötasu ei aita neid välja vaesusest. Neid nimetataksegi palgavaesteks. Kui suur on palgavaeste osakaal riikide lõikes ja kui palju on igas riigis neid, kes tunnevad, et nad saavad palka palju vähem kui väärivad?

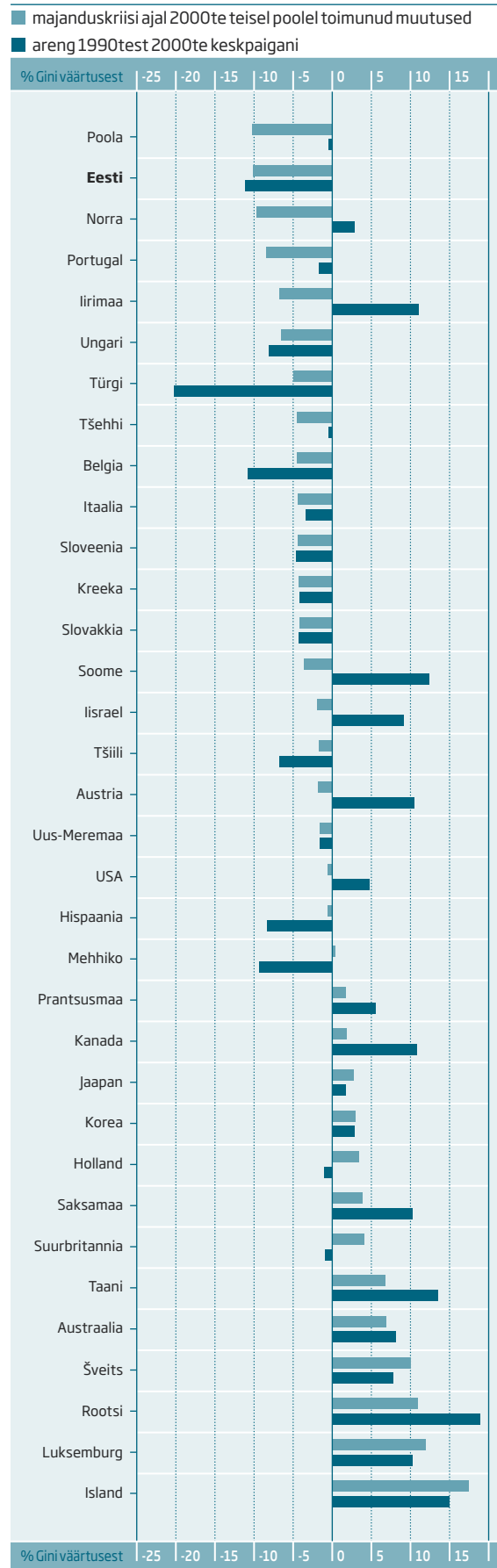
Esimesele poolele küsimusest annab Euroopa riikide osas vastuse üleeuroopaline sissetulekute uuring EU-SILC. Vaesusriski piiriks on seatud 60% riigi mediaansissetulekust, võttes arvesse ka sotsiaalseid siirdeid (pensionid, toetused jms). Tuleb arvestada, et see näitaja ei mõõda jõukust või vaesust, vaid madalat sissetulekut teiste selle riigi elanike sissetulekute suhtes. Tegemist on suhtelise, mitte absoluutse vaesuse mõõdikuga.

Otsides aga vastust küsimuse teisele poolele – kui palju on riigis neid, kes tunnevad, et nende töötasu on ebaõiglaselt väike – pöördume jälle 2009.–2010. aasta küsitlusuuringu andmete juurde (ISSP Research Group 2013). Vastajailt küsiti: „Järgnevalt palun Teil hinnata oma töötasu. Teie hinnangul, kas Te teenite...

- 1 – palju vähem kui väärite;
- 2 – mõnevõrra vähem kui väärite;
- 3 – umbes niipalju kui väärite;
- 4 – mõnevõrra rohkem kui väärite;
- 5 – palju rohkem kui väärite”

Joonis 3.2.4

Gini indeksi muutumine 1990. ja 2000. aastatel

Allikas: OECD andmebaas (OECD 2012 b), autori arvutused.

Mõningane rahulolematust töötasuga ei ole tingimata problemaatiline, seepärast esitame järgmises analüüsis riikide võrdluse ainult selles, kui paljud vastajad hindasid oma teenistust oluliselt väiksemaks kui nad vääraksid.

Joonisel 3.2.5 selgub, et inimesi, keda töötamine vaesusest ei päästa, on riikide lõikes 3–12%. See tähendab üsna suuri erinevusi vaatamata sellele, et mõõtmisel võetakse arvesse iga riigi mediaanpalka, nii et palgavaeste osakaal võiks olla põhimõtteliselt sarnane. Euroopas on palgavaeste osakaal majanduskriisi vältel tõusnud umbes pooltes riikides, mõnes on see jäänud võrdlemisi samale tasemele. Šveitsis, Austrias ja Soomes on palgavaeseid jäänud kriisi ajal aga hoopis vähemaks. Eesti olukorda ilmestab see, et ehkki palgavaeste osakaal on küllaltki suur, ei ole see majanduskriisi vältel praktiliselt muutunud.

Kuigi riigid varieeruvad reaalse palgavaesuse tasemes, on see varieeruvus suhteliselt väike võrreldes erinevustega õiglustundes (**vt joonis 3.2.5**).

Ilmneb, et Eesti kuulub pingereas tagumiste sekka, st Eestis leiab umbes veerand töötajast, et nad väärivad kindlasti suuremat palka. Eestist rohkem esineb sellist arvamust Ungaris, Poolas, Ukrainas ja Venemaal, samuti Tšiilis ja Argentinas. Norra, Taani, Šveitsi, Belgia ja Austria töötajad on teistest märksa harvemini seisukohal, et nad saavad palka vähem kui väärivad. Viimati loetletud riike iseloomustab kõrge töösuhete kultuur, mis muuhulgas tähendab juhtide ja omanike lugupidavat suhtumist töötajate vajadustesse ja ootustesse. Teisalt on suurema rahulolematuse taga ka riigi üldine viletsam elukvaliteet ja palgatase, mis iseloomustab Ida-Euroopat ja Lõuna-Ameerikat. Informatsioon teiste riikide palgatasemete ja töötingimuste kohta liigub ju hõlpsasti ning ka töötajate endi liikumine ei ole komplitseeritud. Siiski väidavad uuringud (Magun 2013), et töötasusüsteemi läbipaistvus ning töötaja panuse vääriline tunnustamine on määravama tähtsusega kui sisemajanduse koguprodukti kasv ja sellega kaasnev palgataseme tõus.

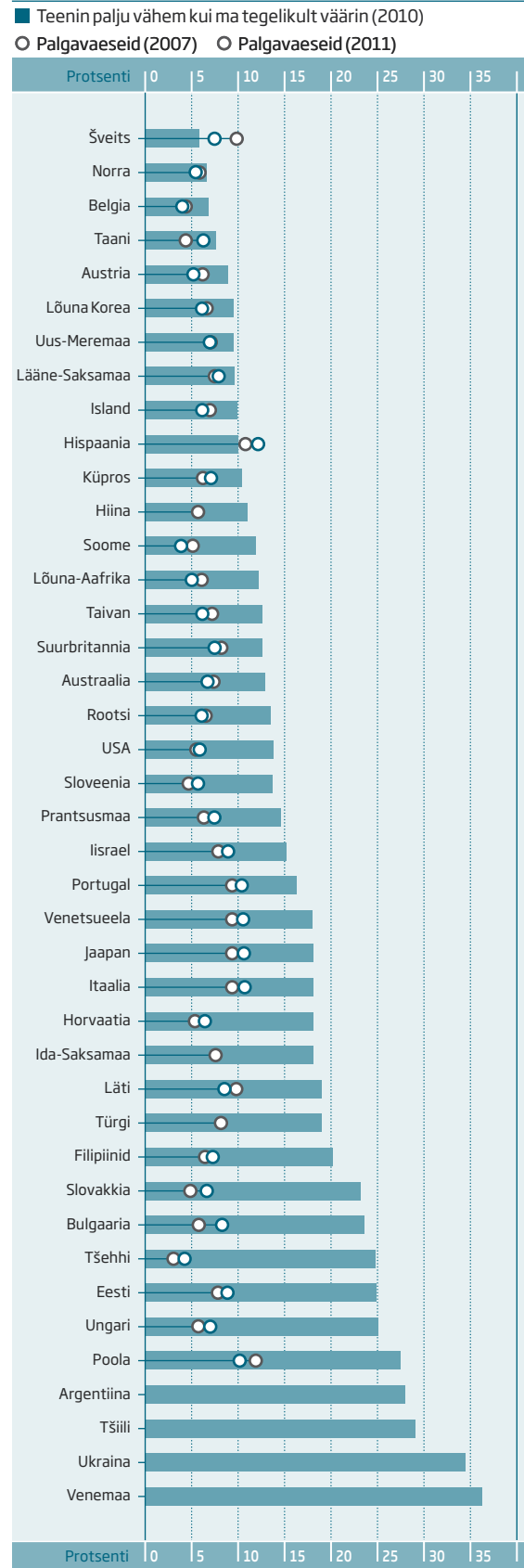
3.2.4 Sooline palgalõhe

Palgavaesusel võib tihti olla nõ naise nägu, sest mitmetes maailma maades on naiste töö madalamalt tasustatud. Sooline palgalõhe on määr, mille võrra naiste töötasu jääb meeste omast keskmiselt väiksemaks. Eesti sooline palgalõhe on Euroopa suurim, Samas ei ole naiste palkade suur mahajäämus sugugi tingimata iseloomulik kõigile postkommunistlikele riikidele. Näiteks Sloveenia ja Poola on Euroopa kõige väiksemate sooliste palgavahedega, kuid Tšehhi ja Slovakkia ses suhtes Eestiga sarnased. Ehkki enamasti käib väiksem sooline palgalõhe käsikäes väiksema Gini indeksiga, pole see sugugi üldine reegel.

Kui Euroopas jääb sooline palgalõhe keskmiselt 8–18% vahemikku, siis OECD riikides on palgalõhe käärid suuremad, ulatudes 10-st 30%-ni. See näitab, et väljaspool Euroopat, paljudes Aasia ja Lõuna-Ameerika riikides on sugudevahelised sissetuleku erinevused suuremad. Kõige suurem palgalõhe osa on Tšiilis, Lõuna-Aafrikas ja Argentinas (Tijdens, Van Klaveren 2012), seevastu Costa Rica paistab silma soolise palgalõhega alla 10%.

Joonis 3.2.5

Riikide pingerida vastavalt sellele, kui suur osa töötajatest leiab, et ta saab palju vähem palka, kui ta väärib ning palgavaeste osakaal Euroopa riikides aastal enne majanduskriisi (2007) ja majanduskriisi ajal (2011).

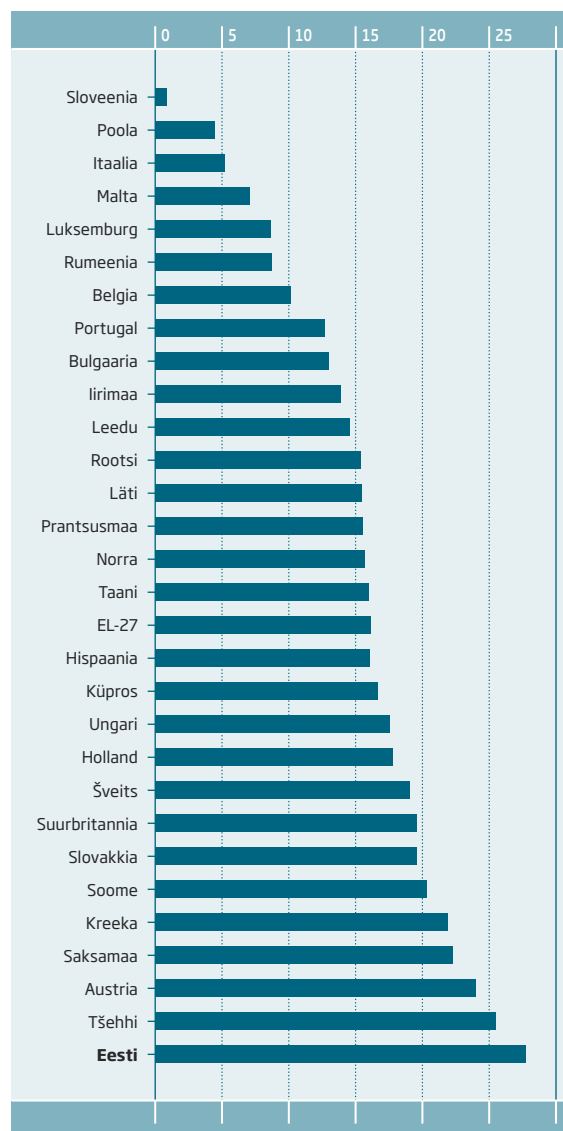
Allikas: ISSP 2009 Social Inequality; Eurostat

Millega naiste madalamat palgataset seletada? Esimene võimalus on kõrvutada palgalõhe näitajaid naiste tööturuaktiivsusega. Mida vähem on tööturul naisi, seda tõenäolisemalt järgib töötava naise karjäär mehelikku trajektoori ning spetsiaalselt naistele mõeldud töökohti või töötingimusi pole loodud. Vastupidi, töötavatel naistel eeldatakse, et nad ongi orienteeritud tööle ja karjäärile ning saavad siis ka nn mehepalga. See reegel võiks seletada väikesi palgavaheid traditsioonilise soorežiimiga riikides, nagu Itaalia, Malta ja Belgia. Neis maades, kus enamik naisi on tööturul, on kujunenud naistele suunatud töökohad ning töö ja pereelu ühendamiseks sobilikud töötingimused. Tihti on need hõivealad iseenesest madalama palgatasemega, mistõttu naiste palgad üldiselt osutuvadki meeste omast madalamaks. See võiks seletada, miks Rootsis, Norras, Taanis ja Prantsusmaal on üsna tähelepanuväärne sooline palgalõhe.

Kui liikuda ühe ametiala raames esinevatele palgaerinevustele, siis tuleb arvestada mitmete teguritega.

Joonis 3.2.6

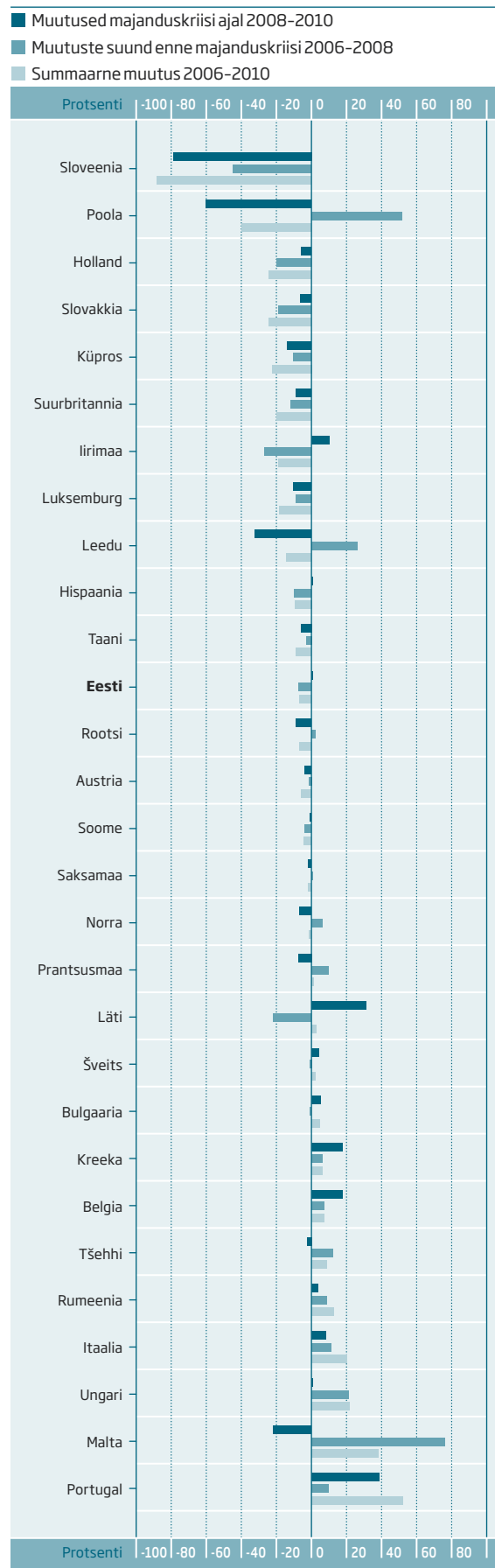
Sooline palgalõhe Euroopa riikides, 2010

Allikas: Eurostat

Joonis 3.2.7

Soolise palgavahe muutus Euroopa riikides 2006–2010

Allikas: Eurostat, autori arvutused

Palga suurust mõjutavad üldjuhul töötaja üldine konkurentsivõime; isikustlik sobivus töökohale, sh (sobiv) ettevalmistus; piisav jõupingutus ning tööle pühendumine. Teisalt aga on olulised töandja poolt konkreetsele tööle ja ametikohale pakutavad töötingimused.

Eestis on soolist palgalõhet põhjalikult uuritud ning ehkki mingi osa palgalõhest on omistatav struktuursetele või individuaalsetele teguritele, jääb suur osa palgalõhest objektiivselt seletamata (Anspal 2010). See annab alust väita, et naiste ebavõrdsus töötasus tuleneb vanamoodsate soorollide valitsemisest ning nende arusaamade põhjal tehtud käitumisvalikutest.

Kuidas on hiljutine majanduskriis soolist palgalõhet mõjutanud? **Joonisel 3.2.7** näeme, et kuigi Eestis pole palgalõhe 2006.–2010. a kasvanud, on vähenemine samuti marginaalne. Sarnast stabiilsust näeme paljudes riikides, mis kinnitab taas, et naiste ja meeste palgaerinevused on paljuskki seotud mittemajanduslike teguritega. Näiteks paistab silma, et riikides, kus sooline palgalõhe on viimasel kümnendil jõudsalt vähenenud, domineerib katoliku usk (Poola, Sloveenia, Iirimaa, Küpros), vaid Portugal on siin vastassuunalise arenguga. Üldiselt on Euroopa riikide arengud soolise ebavõrdsuse vähendamises olnud erisuunalised, mistõttu on üldist trendi raske välja tuua.

3.2.5 Kokkuvõtteks

Gini koefitsiendi järgi on sissetulekute ebavõrdsus Eestis Euroopa keskmisel tasemel ning märgata on ebavõrdsuse mõningast vähenemist. Seevastu elanike antud hinnangutes ebavõrdsusele on Eesti elanikud ühed kriitilisimad. Kaks kolmandikku eestimaalastest peab meil eksisteerivaid tuluerinevusi liiga suurteks.

Ebavõrdsust ilmestab ka palgavaeste osakaal, mis Eestis jääb Euroopa keskmisele tasemele, ning majanduskriis ei ole seda näitajat suurendanud. Samas leiavad väga paljud Eesti inimesed, et nad teenivad märksa vähem kui tegelikult vääriskid. Selle ebavõrdsuse tajumise näitaja poolest on Eesti Euroopas taas üks kriitilisemaid.

Soolise võrdõiguslikkuse osas valitseb Eestis nõsenitundmatu sookord, mida iseloomustab naiste selgelt nõrgem majanduslik positsioon, millega samas kaasneb isegi Skandinaaviamaadega võrreldes edumeelne sooline käitumine teistes valdkondades, sh pere-elus ja hariduses. Euroopa suurimat soolist palgavahet on seetõttu väga keeruline seletada. Lisaks selle vastuolu mõistmisele tuleks aga tõsiselt otsida, milliseid võimalusi on ühiskonnal soolise ebavõrdsuse vähendamiseks olukorras, kus otseseid analooge eeskujuks tuua ei ole. ○

Viidatud allikad

1. ANSPAL, S; KRAUT, L; ROOM, T. (2010) *Sooline palgalõhe Eestis*. Empiiriline analüüs. Uuringuaruanne. Tallinn: Centar, Praxis, Sotsiaalministeerium. Elektrooniliselt kättesaadav http://www.sm.ee/fileadmin/meedia/Dokumendid/Sotsiaalvaldkond/kogumik/2_raport.pdf
2. CIA (2012) *The World Factbook 2011*. Washington, DC: Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>
3. EVANS MDR, KELLEY, J; KOLOSI, T. (1992) Images of class: Public perceptions in Hungary and Australia. *American Sociological Review* 57(4): 461–482.
4. EVANS MDR AND KELLEY, J. (2004) Subjective social location: Data from 21 nations. *International Journal of Public Opinion Research* 16(1): 3–38.
5. ISSP RESEARCH GROUP (2013) *International Social Survey Programme: Social Inequality IV- ISSP 2009*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5400. Data file Version 3.0.0. Elektrooniliselt kättesaadav <http://www.gesis.org/issp/issp-modules-profiles/social-inequality/2009/>
6. KALM, G. (2012) Ebavõrdsuse hind. Joseph Stiglitz'i sõnul kahjustab majanduslik ebavõrdsus nii majandust kui ka demokraatiat. *Diplomaatia* nr 110, oktoober 2012
7. KUTSAR, D. (2010) *Vaesus Eestis. Poverty in Estonia*. Tallinn: Statistikaamet. Elektrooniliselt kättesaadav: <http://www.stat.ee/38021>
8. LINDEMANN, K. (2011). The Changing Perception of Social Position. Ellu Saar (Toim.). *Towards a normal stratification order. Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*. Frankfurt: Peter Lang, 481–499.
9. LINDEMANN, K; SAAR, E. (2010). Social stratification according to people's subjective assessments. Lauristin, Marju (Toim.). *Estonian Human Development Report 2009*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 75–78.
10. MAGUN, V (2013) Töömotivatsiooni tegurid Euroopa riikides. Ettekanne ümarlaual Labour Market, Education, Stratification, Consumption, Migration Euroopa Sotsioloogia Assotsiatsiooni võrgustiku Research Network 36 „Sociology of Transformations: East and West” vaheseminaril Tartus, 22–24.03.2013.
11. MATEJU, P; VECERNIK, J. (1999) The Renewal of the Middle Class and Its Political Circumstances. Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989. Prague: Academia, 207–227
12. NIMMERFELDT, G. (2012) Sotsiaalne tõrjutus. Eesti Statistika Aastaraamat 2012. Tallinn: Eesti Statistikaamet, 105–108. <http://www.stat.ee/57659>
13. OECD (2012a). Trends in income inequality. OECD Factbook 2011–2012: Economic, Environmental and Social Statistics. <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2011-en/>
14. OECD (2012b) Income Distribution and Poverty: Data, Figures, Methods and Concepts. OECD Social Inequality online database, www.oecd.org/els/social/inequality
15. OECD (2011) *Divided We Stand. Why Inequality Keeps Rising*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264119536-en>
16. PAŠKOV, M; DEWILDE, C (2012). Income inequality and solidarity in Europe. *Research in Social Stratification and Mobility*. Volume 30, Issue 4, December 2012: 415–432
17. Plotnik, H. (toim.) (2008) *Sotsiaalse õigluse arusaamad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
18. SAAR, E. (2011). *Towards A Normal Stratification Order. Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*. Bern: Peter Lang Publishers.
19. SAAR, E (2010) Sotsiaalne ebavõrdsus ja põlvkondadevaheline mobiilsus. *Sotsiaaltöö*, 13:6, 24–29.
20. SCHMITT, J, ZIPPERER, B (2006) Is the U.S. a Good Model for Reducing Social Exclusion in Europe? *post-autistic economics review* 40, 1 December 2006, article 1, 2–17 <http://www.paecon.net/PAEReview/issue40/SchmittZipper40.htm>
21. STIGLITZ, J. E. (2011). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York, London: W.W. Norton and Company.
22. TOOMSE, M (2007) Sotsiaalne ebavõrdsus. *Social Inequality*. Tallinn: Statistikaamet. http://rahvatervis.ut.ee/bitstream/1/883/1/ES2007_3.pdf
23. UNDP (2010). *Measuring Key Disparities in Human Development: The Gender Inequality Index* http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/papers/HDRP_2010_46.pdf
24. UNITED NATIONS (2012). *UN Conference On Trade And Development, Geneva. Trade And Development Report 2012*. New York ja Geneva: UN. Elektrooniliselt kättesaadav: http://unctad.org/en/PublicationChapters/tdr2012ch3_en.pdf
25. VAN DE WERFHORST, H.G, SALVERDA, W. (2012) Consequences of economic inequality: Introduction to a special issue. *Research in Social Stratification and Mobility*, Volume 30, Issue 4, December 2012, 377–387.

3.3

Subjektiivne heaolu

Mati Heidmets

Kõrvuti arengu väliste ja suhteliselt hästi mõõdetavate näitajatega (eluiga, sissetulek, haridustase jm) on arenguhindajate huvifookusesse jõudnud ka inimese subjektiivne maailm, suhtumine endasse ja ümbritsevasse. Tõepoolest, rikkuse kasv või ebavõrdsuse vähenemine saavad mõtte ja tähenduse alles siis, kui see peegeldub ka rikkuse omajate või (eba)võrdsuse tajujate enesetundes, kujundab nende suhtumist toimuvasse. Rikas, tark, aga õnnetu inimene on kindlasti probleemsem ühiskonnaliige võrreldes nendega, kellel kõrgharidus jäänud küll saamata, rahakott õhuke, kuid kes siiski on õnnelikud ja naudivad oma elu just sellisena, nagu see on. Inimese suhtumist iseendasse ja oma ellu on hakatud iseloomustama subjektiivse heaolu (*subjective well-being*) mõiste abil. Robert Putnam arvates peaks see olema sotsiaalteaduste kõige olulisemaks mõõdupuuk: „...kogu sotsiaalteaduse keskne, nn sõltumatu muutuja on inimese heaolu, täpsemalt – heaolu sellisena, nagu inimene seda ise määratleb ehk subjektiivne heaolu.” (Helliwell, Putnam 2004, 1435). Selle valdkonna ühe tuntuma uurija, Illinoisi ülikooli professori Edward Dieneri määratluse kohaselt koosneb subjektiivne heaolu „...emotsionaalsest ja kognitiivsest komponendist. Emotsionaalne heaolu tähendab meeldivate emotsioonide domineerimist negatiivsete emotsioonide üle. Subjektiivse heaolu kognitiivne komponent peegeldab aga üldist hinnangut oma elule, sageli määratletakse seda kui eluga rahulolu.” (Toy, Diener 2008).

Subjektiivse heaolu puhul käib jutt seega nii rahulolust oma eluga kui ka positiivsete emotsioonide osakaalust inimese igapäevaelus. Viimast määratletakse ka kui õnnelikust, õnnetunnet. Ka Euroopa Liidu agentuurina tegutsev Euroopa Elu-ja Töötingimuste Parandamise Fond (*European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions* – Eurofound) eristab eurooplaste elukvaliteeti uurides ühelt poolt eluga rahulolu ja teisalt õnnelikust, üritades mõlemat ka mõõta: „...eluga rahulolu mõõdab inimese hinnangut oma elule tervikuna, arvestades kõiki eluaspekte ning peegeldades seda, kui võrd on inimene enda arvates asjadega hakkama saanud. Õnnelikkus kirjeldab inimese domineerivat emotsionaalset seisundit, seda, milline on positiivsete ja negatiivsete emotsioonide vahetegur. Objektiivne olukord, näiteks haigus, tööta jäämine või lahutus mõjutavad oluliselt eluga rahulolu, õnnetunnet kujundavad kõrvuti objektiivsete asjaoludega ka isiksuslikud eeldused ja sättumused”. (Eurofound 2012, 18).

Subjektiivse heaolu (SH) — alases uurimistöös on neist kahest vaatepunktist kaalutlusepõhine eluga rahulolu rohkem kasutatud leidnud kui emotsioonipõhine õnnelikkus, seda nii sotsioloogias, psühholoogias kui ka arengu-uuringutes. Koos üldise rahuloluga on hakatud mõõtma ka rahulolu erinevaid aspekte — rahulolu

tööga, rahulolu elamistingimustega, rahulolu peresuhetega, kliendi rahulolu jm (Spector 1997). Uuringud osutavad, et eluga rahulolev ja toimuvasse positiivselt suhtuv inimene on konstruktiivsem, huvitub rohkem ühiskonnaasjadest ning on võimu suhtes lojaalsem. Püsiv rahulolematuse toodab seevastu konflikte, vastasseisu, ignorantsust. Nii uurijad kui avalikkus on rahulolule külge kleepinud plussmargi – rahulolev kodanik–töötaja–klient–valija on parem kui rahulolematu. Toimingud ja eesmärgipüstitused, mis aitavad rahulolu suurendada, on teretulnud. Sellest johtuvalt on nii eluga rahulolu kui subjektiivne heaolu tervikuna saanud oluliseks mõõdupuuk, mille abil ühiskonnamuutusi hinnatakse. Kui SH kasvab, oleme õigel teel, kui see kahaneb, lähevad asjad valesti.

Ka arenguteemalistes rahvusvahelises debatis on inimeste hinnangud ja subjektiivsed eelistused saamas järjest olulisemat kohta. OECD motoks on: „Parem poliitika parema elu jaoks.” Ühendkuningriigi Rahvuslik Statistikaamet on hakanud mõõtma rahvuslikku heaolu, Butaanis on lausa riiklikuks eesmärgiks seatud rahvusliku õnnetunde (*Gross National Happiness*) edendamine. 2011. aastal esines vastava üleskutsega ka ÜRO, kutsudes resolutsiooniga 65/309 oma liikmesriike välja töötama täiendavaid mõõdikuid, mille alusel saaks hinnata heaolu ja õnnelikkuse levikut ning selles lähtuvalt suunitleda riikide poliitika. (The Happy... 2012, 5).

3.3.1 Subjektiivse heaolu mõõdikud

Subjektiivse heaolu usaldusväärne mõõtmine ja selle alusel rahvaste-riikide võrdlemine on keeruline ettevõtmine, kuna mängu tulevad nii individuaalsed eripärad kui ka laiem kultuurikontekst (Diener 2009). Selle valdkonna ühtsed mõõdupuud on alles välja kujunemas, lisaks juba mainitud rahulolule ja õnnelikkusele kasutatakse subjektiivse suhtumise hindamisel veel mitmeid vaatepunkte – uuritakse inimeste hinnangut oma elu „headusele”, tulevikuoptimismi, kindlustunnet jms. Reeglina ei käsitata heaolu mustvalge konstruktsioonina (rahul või rahulolematu, õnnelik või õnnetu), vaid mitmetahuliste hoiakutena iseenda ja ümbritseva suhtes.

Tõenäoliselt kõige mastaapsem subjektiivse heaolu mõõtja on USA uuringufirma Gallup. Gallup World Poll on aastaid kaardistanud maailma rahvaste subjektiivset suhtumist oma ellu, paludes vastajatel ennast asetada kujuteldavale trepile, mille ülemine ots tähistab inimese jaoks parimat võimalikku elu ja alumine ots halvimat. Gallupi küsimus on formuleeritud nii: „Palun kujuta ette treppi, mille alumine aste on tähistatud nulliga ja ülemine aste kümnega. Trepi ülemine aste tähistab sinu jaoks parimat võimalikku elu, alumine aste aga kõige

Tabel 3.3.1

Hinnangud heaolule 2011/2012

Redeliaste üle 7 (19)	Redeliaste 6–7 (28)	Redeliaste 5–6 (48)	Redeliaste 4–5 (38)	Redeliaste alla 4 (15)
	Suurbritannia, Belgia 6,9	Slovakkia, Peruu, Poola, Malaisia, Alžeeria 5,9	Namiibia, Aserbaidžaan, Laos 4,9	Afganistan, Jeemen, Kambodža 3,9
	Argentina 6,8	Malta, Boliivia, Liibüa, Ecuador, Itaalia, Leedu, 5,8	Palestiina Nigeeria, Bosnia, Zimbabwe 4,8	Haiti, Kongo, Senegal, Burundi, Mali, Nepaal 3,8
	Saksamaa, Trinidad, Salvador 6,7	Paraguay, Kasahstan, Jordaania, Guatemala, Valgevene 5,7	Lõuna Aafrika Vabariik, Ungari, India, Mosambiik, Liibanon 4,7	Tšaad, Benin 3,7
Norra 7,7	Uruguay, Prantsusmaa, Venezuela, Kuveit, Katar 6,6	Kosovo, Venemaa, Hongkong 5,6	Ghana, Tuneesia 4,6	Botswana, Kesk-Aafrika Vabariik 3,6
Rootsi, Island 7,6	Tšiili, Singapur Colombia 6,5	Vietnam, Turkmenistan, Albaania 5,5	Iraak, Iraan, Bahrein, Tadžikistan 4,5	Süüria 3,3
Taani, Holland, Šveits 7,5	Saudi Araabia 6,4	Kuuba, Nicaragua, Eesti , Dominikaani Vabariik 5,4	Sudaan, Kamerun Etioopia, Madagaskar 4,4	Togo 2,8
Israael, Soome, Kanada, Austria, 7,4	Tšehhi Vabariik, Hispaania, Tai 6,3	Sambia, Birma, Indoneesia, Türgi 5,3	Gruusia, Keenia Armeenia 4,3	
Panama, Uus-Meremaa, Costa Rica, Araabia ÜE 7,2	Jamaica, Küpros 6,2	Rumeenia, Liibanon, Kirgiisia, Serbia 5,2	Makedoonia, Libeeria, Bulgaaria, Angola Uganda, Elevandiluurannik, Sri Lanka 4,2	
Mehhiko, Luksemburg 7,1	Taiwan, Sloveenia 6,1	Ukraina, Läti, Kreeka, Pakistan 5,1	Niger, Egiptus, Sierra Leone 4,1	
Irimee, Brasiilia, USA 7,0	Usbekistan, Lõuna-Korea, Moldaavia, Horvaatia, Jaapan 6,0	Bangladesh, Maroko, Hiina, Honduras, Mongoolia, Filipiinid, Portugal 5,0	Kongo 4,0	

Allikad: Gallup World Poll 2012, <https://worldview.gallup.com/>, HPI Report 2012

halvemat elu. Millisel trepiastmel sa enda arvates praegu oled, teades, et mida kõrgem aste, seda parem on elu ning mida madalam aste, seda halvem elu? Milline on sinu praegust elu iseloomustav trepiaste?”

Tabelis 3.3.1 on toodud eri riikide elanike keskmine hinnang oma paiknemisele Gallupi „hea elu redelil”. Sinisega on märgitud Eesti ja taustariigid. Ootuspäraselt asetavad ennast kõrgematele redelipulkadele rikkamate riikide kodanikud, samas paiknevad järjestuse esiosas ka mitmed sellised riigid, kus inimeste sissetulekutase on oluliselt madalam, näiteks Mehhiko, Costa Rica, Panama. Eesti on maailma riikide pingereas alles seitsmendas kumnes. Gallupi järjestuses leiame ennast samal redelipulgal Kuuba, Nicaragua ja Dominikaani Vabariigiga.

Euroopa Liidu liikmesriikide ning kandidaatriikide elanike eluga rahulolu ja selle muutusi pildistab Eurobaromeeter, kus küsitakse nii: „Mõeldes oma elule tervikuna, kas sa oled oma eluga väga rahul, üldiselt rahul, mitte eriti rahul või üldse mitte rahul?” **Tabelis 3.3.2** on toodud

Eurobaromeetri rahuloluküsimusele 2012. aasta mais positiivselt vastanute osakaal koos varasemate aastate võrdlusega. Nii järjestus kui ka viimase kümne aasta muutused osutavad eluga rahulolu seotusele nii riikide jõukuse kui ka riigis toimuvate muutustega.

Majandusmuredega jätkuvalt silmitsi maades – Portugalis, Kreekas, Itaalias – peegelduvad igapäevaelu raskused ka eluga rahul olevate inimeste osakaalu vähenemises. Viies EL-i riigis ei ole enamik (s.o üle 50%) inimesi oma eluga rahul. Eestis on ajavahemikus 2004–2012 eluga rahulolevaid stabiilselt ca 70% piires. Lätis-Leedus on rahulolijate osakaal sel perioodil kasvanud: kui sajandi algul oli eluga rahul veidi üle poole meie lõunanaabrite elanikest, siis praeguseks on rahulolijate osakaal mõlemas riigis jõudnud ca kahe kolmandikuni.

Eluga rahulolu koos õnnelikkusega üritab mõõta Euroopa Elu-ja Töötingimuste Parandamise Fond (Eurofound 2011). Eurofoundi küsimus õnnelikkuse kohta on formuleeritud nii: „Vaadates oma elule tervikuna, kui õnnelikuks sa ennast pead? Hindamiseks kasuta küm-

Tabel 3.3.2

Järjestus mai 2012 küsitluse põhjal, lisaks andmed 2010., 2008., 2006., 2004. aastast. Eluga rahul olevate inimeste osakaal (väga rahul või üldiselt rahul vastanute osakaal, %)

	2004	2006	2008	2010	2012
Rootsi	96	94	95	96	98
Taani	97	96	96	98	97
Luksemburg	95	92	95	96	94
Soome	94	94	94	95	94
Holland	92	95	96	95	94
Suurbritannia	90	87	87	92	92
Belgia	85	85	84	85	91
Saksamaa	84	82	82	84	89
Iirimaa	93	91	88	88	86
Prantsusmaa	82	85	78	83	85
Austria	85	85	84	85	85
Sloveenia	90	87	89	85	85
Malta	88	82	85	76	80
Küpros	90	85	90	82	80
Tšehhi	77	81	82	78	79
EL-27	81	81	77	78	77
Poola	71	71	75	79	75
Hispaania	86	88	85	77	72
Türgi	71	70	63	65	71
Eesti	70	69	76	73	69
Horvaatia	70	69	69	69	67
Slovakkia	59	66	69	75	67
Läti	55	60	63	60	66
Leedu	54	60	60	50	62
Itaalia	76	76	64	72	60
Rumeenia	48	43	53	36	48
Ungari	50	55	47	50	42
Bulgaaria	32	37	40	38	40
Portugal	59	55	52	44	34
Kreeka	66	67	65	42	31

Allikas: Standard Eurobarometer lisada tabeli alla!

nepallist skaalat, kus 1 tähendab, et sa oled väga õnnetu ja 10 tähendab, et sa oled väga õnnelik.” Eluga rahulolu kohta küsitakse aga nii: „Vaadates oma elule tervikuna, kui rahul sa praegu oma eluga oled? Hindamiseks kasuta kümnepallist skaalat, kus 1 tähendab, et sa oled väga rahulolematu ja 10 tähendab, et sa oled väga rahul.”

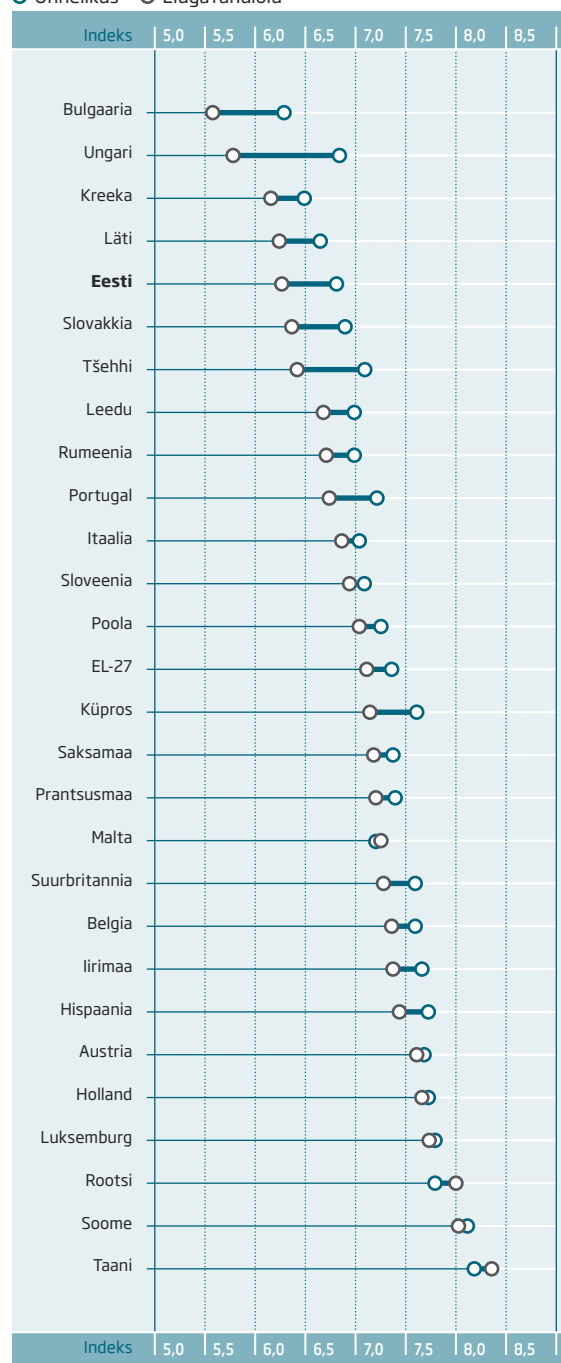
Jooniselt 3.3.1 ilmneb, et enamiku rahvaste puhul on hinnangud õnnelikkusele veidi kõrgemad kui hinnangud rahulolule. Kusjuures löhe rahulolule ja õnnelikkusele antavate hinnangute vahel on seda suurem, mida madalam on üldine eluga rahulolu tase. Sarnaselt teiste uurijatega järeldavad ka selle töö autorid, et eluga rahulolu peegeldab eeskätt tegelikke majandusolusid ja elustandardit, õnnetunne on aga objektiivsete oludega seotud kaudsemalt, sisaldades ka tugevat isiksuslikku komponenti ning kultuuritausta mõjusid (Eurofound 2009).

Inimeste hinnangud oma heaolule on leidnud kasutamist ka mitmetes nn kombineeritud mõõdi-

Joonis 3.3.1

Eluga rahulolu ja õnnelikkus EL-i riikides

○ Õnnelikkus ○ Eluga rahulolu

Allikas: Eurofound 2009

kutes, millest üheks ambitsioonikamaks on õnneliku planeedi indeks (*The Happy Planet Index – HPI*). Selle koostaja on analüüsikeskus *New Economics Foundation – NEF* (vt <http://www.neweconomics.org/>). Tegemist on alates aastast 1986 Suurbritannias tegutseva ning täna läänemaaailmas domineerivale majanduslikule, keskkonnakaitselisele ja sotsiaalsele paradigmatel selgelt vastanduva mõttekojaga. Muuhulgas on fondi fookuses olnud sellised teemad nagu arengumaade võlakoori kustutamine, eetilise kaubandus, sotsiaalsed investeeringud, on püütud survestada G8 tegevust

Tabel 3.3.3

Riikide järjestus õnneliku planeedi indeksi alusel, 2012: esimesed ja viimased 10 ning taustariigid

Esimene ja viimane 10			Taustariigid		
1.	Costa Rica	64,0	1.	Costa Rica	64,0
2.	Vietnam	60,4	15.	Iisrael	55,2
3.	Colombia	59,8	19.	Tšiili	53,9
4.	Belize	59,3	28.	Uus-Meremaa	51,6
5.	El Salvador	58,9	34.	Šveits	50,3
6.	Jamaica	58,5	48.	Austria	47,1
7.	Panama	57,8	63.	Lõuna-Korea	43,8
8.	Nicaragua	57,1	65.	Kanada	43,6
9.	Venezuela	56,8	67.	Holland	43,1
10.	Guatemala	56,9	70.	Soome	42,7
...			73.	Iirimaa	42,4
142.	Lõuna-Aafrika Vabariik	28,2	87.	Sloveenia	40,2
143.	Kuveit	27,1	89.	Slovakkia	40,1
144.	Niger	26,8	90.	Singapur	39,8
145.	Mongoolia	26,8	92.	Tšehhi	39,4
146.	Bahrein	26,6	93.	Uruguay	39,3
147.	Mali	26,0	104.	Ungari	37,2
148.	Kesk-Aafrika Vabariik	25,3	110.	Taani	36,6
149.	Katar	25,2	117.	Eesti	34,9
150.	Tšaad	24,7			
151.	Botswana	22,6			

Allikas: The Happy Planet Index: 2012 Report

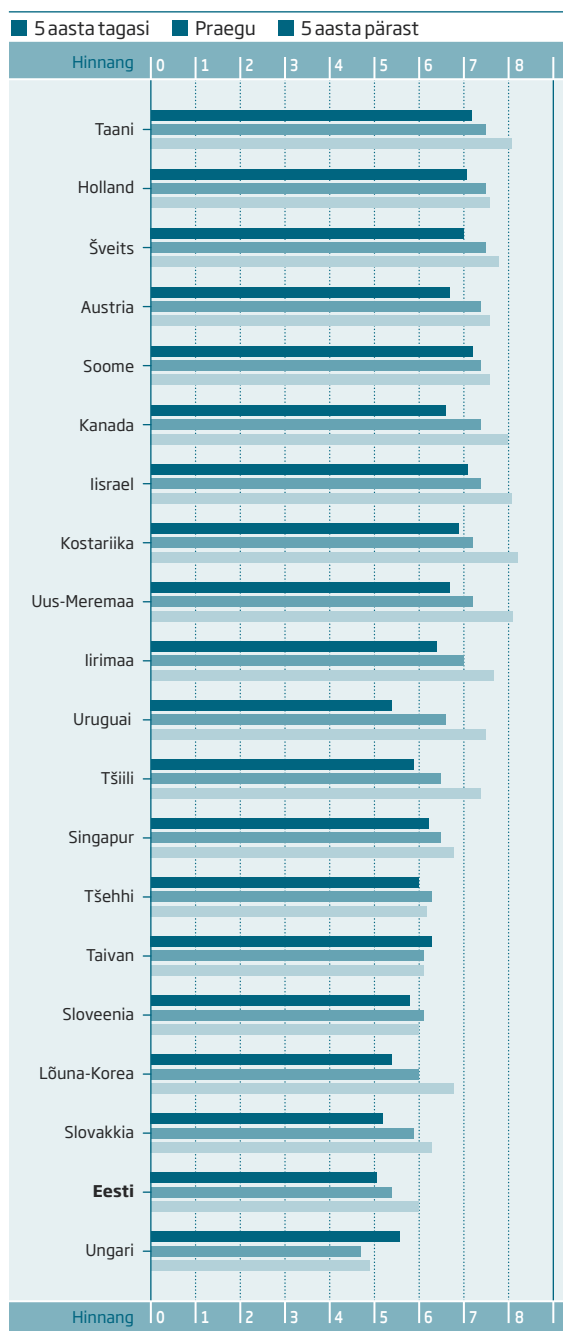
jms. Fond soovib juurutada uut käsitlust arengust ja progressist, nimetades seda jätkusuutlikuks heaoluks. Selles kontekstis on loodud ka nn õnneliku planeedi indeks, mis kombineerib subjektiivset heaolu oodatava eluea ja ökoloogilise jalajäljega (HPI = subjektiivne heaolu x eeldatav eluiga/ökoloogiline jalajalg). Indeksi väärtust tõstavad õnnelikud eluaastad, vähendab aga suur ökoloogiline jalajalg. Kokkuvõttes peaks indeksi väärtus osutama, mil määral on riigid saanud hakkama oma elanikele hea ja õnneliku elu kindlustamisega viisil, mis võimaldab sama ka tulevaste põlvkondade jaoks. (The Happy... 2012).

Riikide järjestus HPI alusel (vt tabel 3.3.3.) on hoopis erinev sellest, mida meile tavapäraselt pakuvad nii objektiivsemad „tubliduse” näitajad (vabadus, rikkus, demokraatia) kui ka subjektiivse rahulolu alusel koostatud pingeread. HPI järgi kuuluvad maailma tippu valdavalt Kesk-Ameerika väikeriigid, kus eluiga on suhteliselt pikk, inimesed õnnelikud ning selle pika ja õnneliku elu tagamine ei tekita liiga suurt keskkonnasurvet. Nn arenenud maailmal HPI etteotsa asja pole, ennekõike tänu suurele ökoloogilisele jalajäljele. Neis riikides saavutatud heaolu keskkondlik hind on NEF-i arusaamade kohaselt liiga kõrge. Kiita pole HPI järjestuses ka Eesti positsioon, taustariikide arvestuses oleme lausa viimased.

Õnneliku planeedi indeks on uudne ja selgelt alternatiivne vaade heaolule. Ühelt poolt kombineerib see objektiivset statistilist andmestikku inimeste enesehinnanguga (muide HPI subjektiivse heaolu näitajad on pärit Gallup World Polli küsitlusest), teisalt toob ta sisse

Joonis 3.3.2

Hinnang elule praegu, 5 aastat tagasi ja 5 aasta pärast: Eesti ja taustamaad

Allikas: Gallup World Poll 2012, keskmine hinnang 10-astmelisel hea elu redelil

heaolu „keskkondliku hinna” mõõtme. Tõenäoliselt just sellise vaate ebamugavuse tõttu pole HPI-l õnnestunud rahvusvahelises arenguhindamises võtta domineerivat positsiooni

Subjektiivse maailma pildistajate hulka on viimasel ajal ilmunud ka mitmeid eksootilisi käsitlusi – näiteks üritatakse kindlaks teha säravate/õitsvate inimeste osakaalu elanikkonnas ning välja tuua subjektiivse heaolu „ehitusklotsid”. Tuntud psühholoog Martin Seligman on veendunud, et inimesed hakkavad „õitsema” siis, kui meie kõigi elus on piisavalt positiivseid emotsioone,

kaasatust ja tähenduslikkust, kui inimestevahelised suhted on positiivse alatooniga ning igaühel on võimalused eneseteostuseks (Seligman 2011, 16). Kuna tegu on hästi subjektiivsete ja mitmetähenduslike konstruktsioonidega, siis pole ka „õitsemise” erinevad vormid veel laiemasse rahvusvahelisse arenguvõrdlusse juurdunud.

3.3.2

Heaolutunde dünaamika

Kõrvuti hinnanguga tänasele olukorrale on oluline ka heaolutunde dünaamika – kas inimesed tajuvad oma elu paraneva või halvenevana? Gallup World Poll üritab tuvastada liikumissuunda, küsides oma vastajatelt nii hinnangut tänasele olukorrale kui ka kujuteldavat asukohta hea–halva elu redelil 5 aasta eest ja 5 aasta pärast – vt **joonis 3.3.2**. Enamikus riikides (ka Eestis) loodavad inimesed tulevikus elu paranemist, kuigi on ka ettevaatlikumaid hindajaid (näit sloveenid ja tšehhid või siis Taiwani elanikud).

Ka Eurofoundi analüüsi on lülitatud tulevikumõõde, vastajatelt küsitakse, kuivõrd optimistlikud on nad oma tuleviku suhtes. (Küstiti nõustumist väitega „ma olen oma tuleviku suhtes optimistlik”. Vastusevariandid: „üldse ei nõustu”, „ei nõustu”, „raske öelda”, „nõustun”, „kindlasti nõustun”.

Eestis vaatab veidi üle 60% inimestest oma tulevikku optimistlikult, mis viib meid riikidevahelises võrdluses oluliselt paremale positsioonile kui eluga rahulolu võrdluses. Eesti eripära seletab see, et mitmetes EL-i riikides ollakse küll tänaste oludega rahul, kuid tulevikuootus on pessimistlikum. Uurijad leiavad, et optimismi määr on seotud eeskätt inimese hinnanguga riigi arengutee õigsusele, mitte niivõrd hinnanguga isiklikule hakkamasaamisele (Eurofound 2012, 31). Eestimaalased tunduvad sellist seost kinnitavat – nii meie usaldus riigivõimu suhtes (vt osa 2.7.) kui ka optimismi määr on meil tublisti üle EL-i keskmise.

Optimistlik eluhoiak on oluline motiveeriv jõud elus edasi pürgimiseks ja ambitsioonikate sihtide seadmiseks. Nii võiks Eesti hea positsioon optimismi skaalal olla ka üldisemaks julgustavaks sõnumiks. Sagedane käsitlus eestimaalastest kui masendunud pessimistidest ei näi olevat enam õigustatud.

3.3.3

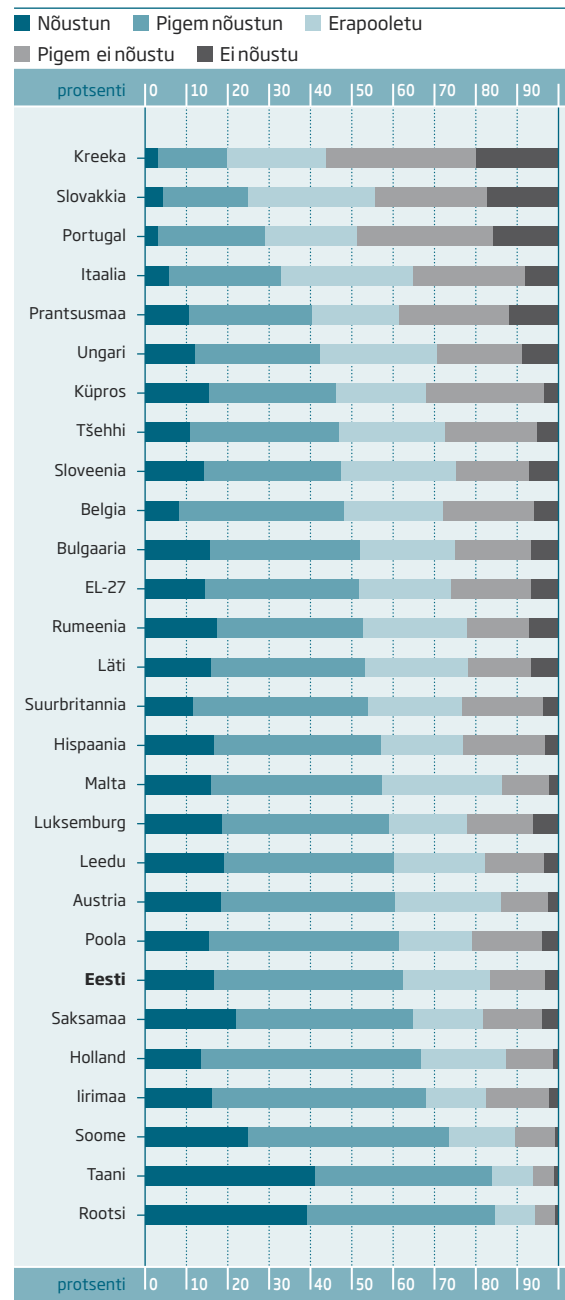
Subjektiivse heaolu mõjurid

Millest subjektiivne heaolu sõltub? Kindlasti on oluliseks mõjuriks materiaalne olukord, inimeste jõukus. Üldises plaanis on jõukamates ühiskondades inimesed oma eluga rohkem rahul kui vaesemates (vt ka osa 3.1.1.). Samas pole rikkuse ja heaolu seos lineaarne ega absoluutne, uurijad osutavad selle seose mitmetele eripäradele.

Esiteks, rikkuse mõju sõltub kontekstist. Riigisiselt on sissetuleku ja subjektiivse heaolutunde vaheline seos tavaliselt nõrgem kui riikidevahelises võrdluses. Dieneri analüüsid näitavad, et korrelatsioon sissetuleku ja subjektiivse heaolu vahel jääb ühe riigi siseselt keskmiselt piirsesse 0,15 – 0,20, seevastu riikidevahelises võrdluses on seos oluliselt tugevam (eri uuringute keskmisena ca 0,60). Diener seletab seda asjaoluga, et peale erinevuse

Joonis 3.3.3

Optimism tuleviku suhtes.

Allikas: Eurofound 2012,31

sissetuleku tasemes on rikkamates riikides välja kujunenud ka mitmed kõigi inimeste (sõltumata sissetuleku tasemest) jaoks olulisi rahulolumõjurid, nagu inimõiguste austamine, võrdsem kohtlemine, parem haridustase (Diener, Biswas-Diener 2002, 132).

Teiseks, rikkus mõjutab subjektiivset heaolu tugevalt vaesemate ühiskonnakihtide puhul ning vaesemates riikides, rikkamate puhul on mõju väiksem. Osutub, et rikkastes riikides on suurema sissetulekuga inimesed vaid mõnevõrra õnnelikumad kui nende vaesemad kaasmaalased. Dieneri väitel „...neil, kes on jõudnud keskmise või kõrgema sissetulekutasemeni, ei muuda sissetuleku jätkuv suurenemine enam oluliselt subjektiivset heaolutunnet” (Diener, Biswas-Diener 2002, 149).

Kolmandaks, subjektiivset heaolu kujundab mitte niivõrd sissetulekute absoluutne, vaid suhteline tase, oluline on see, milline on minu materiaalne olukord võrreldes lähikondlaste, tuttavate, teiste ühiskonnaliikmetega (Easterlin 2003). Oluliseks võrdlusbaasiks tundub olevat ka inimese „isiklik ajalugu“, tema enda varasem heaolu tase. Kui trend on allapoole, siis langetab see oluliselt ka subjektiivset rahulolu. Kuigi itaallaste ja kreeklaste sissetulekud on absoluutväärtuses märgatavalt kõrgemad eestlaste omast, suunduvad nende subjektiivse heaolu näitajad kiiresti allapoole, seda tänu just võrdlusele sellega, „kuidas varem oli“.

Jõukus pole ainus subjektiivse heaolu määraja. Ka Gallupi järjestuses hindavad mehhiklased oma elu paremaks kui sakslased, kuigi majanduslik loogika eeldaks hoopis muud. Uurimisandmed osutavad, et mida jõukamaks ühiskond saab, seda määravamaks muutuvad nn mittemateriaalsed heaolu kujundajad, sealhulgas tervis, töö, pereelu (Easterlin 2003), aga ka näiteks inimese kaasaaharatus ühiskonnaellu, inimestevaheline vastastikune usaldus (Helliwell, Putnam 2004, 1444). Mõjuriks on ka haridustase – praktiliselt kõikides riikides on kõrgema haridustasemega inimesed õnnelikumad ja rohkem eluga rahul kui vähemharitud (Education at Glance 2011, 192).

Seega – rikkus on oluline subjektiivse heaolu kujundaja, keskne jõud on see aga ennekõike ühiskonna nn madalamas arengufaasis, ajal, mil enamiku inimeste mureks on elementaarvajaduste rahuldamine, ots-otsaga kokkutulemine. Vaesustsoonist väljajõudnutel (sealhulgas ka suurel osal Eesti inimestel) saab üha tähtsamaks subjektiivse heaolu kujundajaks elukvaliteet laias mõttes.

3.3.4 Kokkuvõtteks

Uurides Eesti positsiooni subjektiivse heaolu pingeridades, tuleb hästi esile vaatepunkt ja mõõtmisinstrumenti olulisus. Riikide järjestused sõltuvad sellest, mis viisil subjektiivset heaolu uuritakse – kas küsitakse hinnangut tänasele olukorrale või peetakse silmas tulevikuvaadet, kas palutakse võrrelda enda asukohta „hea elu redelil“ või hinnata oma rahulolu eluga ja õnnetunnet.

Võrdlushindamises on Eesti inimesed kõige kriitilisemad. „Hea elu redelil“ paigutume me maailmas seitsmendasse kümnesse, jättes endast ettepoole mitmeid riike, kus nii jõukus kui inimareng on Eestist oluliselt

kehvemal järjel. Võib arvata, et sellise hindamisviisi („võrdle ennast parima võimaliku eluga“) puhul mõjutab meie hinnanguid asjaolu, et pildid „parimast võimalikust“ on Põhjamaade näol siinsamas lähedal ja silme ees. Võrdluslasi asetub meie jaoks väga kõrgele, mis kujundab ka tegelikkusele antavat hinnangut.

Mõnevõrra parema asetuse saab Eesti siis, kui küsitakse mitte võrdlust, vaid lihtsalt hinnangut eluga rahulolule. Umbes 2/3 eesti inimestest on oma eluga enam-vähem rahul. Kui asetada aga see iseenesest ju hea näitaja riikidevahelisse võrdlusesse, jääme EL-i keskmisele märgatavalt alla. Taaskord on seletus selles, et Eesti paikneb kõrge elukvaliteediga regioonis, kus ka inimeste rahulolu tase on väga kõrge.

Kõige parem on Eesti positsioon tulevikku puudutavate hinnangute puhul. Eestis on neid, kes vaatavad positiivselt tulevikku, umbes kaks kolmandikku, mis on umbes 10% kõrgem EL-i keskmisest. Eesti parem positsioon optimismi järjestuses kujuneb seetõttu, et mitmetes EL-i maades on inimeste tulevikunägemus muutunud majanduskriisi tõttu tänase olukorraga võrreldes pessimistlikumaks. Ka võrdluses taustariikidega paistab Eesti erilisena silma suhteliselt madalate hinnangutega tänasele olukorrale, kuid samas optimistliku lootusega paremale tulevikule. Lähituleviku oluline väljakutseks Eesti jaoks on rahulolematu ja pessimistliku kolmandiku julgustamine, järeletoomine, neile positiivse perspektiivi pakkumine. Samal ajal tuleb pakkuda atraktiivset arenguperspektiivi ka edasijõudnutele, arvestades, et rahul ja õnnelik olemine tähendab järjest enam mitte pelgalt rahanumbrit pangavarvel, vaid ka mitmekesiseid võimalusi eneseteostuseks (Oishi jt 1999).

Kas Eesti positsioon subjektiivse heaolu järjestustes võiks midagi rääkida laialtlevinud arusaamade kohta eesti inimeste murelikust, negativistlikust ja pessimistlikult meelelaadist? „Hea elu“ järjestuste põhjal, kus meie subjektiivne hinnang elule on allpool objektiivseid heaolunäitajaid, võiks ju tõepoolest järeldada, et siinmail on levinud tendents olla iseenda ja oma elu suhtes kriitilisem kui see mujal maailmas kombeks on. Samas ei saa optimismi puudust eestlastele ette heita, vähemalt meie Euroopa Liidu sõprade ja kolleegide kontekstis paistame selles osas igati tublid. Ühelt poolt ehk isegi liiga kriitiline hinnang oma tänase elu „headusele“, samas aga selgelt optimistlik tulevikuvaade – see on Eesti tänane reaalsus. ○

Viidatud allikad

1. DIENER, E. (2009). Culture and Well-being. The Collected Works of Ed Diener. Springer, London.
2. DIENER, E; DIENER, M; DIENER, C. (1995). Factors Predicting the Subjective Well-being of Nations. Journal of Personality and Social Psychology, 69/5, APA, N.Y.
3. EASTERLIN, R. (2003). Do aspirations adjust to the level of achievement? A look at the financial and family domains. Prepared for European Science Foundation Exploratory Workshop on Income, Interactions and Subjective Well-Being, Paris, France, 25–26 September. www.delta.ens.fr/swb/EasterlinParis.pdf.
4. EUROFOUND (2012). Third European Quality of Life Survey - Quality of life in Europe: Impacts of the crisis.
5. HELLIWELL, J; PUTNAM, R. (2004). The social context of well-being. Philosophical Transactions of the Royal Society. London, B, 359, rspb.royalsocietypublishing.org
6. OISHI, S; DIENER, E; LUCAS, R; SUH, E. (1999). Cross-Cultural Variations in Predictors of Life Satisfaction: Perspective from Needs and Values. Personality and Social Psychology Bulletin, 25/8, Sage.
7. OECD (2011). Education at a Glance 2011: OECD Indicators, Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2011-en>
8. SELIGMAN, M. (2011). Flourish. A New Understanding of Happiness and Well-being. Nicholas Brealey Publishing, London.
9. SPECTOR, P. (1997). Job Satisfaction. Application, Assessment, Cause and Consequences. Sage, London.
10. STEVENSON, B; WOLFERS, J. (2008). Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox. Brookings Papers on Economic Activity, pp. 1–87 Brookings Institution Press, N.Y.
11. NEF (2012). The Happy Planet Index: 2012 Report. A Global index of Sustainable Well-being. London: New economics foundation, 2012, www.happyplanetindex.org

3.4

Elukvaliteet

Anu Toots

3.4.1

Elukvaliteedi mõõtmise kujunemine

Elukvaliteedi mõiste tõi käibesse Saksa sotsioloog Wolfgang Zapf 1980. aastate keskel (Glatzer, Zapf 1984). See ühendas endas objektiivsete elutingimuste ja subjektiivse heaolutunde näitajad ning peegeldas teadlaskonnas kujunenud rahulolematust liiga kitsa lähenemise suhtes inimeste elujärje mõõtmisele. Juba Easterlini paradoksist ilmnas, et rahulolu eluga pole lineaarselt seostatav ühiskonna jõukuse (heaolu) kasvuga. Teistest uuringutest oli selgunud, et paradoksaalsel kombel võivad end õnnelikuna tunda väga erineval elujärjel olevad inimesed. Niisiis oli vaja sellist konstrukti, mis ühendaks endas nii materiaalse kui mittemateriaalse, isikliku ja ühiskondliku. Elukvaliteet, või lihtsamalt öeldes *hea elu* niisuguseks mitmemõõtmeliseks konstruktsiks saigi. Kuigi ainelised ressursid on jätkuvalt määrava tähtsusega perede elukorralduses, peavad inimesed oluliseks ka sotsiaalseid suhteid ja koduümbruse arengutaset, head tervist, sisukalt veedetud vaba aega ja võimalust mõjutada poliitika (Noll 2002, Phillips 2006; Abbot, Wallace 2012. a). Juba see mitteammendav loetelu vihjab, kui keeruliseks võib elukvaliteedi mõõtmine osutuda.

Esimesed elukvaliteedi indeksid koostati 1970. a-il kommertsfirmades eesmärgiga mõjutada investoreid, tipptöötajaid või ka varakaid pensionäre valima nende pingeridade põhjal asukohta oma firmale või elukohta endale. Tuntuimad sellistest indeksitest on rahvusvaheline elamiskvaliteedi indeks (*International Living's Quality of Life Index*) ja Merceri elukvaliteedi indeks (*Mercer's Quality of Living*).

Ka OECD ja ÜRO katsetasid 1970. aastail elukvaliteedi mõõtmist, ent see jäi katki, kuna ei leitud rahvusvaheliselt võrreldavaid ja usaldusväärsed statistikuid. 2000. aastatel muutus elukvaliteedi mõõtmine taas aktuaalseks ja mitmed riigid hakkasid oma indikaatorite süsteemi välja töötama. Euroopa Komisjoni tellimusel viis Eurofound 2003. a läbi Euroopa elukvaliteedi küsitluse (*European Quality of Life Survey – EQLSEQLS*), mida võib pidada märgilise tähendusega ettevõtmiseks. Nimelt rakendas uuring teadlaste arusaama, et elukvaliteet koosneb nii subjektiivsest heaolutundest kui ka sotsiaalse konteksti kvaliteedist. Nii võtabki euroopalik lähenemine elukvaliteedi mõõtmisele arvesse selliseid komponente nagu majanduslik turvatunne, sotsiaalne kaasatus ja sidusus, inimeste võimestatus.

Uue impulsi heaolu ja elukvaliteedi mõõtmisele andis Nicolas Sarkozy kokkukutsutud ekspertkomisjon, mis pidi looma täiustatud meetodika majandusliku ja sotsiaalse progressi sidustatud mõõtmiseks. Komisjoni

Tabel 3.4.1

OECD parema elu indeksi BLI (2011) põhidimensioonid ja mõõdikud

Elu kvaliteet	Materiaalsed elutingimused
Tervise seisund	Sissetulek ja jõukus
Töö- ja pereelu tasakaal	Töö ja palk
Sotsiaalsed sidemed	Eluase
Haridus	
Kodanikukaasatus ja valitsetus	
Keskonna kvaliteet	
Isiklik turvalisus	
Subjektiivne heaolutunne	

juhtisid Joseph Stiglitz, Amartya Sen ja Jean-Paul Fitoussi ning selle, nn Stiglitz'i komisjoni raporti põhisonum rõhutas heaolu mitmemõõtmelisust ning teisenenud rõhuasetusi kaasaegses ühiskonnas (Stiglitz, Sen, Fitoussi 2009). Stiglitz'i komisjon töötas sõltumatu mõttekojana, ent täna on selle seisukohad võetud nii Euroopa Komisjonis (Eurofound 2012) kui ka OECD-s (2011) aluseks elukvaliteedi mõõtmisel.

Sellega on OECD kui viimase ajani peamiselt heaolu majanduslikule küljele keskendunud organisatsioon andnud selge sõnumi, et inimarengus on tähtsad ka „pehmed”, mittemateriaalsed tahud. „Isegi majanduslikult rasketel aegadel, mil majanduskasvu taastamine on oluline mitmete heaoluindikaatorite (nagu hea töökoht või taskukohane eluase) saavutamiseks, peavad poliitika keskmeks olema inimeste vajadused, mured ja unistused ning meie ühiskondade jätkusuutlikkus” (OECD 2011, 14). Selles tsitaadis on teinegi oluline rõhuasetus – OECD mõõdab heaolu ja elukvaliteeti selleks, et sekkuda, muuta olukorda. Seetõttu on heaolu mõõdikuteks valitud ainult sellised, mis on poliitikatega mõjutatavad. Eespool mainitud kommertsfirmade indeksid lähtuvad elukvaliteedi tasemest kui etteantust ja inimese rolliks jääb vaid valikute tegemine erineva kvaliteediga asupaikade vahel (nt sisaldab (*International Living's*) indeks ühe komponendina kliimatingimusi).

Ka EL oli algselt majanduslikule heaolule orienteeritud riikide ühendus. Siiski leidsid nn pehmed, sotsiaalsed väärtused siin poliitikakujundajate ja analüütikute tähelepanu varem kui Majandusliku Koostöö Organisatsioonis (OECD). Erinevalt OECD parema elu indeksist (*Better Life Index*) on EL-i elukvaliteedi uuringu (*Quality of Life Survey*) tulemuste analüüsis tähtsal kohal sotsiaalsete gruppidevahelised erinevused (lisaks riikidevahelistele erinevustele, mis on mõlema jaoks tähtsad).

3.4.2

Elukvaliteedi indeksid ja mõõdikud

Elukvaliteedi mõiste mitmetahulisuse tõttu pole selle mõõtmiseks kaua olnud tõhusaid/usaldusväärseid indikaatoreid. Parema indikaatori puudumisel kasutati selleks tihti SKP-d, mis tänapäeval on pälvinud ulatuslikku kriitikat (Diefenbacher, Zieschank 2009; Toots ja Bachmann 2010). Näiteks kasutati 1970.–1980. aastail heaoluriikide paremusjärjestuse koostamisel reeglina sotsiaalkulude osa SKP-s. Täna pole kõrge heaolukulude protsent enam adekvaatne kinnitus riigi sotsiaalsest kestlikkusest, samuti ei anna see teavet sellest, kuidas heaolu sotsiaalsete rühmade või indiviidide vahel jaguneb. Nii võivad sarnase sotsiaalkulude osakaaluga riigid erineda ligipääsu tagamises tervishoiule. Seega ei mõõtnud SKP elukvaliteeti adekvaatselt ja teisalt ei katnud kogu seda sisu, mida kaasajal elukvaliteedi tähendusse pannakse (Stiglitz, Sen, Fitoussi 2009). Nii võttiski OECD kasutusele komplekse mõõtmisraamistikku, mis tugineb kolmele sambale: materiaalsed elutingimused, elukvaliteet ja heaolu kestlikkus ajas. Kuna parema elu indeks on tänaseks koostatud alles esimest korda, siis kestlikkuse dimensiooni veel arvutada ei saa – OECD parema elu indeks (BLI) mõõdab heaolu kahes vastastikküsitatud dimensioonis 11 mõõdiku abil (tabel 3.4.1). Oluline on ka see, et mõõdetakse heaolu mikro- (indiviidi) ja meso- (grupi) tasandil, sest makrotasand (riigi üldine majanduslik olukord, SKP) ja indiviidide elujärg võivad lahkneeda.

OECD elukvaliteedi mõõtmise tunnusjooneks on tuginemine statistilistele näitajatele ja väga suur tähelepanu kasutatava statistika kvaliteedile (sh võrreldavusele). Mõned teised indeksid (nt Gallup World Poll, Euroopa elukvaliteedi uuring) on üles ehitatud arvamusküsitlustele, millesse OECD suhtub reservatsiooniga (riikidevaheline võrdlus ei pruugi olla usaldusväärne, valimid on väikesed). Siiski kasutab ka OECD BLI subjektiivse heaolu mõõtmiseks mõningaid Gallup World Polli andmeid, kuni leitakse parem andmestik.

Käesolev peatükk toetubki peamiselt OECD parema elu indeksi mõõdikutele, täiendades neid Eesti jaoks olulistest kohtades Euroopa elukvaliteedi küsitluse (EQLS) andmetega. Nende kahe mõjuka elukvaliteedi uuringu mitmed komponendid kattuvad, ent on ka erinevusi (tabel 3.4.2.) Näiteks OECD lülitab parema elu indeksisse mitmed tööturu näitajad; seevastu EL küll tõdeb hõive olulisust rahulolu jaoks, ent elukvaliteediga seoses seda ei mõõda. Tervikuna paistab Euroopa Liidu käsitus silma suurema tähelepanuga elukvaliteedi sotsiaalsele küljele (nt koduümbruse seisund, sotsiaalsed pinged gruppide vahel, inimeste sotsiaalne ja kodanikuosalus, võrgustikud, tajutus sotsiaalne tõrjutus). Rahulolu avalike teenustega on Euroopa elukvaliteedi indeksis omaette komponent, mida võib seletada Euroopa sotsiaalmudeliga, kus riigil lasub suurem vastutus inimeste heaolu korralduses. Kuigi OECD maad kvalifitseeruvad samuti heaoluriikideks, on arusaam riigist kui heaolu pakkujast Aasias ja Ameerikas Euroopast oluliselt erinev (Alber ja Gilbert, 2010; Alcock ja Craig 2009). Seetõttu pole võimalik avalike teenuste taset maailma eri piirkondade vahel mõistlikult võrrelda.

Tabel 3.4.2

OECD parema elu indeksi (2011) ja EL-i elukvaliteedi uuringu (2011) komponendid ja mõõdikud (OECD ja EL kasutatavad eri tõlgendusi)

Indeksi komponendid	EL-i mõõdikud	OECD mõõdikud
Sissetulek ja jõukus	Leibkonna majanduslik toimetulek; deprivatsiooni indeks (võimetus lubada endale asju või hüvesid)	Leibkonna aastane netotulu; leibkonna netovara
Töö ja palk	–	Hõivemäär; Pikaajalise töötuse määr; täisajaga töötaja; aastapalk; töökoha kaitstus
Eluase	Eluaseme omandivorm; eluaseme baaskvaliteet; Koduümbruse kvaliteet (teenused, turvalisus keskkonna seisund)	Tube inimese kohta; eluaseme baaskvaliteet (% WC-ga inimesi); eluasemekulude osakaal
Tervise seisund	Enesehinnang tervisele; pääs arstile	Oodatav eluiga; enesehinnang oma tervisele
Töö- ja pereelu tasakaal	Töötaja, kodutööde ja hobide vahekord; töö- ja perestressi indeks	Üle 50-t töönädalaga töötajate osakaal; puhkusele ja enda eest hoolitsemisele kuluv aeg (sh uneaeg)
Sotsiaalsed sidemed	Kaasatus kogukonda; tajutus sotsiaalse tõrjutuse indeks, üksindus	Inimeste osakaal, kel on sõpru-sugulasi hädas toeks
Haridus	–	Hariduses osalemise määr; 14-15-aastaste lugemisoskused ja kodanikuoskused
Kodaniku-kaasatus	Politiilise ja kodaniku-osaluse erinevad vormid (v.a valimised ja kaasamine)	Osalus valimistel; Konsulteerimine rahvaga seaduste loomisel
Keskkonna kvaliteet	On lülitatud eluaseme alla	Õhu saastetase; vee kvaliteet
Isiklik turvalisus	Turvalisus kodu-ümbruses (eluaseme indikaatorina)	Isikuvastaste rünnete määr; mõrvade suhtarv
Subjektiivne heaolutunne	Enesehinnanguline rahulolu oma eluga	Enesehinnanguline rahulolu oma eluga
Rahulolu avalike teenustega	Teenusevaldkondade kaupa	–
Ühiskonna kvaliteet	Usaldus inimeste vahel ja institutsioonide suhtes Pinged sotsiaalsete gruppide vahel	–

3.4.3

Elukvaliteet - üldine pilt

Nii mitmetahulise objekti puhul, nagu seda on kvaliteetne ehk hea elu, pole mõistlik panna riike absoluutsesse pingerritta. Üks riik võib teatud indikaatorites olla esimeste hulgas, teiste osas aga hoopis tagapool. Taandades erinevad näitajad ühte koondskoori, saaksime „keskmise” tulemuse, mis ei anna sisukat pilti ühiskondade edukusest. Just selle argumendiga seletab ka Euroopa elukvaliteedi uuring, miks pole loodud ühte koondindikaatorit, vaid analüüsitakse elukvaliteedi erinevaid dimensioone (Eurofound 2012). Mõistlikum on jagada riigid sarnase elukvaliteedi tasemega rühmadesse või võrrelda riike konkreetsete indikaatorite lõikes. Kasutame siinjuures OECD statistiliste arvutuste lõpp-produkti ehk skaalaväärtust vahemikus 0–10 palli. Mida kõrgem väärtus, seda kõrgem elukvaliteedi tase.

Riikide rühmad

OECD 36 riigist kuuluvad kõrgeima tasemega gruppi (7,5–8,0 palli) Šveits, Norra, Kanada, USA, Rootsi, Taani ja Holland. Järgmise grupi (7,0–7,5 palli) moodustavad peamiselt Lääne-Euroopa riigid – Belgia, Soome, Suurbritannia, Island, Iirimaa, Austria, Saksamaa ja Uus-Meremaa. Keskmisest natuke kõrgema skooriga (6–7 palli) riikide rühm on geograafiliselt ja poliitiliselt kõige kirjum – Prantsusmaa, Hispaania, Itaalia, Sloveenia, Jaapan, Poola ja Tšehhi. Nende ühisjoonena võib välja tuua avatud demokraatliku ühiskonna suhtelise lühiduse, mis kehtib kõigile, v.a Prantsusmaa. Eesti jääb gruppi, kus elukvaliteedi tase on alla skaala keskvaartuse (ca 4,5) ja kus paiknevad ka Ungari, Brasiilia, Tšiili. Samas kui Venemaa, Mehhiko ja eriti Türgi jäävad teistest maadest märgatavalt allapoole.

Euroopa elukvaliteedi küsitluse (EQLS) järgi jäävad kõrgema elukvaliteediga maad Põhja- ja Lääne-Euroopasse, madalam on tase idas ja lõunas. Kuigi mõnede baasindikaatorite osas võib täheldada riikidevaheliste erinevuste vähenemist, on vahed endiselt suured. Kesk- ja Ida-Euroopa maad pole vanadele liikmesriikidele järele jõudnud, pigem on nõrgenenud elukvaliteedi näitajad ka mõnedes vanades liikmesriikides, eriti Vahemeremaades. Kuna EQLS-i indikaatorite üldistuse aste on väiksem, on siin ka klastrite väljatoomine keeruline. Laiemalt võttes pole Euroopa Liidule üldse iseloomulik taotlus panna riike pingeritta, nagu seda teeb OECD.

3.4.4

Riikide asend indikaatorite lõikes

Eesti asetuse OECD riikide pingereas üksikute parema elu indeksi indikaatorite alusel annab üllatava tulemuse, sest Eesti naabriteks osutuvad riigid, kellega me end tavaliselt sarnaseks ei pea (tabel 3.4.3). Eestil on enim sarnasust Poolaga, aga ka Slovakkia, Ungari, Itaalia ja Hispaaniaga. Sealjuures ei puuduta sarnasused ainult materiaalse heaolu näitajaid, vaid ka sotsiaalset kapitali ja subjektiivset heaolutunnet.

Teine ootamatu tulemus on see, et Skandinaavia riigid ei moodusta ühtset gruppi. Seega polegi üllatav, et Eesti ei sarnane Põhjamaadega, kuna sellist hea elu regioonit nagu Põhjamaad pole lihtsalt olemas. Väga kõrget heaolu ja elukvaliteeti võib leida maailma erinevatest

Tabel 3.4.3

Riikide asend OECD parema elu indeksi (2011) komponentide alusel; rasvases kirjas on näidatud taustariigid

Komponentid	Mõõdikud	Eestiga sarnased riigid	Kõrgeima näitajaga riik
Sissetulek ja jõukus	Leibkonna aastane netotulu Leibkonna netovara	Slovakkia, Poola, Ungari	USA
Töö ja palk	Hõivemäär; Pikaajalise töötuse määr; Täisajaga töötaja aastapalk; Töökoha kaitstus	Slovakkia, Hispaania	Šveits
Eluase	Tube inimese kohta; Eluaseme baas-kvaliteet (% WC-ga inimesi); Eluasemekulude osakaal	Ungari, Tšiili, Poola	USA
Tervise seisund	Oodatav eluiga Enesehinnang oma tervisele	Korea, Türgi	Šveits
Töö- ja pereelu tasakaal	Üle 50-t töönädalaga töötajate osakaal Puhkusele ja enda eest hoolitsemisele kuluv aeg (sh uneaeg)	Brasiilia, Uus-Meremaa , Kanada, Suurbritannia	Taani
Kogukonnasidemed	Inimeste osakaal, kel on sõpru-sugulasi hädas toeks	Poola, Brasiilia, Itaalia, Tšehhi	Island
Haridus		Korea, Uus-Meremaa , Poola, Rootsi	Soome
Kodaniku kaasatus	Osalus valimistel; Konsulteerimine seaduste loomisel/seadusloome läbipaistvus	Israael, Venemaa	Austraalia
Kesk-konna kvaliteet	Õhu saastetase Vee kvaliteet	Hispaania, Itaalia	Rootsi
Isiklik turvalisus	Isikuvastaste rünnete määr Mõrvade suhtarv	Venemaa, Israael, Belgia	Jaapan
Subjektiivne heaolutunne	Enesehinnanguline rahulolu oma eluga	Kreeka, Poola	Taani

regioonidest – Euroopa südamest ja servast, Põhja-Ameerikast, Austraaliast ja Aasiast. Tähelepanu väärib seegi, et üks riik on saavutanud kõrgeima skoori maksimaalselt kahes indikaatoris kümnest. Pihustumine, mitte koondumine ja ühtlustumine näib olevat globaalse inimarengu kaasaegne trend.

Euroopa elukvaliteedi uuringu järgi sarnaneb Eesti paljudes materiaalse heaoluga seotud näitajates Ungari ja Lätiga, aga ka Poola, Tšehhi ja Leeduga. Suurem sotsiaalne aktiivsus, institutsionaalne usaldus ja optimism tuleviku suhtes paigutab Eesti aga hoopis teiste, Lääne-Euroopa riikide sekka. Niisiis on Eesti inimeste elukvaliteedi tunnetus jätkuvalt ülemine-

kuline siirdeajale iseloomulik – valitseb mentaliteet „praegu on küll raske, aga tulevikus läheb paremaks”. Siiski ei ole selline optimistlik hoiak iseloomulik teistele postkommunistlikele siirderiikidele, mis tõstavad Eesti üpris omanäolisena esile kõigi Euroopa Liidu maade seas.

3.4.5

Eesti elukvaliteedi mootorid ja pidurid

Eesti madal positsioon üldises OECD parema elu indeksi järjestuses (31. koht 36 riigi seas) sunnib küsima: millised indikaatorid meie asetust tublisti tõstavad, millised aga alla viivad? See küsimus on oluline ka seepärast, et kõrgeima elukvaliteedi indeksiga riikides on indikaatorite tase suhteliselt ühtlane, mis näitab eluvaldkondade tasakaalustatud arengut. Eestit iseloomustab aga valdkondade ebaühtlane tase. Seega veavad meie progressi vähesed valdkonnad, mis ei pruugi tagada kestvat arengusuutlikkust (Aaviksoo, Kirss, Mägi 2010). Teisalt võib valdkondliku ebaühtluse pöörata probleemist võimaluseks – tugevamate abil saab nõrku järele tõmmata.

Ootuspäraselt on Eesti tugevuseks hästi ligipääsetav ja tõhus haridussüsteem; meie positsiooni tõstavad ka inimeste vastastikune abivalmidus ning õhu ja vee hea kvaliteet. Samuti ootuspäraselt on Eesti nõrkuseks leibkondade väikesed sissetulekud nii rahalise netotulu kui ka netovara mõttes. Väike netovara võib tähendada Eesti puhul seda, et perede kinnisvara on enamjaolt madala turuväärtusega, väärtpabereid on vähestel ning laenukohustused on suured. Just see seletab, miks otseselt töötasu mõõtev indikaator on kõrgema väärtusega kui kogu sissetuleku indikaator.

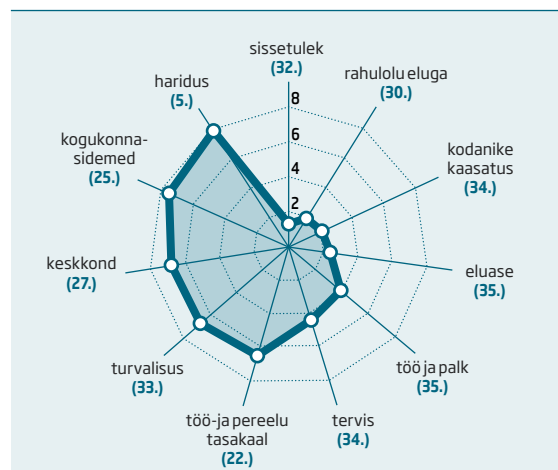
Viimasel ajal on palju räägitud kodanikuühiskonna jõudsast arengust ja kaasamise levikust, ent parema elu indeksi (BLI) vastav näitaja on meil OECD riikide seas, kõrvuti Iisraeli ja Venemaaga üks madalamaid. Selle ebaõla põhjusi tuleb otsida eeskätt järelduste aluseks oleva andmestiku erinevusest. OECD BLI kodanikuühiskonna komponent sisaldab kahte mõõdikut – osalusprotsenti viimastel valimistel ja konsulteerimist avalikkusega seaduste loomise protsessis. Konsulteerimisprotsessi avatust ja läbipaistvust hinnati ekspertküsitlusest saadud andmete põhjal, kus küsimustiku täitjaiks olid riikide valitsuskabinetide töötajad. Seetõttu pole ilmselt alust arvata, nagu näitaksid andmed pilti tegelikust halvemana.

Kas rahvaküsitlusel põhinev Euroopa elukvaliteedi uuring (EQLS) muudab Eesti tugevusi ja nõrkusi võrreldes OECD riiklikul statistikal rajaneva mõõtmisega? Jättes kõrvale mõõdikute mõningad erisused, tuleb tõdeda, et ei. Elustandard, mida EQLS mõõtis materiaalse deprivatsiooni indeksiga, annab Eestile tagantpoolt kolmanda koha Bulgaaria ja Ungari järel. Vaid 22% inimestest saavad lubada endale kõike loetletut 6 asja; eluaseme kvaliteedilt ja hinnangult oma tervisele on Eesti Läti järel eelviimasel kohal. Kuna kõik loetletud näitajad on korrelatsioonis rahuloluga, siis pole üllatav, et eluga rahulolu jätab Eesti EL-i 27 riigi seas tagant viiendale positsioonile.

Sarnane on tulemus ka kodanike kaasatuses. Poliitiline kaasatus, mida mõõtsid nii OECD kui EL-i indeksid, on allpool keskmist näitajat. Samas on Eesti üks vähestest

Joonis 3.4.1

Eesti positsioon 36 riigi hulgas ja tase OECD BLI skaalal indikaatorite lõikes, skaalaväärtused 10-pallisel skaalal, kus 0 on madalaim ja 10 kõrgeim väärtus

Allikas: OECD (2011) Better Life Index <http://www.oecd-better-lifeindex.org/#/22212213212>

postkommunistlikest riikidest, kus inimeste apoliitiline sotsiaalne tegevus (klubid, ühingud, seltsid) on märgatavalt üle EL-i keskmise. See toob välja Eesti kodanikuühiskonna iseloomuliku joone – kõrge kogukondlik aktiivsus kuid samas vähene juurdepääs valitsemisele ja poliitikale.

Eesti suurimaks tugevuseks EQLS 2011 põhjal kujunesid väikesed pinged rassilis-rahvuslikul ja usulisel pinnal. See oli ainus mõõdik kogu keerulises indikaatorite süsteemis, kus Eesti sai esimese koha. Vaid 16 % Eesti vastajaist leidis, et meil on rahvuste vahel palju pingeid, samas kui Euroopa Liidu keskmine oli 37%; Belgias, Hollandis ja Prantsusmaal aga koguni 48–50%.

3.4.6

Elukvaliteedi komponendid

Alljärgnevalt tulevad põhjalikuma käsitluse alla mõned olulised elukvaliteedi komponendid, mida käesoleva raporti teistes osades pole analüüsitud. Andmed pärinevad Euroopa elukvaliteedi küsitlusest (EQLS) ja OECD parema elu indeksist (BLI).

3.4.7

Elustandard

2008. aastal alanud majanduskriis on muutnud paljude eurooplaste toimetulekuvõimet. Euroopa Elukvaliteedi Küsitluse järgi koges 2011.–2012. aastal 45% eurooplastest suuremaid või väiksemaid probleeme majandusliku toimetulekuga (joonis 3.4.2). Seejuures on riikidevahelised erinevused väga suured. Kui Austrias, Rootsis ja Taanis on selliseid inimesi alla 20%, siis Kreekas 86% ning mitmes Ida-Euroopa riigis ligi 70%. Eesti puhul on lisaks toimetulekuprobleemidega inimeste kõrgele osakaalule (68%) silmatorkav suhteliselt väike vahe madalaima ja kõrgeima tulukvintilli vahel. See tähendab, et ka jõukaimast elanikkonnast on pooltel raskusi oma vajaduste katmisega. Ühest küljest võib seda

seletada kõrgemate tuludega inimeste ülejõu elamise ja kõrgete laenukohustustega, teisalt aga ühiskonna üldise vaesusega. Ida-Euroopa kõrgeima tuluklassi inimesed on oma sissetulekutelt lähedased Lääne-Euroopa keskmistele tulukihtidele.

Enesehinnang majandusliku toimetuleku võib oleneda sellest, millist elustandardit taotletakse – kui latt on seatud liiga kõrgele, võib enesehinnang sellest johtuvalt olla madal. Seetõttu on andmete võrreldavuse huvides mõistlik hinnata, mil määral saavad inimesed endale lubada teatud kindlaid asju. EQLS küsimustikus olid nendeks soe tuba, nädalane puhkusereis, vana mööbli väljavahetamine, võimalus süüa regulaarselt liha ja kala, osta uusi (mitte taaskasutatud) riideid ja kutsuda ning kositada külalisi. Loetletud kuue hüve alusel loodi deprivatsiooni indeks, mis näitab, mitut asja keskmiselt ei saa inimesed endale lubada. Indeks on kõik hüved ja kaubad võetud võrdse kaaluga, kuigi nende rahaline maksumus on erinev. Seetõttu on arusaadav, et nädalast puhkusereisi saavad endale lubada vähesemad kui näiteks sõprade küllakutsumist. Samas ei häiri see ühikute erinev maksumus riikide võrdlemist deprivatsiooni (ilmajätuse) alusel. Jõukates Lääne-Euroopa riikides suudab suur osa inimesi kõiki asju endale lubada, Ida-Euroopas on olukord hullem. Veerand ees-
timaalastest ei saa lubada endale ühtki asja mainitust, sh peab 25% kannatama külma korterit, ning 63% ei saa endale lubada puhkusereisi ega mööbli väljavahetamist. Deprivatsiooni indeksi alusel on Eesti tagantpoolt kolmas Bulgaaria ja Ungari järel.

3.4.8 Eluaseme ja koduümbruse kvaliteet

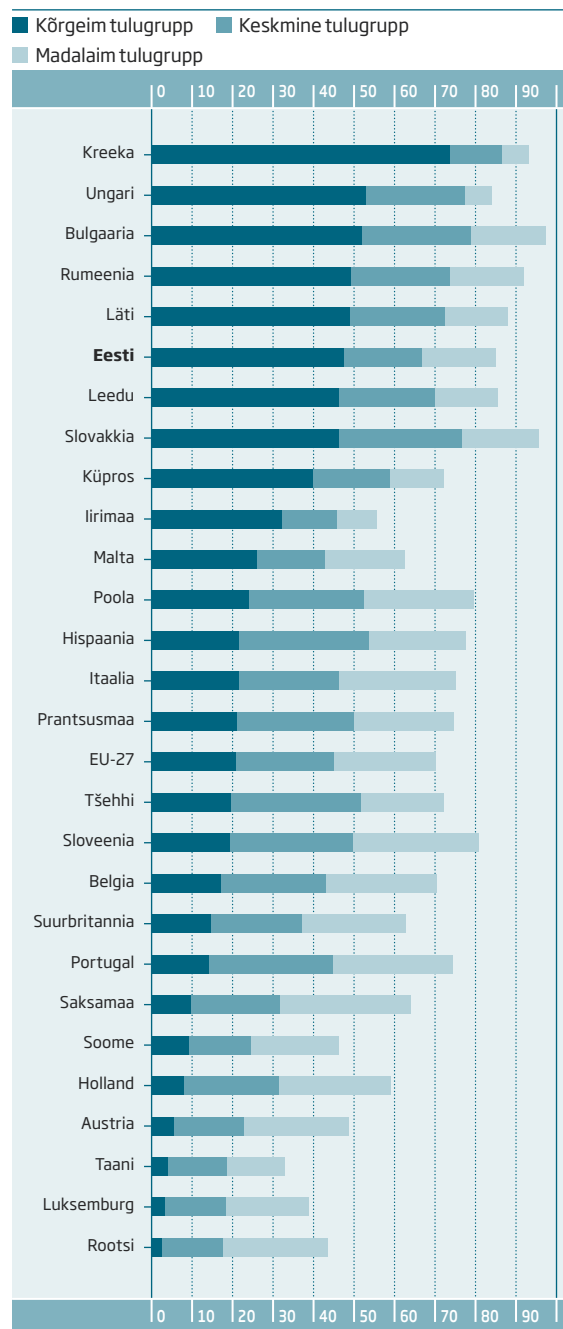
Kvaliteetne ja vajadustele vastav eluase on elukvaliteedi üks tähtsamaid komponente. Materiaalses plaanis on see leibkonna suurim väljaminek, mittemateriaalses aga tegur, mis mõjutab laste ja pereliikmete vaimset arengut ja tervisenäitajaid.

Ruumide vähesus või nende mittevastavus leibkonna struktuurile on olnud elukvaliteedi klassikalised mõõdikud. Viimasel ajal (eriti seoses 2008. a finantskriisiga) on tähelepanu keskmesse tõusnud eluasemekulud, sealhulgas ka omandivorm ja kodulaenu koorem. Kuigi Eestis on kõrged eluasemekulud tihti jutuaineks, pole nende osakaal pere eelarves teiste OECD maadega võrreldes kõrge. Leibkondi, kes kulutavad eluasemele 40% või enam oma eelarvest on OECD maades keskmiselt 10%, Eestis aga vaid 4,4%. See näitaja on olulisel määral riigi eluasemepoliitikast, omandisuhetest ja subsiidiumidest, mistõttu riikide võrdlemisse tuleb suhtuda ettevaatusega. Kõikides riikides on halvemas olukorras need, kes erasektorist turuhindadega eluaset rendivad; mõnedes riikides (sh Eestis) tõuseb eluasemekulude koorem kriitilise 40%-ni märksa sagedamini ka kodulaenu võtnud leibkondades. Eeskätt on suur erinevus hüpoteegiga soetatud ja endale kuuluva luasemega leibkondade olukorras iseloomulik nendele maadele, mis aastail 2007–2008 elasid läbi kinnisvarabuumi (Eesti, Ungari, Slovakkia, Sloveenia, Hispaania).

Siiski pole toimetulek eluasemekuludega, ega laenuudega Eesti suurim probleem, pigem oleme rahvus-

Joonis 3.4.2

Toimetulekuraskustega inimeste osakaal tulugruppide lõikes

Allikas: EQLS 2011

vahelises võrdluses siin täiesti tavaline riik. Milles me aga teravalt (ja negatiivselt) silma paistame, on eluruumide vilets baastase (WC ja duši puudumine, pehkinud aknad, rõskus). Elementaarsed sanitaartingimused on enamiku OECD maades kõigil leibkondadel olemas, Eestis puuduvad aga WC ja duširuum 13% peredest. Selle näitajaga sarnaneme Türgile ja Tšiilile, ning Lätile, Leedule, Bulgaariale ja Rumeeniale. Lisaks eristub Eesti veel sellega, et eakad inimesed on elementaarsete sanitaartingimustega üle kahe korra halvemini varustatud kui nooremad. Viidikul Eesti üle 65-aastastest inimestest on välikäimla, duširuumi pole.

Rahulolu eluasemega on otseses korrelatsioonis sanitaartingimuste ja elamispinna piisavusega. Korrelatsioon eluasemekulude ja rahulolu vahel aga puudub, mis näitab, et paljude leibkondade jaoks on investeerimine eluasemesse olnud vabatahtlik valik; samuti on nad nõus kandma kõrgemaid jooksvaid kulusid (OECD 2011). Seega, adekvaatse seose leidmiseks tuleks eraldada need, kes kulutavad vabatahtlikult eluasemele palju ja need, kelle kulud on sunnitud või väikeste sissetulekute tõttu kõrge osakaaluga.

Üldiselt korreleeruvad eluaseme näitajad pea kõigi heaolu dimensioonidega, sest eluase on oluline tarbimisartikkel ja investering. Seega, tõstes eluaseme kvaliteeti saab tõhusalt tõsta kogu elukvaliteedi ja heaolu näitajat.

3.4.9 Tervislik seisund

Head tervist võib pidada kvaliteetse elu üheks oluliseks aspektiks, mis mõjutab inimese majanduslikku toimetulekut ja sotsiaalseid suhteid; ka on tervemad ühiskonnad reeglina jõukamad, paremate hõivenäitajatega ning kõrgema kodanikuaktiivsusega (OECD 2011). Terviseseisundi mõõtmisega inimarengu kontekstis on toimunud samalaadsed protsessid, nagu haridusega – lihtsatelt kvantitatiivsetelt näitajatelt (keskmine eluiga, imikute suremus) on liigutud keeruliste indeksiteni. Need sisaldavad tervisestatistikat, inimeste enesehinnangut oma tervisele ning tervise ja elustiili vahelisi seoseid (ülekaalulisus, vaimne tervis, kroonilised haigused). Sellised „moodsa aja haigused“ ei ole sageli seotud ühiskonna jõukuse taseme, vaid elukeskkonna, kultuuri ja haridustasemega. Pikenev eluiga on toonud kaasa krooniliste haiguste suurema leviku vaatamata meditsiini arengule ja kasvavatele tervishoiukuludele. Seetõttu polegi üllatav, et kroonilisi tervisehädasid tundvate inimeste osakaal Eestis

Tabel 3.4.4

Deprivatsiooni indeks ja selle komponendid taustariikides: % inimesi, kes ei saa nimetatud hüve endale lubada hüvede arv, mida inimesed keskmiselt ei saa endale lubada

	Soe tuba	Puhkuseis	Uus mööbel	Liha ja kala	Uued riided	Külastuste kõrvaldamine	Deprivatsiooni indeks
Taani	2	16	15	2	4	4	0,4
Austria	2	14	14	4	4	7	0,4
Holland	2	14	18	2	9	6	0,5
Soome	1	20	21	4	9	6	0,6
Sloveenia	2	36	36	10	15	10	1,1
Iirimaa	9	39	34	4	12	18	1,2
EL-27	12	37	35	10	17	15	1,2
Tšehhi	5	36	46	17	27	19	1,5
Slovakkia	11	58	56	26	32	30	2,1
Eesti	25	63	63	28	43	29	2,6
Ungari	15	65	70	41	46	39	2,8

Allikas: EQLS 2011

Tabel 3.4.5

Probleemid eluaseme ja koduümbrusega, %, taustariigid

	Ruumipuudus	Pehkinud aknad	rõskus	Ainult väikämbla	Puudub vannituba	puudub koht õues istumiseks	Puudub roheala/ puhkeala
Eesti	15	18	22	13	15	22	12
Ungari	14	16	14	4	5	12	11
EL-27	15	9	12	3	3	14	14
Slovakkia	10	6	7	3	3	11	19
Soome	15	6	10	1	2	8	4
Austria	10	3	5	2	1	18	9
Iirimaa	13	5	10	1	1	6	9
Tšehhi	17	5	11	0	1	22	17
Sloveenia	11	8	12	1	0	5	8
Taani	13	6	10	0	0	0	2
Holland	13	8	12	0	0	5	13

Allikas: EQLS 2011

on sarnane Soomega (umbes 40%); rasvunud inimesi on USA-s umbes kolmandik, Eestis 20%, Hiinas ja Koreas aga alla 5% (WHO 2008).

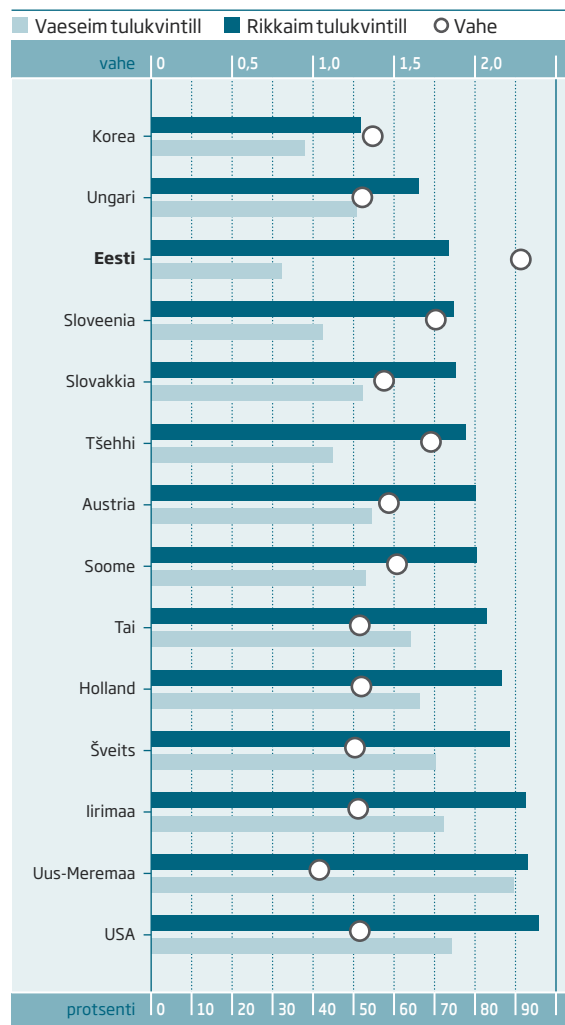
Objektiivsed tervisenäitajad ei peegeldu subjektiivsetes hinnangutes oma tervisele üks-üheselt. Näiteks pidas 2009. a USA-s oma tervist heaks või väga heaks 90% (OECD kõrgeim näitaja), Jaapanis aga vaid 32% (OECD 2011). Samal küsitlusaastal hindas Eestis oma tervist heaks või väga heaks 52%, kaks aastat hiljem oli samamoodi vastanute osakaal langenud ligi kümme protsenti – 44%-ni (EQLS 2011). Nende näitajatega kuulub Eesti OECD ja EL-i viimaste hulka.

Siiski pole Eesti teravaim probleem madal subjektiivne tervisehinnang, vaid madala ja kõrge tulugrupi väga suur hinnangute erinevus. Kõrgeimasse tulukvintilli kuulujatest peab Eestis 74% oma tervist heaks või väga heaks, madalaimas tulugrupis on selliseid inimesi üle kahe korra vähem ehk 32% (joon. 3.4.3). Kuigi jõukamad inimesed hindavad oma tervist kõikjal kõrgemalt, on Eestis see lõhe OECD suurim ning ületab märgatavalt ka neid riike, kus tervishoiu os on oluline erasektor ja seetõttu võiks eeldada erinevusi arstiabi kättesaadavuses (nt USA, Lõuna-Korea, Šveits).

Tõenäoselt peitub seletus selles, et suur osa tervisest sõltub elustiilist, mitte ainult arstiabist. Arstiabi maksumus on Eestis viie ligipääsu raskendava teguri seas alles neljandal kohal (takistus 26% jaoks) ning jääb EL-i keskmisest tasemest allapoole (EQLS 2011). Teisalt on Eestis EL-i suurim erinevus kõrge- ja madala haridustasemega inimeste oodatavas elueas. Kõrgharidusega 30-aastane mees elab Eestis 17 aastat kauem kui madalalt haritud, samas kui Lääne-Euroopas on see erinevus 4–6 aastat. Ka naiste puhul on eluea pikkus seotud haridustasemega, kuigi siin on sooline vahe mõõdukam (9 aastat), aga erinevus Eesti ja Lääne-Euroopa vahel endiselt suur (Eurostat, 2010). Niisiis aitaks tervise seonduvat elukvaliteeti Eestis tõhusamalt tõsta panustamine teistesse inimarengu komponentidesse, eeskätt haridusse.

Joonis 3.4.3

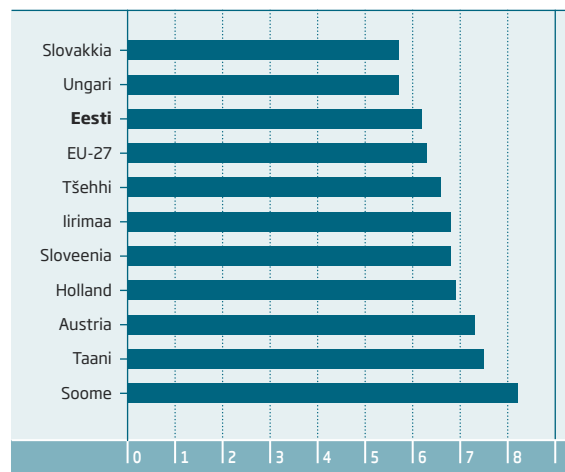
Inimeste enesehinnang oma tervisele tulugruppide lõikes. Täiskasvanud (al 15. eluaastast), kes peavad oma tervist heaks või väga heaks (%) ja rikkaima ning vaesema tulukvintilli hinnangute vahe, 2009

Allikas: OECD 2011

Joonis 3.4.4 a

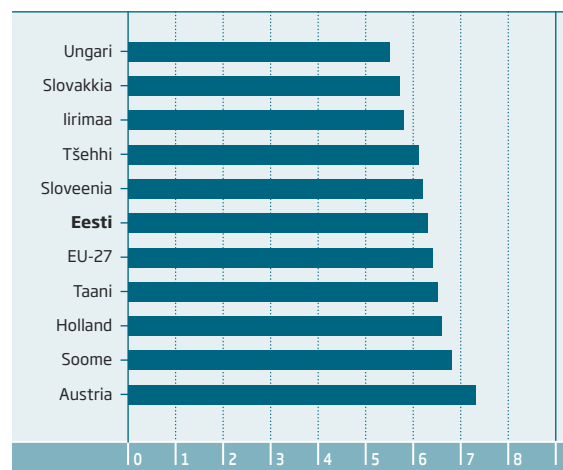
Avalikkuse rahulolu haridussüsteemiga 10-pallisel skaalal, kus 0 – pole üldse rahul ja 10 – väga rahul

Allikas: EQLS 2011

Joonis 3.4.4 b

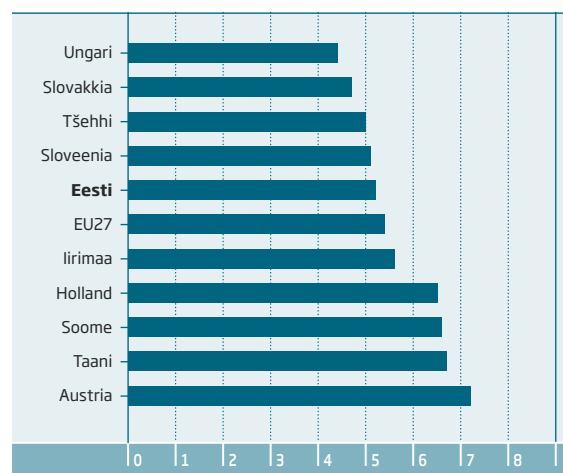
Avalikkuse rahulolu ühistranspordiga 10-pallisel skaalal, kus 0 – pole üldse rahul ja 10 – väga rahul

Allikas: EQLS 2011

Joonis 3.4.4 c

Avalikkuse rahulolu munitsipaalasutustega 10-pallisel skaalal, kus 0 – pole üldse rahul ja 10 – väga rahul

Allikas: EQLS 2011

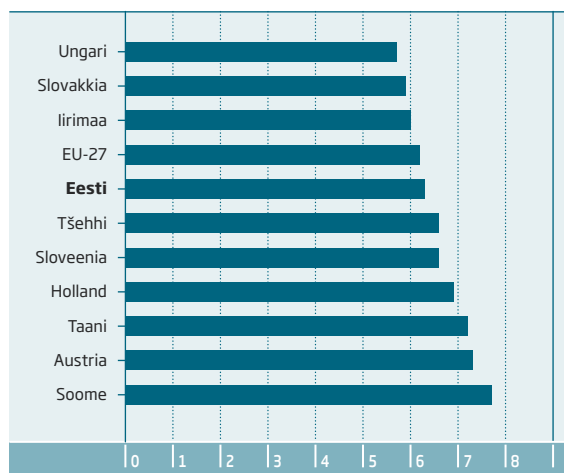
3.4.10 Avalikud teenused

Kuigi elukvaliteet ja rahulolu on seotud mitmete individuaalsete teguritega, nagu sotsiaalmajanduslik staatus, väärtushinnangud ja hoiakud, on ka riigil läbi avalike poliitika elukvaliteedi edendamisel oluline roll. Traditsiooniliselt on ühiskonna kvaliteeti mõõdetud inimestevahelise ja institutsionaalse usalduse ning kodanikuaktiivsuse kaudu. Euroopa elukvaliteedi küsitlus on seda lähenemist täiendanud, küsides inimestelt, kui rahul on nad oma riigi peamiste sotsiaalpoliitika valdkondadega.

Eestit taustariikidega võrreldes saab teha kaks järeldust. Esiteks, postkommunistlikes riikides (Sloveenia, Tšehhi, Slovakkia, Ungari) hinnatakse kõiki avalikke teenuseid madalamalt kui stabiilsetes Lääne-Euroopa maa-des. Iirimaa, kes läbis hiljuti majandusliku turbulentsi, sarnaneb pigem Ida- kui Lääne-Euroopaga. Teiseks, Eesti

Joonis 3.4.4 d

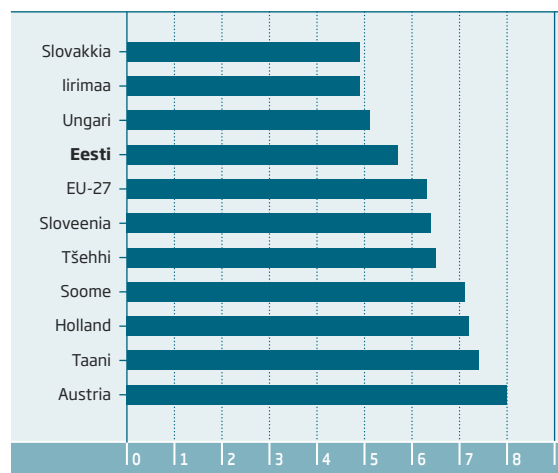
Avalikkuse rahulolu lastehoiuteenusega 10-pallisel skaalal, kus 0 – pole üldse rahul ja 10 – väga rahul

Allikas: EQLS 2011

Joonis 3.4.4 f

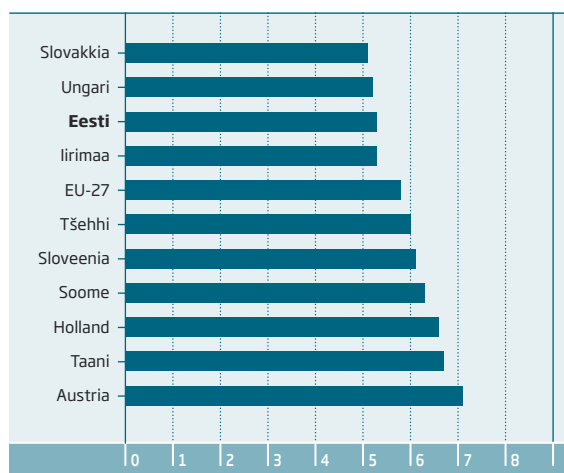
Avalikkuse rahulolu tervishoiuteenustega 10-pallisel skaalal, kus 0 – pole üldse rahul ja 10 – väga rahul

Allikas: EQLS 2011

Joonis 3.4.4 e

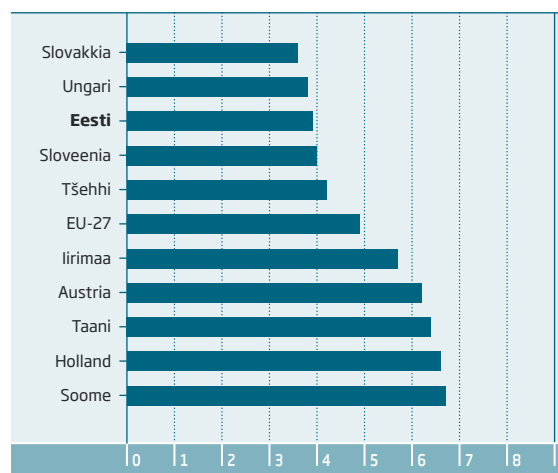
Avalikkuse rahulolu hoolekandeteenustega 10-pallisel skaalal, kus 0 – pole üldse rahul ja 10 – väga rahul

Allikas: EQLS 2011

Joonis 3.4.4 g

Avalikkuse rahulolu pensionisüsteemiga 10-pallisel skaalal, kus 0 – pole üldse rahul ja 10 – väga rahul

Allikas: EQLS 2011

inimeste hinne avalikele teenustele on mõnes valdkonnas EL-27 keskmisel tasemel, mõnedes valdkondades, nagu tervishoid, hoolekanne ja pensionisüsteem aga märgatavalt madalam keskmisest. Tervikuna paistavad eestimaalased silma oma kriitilise meelelaadiga – isegi haridussüsteemi, mis näiteks OECD hea elu indeksis platseerus kõrgele viiendale kohale, hindavad inimesed ikka madalamalt kui hinnatakse neis riikides, mis objektiivsete haridusnäitajate poolest on meist tagapool (vt joonis 3.4.5 a).

Riikidevahelised erinevused võivad olla tingitud nii inimeste erinevast ootusest avalike teenuste suhtes, kui ka poliitika tegelikust toimetulekust teenuse pakkumisega. Seetõttu on lisaks riikide omavahelisel võrdlemisele oluline vaadata ka erinevate vastajagruppide arvamusi. Üldiselt hindavad vaesemad inimesed teenuseid madalamalt kui kõrgema tulugrupi vastajad ning noored kõrgemalt kui eakad. Siiski pole need erinevused statistiliselt olulised. Süsteemne vahe hinnangutes on hoopis selle järgi,

kas vastaja on mainitud teenust ise kasutanud. Need, kes on teenuste tegelikud tarbijad, näevad seda positiivsemalt kui mittekasutajad, mis võib olla seletatav avalikes debattides domineeriva kriitilise tooniga valitsuse aadressil (nn kriitilise kodaniku fenomen).

3.4.11 Muutused Euroopa ja Eesti elukvaliteedis

Nagu eespool mainitud, on OECD parema elu indeksit koostatud vaid ühel korral (2011), mistõttu pole võimalik hinnata elukvaliteedi muutumist maailma kõigis arenenud riikides. Küll aga on see võimalus olemas Euroopa Liidu kohta, sest Euroopa elukvaliteedi küsitlus on toimunud juba kolm korda. Tõsi, uuringumetoodika muutus ei võimalda alati võrrelda kõiki kolme küsitlusaastat – 2003, 2007 ja 2011.

2003. ja 2007. a võrdluses on Kesk- ja Ida-Euroopa maad endiselt vaesemad ja Euroopa keskmisest madalamal enamiku elukvaliteedi näitajates (Alber, Fahey, Saraceno 2008). 2008. aastal alanud majanduskriisi tagajärjel suurenes toimetulekuraskustega inimeste hulk pea kõikides EL-i maades. Eestis, Prantsusmaal, Kreekas, Iirimaa, Slovakkias, Sloveenias, Hispaanias ja Suurbritannias oli selliseid inimesi 2011. aastal üle 10% rohkem kui 2007. a. Kasvas ka deprivatsiooni indeks, kusjuures Lõuna- ja Ida-Euroopas oli muutus halvenemise suunas märgatavalt suurem kui Soomes, Rootsis, Austrias, Taanis ja Hollandis. Võrreldes kriisieelse ajaga on Eesti näitaja EL-i halmim – deprivatsiooni indeks on tõusnud ligi kaks korda (Eurofound 2012).

Majanduslik elujärg mõjutas ka inimeste rahulolu eluga, kuid see mõju on Ida- ja Lääne-Euroopas erinev. Esiteks on elukvaliteet Ida-Euroopas selgemalt seotud majanduslike faktoritega (Bohnke 2008). Teiseks on EL-iga 2004. aastal liitunud riikides rahulolu dünaamika kõrgem ja mõjutatud finantskriisist tugevamalt kui vanades liikmesriikides. Mitmetes Kesk- ja Ida-Euroopa riikides (Eestis, Slovakkias, Leedus eriti) tõusis rahulolu elustandardiga 2003–2007 väga kiiresti (keskmiselt 9%), seejärel aga langes sama kiiresti. Balti riikides oli rahulolu langus otseses seoses SKP vähenemisega, samas kui nt Prantsusmaa SKP püsis enam-vähem stabiilsena, ent rahulolu elustandardiga langes märgatavalt.

Erinevalt kõiguvast materiaalsest heaolust näivad peresuhted olevat stabiilsemad ja muutused rahulolus nendega jäid aastail 2007–2011 keskmiselt alla ühe protsendi. Majanduskriisi mõju lähisuhetele pole tuntav riikide, vaid pigem sotsiaal-majanduslike klasside lõikes. Madalama sissetuleku ja haridusega inimesed tunnevad täna suuremat töö- ja perestressi, nende suhtlemine vanematega on jäänud harvemaks. See näitab, et kriisiaegadel muutub eriti oluliseks nõrgemate ühiskonnaliikmete võimestamine, et nad suudaksid oma elu-olu kontrolli all hoida (Abbot, Wallace 2012 b).

Lisaks leibkondadele seadis majanduskriis raskesse olukorda ka valitsused ning avalike teenuste pakkumise. Kas kokkuhoiumeetmed on vähendanud ka kodanike rahulolu avalike teenustega? Euroopa elukvaliteedi küsitluse põhjal on aastate 2007 ja 2011 vahel Euroopas keskmiselt

Joonis 3.4.5

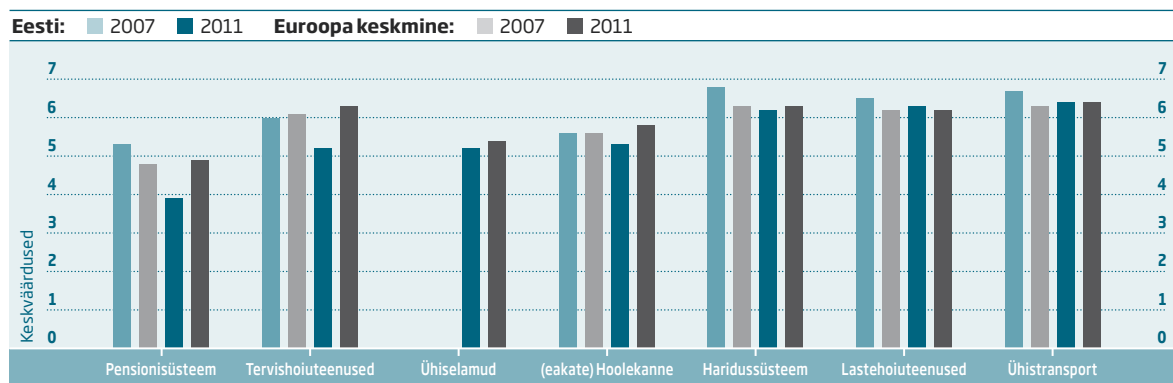
Deprivatsiooni indeksi muutus majanduskriisi tulemusel, 2011 võrreldes 2007, keskmine asjade ja hüvede hulk, mida inimesed ei saa endale lubada

Allikas: EQLS 2007 ja EQLS 2011

Joonis 3.4.6

Muutus avalikkuse rahulolus avalike teenustega 2007–2011; keskväärtused 10-pallisel skaalal, kus 1 on madalaim ja 10 kõrgeim hinne

Allikas: EQLS 2007 ja EQLS 2011

muutnud väga vähe (0,1%), kui üldse. Seevastu Eestis on langenud rahulolu kõigi avalike teenustega, eriti märgatavalt aga pensionisüsteemi ja tervishoiuteenustega. Kuna pensionisüsteemiga on kõige rahulolematumad 40–50-aastased inimesed, siis võib järeldada, et rahulolunäitaja langust pole põhjustanud tänaste pensionide tagasihoidlik tase, vaid järsud muudatused pensionisüsteemis (nt riigipoolsete sissetulekute peatamine teise samba pensioniskeemides 2009–2011 aastal). Sarnaselt võisid rahulolu haridussüsteemiga vähendada kaua vaieldud gümnaasiumi- ja kõrgharidusreform, mille eesmärgid ja korraldus polnud avalikkusele mõistetavad (Aavakivi 2012; Ader 2012).

3.4.12 Kokkuvõtteks

See peatükk heitis pilgu elukvaliteedi mõõtmise kõige kaasaegsematele käsitlustele, mis kombineerivad materiaalseid ja mittemateriaalseid, objektiivseid ja subjektiivseid mõõdikuid. Selline mitmemõõtmelisus seab kahtluse alla ka otstarbekuse teha ühte absoluutset riikide pinget, kuna erinevates elukvaliteedi dimensioonides on tipus erinevad riigid. Siiski on tippriikidele (Šveits, Norra, Kanada, Taani, Rootsi) iseloomulikud teatud ühisjooned – need on pikaajalised stabiilsed demokraatiad, kus kõik elukvaliteedi dimensioonid on hästi arenenud. Eesti jääb elukvaliteedi osas OECD maade viimasesse veerandisse, sarnanedes Ungari, Brasiilia ja Tšiiliga. Meie eripäraks on elukvaliteedi taseme ebaühtluse komponendid loikes ning suur mahajäämus materiaalsetes elutingimustes (palk, netovara, eluase). Eesti elukvaliteeti tõstavad eeskätt ini-

meste mittemajanduslikud eraelu komponendid (head pere- ja kogukonnasuhted, töö- ja pereelu tasakaal), mis osutusi sitketeks ka majandussurutise suhtes.

Siiski pole Eesti tüüpiline Ida-Euroopa riik, kuna erinevalt teistest postkommunistlikest maadest on ees-
timaalased optimistlikud tuleviku suhtes, usaldavad kaaskondlasi ja on sotsiaalselt aktiivsed. Selline optimism ja tugevad kogukonnasidemed on teravas vastuolus kahanevate hinnangutega avalikele teenustele. Kui EL-is tervikuna pole 2008. a alanud majandussurutus avaldanud peaaegu mingit mõju kodanike rahulolule avalike teenustega, siis Eestis on inimeste rahulolu pensionisüsteemiga, tervishoiu- ja hoolekandeteenustega oluliselt vähenenud. Üheks nõrgemaks kohaks Eesti elukvaliteedi tagamisel on vilets ja ebaühtlane tagatus kaasaegsele elustandardile vastava eluasemega. Riikliku eluasemepoliitika puudumine on viinud selleni, et paljudel eakatel või vaestel inimestel puuduvad kodus elementaarsed tervise- ja sanitaaringimused, kodulaenu võtjad Eestis on aga teiste maade laenuvõtjatega võrreldes suuremas toimetulekuriskis. Kuna rahulolu eluasemega korreleerub pea kõigi teiste elukvaliteedi näitajatega, aitaks eluaseme kvaliteedi tõstmine tõsta kogu elukvaliteeti ja heaolu näitajat. Teiseks niisuguseks kõrvalmõju andvaks elukvaliteedi komponendiks on haridus. Kui seni on laiemalt teadvustatud hariduse toetavat mõju majanduslikule toimetulekule, siis samasugune seos on ka hariduse ja tervisenäitajate ning hariduse ja peresuhete, sh töö- ja pereelu tasakaalu vahel. Sellest tulenevalt vajavad väheharitud inimesed laiemat ja komplekssemat tähelepanu avalike poliitikate kavandamisel, aga ka nende endi võimestamisel. ●

Viidatud allikad

1. AAVAKIVI, K. (2012) Valitsetuse (governance) printsiipide rakendamine põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse koostamise protsessis. Magistr töö. Tallinn: Tallinna Ülikooli Riigiteaduste Instituut.
2. AAVIKSOO, A.; KIRSS, L.; MÄGI, E. (2010). Kas haridus kui inimarengu senine vedur hakkab väsima? Lauristin, M. (toim.) Eesti Inimarengu Aruanne 2009. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 17–20.
3. Abbot, P.; Wallace, C. (2012b). Rising Economic Prosperity and Social Quality: The Case of New Member States of the European Union. Social Indicators Research. Springer Link <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fsl1205-012-9992-0> (vaadatud 14.02.2013)
4. Abbot, P.; Wallace, C. (2012a). Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society. Social Indicators Research. 2012 August; 108(1): 153–167.
5. ADER, S. (2012) Noorteühenduste roll hariduspoliitika kujundamisel: Eesti kõrgharidusreformi juhtum. Magistr töö. Tallinn: Tallinna Ülikooli Riigiteaduste Instituut
6. Alber, J.; Gilbert, N. (eds) (2010). United in Diversity? Comparing social models in Europe and America. Oxford: Oxford University Press.
7. Alber, J.; Fahey, T.; Saraceno, C. (eds.) (2008). Handbook of Quality of Life in the Enlarged European Union. London: Routledge.
8. Alcock, P.; Craig, G. (eds) (2009). International Social Policy. Welfare regimes in the developed world. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
9. BOHNKE, P. (2008) Does society matter? Life satisfaction in an enlarged Europe. Social Indicators Research, 87, 189–210. Glatzer, W.; Zapf, W. (hrsg) (1984) Lebensqualität in der Bundesrepublik. Objektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden. Frankfurt: Campus.
10. Internationa Living <http://internationalliving.com/2010/12/quality-of-life-2011/> (vaadatud 13.03.2013)
11. DIEFENBACHER, H.; ZIESCHANK, R. (2009) Measuring Welfare in Germany. A suggestion for a new welfare index. Final report on the research project. Heidelberg: Research Centre of the Evangelischen Studiengemeinschaft, Heidelberg and Research Centre for Environmental Policy, Freie Universität Berlin.
12. STIGLITZ, J.; SEN, A.; FITOUSSI, J.-P. (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic and Social Progress. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm> (vaadatud 21.12.2012).
13. EUROFOUND (2013) Third European Quality of Life Survey. Survey Mapping Tool <http://www.eurofound.europa.eu/surveys/smt/3eqsl/index.EF.php>
14. EUROFOUND (2012) Third European Quality of Life Survey – Quality of Life in Europe: Impacts of the Crisis. Publications Office of the European Union: Luxembourg.
15. EUROFOUND (2010). Trends in Quality of Life in EU: 2003–2009. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef1047.htm> (vaadatud 25.12.2012)
16. EUROSTAT (2010) Highly Educated Men and Women Likely to Live Longer. Statistics in Focus, 24.
17. MERCER (2012). Quality of living ranking <http://www.mercer.com/qualityofliving> (vaadatud 13.03.2013)
18. Noll, H. (2002) Towards a European System of Social Indicators. Social Indicators Research 58: 47–87.
19. OECD (2011) How's Life?: Measuring well-being. OECD Publishing.
20. PHILLIPS, D. (2006) Quality of Life. Concept, policy and practice. London: Routledge.
21. TOOTS, A.; BACHMANN, J. (2010) Contemporary Welfare Regimes in Baltic States: Adapting Post-communist Conditions to Post-modern Challenges. Studies of Transition States and Societies, Vol. 2 (2), 31–44.
22. WHO (2008) World Health Organization Global Health Observatory Data Repository. <http://apps.who.int/gho/data/> (vaadatud 12.02.2013).

3.5

Heaolu keskkonnamõõde

Mari Jüssi

Käesolevas alapeatükis on analüüsitud Eesti viimase 10–15 aasta arenguid, kasutades ühiskonna ökoloogilist jätkusuutlikkust ning ressursitarbimist puudutavaid indekseid ja näitajaid. Vaatluse all on ökoloogiline jalajälg, süsiniku jalajälg, majanduse energiamahukus ja ressursitootlikkus. Eesti on osa globaliseerunud maailmast, kus nii tooted kui ka inimtegevuse keskkonnamõju liiguvad üle riigi-piiride, mistõttu seni valdavalt tootmise keskkonnamõjule keskenduv statistika ei peegelda imporditud toodete ja teenuste tarbimisest tingitud, kuid teistes maades tekkinud keskkonnamõju. Ehk teisisõnu — seni on arvestamata jäänud see globaalne ökoloogiline mõju, mida tootmine ja tarbimine Eestis kokkuvõttes tekitab.

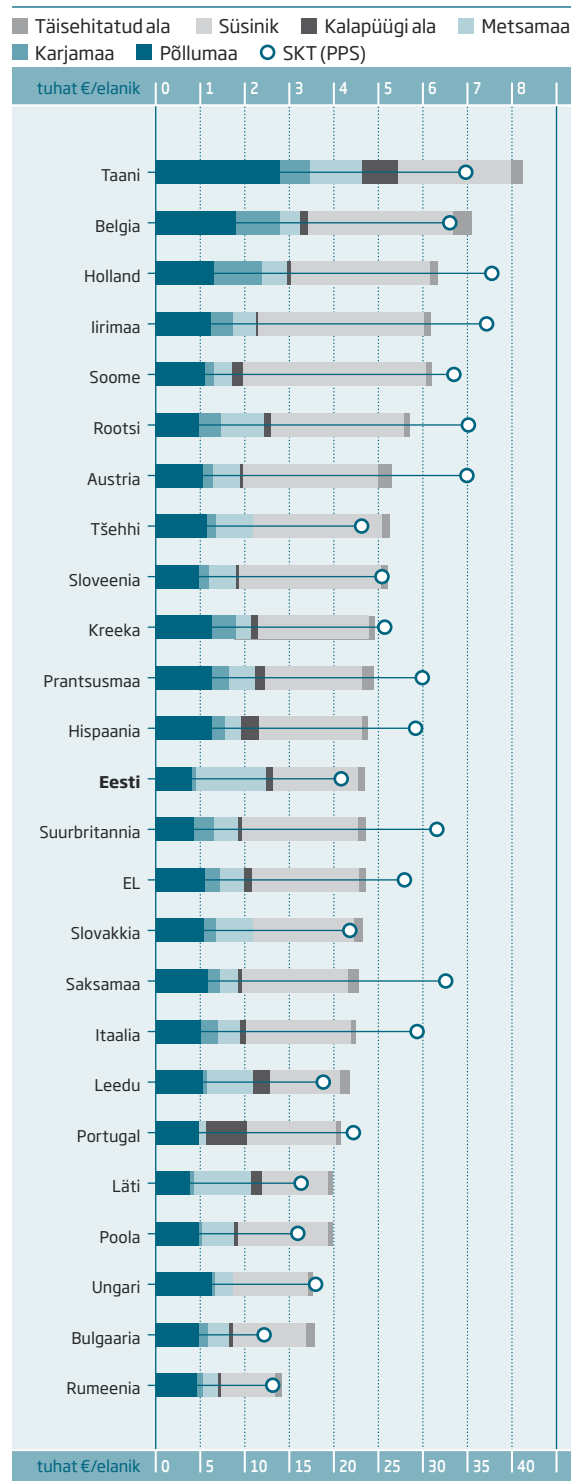
3.5.1 Ökoloogiline jalajälg - mõiste ja mõõdikud

Ökoloogiline jalajälg on ühendnäitaja, mis suhestab inimtegevuse ökoloogilise mõju inimese kasutuses oleva ökoloogilise varuga. Teisisõnu — ökoloogilise jalajäljega näidatakse, kui palju inimkond, riik või linn-maa ökosüsteemi teenuseid tarbib ja kas see tarbimine on looduse taastumisvõime piirides. Riigi (või mõne muu üksuse) materjali- ja energiavoogudele arvutatakse ekvivalentne bioloogiliselt tootliku ala suurus (globaalsetes hektarites), mis suudaks neid loodusvarasid taastoota ja heitmeid ohutuks muuta. Ühe inimese kohta on maailmas sellist taastootlikku ala viimase, 2011. a koostatud globaalse ökoloogilise jalajälje aruande kohaselt 1,8 globaalset hektarit — ehk see on ideaalis ökoloogilise jalajälje suurus ühe inimese kohta, mille puhul planeet Maa suudab kogu elanikkonna tekitatud ressursside tarbimist taluda. Aastate lõikes see võib veidi muutuda sõltuvalt maakera tootlikkuse tasemest ja rahvaarvust. Praegu tarbitakse inimese kohta keskmiselt ca 2,7 globaalset ha ehk kokku piltlikult öeldes 1,5 planeeti aastas. See tähendab, et Maal kulub inimkonna aastas tarbitud ressursside taastootmiseks ja jäätmete lagundamiseks 18 kuud. Seda nimetatakse ületarbimiseks. Ületarbimine on olukord, mil loodusvarade tarbimine on suurem kui nende tegelik varu, mistõttu ökoloogilised ressursid ammenduvad ning jäätmed akumuleeruvad. Inimkonna poolt tarbitavad ressursid ületasid Maa taastootmisvõime 1980. a-te alguses, veel 1960. a-te keskel tarbis inimkond sellest poole vähem. (WWF jt 2012).

Ökoloogiline jalajälg koondab kuus taastuva loodusvara tarbimise ja taastootmisvõime näitajat: taimsed toidu- ja kiudained (põllumaa), loomsed toiduained ja tooted (karjamaa), kala (kalapüügiala), puit jt metsandussaadused (metsamaa), fossiilse süsinikdioksiidi sidumiseks kuluv maa (süsiniku neel) ning ehitiste ja rajatiste alla jääv maa-ala (täisehitatud ala).

Joonis 3.5.1 a

Euroopa Liidu riikide ökoloogiline jalajälg ja SKT (ostujõu standardi järgi) elaniku kohta 2008. a

Allikas: Global Footprint Network 2012

Ökoloogilise jalajälje kui indikaatori tugevuseks peetakse seda, et sellega on võimalik selgelt näidata, kas inimkond (või riik, linn, leibkond) elab ökosüsteemi taastumisvõime piirides? Ökojalajälje abiga saab mõistetavalt selgitada erinevate tarbimisharjumuste mõjusid Maa ökosüsteemile. Ökoloogilise jalajälje meetodika kannab endas tõdemust, et Maa ökosüsteemide taastumisvõime on inimtegevust piirav tegur juhul, kui inimkond jätkab ületarbimist.

Teisalt on ökoloogilise jalajälje meetodika ka piiratud, sest ei näita ära majandusseoseid ega taastumatute loodusvarade tarbimist. Tõenäoselt aga polegi võimalik ühe kompleksindikaatoriga kirjeldada inimtegevuse kogu keskkonnamõju ning tuleb analüüsida erinevaid indikaatoreid (Galli jt 2012).

3.5.2

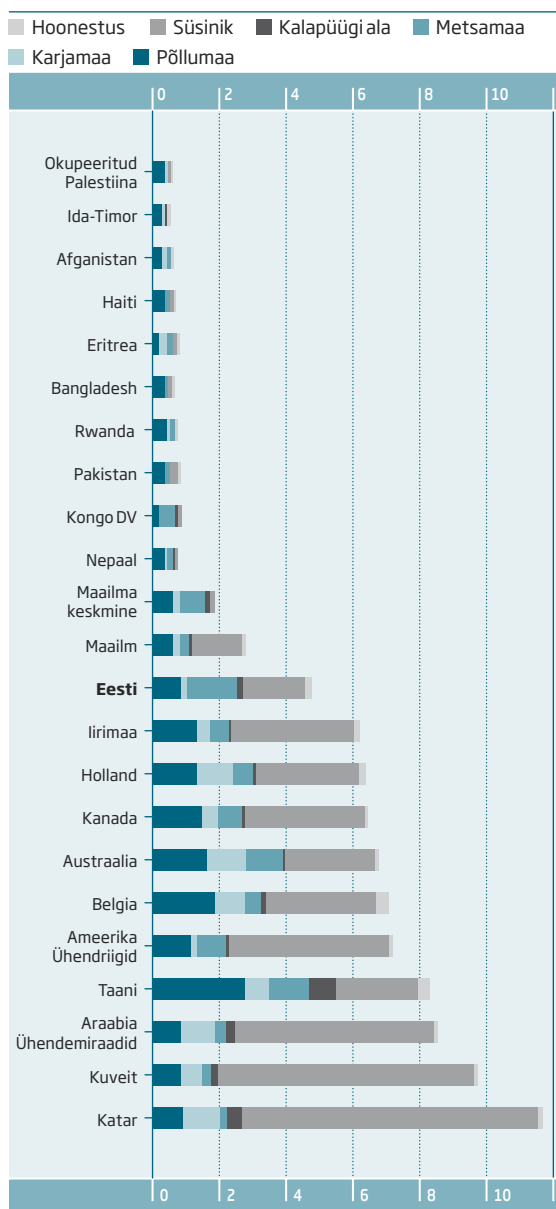
Eesti asend ökoloogilise jalajälje indeksi pingereas

Euroopa riikide, sh Eesti, elanike ökoloogiline jalajalg on keskmiselt 3–5 korda suurem võrreldes arengumaadega. Kuigi Euroopas pole loodusvarade tarbimine viimase 20 aasta jooksul otseselt kasvanud, on oluliselt kasvanud loodusvarade ja toodete import teistest maailmaosadest, mistõttu on Euroopa osaliselt oma keskkonnamõju „eksportinud” (Galli jt 2012). Enamik Ida-Euroopa riike elab oma piirkonna loodusvarade taastootmisvõime piires, kuid globaalse tasandiga võrreldes ei oleks selline tarbimise tase jätkusuutlik (Kitzes jt 2008). 2008. a andmetel tugineva 150 maailma riigi ökoloogilise jalajälje aruande (Global Footprint Network 2012) järgi on Eesti suurima jalajäljega riigist alustades maailma riikide lõikes 26. kohal, ületades globaalset jätkusuutlikkuse taset üle 2,5 korra. Kui panna ökoloogiline jalajalg riigi majandustasemetega võrdlusesse, siis üldjuhul kaasneb suurema sisemajanduse kogutoodanguga ka suurem ökoloogiline jalajalg. Euroopa Liidu riikide ökoloogilise jalajälje ja SKT suurust vaadeldes torkab Eesti vaatamata keskmisest väiksemale SKT-le silma võrdlemisi suure ökoloogilise jalajäljega (joonis 3.5.1 a,b).

Eesti ökoloogilise jalajälje suurima osa moodustab süsiniku ning metsandusega seotud jalajalg (joonis 3.5.2). Mõneti on üllatav metsa- ja puidutoodetega seotud jalajälje muutus 2000–2005. aastal, mis küll osaliselt kattub suuremate raieahtude ja ekspordi perioodiga, kuid arvestades ökoloogilise jalajälje meetodikat, peaks just peegeldama sisemaise lõpptarbimise koguseid. Eesti väga suur süsiniku jalajalg on tingitud eelkõige põlevkivile tuginevast energeetikast ja sellega seotud suurest loodusvarade tarbimisest, mistõttu on allpool vaadeldud lähemalt Eesti kasvuhoonegaaside (KHG) heidet, süsiniku jalajälge, majanduse energiama-hukust ning ressursitootlikkust. Ülevaateid tarbimisvaldkondadest, mis ökoloogilist jalajälge suurendavad on tehtud vähem ning ainukesed ja viimased andmed Eesti kohta on kättesaadav ainult 2004. a kohta One Planet Economy Network andmebaasist (2011). Selle järgi on suurim osa toidu (sh eriti liha, piim, kala), eluaseme (elekter, küte), kaupade (metsatööstusetoote-d, keemiatooted) ning transpordiga seotud tarbimisel (joonis 3.5.3).

Joonis 3.5.1 b

Eesti asend võrreldes kümne suurima ja väikseima ökoloogilise jalajäljega riigiga

Allikas: Global Footprint Network 2012

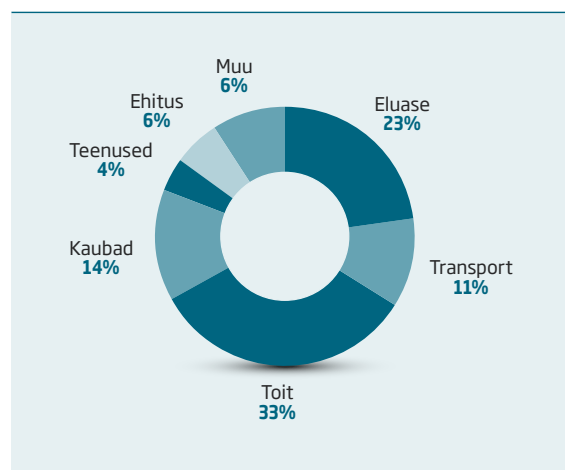
3.5.3

Kasvuhoonegaaside heide ja süsiniku jalajalg

Kasvuhoonegaaside osas on Eesti võrreldes Kyoto protokollis kokkulepituga praegu oluliselt väiksema KHG heitega kui aastal 1990. a (ca 40% vähem), kuid põhiline vähenemine toimus aastatel 1991–1994 ehk vahetult pärast Nõukogude Liidu ja sellega seotud tööstuse ja põllumajanduse lagunemist. 2010. a oli Eesti siiski endiselt maailma 20 enim kasvuhoonegaase tootva riigi hulgas (World Development Indicators 2012). Nagu näha jooniselt 3.5.4, on suurem osa Eesti kasvuhoonegaasidest tingitud põlevkivil baseeruvast energeetikatööstusest, kuid üha suurem osa on pärit ka transpordist. Transpordi, peamiselt sõiduautodega seotud energiasäästupo-

Joonis 3.5.3

Eesti ökoloogilise jalajälje jagunemine tarbimis- valdkonniti 2004. a

Muu – avalik sektor, riigikaitse, haridus ja tervishoid

Allikas: One Planet Economy Network 2011

tentsiaal on *Säästva transpordi raporti* hinnangul Eestis veel laiemalt teadvustamata (Jüssi jt 2010).

Kui Eesti, Euroopa Liidu ja ÜRO andmebaasid kajastavad riigi territooriumil õhku paisatud CO₂ heitkoguseid, siis viimastel aastatel on järjest rohkem hakatud tähelepanu pöörama rahvusvahelise kaubanduse kaudu toimuva, toodetega seotud kaudse CO₂ heite „eksportile” ja „importile”. (Kui näiteks Eesti ekspordib osa põlevkivist toodetud elektrit välja, siis läheks selle elektritootmise CO₂ jalajälj arvesse tarbimiskoha riigi elanike CO₂ jalajäljena, mitte aga Eesti elanike CO₂ jalajäljena. Sellisel kujul annavad indikaatorid parema pildi lõpptarbimise süsiniku jalajäljest. Samas on sellist globaalset kaubandusbilanssi arvessevõtva indikaatori andmete kättesaadavus aeglane – viimased andmed on 2004. aasta kohta ja kahjuks puudub täna võimalus analüüsida muutuste suundumusi (joonis 3.5.5 ja 3.5.6).

3.5.4 Energiamahukus

Riigi majanduse energiamahukus väljendab SKT ühiku kohta kulunud energia hulka. Energiamahukuse pöördeväärtust nimetatakse ka energiatõhususeks, mida peetakse oluliseks säästva arengu indikaatoriks.

Eesti majandus on äärmiselt energiamahukas. Energiatarbimise suure intensiivsuse üks peamisi põhjuseid on jällegi põlevkivi energia tootmise vähene efektiivsus (põlevkivi elektrienergiaks muundamise efektiivsus on ligikaudu 30%). Võrreldes 2000. aastaga on lõpp-energiatarbimine kasvanud peaaegu kõigis sektorites, vaid tööstuses toimus nii Eestis kui EL-is langus 2009. a, nagu EL-is keskmiselt ka põllumajanduses ja metsanduses (Statistikaamet). Näiteks kodumajapidamiste elektritarbimine on Eestis 2000.–2010. a suurenenud ligi 30% (kogu EL-is 15%), mis näitab, et tehnoloogilised uuendused ei ole kaasa toonud väiksemat elektritarbimist. Vananenud, energia suhtes ebatõhusa tehnika ja tehnoloogiate jätkuv kasutamine on kaasa toonud hoonete suure energiatarbe,

Tabel 3.5.1

Eesti, taustariigid ja maailma 10 suurima ja väikseima ökoloogilise jalajäljega riigid 2008. a (globaalset hektarit elaniku kohta)

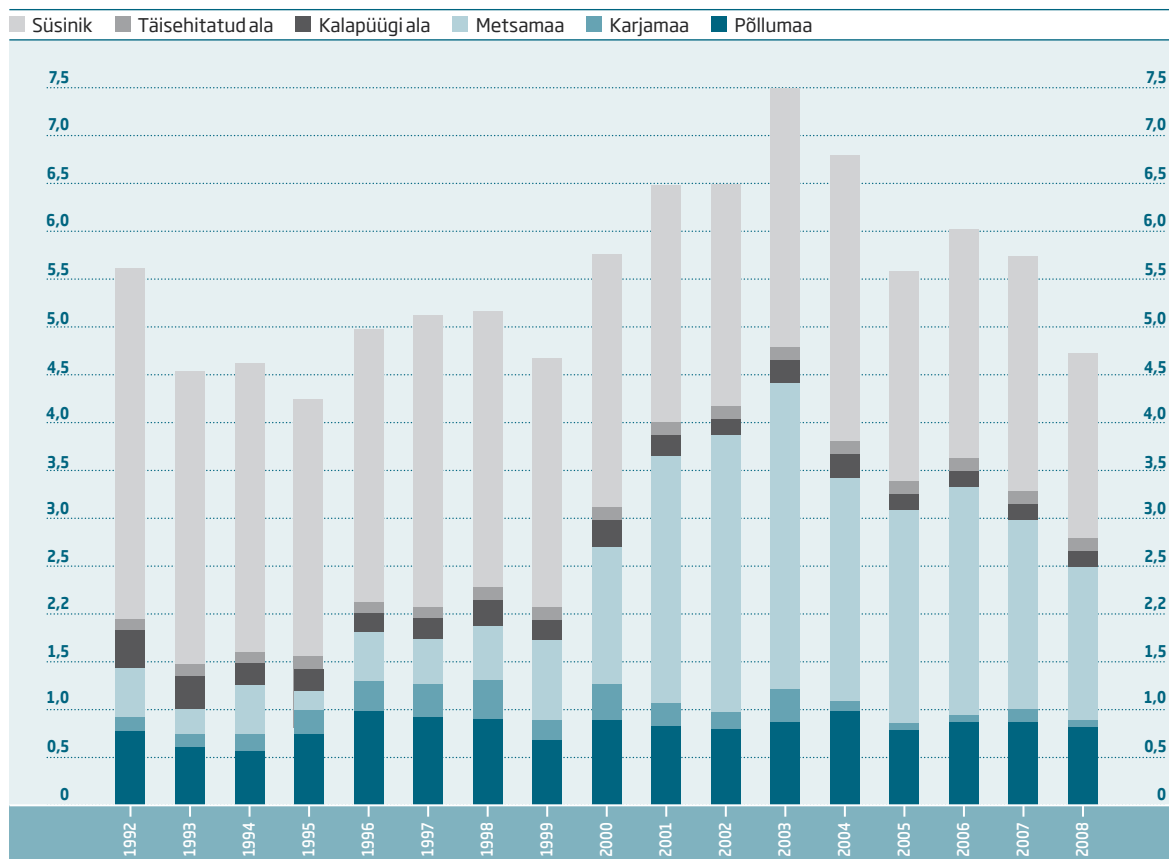
Riik	Põllumaa	Karjamaa	Metsamaa	Kalapiügi ala	Süsinik	Hoonestus	Kogu ökoloogiline jalajalg
Okupeeritud Palestiina	0,33	0,05	0,00	0,00	0,09	0,00	0,46
Ida-Timor	0,24	0,07	0,05	0,02	0,05	0,04	0,47
Afganistan	0,24	0,20	0,06	0,00	0,01	0,02	0,54
Haiti	0,29	0,06	0,10	0,02	0,09	0,03	0,60
Eritrea	0,16	0,23	0,20	0,01	0,03	0,03	0,66
Bangladesh	0,33	0,01	0,08	0,02	0,15	0,07	0,66
Rwanda	0,40	0,06	0,15	0,01	0,05	0,04	0,71
Pakistan	0,35	0,01	0,09	0,01	0,24	0,05	0,75
Kongo DV	0,15	0,02	0,50	0,01	0,03	0,05	0,76
Nepal	0,36	0,05	0,20	0,00	0,07	0,09	0,76
Maailma jätkusuutlik tase	0,57	0,23	0,76	0,16	...	0,06	1,78
Costa Rica	0,37	0,24	0,81	0,05	0,93	0,11	2,52
Maailm	0,59	0,21	0,26	0,10	1,47	0,06	2,70
Tšiili	0,55	0,33	0,91	0,62	0,73	0,09	3,24
Ungari	1,29	0,03	0,44	0,01	1,63	0,18	3,59
Iisrael	0,86	0,36	0,33	0,01	2,33	0,06	3,96
Uus-Meremaa	0,72	0,00	1,21	0,75	1,56	0,06	4,31
Lõuna-Korea	0,73	0,18	0,23	0,47	2,93	0,07	4,62
Slovakkia	1,07	0,25	0,86	0,02	2,28	0,18	4,66
Eesti	0,83	0,07	1,60	0,15	1,93	0,15	4,73
Šveits	0,76	0,28	0,55	0,06	3,26	0,10	5,01
Uruguay	0,84	2,98	0,37	0,11	0,67	0,11	5,08
Sloveenia	0,94	0,25	0,61	0,04	3,22	0,15	5,21
Tšehhi	1,17	0,19	0,83	0,02	2,89	0,17	5,27
Austria	1,08	0,22	0,62	0,03	3,05	0,28	5,29
Singapur	0,52	0,92	0,31	0,15	4,20	0,02	6,12
Soome	1,11	0,19	0,40	0,27	4,15	0,10	6,21
Iirimaa	1,26	0,47	0,53	0,04	3,75	0,16	6,22
Holland	1,30	1,09	0,54	0,10	3,14	0,16	6,34
Kanada	1,49	0,42	0,74	0,10	3,63	0,05	6,43
Austraalia	1,61	1,11	1,16	0,10	2,68	0,03	6,68
Belgia	1,82	0,95	0,47	0,17	3,26	0,45	7,11
Ameerika Ühendriigid	1,09	0,19	0,86	0,09	4,87	0,07	7,19
Taani	2,77	0,70	1,21	0,78	2,54	0,26	8,25
Araabia Ühendemiraadid	0,77	1,06	0,37	0,25	5,97	0,03	8,44
Kuveit	0,80	0,64	0,23	0,29	7,70	0,07	9,72
Katar	0,91	1,12	0,17	0,46	8,91	0,11	11,68

*Andmed puuduvad

Allikas: Global Footprint Network 2012

Joonis 3.5.2

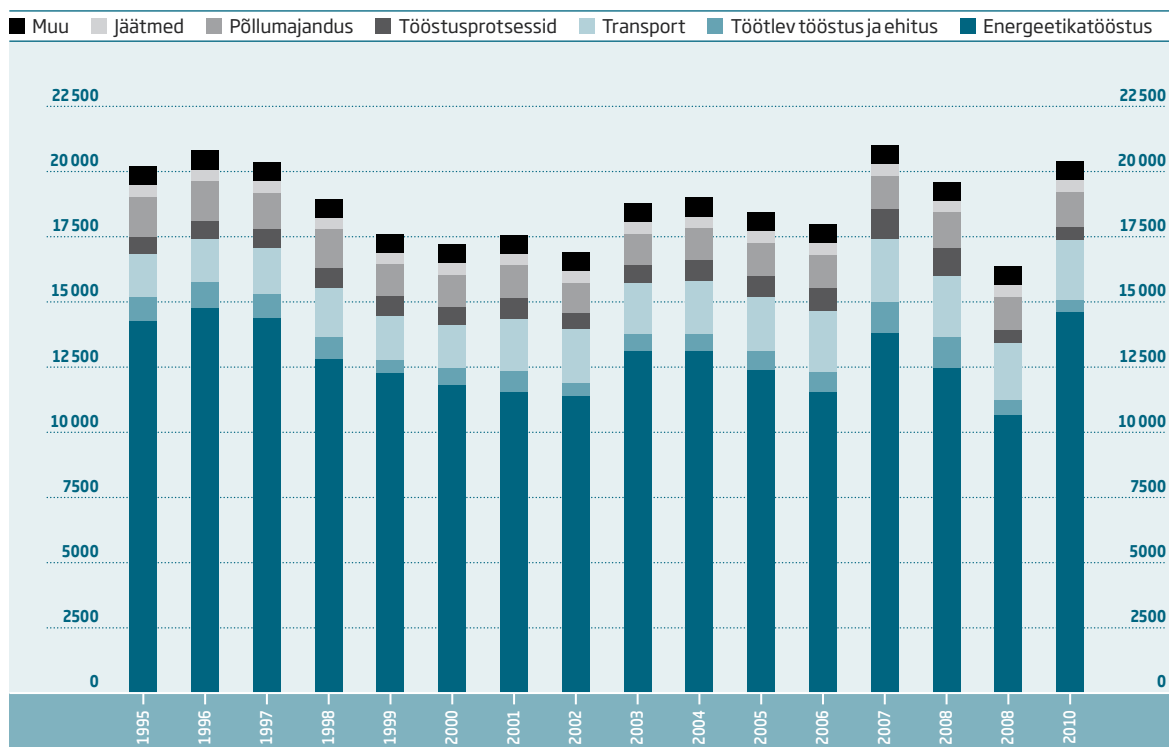
Eesti elaniku ökoloogiline jalajälg 1992–2008 (globaalset hektarit elaniku kohta)

Allikas: Global Footprint Network 2012

Joonis 3.5.4

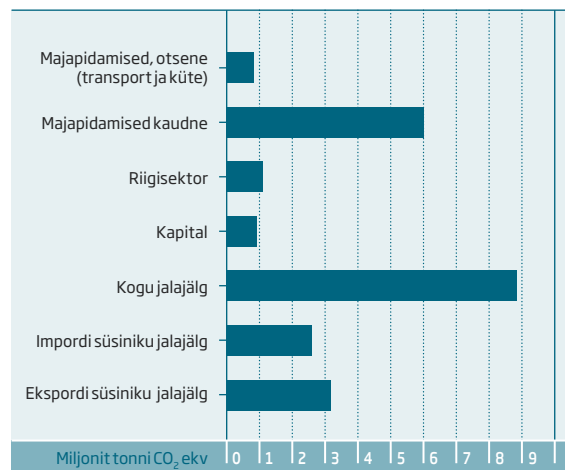
Kasvuhoonegaaside heide Eestis 1995–2010, 1000 tonni CO₂ ekv

Allikas: Eurostat/EEA

Joonis 3.5.5

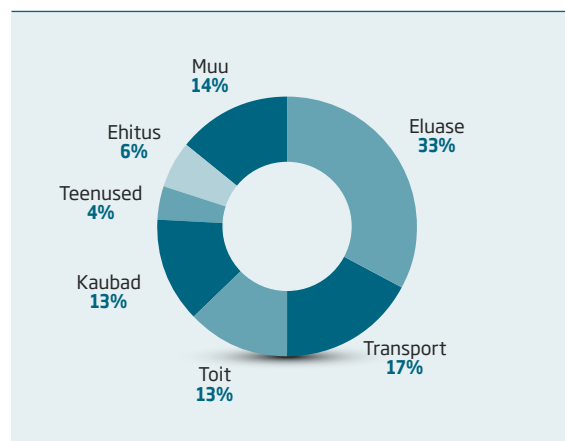
Eesti süsiniku jalajälg kaubandusbilansiga 2004. a

Allikas: Norwegian University of Science and Technology 2009

Joonis 3.5.6

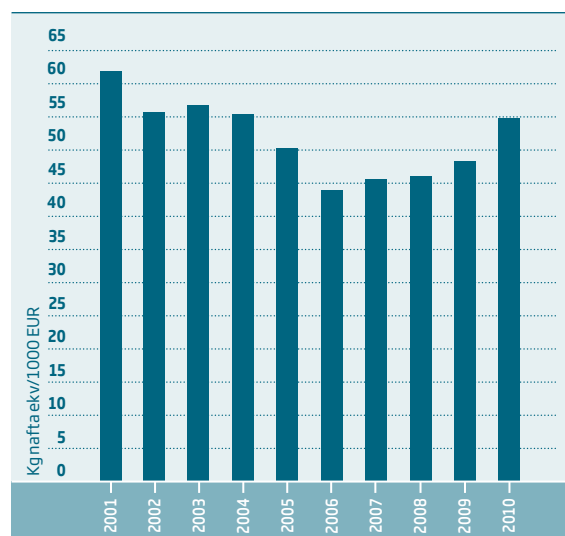
Eesti süsiniku jalajälg jagunemine tarbimisvaldkonniti 2004. a

Allikas: One Planet Economy Network 2011

Joonis 3.5.7

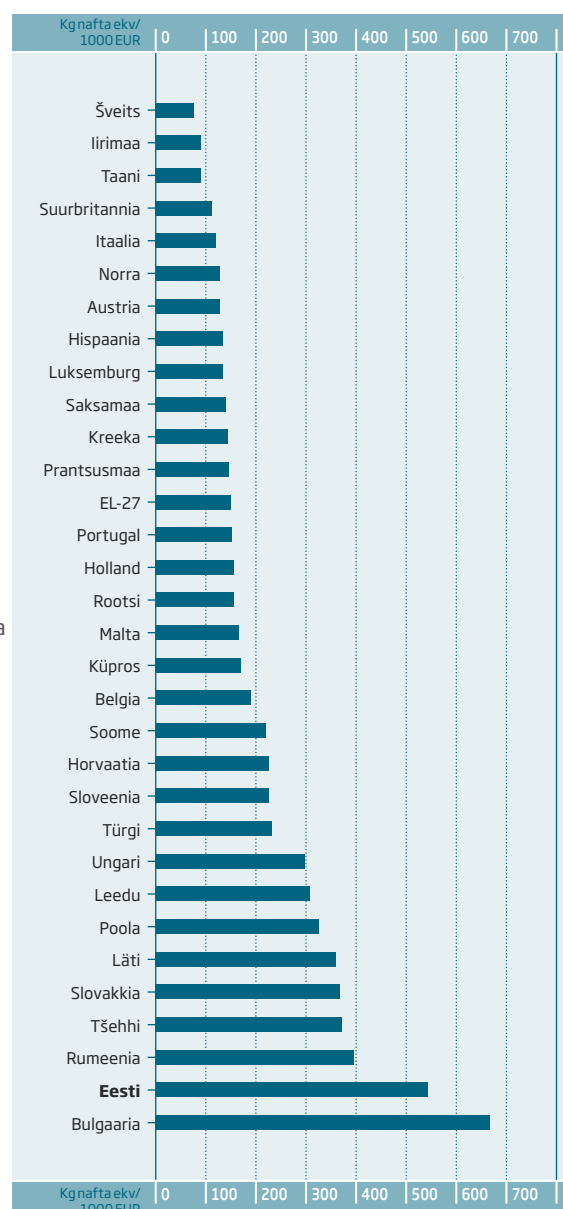
Eesti majanduse energiamahukus 2001–2010

Allikas: Eurostat

Joonis 3.5.8

Euroopa riikide majanduse energiamahukus 2010

Allikas: Eurostat

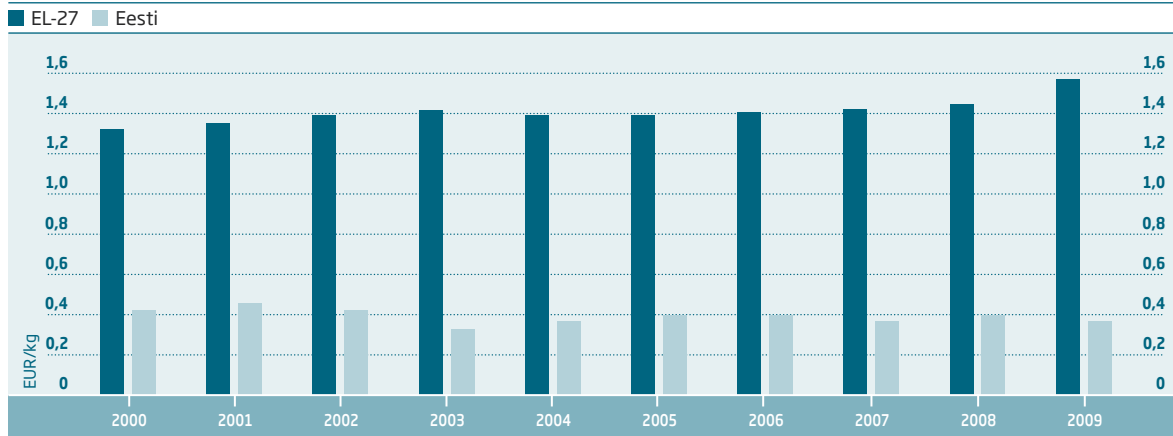
energia ülekande- ja jaotuskaod ning majanduse suure energiamahukuse, mis kõik suurendavad energianõudlust (Keskkonnaministeerium 2009).

Eesti majanduse energiamahukus on pärast madalseisuaastaid jälle kasvamas (joonis 3.5.7) ja erinevalt energiamajanduse arengukavas seatud eesmärkidest tõsta energiakasutuse efektiivsust 20% on see hoopis samas suurus järgus vähenenud.

Euroopa riikidega võrreldes kuulub Eesti koos Bulgaaria ja Rumeeniaga majanduse energiamahukuselt tagumisse kolmikusse (joonis 3.5.8). See tähendab, et rahvatulu iga euro kohta kulub Eestis neli korda enam energiat kui Euroopa Liidus keskmiselt. Võrdluses peamiste kaubanduspartneritega paistab Eesti majandus eriti energiakulukas – 2010. aastal oli SKT ühiku energiamahukus 4,3 korda suurem kui Rootsis, ligi 3 korda suurem kui Soomes ning 1,8 korda suurem kui Lätis (Eurostat).

Joonis 3.5.9

EL-i keskmine ja Eesti ressursitootlikkus 2000–2009 (2000. a püsihindades)

Allikas: Eurostat

3.5.5 Ressursitootlikkus

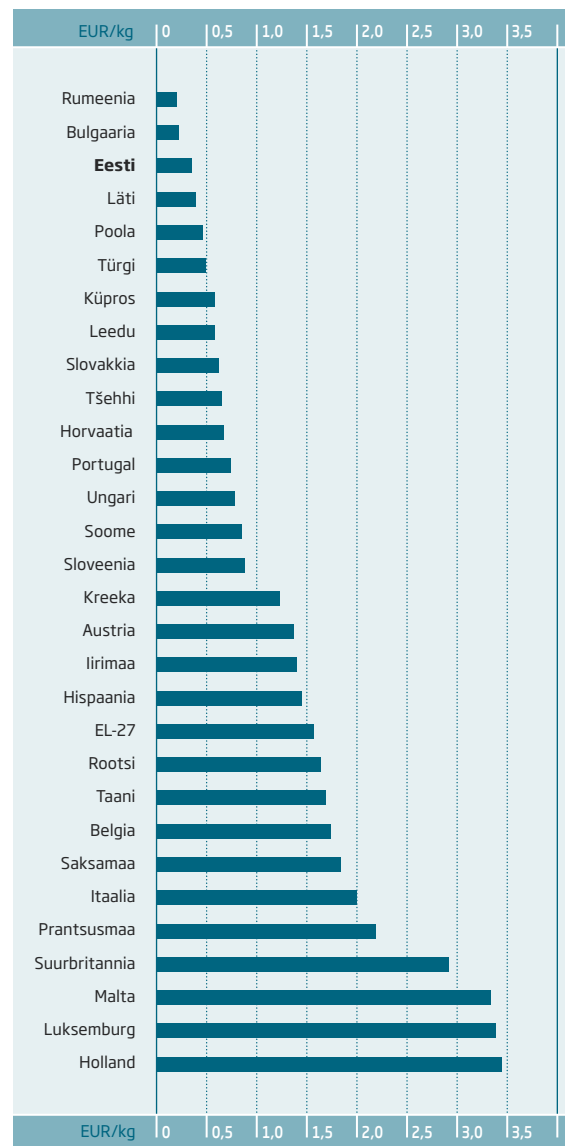
Loodusressursside kasutamise hindamisel on kaks olulist aspekti: kasutatud kogus ja kasutuse efektiivsus. Selleks, et vähendada kasutatud kogust, säilitades samas olemasolev tootmise tase, tuleb tõsta loodusressursside kasutuse efektiivsust. Seega on lisaks näitajatele, mis iseloomustavad loodusressursside kasutuse absoluutset taset, vajalikud ka loodusressursside kasutuse efektiivsust väljendavad näitajad. Selleks seotakse loodusressursside kasutuse näitajad majandusnäitajatega. Üks selliseid majanduse efektiivsuse näitajaid on ressursitootlikkus, mis tähendab sisemajanduse kogutoodangu ning kodumaise materjalitarbimise ehk sisemaiselt toodetud pluss imporditud tooraine miinus eksporditud tooraine) suhet. Kuigi vastava näitaja puhul arvestatakse imporditud ja eksporditud toorainete kogustega, peegeldab see ainult otsest tooraine kaubavahetust, mitte aga kaudeid tooraine tootmise käigus kulunud ainekoguseid. (Statistikaamet 2010).

Perioodil 2000–2009 ressursitootlikkus Eestis langes (joonis 3.5.9). Kui 2000. aastal saadi 1 kg materjali tarbimisest 0,42 eurot rahalist lisandväärtust, siis 2009. aastal vaid 0,35 eurot. Samas on EL-i riikide keskmine ressursitootlikkus kasvanud 1,33 €/kg-lt 2000. aastal kuni 1,57 €/kg-ni 2009. aastal. Eesti majanduse ressursitootlikkus on EL-i liikmesriikide hulgas üks madalamaid (joonis 3.5.10). Eesti majanduse ressursitõhususe langemise tagamaade selgitamiseks on vaja andmeid pikema aja kohta, kuid osaliselt võib ressursitõhususe langust seletada kiire majanduskasvu ja sellega kaasnenud ehitussektori võrdlemisi kõrge ressursitarbimisega.

Kõrvutades Euroopa riikide ressursitootlikkuse ja ökoloogilise jalajälje näitajaid ilmneb, et kõrge ressursitootlikkusega riigid on samas ka kõrge ökoloogilise jalajäljega. Seega ei vii SKT-ga suhestatav ressursikasutuse tõhusus automaatselt väiksema loodusvarade tarbimiseni. Niisiis ei saa ressursitootlikkuse näitajaid vaadata lahus ühiskonna keskkonnamõjust, eriti aga vajadusest vähendada tarbimist tervikuna.

Joonis 3.5.10

Euroopa riikide ja Eesti ressursitootlikkus (SKT / kodumaise materjali tarbimine) 2009. a (€/kg)

Allikas: Eurostat

3.5.6 Kokkuvõtteks

Arvestades majandusarengut ja elukvaliteedi taset on Eesti suure ökoloogilise jalajälje, väga suure süsinikujalajälje ning madala ressursitootlikkuse ning energiatõhususega riik. Viimased 10–15 aastat ei osuta ka nende näitajate paranemisele. See tuleb meile meelde, et vaatamata oma väiksusele kuulub Eesti maailma suurtarbijatest ja ökoloogiliselt sügavalt võlgu elavate riikide hulka. Suure jalajälje peamiste tekitajatenäe joonistuvad välja süsinikumahukast põlevkivienergeetikast pärit energiatarbimine, energiakulad eluasemed ja transpordivahendid, metsakasutus ning globaalsest keskmisest suurem liha- ja piimatoodete tarbimine, mille tootmine praeguste põllumajandusmeetoditega (kunstväetised, fossiilkütused jne) on ökoloogilisi ressursse väga koormav.

Kuigi loodusvarade ületarbimisest ja ressursitõhususest on aastaid räägitud, puuduvad konkreetset eesmärgid ja mõõdetavad sihid nii Euroopa Liidu kui ka Eesti tasemel. Kasvuhoonegaaside heitkoguste osas on Euroopa Liidus selged eesmärgid küll võetud – võrreldes 1990. a tasemega vähendada aastaks 2020 kasvuhoonegaaside heidet 20%, suurendada energiatõhusust 20% ning katta 20% energiatarbest taastuvenergiast (nn

20-20-20 strateegia). Samas ei arvestata nendes eesmärkides lõpptarbimise ehk siis kaubandusega arvestavat süsiniku jalajälge ja ökoloogilist jalajälge tervikuna. See võib anda riigi ja selle keskkonnamõjude kohta vale signaali, kuna tootmisega seotud keskkonnamõju võib tekkida väljaspool riigi ja maailmajao piire.

Eesti ökoloogilise jalajälje vähendamiseks on vaja eelkõige vähendada fossiilkütuste ja energia kogutarbimist – elamute elektri- ja kütetarbimist, muuta transpordisüsteemi jalakäija, jalgratturi- ning ühistranspordisõbralikumaks ning ohjeldada autotranspordi kasvu. Energiamahtukas ühiskonnas ei pruugi fossiilkütuste täielik asendamine taastuvenergia allikatega oluliselt ökoloogilist jalajälge vähendada. Kui fossiilkütuste asemel toimub näiteks metsaraie või rohumaade üleshari- mine, siis suurendatakse sellega metsa- ja põllumaade ökoloogilist jalajälge, mis globaalsel tasandil juba praegu kannatab ületarbimise all. Haritava maa ning metsade varu on nii Eestis kui ka teistes Põhjamaades veel võrdlemisi suur, kuid selle varu jätkusuutlik kasutamine eeldab selle ressursi jagamist nende piirkondadega, kus on metsa- ja põllumaast puudus. Globaalse ületarbimise vähendamine saabki toimuda One Planet Networki teadlaste (Kitzes jt 2008) sõnul ressursikasutuse õiglasema jagamise kaudu. ●

Viidatud allikad

1. EEA. European Environmental Agency Data Viewer. Väljavõte andmebaasist <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps>.
2. Eurostat. Väljavõte andmebaasist <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
3. EUROPEAN COMMISSION (2012). Assessment of resource efficiency indicators and targets. Final report. DG Environment, http://ec.europa.eu/environment/enveco/resource_efficiency/pdf/report.pdf.
4. GALLI, A.; WIEDMANN, T.; ERCIN, E.; KNOBLAUCH, D.; EWING, B.; GILJUM, S. (2012). Integrating Ecological, Carbon and Water footprint into a „Footprint Family” of indicators: Definition and role in tracking human pressure on the planet. Ecological Indicators, 16, 100–112.
5. GLOBAL FOOTPRINT NETWORK (2012). National Footprint Accounts 2011. Eesti andmete väljavõte 6.11.2012 kirjaga Eli Lazarus'elt.
6. JÜSSI, M.; POLTIMÄE, H.; SARV, K.; ORRU, H. (2010). Säätva transpordi raport 2010. Tallinn: Säätva Arengu Komisjon.
7. KESKKONNAMINISTEERIUM (2009). Eesti keskkonnaseisundi näitajad 2009. Tallinn: Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus.
8. KITZES, J.; WACKERNAGEL, M.; LOH, J.; PELLER, A.; GOLDFINGER, S. AND CHENG, D. (2008). Shrink and share: humanity's present and future Ecological Footprint. Philosophical Transactions of the Royal Society B-Biological Sciences. 363 (1491): 467–475.
9. NORWEGIAN UNIVERSITY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY (2009). <http://www.carbonfootprintofnations.com/> Väljavõte andmebaasist 21.12.2012
10. ONE PLANET ECONOMY NETWORK (2011). Väljavõte andmebaasist: <https://www.eureapa.net>
11. STATISTIKAAMET (2010). Eesti statistika kvartalikirj 4/10. Quarterly Bulletin of Statistics Estonia.
12. WWF/World Wide Fund for Nature, Zoological Society of London, Global Footprint Network, European Space Agency (2012). Living Planet Report 2012. Biodiversity, biocapacity and better choices.

Kokkuvõte: Eesti elukvaliteedi paradoksid

Anu Toots

Käesolevas peatükis oli luubi all ühiskonna heaolu tase ja inimeste elukvaliteet. Me uurisime seda majandusteaduse, psühholoogia, sotsioloogia, riigiteaduse ja ökoloogia vaatevinklist, võttes appi nii klassikalisi heaolunäitajaid, nagu SKP, Gini indeks, majanduse energiamahukus kui ka uuenduslikke mõõdikuid, nagu rahulolu avalike teenustega, ühiskonnasuhete kvaliteet ja subjektiivne rahulolutunne.

Kuigi Eestis pole elu sugugi nii hea nagu paljudes teistes maades, tõstab OECD Eestit ja Tšiilit eraldi esile kui riike, kes viimasel kümnendil on teinud läbi

muljetavaldava tõusu. (OECD 2011). Tõepoolest, meie sotsiaalkaitse eelarve on kosunud, töö- ja pereelu paljudest riikidest paremini tasakaalus, kogukonnasidemed on tugevad ja üldine haridustase kõrge. Samas on Eesti edu mitmes aspektis habras. 2008. aasta majanduskriisi mõju inimeste materiaalsele toimetulekule Eestis oli üks EL-i rängimaid. Ilmajätuse e deprivatsiooni indeks tõusis meil kriisiaastatega ligi kaks korda, suurenes ka Gini indeks ning tuluklassiti paisusid erinevused terviseisundis. Erinevalt nn vanast Euroopast kogeb Eestis toimetulekuraskusi ka suur osa kõrgeima tulukvintilli

inimestest. See järsk tagasilöök majanduslikus elukvaliteedis on seletatav kahte laadi põhjustega. Esiteks tuli kukkumine buumilt, mitte normaalselt arengutasemelt, mistõttu kaotused näivad suurematena. Teiseks on Eesti ühiskond ida-euroopalikult vaene. See tähendab, et meie kõrgeima tuluklassi inimesed on oma sissetulekutelt lähedal pigem Lääne-Euroopa keskmistele tulukihtidele ja seega majandusolude halvenemisest otsekohe haavatavad.

Vaatamata sellele, et ajaloolis-poliitilistel põhjustel puuduvad Eestil objektiivsed eeltingimused kõrgeks heaolu ja elukvaliteedi tasemeks, oleks ekslik väita, et poliitikatega ei saa midagi muuta. Andmed näitavad, et meie elukvaliteedi näitajad on nõrgemad eeskätt nendes valdkondades, kus riiklikud poliitikad puuduvad (nt eluase ja ruumiline planeerimine) või kus reformid on peatunud (nt tervishoid; tulupoliitika). Seal, kus riik ei sekku, reguleerib olukorda turg, tuues kaasa talle omase kaubastatuse põhimõtte – teenust saab tarbida vaid see, kellel on ostujõudu. Selle tagajärjeks on Euroopa mastaabis silmatorkavad erinevused tulugrupi eluaseme kvaliteedis, tervises ja hinnangutes mõnedele elukorralduse valdkondadele (sotsiaalhoolekanne, tervishoid). Eesti lähiaastate ülesandeks peaks saama nõrgemate ühiskonnaliikmete järeletoomine, võimestamine, neile positiivse arenguperspektiivi pakkumine.

Nüüd, mil majanduskriisi haripunkt on möödas ja turud stabiliseerumas, on meil aeg – või koguni kohustus – küsida: millises suunas ja kuidas liikuda edasi? Majanduskasv üksi ei tõsta edaspidi enam elukvaliteeti, kui SKP kasvuga ei kaasne sissetulekute ebavõrdsuse vähenemine ja kui SKP kasv ei paranda leibkondade toimetulekut (Abbot, Wallace 2012). Eesti fiskaalpoliitiline edu on vaja viia mikrotasandini – inimeste igapäevaeluni. Lisaks tasub mees pidada, et rikkus on küll oluline heaolu kujundaja, kuid võtmetähtsusega on see vaid ühiskonna madalamas arengufaasis, kus enamiku inimeste mureks on ots-otsaga kokkutulemine. Vaeustsoonist välja jõudnud ühiskondadele ja inimestele (sealhulgas ka suurele osale Eesti inimestest) saab üha tähtsamaks elukvaliteet avaras mõttes. Seega tuleb ka Eesti strateegilise tulevikuvaate kujundamisel vaadata heaolu laias plaanis, täiendades majanduslikke näitajaid sotsiaalsete ja ökoloogilistega. Tulevikusihte defineerides ei saa tähelepanuta jätta vastakaid ilminguid meie tänases olukorras, mida võib nimetada Eesti elukvaliteedi paradoksideks.

Esiteks, Eestil ja eesti inimestel on vastakas suhtumine jõukusse ja heaoluriiki. Ühelt poolt näitavad küsitlustulemused, et kasinusest on saanud meie normaalsus; avalikkus lepib õhukese riigi ja väikese sotsiaalse toega, püüdes ise hakkama saada. Teisalt peab suur osa ini-

mestest tulude jaotust Eestis liialt ebavõrdseks ning näeb normatiivse ideaalina tööstusühiskonnale iseloomulikku helde heaolupakkumisega riiki. Paraku ei ole Eestis märke niisugusest heaoluriigist, küll aga tööstusajastule iseloomulikust ressursse pillavast majandusest. Kuidas toimub Eesti siire postmodernsesse säästlikkuse ajastusse, nii et sellega kaasneks ka kõikihaarav elukvaliteedi tõus, on ebaselge.

Teiseks, Eesti kodanikualgatus ja -aktiivsus on suhteliselt kõrge, kuid apoliitiline. Apoliitilisus tähendab, et kodanikud ei osale seaduste loomisel sisukalt ning olemasolevad konsulteerimisprotsessid pole piisavalt avatud ega läbipaistvad. Nii jääb kasutamata oluline oskusteave, aga ka valitsemise legitimeerimise ressurss. Praegust olukorda võib nimetada teelahkmel seismiseks. Ühelt poolt on eestimaalased teiste rahvastega võrreldes kriitilisemad avalike poliitikate kvaliteedi ja ka omaenese toimetuleku suhtes. Teisalt eristume postkommunistlike riikide seas selge tulevikuoptimismiga. Sisuline kaasamine riigivalitsemisse võiks olla optimismi jõuliselt tugevdajaks.

Kolmandaks, tulevikuoptimismi kasutamine arengumootorina võib sattuda ohtu inimeste madala enesehinnangu tõttu. Tunnetuslikult hindavad eestimaalased end viletsamaks kui näitab objektiivne statistika (nt tervises seisundi või palga vastavuse osas töötaja kvalifikatsioonile). See võib peegeldada laiemat tendentsi, mille kohaselt jõukamate maade inimestel on kalduvus ennast ja oma riiki üle hinnata, vaesemate maade inimestel aga alahinnata (Dehley, Kohler 2008). Olukorra parandamiseks tuleb mõelda, kuidas võimendada eestimaalasi nii, et nad tunneksid end väärtuslike ja mõjukatena.

Niisiis võivad Eesti elukvaliteedi paradoksides juured peituda võimaluses võrrelda end teiste riikidega. Kes on meie referentsgrupp või etalon? Levinud seisukoha järgi ei taha me kuuluda Ida-Euroopasse, vaid hoopis Põhjala riikide hulka. Käesoleva peatüki analüüsid näitavad aga hoopis midagi muud. Elukvaliteedi näitajate põhjal osutuvad meie naabriteks riigid, kellega me end harva sarnaseks peame – Slovakkia, Poola, Brasiilia, Tšiili, Uus-Meremaa, Lõuna-Korea. Ida-Euroopaga lähendab meid vilets jõukuse tase, Põhjalaga aga ei sarnane me peaaegu ühegi näitaja poolest. Tervikuna joonistub Eesti oma heaolu ja elukvaliteedi pildis välja omanäolisena, millel eeskujud ja analoogid puuduvad. Peatüki alguses väljapakutud „üksiku suusataja” metafoor osutub seega kandvamaks kui algul arvatud. Robert Putnam (2008) kirjutas Ameerika kodanikuühiskonna kuulsaks üksiku keeglimängija võrdlusega, Eestil on šanss näidata, et ka üksinda suusarajal olles võib saavutada kaasaegse ja kestliku elukvaliteediga ühiskonna. ●

Viidatud allikad

1. ABBOT, P.; WALLACE, C. (2012). Rising Economic Prosperity and Social Quality: The Case of New Member States of the European Union. Social Indicators Research. Springer Link <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11205-012-9992-0> (vaadatud 14.02.2013).
2. DEHLEY, KOHLER (2008). Where We Stand in Europe: Citizen Perceptions of European Country Rankings and their Influence

on Subjective Well-Being. In Alber, J; Fahey, T; Saraceno, C. (eds.) (2008). Handbook of Quality of Life in the Enlarged European Union. London: Routledge, 385–404.

3. OECD (2011) How's Life?: Measuring Well-Being, Paris: OECD Publishing.
4. PUTNAM, R. (2008) Üksi keeglisaalis. Ameerika kogukonnaelu kokkuvarisemine ja taassünd. Tartu: Hermes.

4

MAJANDUS

EESTI INIMARENGU ARUANNE 2012/2013

Sissejuhatus

Majanduse käsitlemisel püütakse käesolevas aruandes keskenduda tulevikule, võimaluste piires eristada majanduse saavutatud arengutaset selle edasise tõstmise teedest ja teguritest ning leida just selle ülesande lahendamiseks sobivaid mõõdikuid. Konkurentsivõime kontseptsiooni kohaselt sõltub ühe riigi majanduslik heaolu (rikkus, teenimisvõime) ettevõtete ja valitsuse panustest (efektiivsusest). Kui ettevõtetega seostub majanduses eelkõige müügivõime, st võime rahvusvaheliselt konkureerida nii kodu- kui ka välismaistel kauba- ja teenuseturgudel, siis valitsuse esmane roll on kujundada see raamistik, kus ettevõtlus toimib, ehk **majanduskeskkond**, mis teeks antud riigi majandusagentidele atraktiivseks. Just sellele viimasele teemale on pühendatud esimene alapeatükk. Majanduskeskkonna komponentideks on ühelt poolt institutsioonid kui *ühiskondlik stimuleerimissüsteem* (North 1990) ning teiselt poolt infrastruktuur ehk taristu kui füüsiline alus majandustegevuseks. Loomulikult on esimesel juhul riigi poolt kujundatavate formaalsete mängureeglite kõrval ülimalt tähtsad ka evolutsiooniliselt arenevad informaalset institutsioonid (sotsiaalsed normid, väärtused), millest sõltub nii majanduse efektiivsus kui ka riigi atraktiivsus rahvusvahelises süsteemikonkurentsis. Teises alapeatükis uuritakse võimalust mõõta erinevate arengutegurite rolli ja potentsiaali **riigi rikkuse** makroökonomilise mudeli abil. Siin võetakse

arvesse, et laiemas tähenduses on rikkus keeruline mitmekomponendiline nähtus, mille kujunemisel räägivad toodetud kapitali ja inimvara kõrval kaasa nii looduslikud kui ka mittemateriaalsed tegurid. Kolmandas alapeatükis keskendutakse eraldi ühele majanduskeskkonna olulisele osale – **tööturule**. Põhjuseks on nii selle otsene seos inimvara kui olulisima tootmisteguriga kui ka Eesti tööturu olukorrale antud hinnangute vastuolulisus. Majandusedu teiseks oluliseks aluseks üldise majanduskeskkonna kõrval on riigi ettevõtete koht globaalsetes väärtusahelates ja võrgustikes, mille kriteeriumiks on raskesti eesti keelde tõlgitav *sophistication* (keerukuse, rafineerituse jm tähenduses) – siinses töös räägime äri sisukusest. Majanduse organisatsioonilist struktuuri võib vaadelda majandusagentide institutsioonilise raamistiku ühe, enda loodud komponendina, mida nii-öelda väliskeskonnast (*environment*) eristamiseks tähistatakse mõistega *korraldus* (*arrangement*). Ettevõtluse staatilise ja dünaamilise efektiivsuse peamised otsesed kriteeriumid on omakorda **tootlikkus** ja **innovaatilisus**, millele ongi pühendatud kaks viimast alapeatükki. Muidugi ei ole riigi atraktiivsus ja ettevõtluse võimekus midagi eraldi seisvat. Tegemist on ühe ja sama sotsiaal-majandusliku süsteemi elementidega, mis on omavahel tihedas seoses ja arendatavad ainult konkreetset ajaloolist, sotsiaalset ja kultuurilist konteksti silmas pidades. ○

4.1

Majanduskeskkond

Jüri Sepp, Clemens Buchen, Helje Kaldaru

Tänaseks võib majandusteaduse raames eristada kahte vaatenurka majanduse arengule: 1) tootmisfunktsioonist ja -teguritest lähtuv kasvuteooria ja 2) indiviidide motivatsiooni tähtsustav institutsiooniline lähenemine. Esimest suunda iseloomustab mõneti mehaaniline lähenemine majandusele (Leschke 2011, 95–96). Tähelepanuta jäävad majandussubjektide huvid ja stiimulid. Tootmistegurite kasutamise efektiivsus võib olla erinevates ühiskondlikes tingimustes aga vägagi erinev. Piisab, kui viidata senise arenguabi suhteliselt tagasihoidlike tulemustele, et veenduda tõsiasjas – ka suured investeeringud võivad osutuda raiskamiseks, kui puuduvad ühiskondlikud arengueeldused otstarbekate ja toimivate formaalsete ja mitteformaalsete institutsioonide näol¹. Sisuliselt näitab institutsioonide otsustavat rolli ka rahvaste rikkuse analüüs alapeatükis 4.2, kus see tuletakse kaudselt, rikkuse teatud jääkliikmena.

Käesoleva töö kontekstis väärib erilist tähelepanu kahe arenguteoreetilise lähenemisviisi põimumine ÜRO inimarengu kontseptsiooni raames. 1996. ja 2003. a inimarengu aruannetes on esitatud kvalitaativne mudel mõistmaks konkreetset seost inimvara ja majandusarengu vahel, mis samas kinnitab institutsioonide olulisust (HDR 1996, 68; HDR 2003, 70). Nimelt võib inimvara ja majandusarengu vastastikust mõju vaadelda toimivana läbi mitme filtri või ka kata-lüsaatori. Piduriteks või võimenditeks on mõlemas suunas inimkäitumist suunavad era- ja avalikud institutsioonid. Ühtedes riikides ilmneb seetõttu inimarengu ja majanduskasvu suhteliselt kooskõlaline protsess, teistes saab üks või teine arengumõjur piduriks (Sepp, Eerma 2011).

Järgnevas empiirilises analüüsis üritame keskenduda neile institutsioonidele, millel on selge positiivne mõju. Samas ei tohi silmist kaotada tõsiasja, et erinevad institutsioonid võivad olla ka sisuliselt samaväärsed ning kujundada omavahelisi keerulisi seoseid ja sõltuvusi. Käesolevas töös uuritakse võimalusi teha institutsioonide kvaliteet mõõdetavaks just majandusarengu seisukohalt². Metoodiliselt ja empiirilisel tuginetakse

rahvusvaheliste organisatsioonide koostatud pingeridadele, mis on hinnangute kujundamiseks regulaarselt kättesaadavad³. Neist tuntuimad on kolm üldistavat mõõdikut:

- **majanduslik konkurentsivõime**, mis leiab väljenduse nii maailma majandusfoorumi (WEF) kui ka rahvusvahelise juhtimisinstituudi IMD (*International Management Development*) vastavates indeksites;
- **majandusvabadus**, mida empiiriliselt uurivad *Heritage Foundation* (HF) USA-s ja Fraseri Instituut (FI) Kanadas. Ettevõtlusvabadust mõõdab detailsemalt Maailmapank oma seerias *Doing Business*. Põhimõtteliselt võib majandusvabaduse pöördindikaatoriks pidada ka OECD poolt konstrueeritud kaubaturu reguleerimise integreeritud indeksit⁴;
- **valitsemise kvaliteet**, mida Maailmapank mõõdab oma indikaatorite *World Governance Indicators* (WGI) abil ning mille järgi hinnatakse lisaks majanduslikele ka poliitilisi institutsioone. Siirderiikide jaoks pakub hinnanguid ka Euroopa Rekonstruktsiooni- ja Arengupank (EBRD)⁵.

Need kolm kriteeriumi on oma seoselt majandusarenguga erinevad. Majandusvabadus ja valitsemise kvaliteet on põhiliselt suunatud riigi **institutsioonilise arengupotentsiaali** avamisele. Konkurentsivõime on aga konstruktsioon, kus saavutatud arengutase (eelkõige teenimisvõime) ja selle tegurid – müüvus ja ligitõmbavus kokku saavad (Trabold 1995). Seetõttu on konkurentsivõime üldnäitajad suhteliselt endogeensed (sisetekkelised) ja sellisena väheinformatiivsed. Küll aga annavad konkurentsivõime mõned alamnäitajad (komponendid) väärtuslikku pidet hinnanguteks riigi institutsioonilisele kvaliteedile kui arengutegurile. Samas ei saa eitada ka institutsioonilise arengu endogeensust ehk sõltuvust majanduse arengust. See muudab põhjuslike seoste tuvastamise ja uurimise äärmiselt keerukaks.

1 Institutsioonid hõlmavad kõiki reegleid ja norme, mis mõjutavad indiviidide koostegevust, ning kujutavad endast Northi (1990) paljutsiteeritud väite kohaselt ühiskondlike stimuleerimissüsteeme. Institutsioonid võivad inimkäitumise mõjutajana olla nii majanduskasvu soodustavad kui ka pidurdavad. Seetõttu jääb igasugune tootmisteguritest lähtuv kasvuteooria tinglikuks abstraktsiooniks, kui seda ei täienda majandusagentide huvid ja stiimulite analüüs.

2 Seega jääb näiteks kõrvale andmestik, mida pakub Freedom House, sest selles pööratakse põhitähelepanu poliitilistele tingimustele.

3 Iseenesest vääriks tähelepanu ka IFO instituudi poolt OECD riikide kohta koostatud institutsioonilise kliima indeks, kuid paraku pole autorid pidanud veel vajalikuks arvestada Eestiga. Vt Eicher ja Röhn (2007) ning <http://www.cesifo-group.de/ifoHome/facts/DICE/Other-Topics/Basic-Country-Characteristics/Institutions-Climate-Indices/ins-clim-inde-11.html>. Kõrvale jätame ka üksikuurijate poolt pakutavad andmebaasid, mille jätkusuutlikkus on küsitav. Näiteks Kuncic (2012).

4 Kahjuks on tegemist vaid perioodiliselt leitava suurusega, mille viimane tase iseloomustab aastat 2008. Vt. Wölfl jt (2009) ja <http://www.oecd.org/economy/regulatoryreformandcompetitionpolicy/indicatorsofproductmarketregulationpmr.htm>

5 <http://www.ebrd.com/pages/research/publications/flagships/transition.shtml>

4.1.1 Konkurentsivõime

Konkurentsivõime puhul tuleb eristada konkurentsi kahte tasandit e „võistlusklassi”. Mikrotasandil konkureerivad ettevõtjad omavahel eelkõige pakkujatena müügiturgudel. Makrotasandil seevastu võistlevad valitsused nii riigi kui ka kohalikul tasandil mobiilsete tootmistegurite pärast. Selles viimases konkurentsisis on instrumentide rollis eelkõige avalikud (formaalsed) institutsioonid ja infrastruktuur. Kui rõhk on institutsioonidel, eelistatakse kirjanduses terminit *jurisdiktsioonide institutsiooniline süsteemi-konkurents* (või osa sellest), kui aga peetakse silmas eeskätt infrastruktuuri, siis räägitakse (geograafilisest) **asukohakonkurentsist**⁶. Paraku on just infrastruktuuri puhul tegemist teguriga, mis on tugevalt endogeenne, sõltudes otseselt majandusarengust ning sellest tulenevatest rahastamisvõimalustest.

Sisuliselt peegeldub see konkurentsijärgi dünaamika ka peamistes empiirilistes konkurentsivõime uuringutes. Näiteks rahvusvahelise juhtimisinstituudi IMD poolt alates 1989. a regulaarselt avaldatavas konkurentsivõime aastaraamatus *World Competitiveness Yearbook* (WCY) on konkurentsivõime liigendatud neljaks valdkonnaks, millest põhikomponendid on:

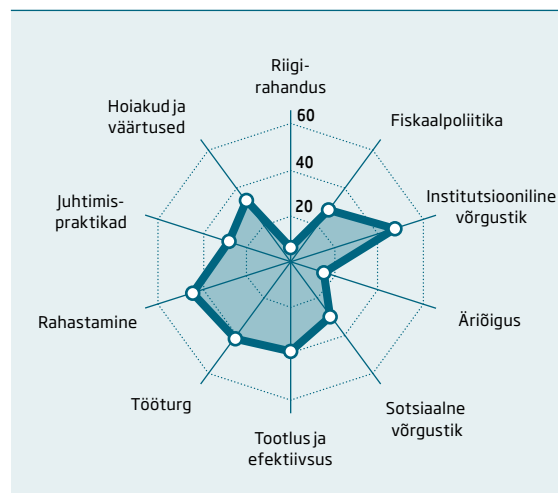
- **majandustulemused:** sisemajandus, välmajandus, välisinvesteeringud, tööhõive, hinnad;
- **valitsuse efektiivsus:** riigi rahandus, fiskaalpoliitika, avalikud institutsioonid, äriõigus, sotsiaalne võrgustik;
- **äri efektiivsus:** tootlus, tööturg, rahandus, juhtimistavad, hoiakud ja väärtused;
- **infrastruktuur:** füüsiline, tehnoloogiline ja teaduslik taristu, tervishoid, haridus.

Viimased tehakse mõõdetavaks mitmesuguste üksikindikaatorite (kokku 329) abil 59 riigi jaoks ning koondhinnang antakse 100 punkti skaalal. Maksimaalsed 100 punkti saavutas 2012. a Hongkong, edestades napilt USA-d. Euroopa riikidest olid parimal positsioonil Šveits (3.) ja Rootsi (5.). Ehkki üksikindikaatorite tasemel võib siin olla küsitavusi, iseloomustavad *majandustulemused* põhimõtteliselt teenimisvõimet, *valitsuse efektiivsus* ja *infrastruktuur* valitsuste konkurentsivõimet makrotasandil (riigi atraktiivsust) ning *äri efektiivsus* olukorda mikrotasandil, ettevõtjate konkurentsisis (müügi võimet).

Eesti konkurentsivõime sai IMD-lt enne kriisi 22. koha maailma riikide hulgas (IMD 2007), 2009. a aastaks oli Eesti langenud 35. kohale, kuid suutis viimaste aastatega tõusta 4 koha võrra ning saavutas 2012. a 66,9% maksimaalsest tasemest (IMD 2012). See on kohajärjestuses parem positsioon kui inimarengu indeksi alusel saavutatud. Institutsioonilistest teguritest on plusspool eelkõige valitsuse efektiivsus, eriti riigirahandus ja äriõigus (**joonis 4.1.1**), millega Eesti on viimastel aastatel

Joonis 4.1.1

Eesti valitsuse ja äri efektiivsuse komponendid 2012 (kohad pingereas: mida suurem, seda halvem)

Allikas: IMD

paiknenud 20. ja 24. koha vahel. Seevastu kriisiaegsed majandustulemused on meid puhuti viinud ka lausa kuuendasse kümnesse.

Teine konkurentsivõime tuntuim mõõdik pärineb Maailma Majandusfoorumilt (WEF), kes avaldab iga aastal globaalse konkurentsivõime aruande *Global Competitiveness Report* (GCR). Alates 2006. aastast kasutatakse tolles aruandes Xavier Sala-i-Martini konstrueeritud globaalse konkurentsivõime indeksi – *Global Competitiveness Index* (GCI), mis diferentseerib arengutegureid kolmel arenguastmel: ressursi-, efektiivsus- ja innovatsioonipõhise etapil.

Igal arenguastmel eristatakse omaette arengutegureid: esimesel 4, teisel 6 ja kolmandal 2. Iga riigi puhul saavad üldnäitajas suurema kaalu just need tegurid, mis vastavad selle konkreetse riigi arenguastmele. Tõsi küll, arenguaste ise määratakse kindlaks suhteliselt primitiivselt – vastavalt saavutatud tulutasemele. Eesti paigutatakse selle alusel teise ja kolmanda arenguastme vahele. Kokku on vaatluse all 144 riiki. Juhtriigid on ära toodud **lisas lk 144**.

Globaalindeksi (GCI) alusel on Eestil siirderiikidest suurim arengupotentsiaal. Eesti positsioon oli enne kriisi stabiilselt 25.–27; kriisijärgselt tuleb leppida kohtadega 33.–34.

Eesti tugevuseks olid nii tehnoloogiline valmisolek kui ka makromajandus (**joonis 4.1.2**). Kriis viis viimase hinnangu vahepeal tugevalt alla, kuid nüüdseks on positsioon esikahekümnes taastatud. Paraku oleme osaliselt kaotanud oma tehnoloogilise eelise. Uueks tugevuseks on aga kujunenud GCR järgi tööturu efektiivsus, mida teised indeksid küll alati ei kinnita.

Turu suuruse alusel saadud viletsa positsiooniga tuleb ilmselt leppida. Murelikuks peaks aga tegema vägagi kriitiline hinnang äri sisukusele (*sophistication*) ning lisaks selle langus. Silmas on peetud eelkõige ette-

6 Spetsiaalselt Eesti kontekstis vt Wrobel (2000).

võtlusvõrgustike ja klastrite madalat arengutaset Eestis, mis toob kaasa tagasihoidliku rolli väärtusahelas (vt lähemalt ptk 4.5).

Konkurentsivõime näitajates tervikuna kajastub Eestis loodud soodne institutsiooniline baas majanduse arenguks ning ka selle piisavalt hea „turundamine” rahvusvahelisele avalikkusele. Jõudmaks maailma tipptiikide hulka võib sellest piisata arenguks ressursi- ja efektiivsuspõhises staadiumis, kuid jääb väheseks innovatsioonipõhise arenguetaoliseks.

4.1.2 Majandusvabadus

Et institutsioonilise arengu hindamine käib sageli majandusvabaduse sildi all, tuleneb individuaalsete omandiõiguste ja õiguskindluse tagamise keskest rollist efektiivse turumajanduse mudelis. Ilma selleta ei ole lootust ettevõt-

lusaktiivsusele, mis eeldab motiveeritud indiviide. Kahtlemata on vaja ka kompetentsust ja võimekust, kuid ilma motivatsioonita jääb see üksnes (kasutamata) potentsiaalsiks. Ilma ettevõtlikkuse ja ettevõtluseta pole omakorda innovatsiooni ega arengut.

Majandusvabaduse mõiste sisuks pole mitte kõikulubatavus, vaid pigem **tegevuskeskkonna läbipaistvus ja turvalisus**. Reaalsest vabadusest saab rääkida vaid siis, kui majandusagendid ei pea kartma rünnakuid oma isiku ja vara vastu (Gwartney, Lawson 2006: 5). See on peamine tingimus pääsemaks igasugust arengut pärssivast dilemmastruktuurist ehk ratsionaalsuslõksust (Homann, Suchanek 2012). Seejuures tuleb välistada rünnakuoht nii riigi kui ka eraisikute poolt.

Majandusvabaduse näol on tegemist kompleksnähtusega, kus ühe komponendi liigne areng võib kahjustada teisi. Eriti ei saa olla eesmärgiks riigi suuruse (kulutuste) minimeerimine, mille all võivad kannatada majandusvabaduse teised aspektid (näiteks õiguskord).⁷

Majandusvabaduse otsene empiiriline mõõtmine ei ole pika traditsiooniga. Fraser Institute (FI) alustas sellega alles 1980. aastatel ja jõudis esimese kokkuvõtva võrdlevanalüüsini 1996. a. Selles analüüsis oli majandusvabadust retrospektiivselt hinnatud 1975. aastani. Heritage Foundation (HF) teeb majandusvabadusest kokkuvõtteid alates 1995. a Enne seda üritasid majandusteadlased majanduse institutsiooniliste raamide mõju uurida kaudsemalt, kasutades indikaatorina demokraatia levikut. Paraku näitasid empiirilised uuringud, et demokraatia mõju majandusarengule polnud kaugeltki ühetähenduslik (Apolte, Peters 2009).⁸ Seevastu majandusvabaduse positiivne mõju majandusarengu objektivsetele näitajatele – nii selle tasemele (SKT elaniku kohta) kui ka kasvule – on empiiriliselt valdavalt kinnitust leidnud, sh siinkirjutaja käsitlustes (Sepp 2006 ja Sepp, Eerma 2007).

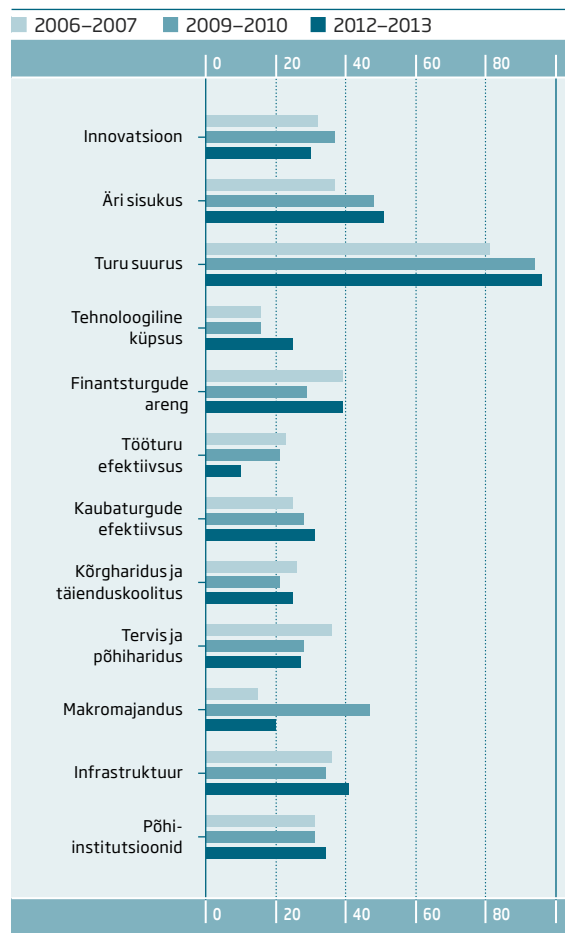
FI viimane uuring arvestab 144 riigi majandusvabadust 2010. aastal 10 palli skaalal 42 üksiknäitaja alusel viies põhivaldkonnas:

- valitsuse suurus;
- õiguskindlus;
- raha „tervis”;
- vaba kaubandus;
- reguleerimine, sh eraldi krediidi- ja tööturul ning ettevõtluses.

Pingerida (vt lisa) juhivad Singapur ja Hongkong, Euroopas Šveits. Soome on silmapaistvalt 9. kohal. Eesti (joonis 4.1.3) on kõnealuse koondhinnangu saanud alates 1995. a, mil saavutas 5,6 palliga 10 palli skaalal 75. koha. 2005. aastaks oli Eesti tõusnud 8 punktiga 8. kohale, leides sellega aruandes eraldi äramärkimist. Suurim positiivne muutus on ilmenud just laenuvõtmel ja raha „tervise”. Väike tagasimineku on märgatav väliskaubandusvabaduses, mis on seotud EL-i ühtse kauban-

Joonis 4.1.2

Eesti konkurentsivõime komponendid 2006–2013 (kohad pingereas: mida suurem, seda halvem)

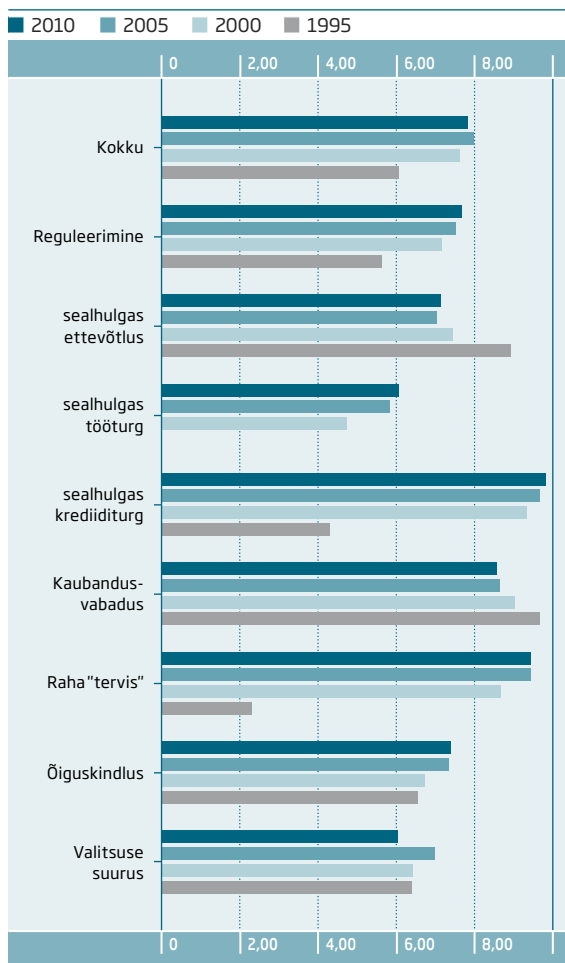
Allikas: Maailma Majandusfoorum

7 Meie poolt taustauuringuna läbi viidud kirjeldav faktor- ja regressioonanalüüs kinnitasid, et riigi „paksus” iseenesest (muudel võrdsetel tingimustel) ei korreleeru majanduse arengutasemega.

8 Täna diskursust sel teemal kujundavad oluliselt Acemoglu ja Robinson oma raamatuga „Why Nations Fail” (2012), kus analüüsitakse välistavate (extractive) ja kaasavate (inclusive) institutsioonide tähtsust nii majanduses kui ka poliitikas ning nende kahe sfääri omavahelisel seost, kusjuures üheks keskseks teemaks on võitlus heaolu jaotamise üle ühiskonnas. Sisuliselt võib seda käsitlust pidada avatud ja piiratud ligipääsuga (open and limited access) ühiskondade kontseptsiooni edasiarenduseks (North jt 2006).

Joonis 4.1.3

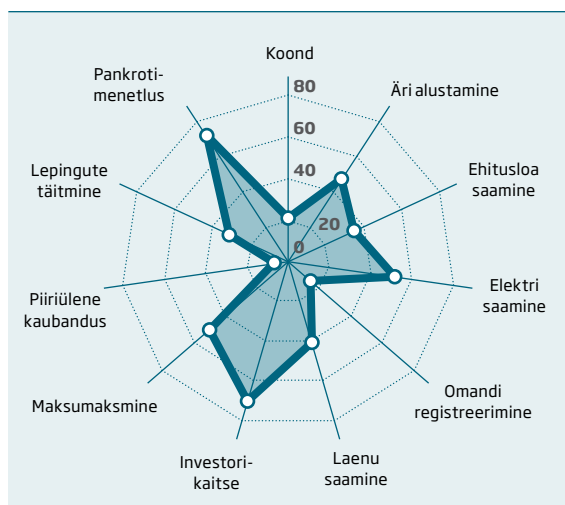
Majandusvabaduse komponendid Eestis 1995–2010. a 10 palli skaalal (FI)

Allikas: FI

Joonis 4.1.4

Ettevõtlusvabaduse komponendid Eestis 2013. a (kohad pingereas: mida suurem, seda halvem)

Allikas: Maailmapank

duspoliitika rakendamise. Nõrgimaks lülis Eestis peab FI erinevalt Maailma Majandusfoorumist tööturu vabadust.⁹ Kriisiaastatel langes Eesti majandusvabadus 7,7 punktini ning riik oli 2009. ja 2010. a vastavalt 16. ja 17. kohal maailmas. Peasüüdlaseks oli siin valitsuse suurus, mis 2010. a saavutas siiski taas taseme üle 6 punkti. Just siin ilmneb institutsioonilise kvaliteedi hinnangute endogeensus, st sõltuvus reaalsest majandusarengust, mis ei luba neid hinnangutulemusi pidada puhtalt arengupotentsiaali näitajaks.

Teine tuntuim majandusvabaduse mõõdik on HF-i indeks, mis hõlmab endas 10 komponenti 50 üksiknäitajaga. Alates 2006. aastast kasutatakse siingi 100 palli skaalat. 2012. a grupeeriti 10 komponenti neljaks põhivaldkonnaks:

- õiguskindlus (omandiõigused, vabadus korruptsioonist);
- valitsuse piiratus (fiskaalvabadus ja valitsuskulutused);
- regulatiivne efektiivsus (ettevõtluse, tööturu ja monetaarne vabadus);
- turgude avatus (kaubandus-, investeerimis- ja finantsvabadus).

Koondindeks on 10 komponendi aritmeetiline keskmine. Uuringusse oli 2012. a hõlmatud 184 riiki, neist 179 täisandmetega.

Siingi on arvukad uuringud kinnitanud, et majandusvabadusel on statistiliselt ja sisuliselt oluline positiivne seos majandusarenguga – nii selle taseme kui ka kasvuga. HF on ise uurinud majandusvabaduse muutuste mõju majanduskasvule ning jõudnud järeldusele, et majandusvabaduse erinevused määravad majanduskasvu kõikumise ca 2% ulatuses aastas. Samale tulemusele on jõudnud ka siinkirjutaja (Sepp 2006).

HF-i pingerida juhivad Hongkong ja Singapur, Euroopas Suurbritannia ja Iirimaa. Eesti positsioon on HF-i hinnangul samuti hea. 2005. a jõudsimel kokkuvõttes koguni 4. kohale maailmas. 2007. a olime 12. ja 2012. a 16. kohal, just Soome ja Hollandi vahel, üksnes Euroopa ulatuses aga on Eesti selles pingereas seitsmes. Alates 2007. aastast on majanduskriisi mõjul negatiivne trend Eesti majandusvabaduse koondindeksi osas, mis on 100 palli skaalal langenud 78-lt 73 punktini. Peamiseks põhjuseks on valitsuskulutustele antud hinnangu langus lausa 38,8 punktini. Madalam oli see vaid 2000. aastal. Probleemiks on veel tööturuvabadus ja vabadus korruptsioonist. Ülejäänud komponendid saavad stabiilselt üle 70 punkti ega ole sellega otseselt mõjutatud majanduskonjunktuurist (vt joonis 4.1.3).

Spetsiifilisema **ettevõtlusvabaduse** pingerea annab Maailmapank (vt lisa). Pingerida juhivad jälle Singapur ja Hongkong ning Euroopas Taani ja Norra. Eesti on maailma riikide arvestuses langenud viimase aastaga 2 kohta, olles 2013. a maailmas 21. ja OECD riikidest Saksamaa ja Jaapani vahel 14. kohal.

9 Vastuolulised hinnangud erinevates pingeridades ongi üheks põhjuseks, miks tööturg on käesolevas aruandes saanud endale omaette alapeatüki.

Joonis 4.1.4 näitab, et Eesti nõrkused ja tugevused joonistuvad välja suhteliselt reljeefselt. Kui kaubaturud on igati avatud ja omandi registreerimine lihtne, siis suurimad probleemid on seotud pankrotimenetluse ja investorikaitsega. On tähelepanuväärne, et Maailmapank on loobunud ettevõtlusvabaduse hindamisest tööturu kontekstis. Varasemad uuringud andsid Eestile just viimase osas hävitava hinnangu. Seetõttu käsitletakse tööturu olukorda eraldi, alapeatükis 4.3.

4.1.3 Valitsemise kvaliteet

Teine võimalus institutsioonide kvaliteeti hinnata seostub valitsemise (*governance*) mõistega. Empiirilise aluse selleks pakub Maailmapank ülemaailmsete valitsemise indikaatoritega (WGI – *Worldwide Governance Indicators*). Kaufmann jt (2010) defineerivad valitsemist põhimõtteliselt traditsioonide ja institutsioonide summamana, mille alusel riigis teostatakse võimu. Seejärel jagatakse see kolmeks dimensiooniks, millest igaüht iseloomustatakse kahe näitajaga.

Erinevalt majandusvabaduse kontseptsioonist arvestatakse siin ka poliitilisi institutsioone. Kaks esimest indikaatorit puudutavadki reegleid, mille alusel valitsusi valitakse, kontrollitakse ja ka laiali saadetakse. Esimene neist mõõdab kodanike osalemist demokraatlikes protsessides ning arvamuse- ja koostöölekuvabadust. Teine näitaja iseloomustab poliitilist vabadust ning terrori ja poliitilise vägivalda ulatust riigiti. Sellega püütakse hinnata tõenäosust, kas valitsus vahetub riigipöörde tulemusena.

Teine dimensioon seostub valitsuste võimekusega majanduspoliitikat formuleerida ja teostada. Selle esimene näitaja mõõdab valitsuse üldist efektiivsust, sisaldades hinnanguid ametnikkonna kvaliteedile, ja poliitilist sõltumatust. Teine indikaator iseloomustab regulatsioonide kvaliteeti lähtudes nende mõjust majandusarengule eelkõige eramajanduse toetamise kaudu.

Valitsemise kvaliteedi kolmas mõõde eeldab, et kodanikud ja riik ise respektierivad majanduslikke ja poliitilisi institutsioone. Seejuures hinnatakse esmalt õiguskindlust, mis seostub omandiõiguste kaitse ja lepingute tagamisega. Samas mõõdetakse ka korruptsiooni kui avaliku võimu majandusliku kuritarvitamise võimalust.

Kokku saadakse seega kuus indikaatorit, millest igaühe taga on omakorda arvukalt algnäitajaid – kokku 31.¹⁰ Allikateks on nii indiviidide kui ka firmade küsitlused, ametkondlikud eksperthinnangud (näiteks Maailmapangalt, Aafrika Arengupangalt, USA välisministeeriumilt jt), valitsusväliste organisatsioonide (näiteks Piirideta Reporterid) andmed ning majandusinfo kommertsallikad (näiteks *Economist Intelligence Unit*). Õiguskindluse hindamisel tuginetakse muuhulgas ka siinses aruandes eraldi vaadeldud majandusvabaduse ja konkurentsivõime algnäitajatele.

Algnäitajate integreerimisel tuginetakse statistilisele seoseanalüüsile, mis on tuntud kui *vaatlemata komponentide mudel* (*unobserved component model*). Suurema kaalu saavad need näitajad, mis on teistega tihedamalt korreleerunud. Kuus sünteetilist näitajat saadakse seejuures normeeritud kujul (keskväärtusega null ja standardhälbega üks) ning jäävad üldiselt vahemikku -2,5 kuni +2,5. Positiivne suund vastab seejuures paremale valitsemisele. Lisaks tuuakse iga riigi kohta välja ka protsentiil vahemikus 0–100, mis näitab, kui suur osa (protsent) riike on temast kehvemad. Hinnangud on kättesaadavad alates 1996. aastast ja hõlmavad 215 riiki. Juhtriigid on näidatud lisas.

Eesti valitsemiskvaliteeti ja arengut aastatel 2002–2011 näitab **tabel 4.1.1**. Kõigi näitajatega ollakse maailmas esikolmandikus ning üldiselt on viimasel kümnendil olnud märgatav positiivne areng.

Kõrgeima hinnangu saavutab Eesti reguleerimise kvaliteedi osas (on jõudnud riikide esikümnenikkku), mida võib pidada majanduslikust seisukohast ka üheks olulisimaks valitsemise aspektiks. Samuti on saavutuseks õiguskindluse ja valitsuse efektiivsuse hinnangute positiivne dünaamika. Samas on poliitilise stabiilsuse hinnang peale 2002. aastat oluliselt langenud, mis on küll arusaamatu ("pronksiöögi" toimus ju alles 2007.a).

Joonis 4.1.5

Taustariikide arengureserv kui vahe pingereakohtades tulutaseme ja majanduskeskkonna indikaatorite keskmise alusel

¹⁰ Siingi tegime taustaks omapoolse faktor- ja regressioonanalüüsi. Kasutades taustariikide andmeid, ilmnis kaks latentset faktorit, kusjuures esimene neist seostus eelkõige majanduslike, teine aga poliitiliste tunnustega. Kinnitust leidis seaduspärasus, et poliitilised tegurid majandusarenguga oluliselt ei korreleeru. Seevastu majanduslike institutsioonide kvaliteedi (esimese teguri) seos saavutatud tulutasemega oli tihedalt statistiliselt oluline.

4.1.4

Majandusarengu institutsiooniline potentsiaal

Majanduskeskkonda jälgides käsitleme vaadeldud indikaatoreid arenguteguritena, uurides nende vahetõrget tegelikult saavutatud majandusarengu tasemega. Viimase mõõdikuna kasutame inimarengu indeksi HDI majanduslikku komponenti GNI (*Gross National Income* – rahvamajanduse kogutulu *per capita*). **Tabelis 4.1.2** on taustariigid järjestatud just heaoluindeksi pingereakohtade alusel. Parim on selles Singapur oma 4. kohaga. Eesti on 47. kohaga tagantpoolt neljas, edestades vaid Ungari, Tšiili ja Uruguayd. Siiski pakuvad meile siinkohal rohkem huvi majandusarengu näitaja võrdlused teiste indikaatoritega riikide kaupa. Tabeli viimases veerus. Toome ära nende indikaatorite arvu, mille poolest riik on rahvusvahelises pingereas paremal kohal kui GNI alusel (Eestil on see arv 5). Seda võib tõlgendada teatud **arengureservide** olemasoluna kõigi viie vaadeldud arenguteguri (HDI, GCI, FI, DB ja WGI¹¹) seisukohalt. Sellises olukorras on veel vaid Taani, Uus-Meremaa ja Tšiili. Samal ajal on mitu taustariiki (Austria, Iisrael, Sloveenia ja Ungari) saavutanud tänaseks majandusarengu, mis ületab nende positsioone koguni nelja institutsioonilise arengu indikaatori alusel. Nendes riikides võib muudel võrdsetel tingimustel karta arengu pidurdumist. Arengupotentsiaali ulatust illustreerib **joonis 4.1.5**, mis toob välja hálbe riikide positsioonide vahel majandusarengu ja institutsioonilise arengu viie indikaatori keskmise alusel. Suurim on see vahe Uus-Meremaal, Tšiilis ja Eestis – kõigis jääb saavutatud arengutase (GNI) potentsiaaliindeksitest maha keskmiselt enam kui 20 koha võrra. Siiski ei saa välistada ka mingite objektivsete, näiteks geograafiliste tegurite (kauguse, turu väiksuse) olemasolu, mis ei luba leitud potentsiaalil realiseeruda. Just Uus-Meremaa puhul võib oletada geograafilise eraldatuse negatiivset mõju. Miinuspoolel paistab silma Sloveenia, kes on tulutaseme poolest koguni 17 koha võrra paremal positsioonil kui institutsiooniliste indikaatorite keskmise järgi oodata oleks. On väheusutav, et selline positsioon saaks olla jätkusuutlik. Põhimõtteliselt on sel puhul kaks teed – kas leppida majandusarengu aeglustumisega või tegelda institutsiooniliste reformidega. Iisraeli ja Singapuri puhul seostub suur hálve eelkõige poliitilise keskkonna probleemidega, mis alandab valitsemiskvaliteedile antud hinnangu tulemusi, kuid mille seos majandusarenguga on suhteliselt kaudne. ○

Tabel 4.1.1

Eesti valitsemise areng 2002–2011 (protsentiid)

Aasta	Kaasamine ja vastutus	Poliitiline stabiilsus ja vägivalla puudumine	Valitsemise efektiivsus	Reguleerimise kvaliteet	Õiguskindlus	Korruptsiooni kontrollimine
2002	80.8	77.4	74.6	89.2	72.7	75.6
2006	82.7	67.3	84.9	88.2	84.7	80
2011	83.6	66	84.8	90.5	85.4	78.7

Allikas: Maailmapank

Tabel 4.1.2

Taustariikide pingereakohad mõnede majandus-, inim- ja institutsioonilise arengu ning konkurentsivõime indeksite järgi

	GNI	HDI	GCI	FI	DB	WGI	+
Singapur	4	26	2	2	1	25	3
Šveits	11	11	1	4	28	7	3
Holland	12	3	5	35	31	8	3
Austria	15	19	16	25	29	11	1
Kanada	16	6	14	5	17	10	4
Taani	19	16	12	15	5	4	5
Soome	22	22	3	8	11	2	4
Iirimaa	26	7	27	12	15	15	4
Lõuna-Korea	27	15	19	33	8	55	3
Iisrael	31	17	26	48	38	66	1
Sloveenia	32	21	56	90	35	43	1
Uus-Meremaa	35	5	23	3	3	1	5
Tšehhi	41	27	39	57	65	35	2
Slovakkia	43	35	71	35	46	51	2
Eesti	47	34	34	12	21	33	5
Ungari	49	38	60	65	54	56	1
Tšiili	58	44	33	11	37	29	5
Uruguay	60	48	74	50	89	49	3
Costa Rica	73	69	57	44	110	64	4

GNI – ÜRO inimarengu aruande heaolu alamindeks; **HDI** – ÜRO inimarengu üldindeks; **GCI** – Maailma Majandusfoorumi globaalse konkurentsivõime indeks; **FI** – Fraseri Instituudi majandusvabaduse indeks; **DB** – Maailmapanga ettevõtlusvabaduse indeks; **WGI** – Maailmapanga valitsemise kvaliteedi indeks

Allikas: autorite koostatud erinevate andmebaaside põhjal viimastel kättesaadavatel andmetel.

¹¹ Kuivõrd Maailmapank ei anna valitsemiskvaliteedi üldistavat näitajat, siis järjestasime ise riigid 6 alamindikaatori keskmise järgi.

Viidatud allikad

1. ACEMOGLU, D.; ROBINSON, J. (2012). Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. Profile Books Ltd.
2. APOLTE, T.; PETERS, H. (2009). Governance, Demokratie und wirtschaftliche Entwicklung in den ehemaligen sozialistischen Staaten. IÖB-Diskussionspapier, No. 1/09, <http://hdl.handle.net/10419/39080>.
3. EICHER, T.; ROHN, O. (2007). „Institutional Determinants of Economic Performance in OECD Countries – An Institutions Climate Index“, CESifo DICE Report 5(1), 38–49.
4. GWARTNEY, J.; LAWSON, R. (2007). Economic Freedom of the World: 2005 Annual Report. Vancouver jt: Fraser Institut jt.
5. HERITAGE FOUNDATION (HF). Index of Economic Freedom. <http://www.heritage.org/index/>
6. HOMANN, K.; SUCHANEK, A. (2012). Sissejuhatus ökonoomikasse. TÜ Kirjastus. E-raamat.
7. HUMAN DEVELOPMENT REPORT (HDR). <http://hdr.undp.org/en/>
8. IMD. World Competitiveness Yearbook. <http://www.imd.org/research/publications/wcy/index.cfm>

	Konkurentsivõime GCI	Valitsemiskvaliteet WGI	Majandusvabadus FI	Ettevõtlusvabadus DB
1	Šveits	Uus-Meremaa	Hongkong	Singapur
2	Singapur	Soome	Singapur	Hongkong
3	Soome	Rootsi	Uus-Meremaa	Uus-Meremaa
4	Rootsi	Taani	Šveits	USA
5	Holland	Luksemburg	Kanada	Taani
6	Saksamaa	Norra	Austraalia	Norra
7	USA	Šveits	Bahrein	Suurbritannia
8	Suurbritannia	Holland	Soome	Lõuna-Korea
9	Hongkong	Liechtenstein	Mauritius	Gruusia
10	Jaapan	Kanada	Araabia Ühendemiraadid	Austraalia
11	Katar	Austria	Tšiili	Soome
12	Taani	Austraalia	Eesti	Malaisia
13	Taiwan	Andorra	Iirimaa	Rootsi
14	Kanada	Island	Suurbritannia	Island
15	Norra	Iirimaa	Taani	Iirimaa
16	Austria	Guernsey ja Jersey (Kanalisaared)	Taiwan	Taiwan
17	Belgia	Anguilla	USA	Kanada
18	Saudi Araabia	Gröönimaa	Katar	Tai
19	Lõuna-Korea	Saksamaa	Jaapan	Mauritius
20	Austraalia	Belgia	Küpros	Saksamaa
21	Prantsusmaa	Aruba	Jordaania	Eesti
22	Luksemburg	Suurbritannia	Omaan	Saudi Araabia
23	Uus-Meremaa	Hongkong	Kuveit	Makedoonia
24	Araabia Ühendemiraadid	Barbados	Norra	Jaapan
25	Malaisia	Singapur	Austria	Läti
26	Iisrael	Prantsusmaa	Peruu	Araabia Ühendemiraadid
27	Iirimaa	USA	Rootsi	Leedu
28	Brunei	Bermuda	Saksamaa	Šveits
29	Hiina	Tšiili	Leedu	Austria
30	Island	Malta	Malta	Portugal
31	Puerto Rico	Jaapan	Montenegro	Holland
32	Omaan	Kaimanisaared	Luksemburg	Armeenia
33	Tšiili	Eesti	Lõuna-Korea	Belgia
34	Eesti	Küpros	Panama	Prantsusmaa
35	Bahrein	Tšehhi	Holland	Sloveenia

9. KUNCIC, A. (2012). Institutional quality database, online statistical appendix. <http://sites.google.com/site/aljazkuncic/institutional-factor-scores>. [Online; accessed 01-February-2012].
10. LESCHKE, M. (2011). Ökonomik der Entwicklung – Eine Einführung aus institutionenökonomischen Sicht. Verlag NMP.
11. NORTH, D. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press. Tõlge eesti keelde: Institutsioonid, institutsiooniline muutus ja majandusedu. Tartu: Fontese Kirjastus, 2004.
12. NORTH, D; WALLIS, J; WEINGAST, B. (2006). Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge.
13. SEPP, J (2006). Effects of Institutional Factors and Human Capital on Countries' Economic Potential and Growth. In: Business Interaction in a Global Economy. Wilkes, Beijing: COPE International, 69 –82.
14. SEPP, J; EERMA, D. (2007). Institutional Factors Impact on Countries Economic Growth. In: Economic Development, Environment, Energy and Ethics in a Global Economy. Wilkes, COPE International, 269 – 278.
15. SEPP, J; EERMA, D. (2011). Why economic development deviates from human development. Central European Review of Economics and Finance, 1(1), 11–25.
16. TRABOLD, H. (1995). Die internationale Wettbewerbsfähigkeit einer Volkswirtschaft, in: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung, Heft 2, 64. Jg. Berlin, 169.
17. WORLD BANK. Doing Business. <http://www.doingbusiness.org/>
18. WORLD BANK. Worldwide Governance Indicators. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>
19. WORLD ECONOMIC FORUM. The Global Competitiveness Report. <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>
20. WROBEL, R. (2000). Estland und Europa: Die Bedeutung des Systemwettbewerbs für die Evolution und Transformation von Wirtschaftssysteme. Tartu Ülikooli Kirjastus.
21. WOLFL, A; I. WANNER, T. KOZLUK, G. NICOLETTI (2009). „Ten years of product market reform in OECD countries – insights from a revised PMR indicator“, OECD Economics Department Working Paper No 695, OECD, Paris.

4.2

Rahvaste rikkus ja kasvupotentsiaal

Alari Purju

Kui tavaliselt iseloomustatakse riikide majanduslikku edukust **sisemajanduse kogutoodanguga** (SKT, inglise keeles *GDP – gross domestic product*), siis nii ÜRO inimarengu aruanne kui ka Maailmapank on oma viimaste analüüside lähtekohaks võtnud **kogurahvatulu** (GNI – *gross national income*). Riikide võrdlemisel on seejuures muidugi loomulik vaadelda andmeid ühe elaniku kohta ehk *per capita* (vt tabel 4.2.1). SKT-d *per capita* kasutatakse tulutaseme mõõtmiseks kahel erineval viisil. Nominaalne SKT *per capita* lähtub riigi sisemajanduse kogutoodangust ja rahvaarvust ning on lihtsalt nende kahe arvu jagatis. Samas on tegeliku elatusaseme hindamisel oluline ka vastava tuluühiku ostujõud, st kui palju kaupu või teenuseid on võimalik erinevates riikides sama tuluühiku eest osta. Üldise seaduspärasuse kohaselt on rikkastes riikides hinnatase kõrgem kui vaestes riikides ning seetõttu ostab sama tuluühik vaestes riikides keskmiselt rohkem kaupu ja teenuseid kui rikkastes riikides. Selle asjaolu arvestamisel kasutatakse

ostujõu pariteedil põhinevat SKT-d *per capita* (inglise keeles *purchasing power parity*, PPP), kus nominaalsed näitajad on korrigeeritud hinnataseme erinevusega riikides. Hinnataseme erinevus on suurem just riikide rahvusvaheliseks kauplemiseks suletud sektorites (näiteks kommunaalteenused või ühiskondliku transpordi teenuste hinnatase). Võrdlusalusena kasutatakse tavaliselt mingi riikide kogumi keskmist, näiteks Euroopa Liidu 27 liikmesriigi (EL-27) keskmine hinnatase võrdsustatakse tingliku võrdlusalusena 100%-ga. Eesti ostujõu pariteeti arvestav SKT *per capita* oli 2011. aastal 67% EL-27 keskmisest, nominaalne SKT aga ainult 38,9% (Eesti Statistika 2013).

Rahvatulu erineb sisemajanduse kogutoodangust eelkõige piiriülese majandustegevuse arvestamise poolest. SKT on territooriumikeskne, rahvatulu aga elukohakeskne mõõdik. Esimesel juhul lähevad arvesse kõik tulud, mis on loodud mingi riigi territooriumil, teisel juhul aga vaid selles riigi elavate inimeste tulud sõltu-

Tabel 4.2.1

Suurima *per capita* rahvatuluga riigid 2011. aastal

Jrk	Riik	GNI (USD)	Jrk	Riik	GNI (USD)	Jrk	Riik	GNI (USD)
1	Norra	88 890	21	Suurbritannia	37 840	41	Trinidad ja Tobago	15 840
2	Katar	80 440	22	Itaalia	35 290	42	Ekvatoriaal-Guinea	15 670
3	Luksemburg	77 580	23	Island	34 820	43	Eesti	15 260
4	Šveits	76 400	24	Brunei	31 800	44	Horvaatia	13 530
5	Taani	60 120	25	Hispaania	30 890	45	Ungari	12 730
6	Rootsi	53 150	26	Küpros	29 450	46	Barbados	12 660
7	Holland	49 650	27	Uus-Meremaa	29 140	47	Saint Kitts ja Nevis	12 610
8	Austraalia	49 130	28	Israael	28 930	48	Poola	12 480
9	Kuveit	48 900	29	Kreeka	24 480	49	Läti	12 350
10	USA	48 620	30	Sloveenia	23 610	50	Liibüa	12 320
11	Austria	48 190	31	Bahama	21 970	51	Leedu	12 280
12	Soome	47 770	32	Portugal	21 210	52	Tšiili	12 280
13	Belgia	45 990	33	Korea	20 870	53	Antigua ja Barbuda	11 940
14	Kanada	45 560	34	Omaan	19 260	54	Uruguay	11 860
15	Jaapan	44 900	35	Malta	18 620	55	Venezuela	11 820
16	Saksamaa	44 270	36	Tšehhi	18 620	56	Seišellid	11 130
17	Singapur	42 930	37	Saudi Araabia	17 820	57	Venemaa	10 730
18	Prantsusmaa	42 420	38	Puerto Rico	16 560	58	Brasiilia	10 720
19	Araabia Ühendemiraadid	40 760	39	Slovakkia	16 070	59	Türgi	10 410
20	Iirimaa	39 930	40	Bahrein	15 920	60	Argentina	9740
	Maailm							9511

Allikas: Maailmapank

Tabelis esitatud andmed põhinevad nominaalsel kogutulul *per capita* näitajal.

mata sellest, kus need loodud on. Rahvatulu mõõdetakse seejuures kahes põhiversioonis – kogu- ja netorahvatuluna, mis eristuvad amortisatsiooni arvestuselt. Kogurahvatulu on samastatav rahvamajanduse kogutoodangu ja rahvusliku kogutuluga (RKT).

Siiski on riikide edukuse ja sealhulgas kestlikkuse uurimisel vaja arvestada ka muude aspektidega peale vahetu tootmistulemuse. ÜRO inimarengu aruandes rakendatakse inimarengut erineval viisil iseloomustavate näitajate üldistavat mõõtmist. Maailmapank on aga ette võtnud rahvaste rikkuse ehk koguvara mõõtmise ning selle jätkusuutliku säilitamise võimaluste uurimise.

Rahvaste rikkuse või koguvara käsitlus põhineb Maailmapanga poolt kasutusele võetud lähenemisel.¹² Rahvaste rikkuse hindamise metoodika kohaselt koosneb rikkus toodetud varast, loodusressurssidest, inim- ja institutsionaalsest varast (kapitalist). Oluliseks üldistavaks meetodiks erinevat tüüpi kapitalide käsitlemisel on majandusteoreetilises raamistikus kehtiv seos, mille kohaselt vara väärtus on võrdne selle varaga loodava tulevase tuluvooga. Samuti on sellest lähtekohast joutuvalt jooksvad netosäästud võrdsed tulevikus toimuva muutusega heaolu, täpsemalt tulevase tarbimise ajaldatud muutusega (kasvu või kahanemisega) (Hamilton and Hartwick, 2005).

Kasutusele on võetud **tõelise netosäästu** mõiste, millena käsitletakse säästu, millest on täiendavalt maha arvatud kas selle varaga seotud negatiivsed välismõjud või selle vara loomise või kasutamise kulud. Näiteks füüsilise vara puhul on vara väärtus hinnatav erinevate aastate investeeringute kaudu, millest netoväärtus tuletatakse nii, et liidetakse kogu perioodi jooksul tehtud investeeringud ning saadud summast lahutatakse vastava perioodi erinevatel aastatel toimunud amortisatsioon (tootmisvara kulumine). Loodusvara puhul tähendab see, et loodusvarade varust läheb maha vastava vara ammendumine kaevandamise või muul viisil kasutuselevõtu kaudu. Loodusvara kasutamine vähendab ühiskonna koguvara, kui sellega ei kaasne investeeringuid teistesse varadesse, näiteks inimkapitali. Hamilton ja Clemens (1999) on näidanud, et tõeline sääst, mille leidmisel on arvesse võetud loodusressursside ammendumist, saasteainete kogunemist (esindavad negatiivset säästu) ja inimkapitali akumulierimist (koguvara väärtust suurendav positiivne sääst), on võrdne **sotsiaalse heaolu muutusega mõõdetuna rahas**. Samuti on need autorid näidanud, et kui tõeline sääst on negatiivne, siis väheneb tulevikus ühiskonnale majandustegevusest osaks saav heaolu.

Viimane asjaolu on oluline pikaajaliselt jätkusuutliku arenguraja määratlemisel: tarbimine saab säilida samal tasemel ja seda lõplike ressursside ja määratud tehnoloogiliste võimaluste juures, kui tõeline sääst on igal ajaperioodil null (st ei muutu negatiivseks). Kõige üldisemalt tähendab see, et loodusvarade ammendamist peab kompenseerima traditsiooniline netosäästmine teistes valdkondades. **Positiivne tõeline sääst on eelduseks tarbimisvõimaluste kasvule**. Nendest asjaoludest lähtuvalt on defineeritud näiteks jätkusuutlik areng: arengurada on jätkusuutlik siis, kui sotsiaalne heaolu ei vähene üheski selle arenguraja punktis. Sotsiaalne heaolu on sealjuures defineeritud tulevase kasulikkuse nüüdisväärtusena üle ajahorisondi (Dasgupta 2001).

4.2.1

Vara väärtus ja struktuur

Vara väärtuse mõõtmiseks on kaks meetodit.

- Vara väärtus saadakse erineva aastate lisandunud kapitali (investeeringud, millest on maha arvatud amortisatsioon) liitmisel;
- Vara võib hinnata kui tulevase tulu ajaldatud nüüdisväärtust (ANV), st. tuluna, mida see vara tulevikus toodab.

Maailmapanga raport kasutab üldiselt mõlemat meetodit, aga erinevaid vara rühmi hinnatakse üldiselt ühega neist kahest meetodist.

Vara jaguneb materiaalseks ja immateriaalseks varaks (**joonis 4.2.1**). Materiaalne vara jaguneb omakorda toodetud ja loodusvaraks, immateriaalne vara aga inimvaraks, institutsioonideks (millest valitsemine esindab formaalset ja sotsiaalne kapital mitteformaalset poolt) ning netovälisvaraks (finantsvara, millelt riik kas saab või maksab intressi).

Toodetud vara ehk kapitali puhul tuletatakse vara väärtus netoinvesteeringutest. See tähendab, et vara puhul eeldatakse teatud keskmist kasutusaega ning mingi aasta varasid käsitatakse selle keskmise kasutusaja jooksul tehtud investeeringute summana, millest on maha arvestatud amortisatsioon.¹³

Linnamaad kui üht vara tüüpi eristatakse põllumajanduslikust maast. Kuna linnamaa väärtus varieerub erinevates piirkondades ning vara liigiti, siis on eri riike puudutavates võrdlustes lihtsustatult hinnatud linnamaa väärtust kokkuleppelise osana ehitiste ja seadmete väärtusest.¹⁴

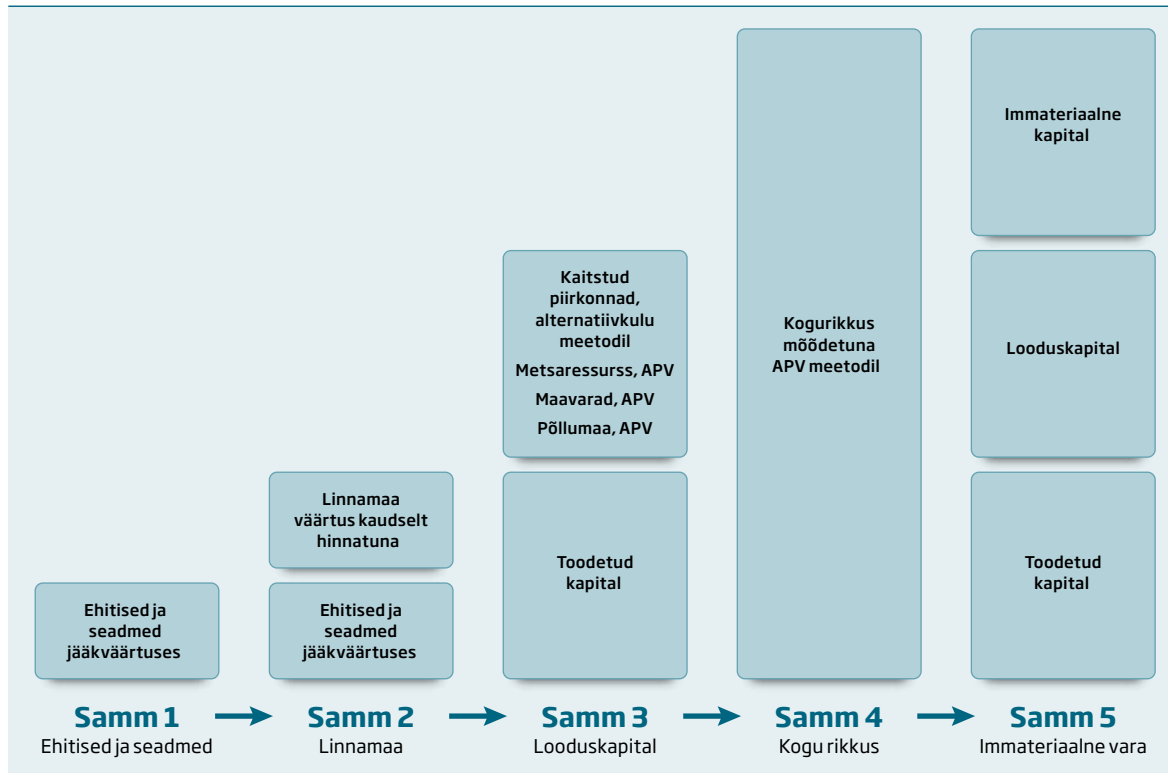
¹² Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century, 2006, The Changing Wealth of Nations, 2011. Maailmapanga raportite eelnes ulatuslikku vastukaja tekitanud Peru majandusteadlase Hernando de Soto raamat The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else (de Soto, 2000). De Soto pidas üheks arengupiduriks kapitalismi teel just raskusi vara muutmisel kapitaliks, mis avaldusid vastavate institutsioonide puudumises arenguriikides, mis omakorda põhjustab majanduslikku teabe nappust, võimaluste puudumist kasutada kapitaliks muutmata vara majanduslikes suhetes (näiteks kinnisvara registrisse kandmata elamut ei saa kasutada laenu tagatisena, mis omakorda tähendab seda, et pangast ei saa raha ettevõtluse alustamiseks jne.). De Soto rõhutas üheltpoolt poliitilise tahte puudumist ja teiselt poolt mitmesuguseid võimalikke vägivaldse reguleerimise juhtumite esilekerkimist nii valitsuse kui teiste majandusagentide poolt varandusele antava seadusandliku kaitse puudumise või puudulikkuse korral. Maailmapanga metoodiline lähenemine rahvaste rikkuse teemale asetub samasse ritta ettevõtluskeskkonda analüüsivate ja võrdlevate uuringutega, mida Maailmapank on teinud raportite Doing Business raames (vt lähemalt ptk. 3.2).

¹³ Maailmapanga käsitluses on vara keskmiseks kasutusajaks hinnatud 20 aastat ja lineaarse amortisatsioonimeetodi kasutamise eeldusel aastaseks amortisatsioonimääraks 5%.

¹⁴ Kunte ja teised autorid (1998) kasutasid konstantset suurust 0,24, siit tulenevalt on linnamaa väärtus aastal t $U_t = 0,24 K_t$, kusjuures K_t on ehitiste ja seadmete jääkväärtus aastal t .

Joonis 4.2.1

Kogurikkuse koostisosade hindamine

Allikas: *Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century*, 22

Maavarade väärtust hinnatakse nende kasutusaja jooksul saadava puhaskasu ajaldatud nüüdisväärtusega maavarade (tulevase) kasutusperioodi vältel.¹⁵

Metsa puhul on väärtuseks puidust saadava rendi nüüdisväärtus. Arvutusteks on vaja andmeid puidutoodangu, erinevate puidust valmistatud toodete ühiku maksumuse ja metsa kasutusaja kohta. Toodangu väärtust on suhteliselt lihtne leida, selleks kasutatakse maailmaturu keskmisi või levinud hindu. Renditasu hindamine on keerulisem. Teoreetiliselt peaks praeguse metsa väärtus olema võrdne metsaomaniku poolt tulevikus saadava kannuraha ajaldatud väärtusega, millest on maha arvatud kulutused metsa kasvatamiseks kogu metsa küpsemisperioodil. Üldiselt pole metsaomanike tulused ja kulused peegeldavad täpsed arvanded paljudes riikides kättesaadavad ning seetõttu kasutati uuringus erinevate puidutoodete keskmisi hindu ning hinnati regionaalseid rendimäärasid (hind – kulu/hind).¹⁶

Põllumaa puhul eeldati kümne kultuuri keskmist renditulu, põllumajandusmaa muutumatust ning põllumajandustoodangu keskmist kasvu 0,97% aasta arenenud riikides ja 1,94% kasvu arengumaades. Lähtudes arvutuste aastast t (2005. aasta viimase hinnangu puhul) projekteeriti tulud perioodile $t+24$.¹⁷

Kaitsealade puhul on parimaks teoreetiliseks lähtekohaks tarbijate maksevalmidus kaitsealade olemasolu eest. Maksevalmidusel põhinevat hindamismeetodit rakendatakse looduslike objektide puhul, mis ei tooda otsest tulu, aga mis on väärtuslikud mitmesugustele muudel põhjustel. Niisugusteks objektideks võivad olla looduslikud haruldused, Eestis näiteks Jägala juga või Ahja jõe punase liivakivi paljandid Taevaskojas. Kuna nendel loodusharuldustel puudub otsene hind, kasutatakse nende väärtuse määramisel meetodit, mille puhul inimestelt küsitakse, kui palju nad oleks nõus maksma nende harulduste säilimise eest. Küsitlus põhineb sel juhul

¹⁵ $V_t = \sum_{i=1}^{t+T-1} p_i q_i / (1 + r)^{i-t}$ Väärtus V_t arvutatakse valemiga, kus p_i on ühiku renditulu, q_i on tootmiskogus, r on sotsiaalne diskontomäär ja T on ressursi eluiga (ammendumisaeg). Kuigi üldiselt on olemas hinnangud erinevate maavarade varude ja võimaliku ammendumise aja osas, sisaldavad tegelikult määramatust nii varude hinnangud kui võimalik tulevane toodangumaht. Arvutustes kasutati väärtust $T=20$ kõigi maavarade puhul, ehk teisiti öeldes, arvutustes eeldatakse kõigi maavarade ammendumist järgmise 20 aasta jooksul.

¹⁶ Metsa nüüdisväärtuse arvutamisel kasutati ajaldustegurina 4% ning ajahorisondina 25 aastat. Juhul kui raie ületas juurdekasvu, kasutati metsavaru ammendumise ajalisel hinnangul metsavarude ja raievahetuse ning juurdekasvu vahe jagatist. Kui selle arvutuse põhjal osutus metsavaru ammendumisperiood lühemaks kui 25 aastat, kasutati metsa väärtuse arvutamisel vastavat lühemat ajaperioodi. Tootmisvaruna käsitlemisel arvestati ka infrastruktuuri olemasolu, mis tagaks puidu kättesaadavuse, ning tootmisvaruna hinnati puitu, mis asus mitte kaugemal kui 50 kilomeetrit vastavast taristust. Selle asjaolu arvessevõtmine tähendab seda, et loodusvarana läheb arvesse ainult mets, mille langetamine ja väljavedu on võimalik ja selle kulud on mõistlikes piirides, arvestades vastava taristu olemasolu.

¹⁷ Ajaldustegurina kasutati 4% (The Changing Wealth of Nations, 2011, 149). Karjamaa puhul olid üldised eeldused samad, rendiväärtuse arvutamisel kasutati looma- ja lambaliha ning piima ja villa maailmaturu hindu, kasvutempoks hinnati arenenud riikides 0,89% aastas, arenguriikides 2,95% (The Changing Wealth of Nations, 2011, 149).

Tabel 4.2.2

Kogurikkus ja selle koostisosad 2005. a

Riik	Tootmiskapital ja linnamaa		Looduskapital		Immateriaalne vara		Vara kokku	
	<i>Per capita</i> (USD, tuh.)	%	<i>Per capita</i> (USD, tuh.)	%	<i>Per capita</i> (USD, tuh.)	%	<i>Per capita</i> (USD, tuh.)	%
Austria	104,8	18,4	9,1	1,6	456,8	80,0	570,7	100
Eesti	31,7	19,2	8,2	4,9	125,4	75,9	165,3	100
Holland	108,0	18,2	13,2	2,2	472,4	79,6	593,6	100
Iirimaa	101,9	17,0	11,2	1,9	486,0	81,1	599,1	100
Israael	43,7	13,4	4,8	1,5	278,9	85,1	327,4	100
Kanada	86,8	16,1	36,9	6,9	415,0	77,0	538,7	100
Korea	55,4	22,3	2,6	1,1	190,2	76,6	248,2	100
Leedu	18,1	13,6	6,0	4,5	108,8	81,9	132,9	100
Läti	19,3	15,9	7,3	6,1	94,7	78,0	121,3	100
Singapur	136,1	45,2	0,0	0,0	164,9	54,8	301,0	100
Soome	90,9	15,9	19,2	3,4	460,1	80,7	570,2	100
Taani	132,1	17,8	19,6	2,6	591,2	79,6	742,9	100
Tšehhi	40,9	22,6	4,6	2,5	135,3	74,9	180,8	100
Tšiili	17,3	16,9	18,9	18,5	65,8	64,6	101,9	100
Ungari	25,7	14,9	6,0	3,4	141,3	81,7	173,0	100
Uruguay	8,9	10,3	8,3	9,6	69,5	80,2	86,7	100

Allikas: *The Changing Wealth of Nations. Measuring Sustainable Development in the New Millennium 2011, 176–182.*

küsitletavate valimil. Tulemuste üldistamisel kasutatakse samu põhimõtteid, nagu näiteks erinevate poliitiliste parteide toetuse määramisel. Kuna loodusharulduste hindamine sellisel viisil puudutab eelkõige üksikuid näiteid, siis selle mõtteviisi üldisemal kasutamisel ja rahvusvahelise võrreldavuse tagamisel kasutati kvaasialternatiivkulul põhinevat hindamisviisi, mis lähtus põllu- ja karjamaa keskmisest tulukusest, mida kapitaliseeriti üle 25-aastast perioodi hõlmava ajaldusteguriga 4%.

Mittemateriaalsete varade väärtus on tuletatud jääkliikmena APV meetodil arvutatud varade koguväärtusest. Lähtutakse rahandusteooriast pärit põhimõttest, et vara väärtus on võrdne tema poolt loodava tulevase tuluvooa. Teatud eelduste kehtimisel tulevase tuluvoo ja ajaldusteguri suhtes (millena Maailmapanga raportis kasutatakse sotsiaalsete investeeringute intressimäära) on võimalik hinnata koguvara väärtust, mis sellise tuluvoo loob.¹⁸ Kuna otseste arvutuste põhjal on olemas hinnangud materiaalse vara väärtuse osas, siis koguvara ja materiaalse vara vahe põhjal on võimalik tuletada hinnangut mittemateriaalse vara väärtuse kohta. Põhimõtteliselt kasutatakse eeldust, et erinevat tüüpi vara olemasolu teeb võimalikuks teatud väärtuses kogurahvatulu tootmise ning sellest koguväärtusest tuletatakse varade väärtus, mis

võimaldab seda rahvatulu luua.¹⁹ Teiselt poolt on olemas suhteliselt otsesed ja turuhinnangutel põhinevad numbrid materiaalse varade kohta. Kuna rahvatulu erineb riigiti rohkem kui materiaalne vara (toodetud ja loodusvara väärtus, sh. *per capita*), siis on siit kerge tuletada seost, et üldiselt on riikide elatusaseme määramisel oluline just mittemateriaalne vara. Maailmapanga üldistatud andmete põhjal oli kõige madalama sissetulekuga riikide puhul 15% koguvarest seotud toodetud kapitali ja linnamaaga, 30% looduskapitaliga ning 55% mittemateriaalse varaga, kusjuures keskmine vara *per capita* oli 2005. aastal 6523 USD. Keskmise tulutasemega riikide puhul olid vastavad proportsioonid 20%, 20% ja 60% ning keskmine vara *per capita* 30662 USD. Kõrge tulutasemega riikide puhul olid vastavad proportsioonid 15%, 4% ja 81% ning keskmine vara *per capita* 561129 USD (*The Changing Wealth of Nations*, 2011, 182–183).

Tabelis 4.2.2 on esitatud andmed rühma taustariikide kohta. Üldiselt varieeruvad vara proportsioonid toodetud kapitali ja linnavara puhul 15% ja 20% vahel, looduskapitali osakaal on 1–5% ning mittemateriaalsel varal 75–85%.

Erandi moodustavad oluliste maavaradega riigid nagu Tšiili, kus looduskapitali osa ulatus 18,5%-ni. Toot-

¹⁸ Põhimõtteliselt lähtutakse valemist $W(t) = \int C(t) r(s) ds$, kus $W(t)$ on rikkus perioodil t , $C(t)$ on tarbimine perioodil t , $r(s)$ on ajalduskordaja. Seejuures on rikkuse määramisel 2005. a volatiilsuse kõrvaldamiseks arvestatud keskmise tarbimisega 2003–2007 ja ajaldusperioodiks on 25 aastat.

¹⁹ Uuring põhineb kasutada oleva kogu- ja netorahvatulu näitajatel, mille suhtes on arvutatud ka erinevad säästmist kirjeldavad näitajad. Kasutada olev kogurahvatulu on tuletatav traditsiooniliselt niisugustes võrdlustes esinevast sisemajanduse kogutoodangust (SKT) sellisel viisil, et SKT-le on liidetud netosissetulek välismaalt ning jooksvad netoülekanded. Kasutada olev netorahvatulu on saadud kogurahvatulu põhjal, lahutades viimasest amortisatsiooni.

miskapitali ja linnamaa osatähtsus oli võrreldes teiste riikidega mõnevõrra kõrgem Lõuna-Koreas ja Tšehhi, kus see ulatus vastavalt 22,3% ja 22,6%-ni. Täiesti omaette vara struktuuriga riik on Singapur, kus tootmiskapitali ja linnamaa osatähtsus oli 45,2%. Selle kõrge protsendi puhul on oluline roll ka välismaale tehtud investeeringute arvestamisel selle vara koosseisu. Samuti mõjutab seda numbrit sisuliselt töö, et tegemist on linnriigiga, millel puuduvad loodusvarad. Eesti oli oma vara proportsiooni poolest suhteliselt sarnane teiste riikidega ning immateriaalne vara oli ülekaalus, ulatudes 75,9%-ni. Vara struktuurilt oli Eesti sarnane rikaste riikidega, vara maht jäi aga nendest madalamaks.²⁰

Erinev vara on tulevase tulu lähtekohaks. Vara struktuur tervikuna kujundab arvestataval määral majanduse struktuuri, kuigi samal ajal mõjutab erinevat tüüpi varade kasutamist ka nõudlus toodete järele, mida nende varade abil valmistatakse. Näiteks on metsarikkuse olemasolu eelduseks puidutoodete valmistamisele, aga puidutoodete müügi mahtu mõjutab nõudlus nende järele, mis omakorda sõltub inimeste sissetulekust, teistest materjalidest sama otstarbega kaupade olemasolust ja kallidusest. Seega, müüdavate puidutoodete eeldatav maht kujundab sellise lähenemisviisi puhul metsaresursi väärtuse.

4.2.2 Kasvupotentsiaal

Hindamaks erinevate riikide tootmispotentsiaalis mingi ajaperioodi jooksul toimunud muutuste võimalikku mõju tulevasele SKP tootmisele ja elatustasemele, on väga oluline tõelise netosäästu mõiste. Selle mõiste kaudu püütakse ühildada toodetud varas toimunud muutusi teiste vara tüüpide muutustega. Osa neist on positiivsed, näiteks haridusse tehtud kulutuste kaudu kasvab haridustase. Teised on eelkõige negatiivsed, näiteks teatud maavarade ammendumine. Uute maavarade leidmine ja kasutusele võtmine aga suurendab loodusvara.

Tõelise netosäästu erinevaid koostisosi arvutatakse järgmiselt:

- **kogusääst** on kasutada olev rahvatulu miinus era- ja avalik tarbimine pluss rahvusvahelised siirded (siirded välismaale suurendavad kogusäästu ning siirded välismaalt vähendavad kogusäästu);
- **netosääst** on kogusääst miinus amortisatsioon;
- netosääst pluss jooksvad hariduskulud miinus investeeringud rajatistesse ja seadmetesse võrdub **netosääst pluss investeeringud inimkapitali**;
- netosääst pluss investeeringud inimkapitali miinus loodusvarade kasutamine miinus kahju keskkonna saastamisest võrdub **tõeline netosääst**.

Loodusvarade puhul tähendab nende ammendumine muutumatu varu suuruse puhul negatiivset säästu. Loo-

Tabel 4.2.3

Kogu- ja netosääst kogu rahvatulust 2008. a. (%)

Riik	Kogusääst	Amortisatsioon	Netosääst	Hariduskulud	Toodetud ja inimkapitaliga seotud sääst
Austria	27,2	14,3	12,9	5,3	18,2
Eesti	20,1	13,5	6,6	4,6	11,2
Holland	10,3	13,9	-3,6	4,8	1,2
Iirimaa	19,7	17,1	2,5	5,2	7,7
Israël	19,8	13,5	6,3	5,9	12,2
Kanada	23,4	14,0	9,4	4,8	14,2
Lõuna-Korea	30,5	12,6	17,9	3,9	21,8
Leedu	15,2	12,7	2,5	4,6	7,1
Läti	22,3	12,6	9,6	5,6	15,2
Singapur	47,0	14,1	32,9	2,7	35,6
Sloveenia	27,0	13,6	13,4	5,3	18,7
Soome	24,8	14,1	10,7	5,6	16,3
Taani	23,6	14,2	9,4	7,4	16,8
Tšehhi	24,2	13,8	10,4	4,4	14,8
Tšiili	24,2	12,9	11,4	3,6	15,0
Ungari	15,9	15,1	0,8	5,3	6,1
Uruguay	18,2	11,9	6,3	2,6	8,9

Allikas: *The Changing Wealth of Nations. Measuring Sustainable Development in the New Millennium 2011, 186-195*

dusvara väärtuse hindamisel lähtutakse kaevandatud maavara mahust, maailmaturu hinnast ning rendimäärast. Teooria soovib kasutada rendimäära arvutamisel piirkulu, aga kuna andmed viimase kohta üldiselt pole kättesaadavad, kasutatakse keskmise kulu näitajaid. Sama lähenemisviisi kasutatakse ka esmaste energiaallikate, nagu nafta, kivisöe ja loodusliku gaasi puhul.

Metsa puhul on netosääst positiivne, kui juurdekasv ületab raide ning vastupidisel juhul, kui raie on suurem juurdekasvust, on tegemist negatiivse netosäästuga. Viimasel juhul on negatiivne netosääst võrdne raide ja juurdekasvu vahega korrutatult ümarpuidu hinna ning rendimäära korrutisega.

Süsiniku emiteerimist käsitletakse negatiivse säästuna. Selle ulatuse määramisel on lähtutud süsihappegaasi emissioonist, süsiniku osakaalust süsihappegaasist ning süsiniku tonnihinnast 20 USA dollarit. Emiteeritud süsinikust tingitud kahju hindamisel on probleemiks see, et keskkonnale tekitatud püsiva sotsiaalse kahju maksumus võib olla oluliselt suurem kui süsiniku turu- või arvestuslik hind.

Ohtlike ainete puhul soovib teooria lähtuda maksevalmidusest vältimaks surma või olulist tervisekahjus-

²⁰ Eesti vara eri liikide kohta oli Maailmapanga raportis olemas täielik teave 2000. aastast. 2005. a osas olid puudu mitmed olulised näitajad ning võrreldavuse tagamiseks teiste kogumi riikidega tuletati mitmed Eesti näitajad vastavaid hinna- ja mahuindekseid kasutades.

tust. Praktilistes arvutustes on lähtutud hinnanguliselt kaotatud eluaastate arvust ning aastaväärtusest hinnatuna keskmise töötasu kaudu.

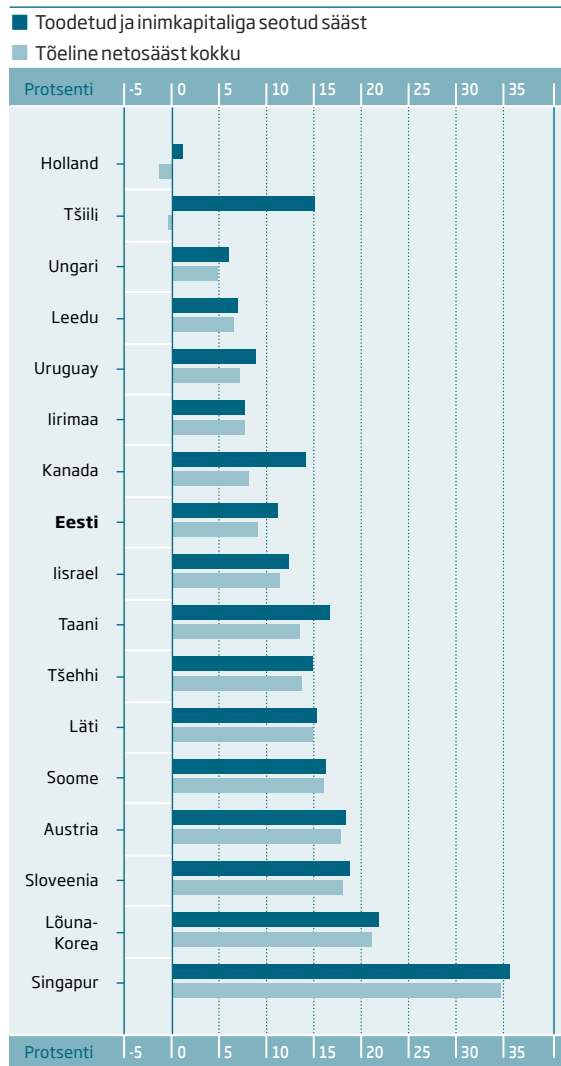
Toodetud kapitaliga seotud kogu- ja netosäästu puhul tähendab lähtumine kasutatavast kogurahvatulust seda, et arvesse on võetud ainult kodumaine sääst ning välja on jäänud välismaine sääst. Eestis näiteks oli kiire majanduskasvu perioodil 2001–2008 kapitali kogumahutus põhivarasse ca 30% SKT-st, mille katteks olid kahe kolmandiku ulatuses kodumaised säästud ning ühe kolmandiku ulatuses välismaised säästud. Viimaste kasutusele võtmine Eestis toimus läbi välisinvesteeringute. Riigi kapitalivaru suurendajana hinnati ainult seda osa investeeringutest, mis põhines kodumaistel säästudel. Seda lähenemisviisi põhjendab mõttekäik, mille kohaselt antud riigi elanikkonna vara suurendavad ainult need investeeringud, mis on tehtud kohalike säästude arvel (st omanikutulu läheb selle riigi kodanikele, kellele kuuluvat raha investeeritakse). Välis-säästudel põhinevad välisinvesteeringud teenivad omanikutulu välismaalastele. Investeeringutest suurendas kodumaisel säästul põhinevat kapitalivaru ainult see osa,

mis ületas amortisatsiooni. Lisaks toodetud kapitalina realiseerunud säästudele suurendasid tõelist netosäästu ka hariduskulutused. Looduskapitaliga seotud netosääst põhines loodusvarade ammendamisel ja mitmesuguste saasteainete emiteerimisel ning oli kõigis vaadeldud riikides negatiivne. Lähtudes sissejuhatuses sõnastatud põhiseosest, mille kohaselt vara väärtus on võrdne tema poolt loodava tulevase tuluvooga ning jooksvad netosäästud on võrdsed tulevikus toimuva muutusega heaolus, saab järeldada, et heaolu säilimiseks vähemalt samal tasemel peaks saastamise ja maavarade ammen-damisega seotud negatiivne netosääst olema kaetud toodetud ja inimkapitalil põhineva positiivse netosäästuga.

Hinnates erinevate riikide tõelise netosäästu näitajaid 2008. a. andmetel, tuleb arvesse võtta nende lähteasukoht. Üldiselt on netoinvesteeringud (kapitali juurdekasvud) rikastes riikides väiksemad, kuna nende tootmine on enamasti kapitalimahukas ja suur osa investeeringutest läheb olemasoleva kapitali asendamiseks (tabel 4.2.3). Taustariikide kogumis on niisuguseks riigiks Holland, kus toodetud ja inimkapitaliga seotud sääst on ainult 1,2% kasutatavast netorahvatulust

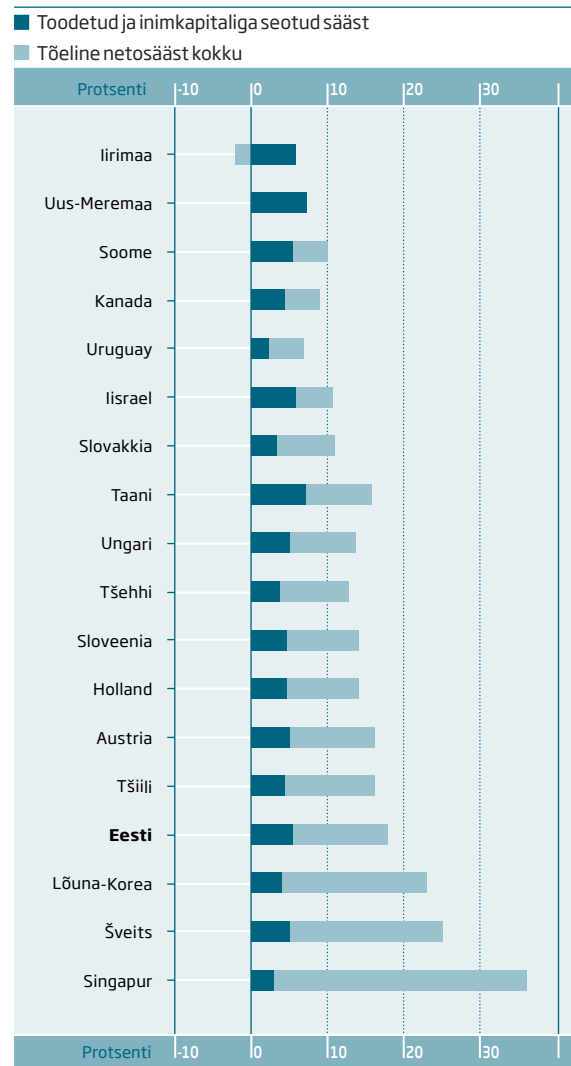
Joonis 4.2.2

Toodetud ja inimkapitaliga seotud ning tõeline netosääst rahvatulust 2008. a. (%). Järjestatud tõelise netosäästu järgi

Joonis 4.2.3

Netosääst ja hariduskulud rahvatulust 2010. a. (%). Järjestatud netosäästu järgi

ning looduskapitaliga seotud negatiivse säästu lisamine annab ka kokkuvõttes negatiivse tõelise netosäästu (joonis 4.2.2).

Suhteliselt madal on toodetud ja inimkapitaliga seotud säästumäär ka Iirimaa, Ungaris, Uruguays ja Leedus (alla 10%). Eesti vastav näitaja oli 11,2% ja sellega oli Eesti selles riikide rühmas tagantpoolt kuues. Väga kõrge säästumääraga paistsid silma Singapur ja ka Lõuna-Korea, kes esindavad selles kogumis Aasia tüüpi turumajandusi. Looduskapitali osas paistsid suure negatiivse säästumääraga silma riigid, mille majandustegevuses on olulisel kohal maavarade kaevandamine, eelkõige Tšiili ja Kanada (tabel 4.2.4).

Eesti oli riikide rühma viies suurema looduskapitaliga seotud negatiivse säästuga riik ning kõige suurema süsiniku panusega antud näitajasse. Kõrge tõelise säästumääraga (üle 20%) eristuvad Singapur ja Lõuna-Korea. Teise rühma moodustavad riigid, kelle vastav näitaja on 10% ja 20% vahel ning siia kuulub kogumi 17 riigist 7. Eesti kuulub järgmise kuue riigi hulka, kelle näitaja on alla 10%, kuid positiivne. Negatiivne säästumäär on Hollandis (eelkõige kapitali suure asendusvajaduse tõttu) ning Tšiilis (maavarade kaevandamise suure osakaalu tõttu majanduses).

Vaadeldes mõningaid säästunäitajaid viimastel osaliselt kättesaadavatel andmetel (joonis 4.2.3), näeme põhiproportsioonide püsimist ka 2010. aastal. Singapur, Lõuna-Korea ja siin ka Šveits on kõrgeima netosäästuga riigid, samas on ainsaks negatiivse säästuga riigiks Iisrael. Eesti netosääst on tõusnud üle 10% ning koos hariduskulude arvestamisega on Eesti kasvupotentsiaalilt tõusnud taustariikide seas lausa neljandale kohale. See viimane näitaja aga ei võta arvesse loodusvarade kasutust (ammendumist) ja mõõdab kasvupotentsiaali ainult lähtudes tootmis- ja inimkapitalist.

Kuigi riikide lähtekohad on erinevad, võib siiski teha mõningaid üldistusi. Kõrge elatustasemega riikide kapitalimahukas tootmine vajab olulisel määral kapitali asendamist, et säilitada olemasolevat elatustaset ka tulevikus. Ulatuslike maavarade ja suure kaevandussektoriga riigid vajavad jätkusuutlikuks kasvuks muuhulgas institutsioone, mis võimaldaks muuta maavarade rendi teistesse sektoritesse ja inimkapitali tehtavateks investeeringuteks. Sama probleem on tegelikult ka väliskapitalist sõltuvatel riikidel, kelle elatustaseme tõusuks on olulised mehhanismid, mis muudaks väliskapitali poolt teenitava kasumi antud riigi taristusse ja inimkapitali tehtavateks investeeringuteks. Ka ulatuslikku saasteainete emissiooni tekitab

Tabel 4.2.4

Looduskapitaliga seotud sääst rahvatulust 2008. a (%)

Riik	Energeetiliste maavarade ammendumine	Mineraalid	Netometsavara	Süsihappegaas	Ohtlikud ained	Looduskapitaliga seotud sääst kokku
Austria	-0,2	...	...	-0,1	-0,1	-0,4
Eesti	-1,5	0	0	-0,7	0	-2,2
Holland	-2,0	0	0	-0,2	-0,2	-2,4
Iirimaa	...	...	0	-0,1	0	-0,1
Iisrael	-0,2	-0,3	0	-0,3	-0,1	-0,9
Kanada	-5,5	-0,6	0	-0,3	-0,1	-6,1
Lõuna-Korea	...	...	0	-0,4	-0,3	-0,7
Leedu	-0,1	0	-0,1	-0,3	-0,1	-0,6
Läti	0	0	-0,2	-0,2	...	-0,4
Singapur	0	0	0	-0,3	-0,6	-0,9
Sloveenia	-0,1	0	-0,2	-0,2	-0,1	-0,6
Soome	0	-0,1	0	-0,2	...	-0,3
Taani	-3,0	0	...	-0,1	...	-3,3
Tšehhi	-0,7	0	...	-0,5	...	-1,2
Tšiili	-0,3	-14,3	0	-0,3	-0,4	-15,3
Ungari	-0,8	...	0	-0,3	...	-1,1
Uruguay	0	0	-0,4	-0,2	-1,1	-1,7

Allikas: *The Changing Wealth of Nations. Measuring Sustainable Development in the New Millennium 2011, 186–195.*

tootmine vajab kompenseerimist või asendamist teist tüüpi majandustegevusega.

Eesti esindab keskmise tulutasemega riigi mustrit, kus tootmiskapitali maht on väiksem kui rikastes riikides ning seetõttu võimaldavad säästud ja investeeringud suurendada kapitalimahtu osalt suhteliselt väikese kapitali asendamise vajaduse tõttu. Rikkuse kasvades, millega koos suureneb kapitalimaht ning tootmise kapitalimahukas, suureneb ka olemasoleva kapitali asendamise vajadus, mis omakorda tähendab väiksemaid kapitali juurdekasvu protsente tulevikus. Eesti inimkapitali suurenemine andis arvestatava osa koguvara suurenemisse varasemal perioodil ning selle mahul on kasvav tähtsus tulevikus, seda nii vara koguväärtuse kui rahvatulu suurenemise seisukohast. ○

Viidatud allikad

1. DASGUPTA, P. (2001). Human Well-Being and the National Environment. Oxford, Oxford University Press.
2. DE SOTO, H. (2000). The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. Bantam Press, London and New York.
3. DOING BUSINESS IN 2013. (2012). The World Bank, Washington, DC.
4. EESTI STATISTIKA 2013. (2013). <http://www.stat.ee/29957>
5. HAMILTON, K; M. CLEMENS. (1999). „Genuine Savings Rates in Developing Countries”, World Bank Economic Review, 13 (2), 333–356.
6. KUNTE, A; K. HAMILTON, J. DIXON, M. CLEMENS. (1999). Estimating National Wealth: Methodology and Results. Environment Department Paper 57, World Bank, Washington D.C.
7. Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century. (2006). The World Bank, Washington, DC.
8. THE CHANGING WEALTH OF NATIONS. MEASURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE NEW MILLENNIUM. (2011). The World Bank, Washington, DC.

4.3

Tööturg

Reelika Leetmaa, Andres Võrk

Nii riigi kui ettevõtete majandusliku konkurentsivõime ja arengu seisukohalt on oluline haritud ja oskustega tööjõu olemasolu ning tööturu kohanemisvõime majanduskeskkonna, tehnoloogiliste ja demograafiliste muutuste suhtes. Tööjõu olemasolu sõltub eelkõige rahvastiku suurusel, selle vanuselisest struktuurist ja tööealiste inimeste töövoimest. Inimeste töövoime eelduseks on inimeste ressursid, nagu hea tervis, sobiv haridus, piisav oskusteave, füüsiline, vaimne ja sotsiaalne võimekus, väärtushinnangud, motivatsioon ja tööga rahulolu ning nende kooskõla töötingimustega ja töökeskkonnaga (vt ka Ilmarinen 1999). Kui inimese ressursid ja töötingimused loovad eelduse tema töötamiseks ja ühtlasi tööturu kohanemisvõimele, siis töö- ja sotsiaalpoliitika loovad keskkonna, mis mõjutab, kas muutuvates oludes on inimestel võimalus ja motivatsioon kvaliteetset tööjõudu pakkuda ja tööandjatel kasulik inimest tööle võtta.

Tööturu kohanemisvõime tähendab, et ettevõtjatel on võimalus suurendada või vähendada töötajate hulka, tööaega ja töötasu. Lisaks eeldab see, et samaaegselt on töökoha kaotamise ohus olevatel inimestel võimalus oma oskusi ja teadmisi pidevalt täiendada ning tööotsingu perioodiks on tagatud piisav sissetulek. Ettevõtetele võimaldatud paindlikkus ja töötajate täiendamisvõimalused koos sotsiaalsete garantiidega toetavad mõlemad majanduse struktuurimuutusi, mis on vajalikud kas majanduskeskkonna muutuste või pikaajaliste tehnoloogiliste ja demograafiliste protsesside tõttu. Kohanemisvõimeline tööturg loob eeldused ettevõtete ja riikide konkurentsivõime, tootlikkuse ja tööhõive kasvule ning struktuurse tööpuuduse ja vaesuse vähenemisele (Caballero jt 2004; Seifert, Tangian 2007; Muffels jt 2008).

Tööturu kohanemisvõime aluseks olevat tööturu paindlikkust on eri vaatenurkade alt käsitletud ka varasemates inimarengu aruannetes (Eamets ja Leetmaa 2009, Eamets 2011), mistõttu siinses alapeatükis on piiratud vaid põgusa ülevaatega tööturu paindlikkuse olemusest. Sellele kontseptsioonile rajaneb ka Euroopa Liidu turvalise paindlikkuse poliitika, mis rõhutab nelja institutsiooni – paindliku tööseadusandluse, tõhusa sotsiaalkaitse, tulemusliku aktiivse tööpoliitika ja elukestva õppe süsteemi – olulisust tööturu kohanemisvõime tagamisel.²¹

Tööturu kohanemisvõime ja institutsioonide mõõtmiseks on võetud mitmeid erinevaid näitajaid, mille abil on võimalik Eesti tööturu mudelit kirjeldada ja teiste riikidega võrrelda. Siiski tuleb arvestada, et erinevalt majanduse konkurentsivõimest ja majandusvabadusest, mida mõõdetakse erinevate indeksite abil (vt 4.1) ning mis koosnevad omakorda mitmetest alakomponentidest,

ei ole tööturu konkurentsivõime või kohanemisvõime mõõtmiseks loodud üldist mõõdikut. Selle asemel on kasutusel palju erinevaid arvulisi näitajaid, mille võib üldistatult jagada kahte rühma.

Esimesse rühma kuuluvad näitajad, mis annavad infot inimeste tegevuse kohta tööturul ning põhinevad eelkõige küsitlusuuringutel. Olemuslikult on tegemist eelkõige protsessi- või väljundindikaatoritega. Need indikaatorid kirjeldavad tööealise elanikkonna osalemist tööturul, töötunde ja hõivet sektorite ning ametialade lõikes, töötust ja mitteaktiivsust, haridustaset, oskusi, keskmist töötasu, tööjõu tootlikkust, vaesust, sissetulekute ebavõrdsust jpm. Nende indikaatorite puhul on tänaseni peamiseks infoallikaks Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni (*International Labour Organisation*, edaspidi ILO) metoodika alusel toimuvad tööjõu-uuringud. Vastavasse mõõdikute rühma kuuluvad näiteks ILO 18 tööturu võtmeindikaatorit (*Key Indicators of the Labour Market*, KILM), samuti Lausanne'i Juhtimise Arendamise Instituudi (*International Management Development*, IMD) konkurentsivõime erinevates alaindeksites arvestatavad hõive- ja töötuse näitajad ning hinnangud oskustööjõu ja kompetentsete tippspetsialistide kättesaadavuse kohta.

Teise rühma kuuluvad mõõdikud, mis iseloomustavad eelkõige riigi tööturainstitutsioone, näiteks kulutusi tööturuteenustele ja töötushüvitistele, aga ka tööturu regulatsioonide rangust. Sellised indikaatorid põhinevad tavaliselt kas administratiivstatistikal, leitakse tööturu regulatsioone käsitleva info abil või kasutatakse ettevõtete juhtide arvamusküsitlusi. Näiteks, töösuhte alustamist ja lõpetamist reguleeriva seadusandluse rangust mõõdab OECD töökaitse indeks (*OECD Employment Protection Index*, edaspidi EPL), hõive jäikust iseloomustab Maailmapanga äritegevuse indeksi alaindeks (*Worldbank Doing Business Rigidity of Employment*, edaspidi DB tööturu alaindeks) ja tööjõu vabadust mõõdab Heritage Foundation'i majandusvabaduse indeksi alaindeks (edaspidi HF-i tööturu alaindeks). Lisaks on riikide võrdlemisel kasutusel Taani Rahandusministeeriumi väljatöötatud ning hiljem OECD poolt täiendatud indeks töötushüvitiste taotlemise nõuete ranguse mõõtmiseks (*Strictness of eligibility criteria index*) (Venn 2012).

Lisaks üksikutele näitajatele on Euroopa Komisjon töötanud välja põhjaliku mõõdikute süsteemi EL-i majanduskasvu ja tööhõive strateegia rakendamise jälgimiseks. 1997. aasta Luksemburgi tippkohtumisel kinnitatud EL-i tööhõivestrategia rakendamise mõõtmiseks kasutatakse enam kui kuutkümnet erinevat monitooringu- ja analüüsiindikaatorit (Employment Committee 2009a, 2009b).

²¹ Eelnimetatud loetakse olulisemateks tööturu toimimist mõjutavateks institutsioonideks ka töö-ökonoomikas, lisaks tuuakse esile tööjõumaksud ja ametiühingute mõjuvõim.

Indikaatorite loetelu sisaldab ka Euroopa Komisjoni innovatiivsete poliitikainitsiatiivide (turvaline paindlikkus, tööelu kvaliteet, maksud ja tasuv töö, noorte tööhõive jne) jälgimiseks kasutatavaid indikaatoreid, mis on grupeeritud mitmesse rühma. Näiteks turvalise paindlikkuse (*flexicurity*) mõõtmiseks on kasutusel ligi kolmkümmend erinevat indikaatorit, mis on kombinatsioon sisend-, väljund- ja protsessiindikaatoritest.

Alljärgnevasse analüüsi oleme valinud peamised mõõdikud, mida kasutavad ILO, Euroopa Komisjon ja teised rahvusvahelised organisatsioonid ning mis iseloomustavad nii riigi majanduse konkurentsivõimet (vt ka ptk 4.1) kui ka tööturu institutsioonide toimimist. Üsikutekomponentide võrdlus teiste riikidega aitab kergemini hinnata, millistes aspektides on Eesti mahajäämus ja arengupotentsiaal kõige suurem – kas on selleks hõivatute osakaal, töötunnid või tööturu regulatsioonid. Samuti võimaldab see vaadata tulevikku järelmaks, millises ulatuses tuleks ja saaks rahvastiku vananemist kompenseerida kas hõivemäära või töötundide arvu kasvuga. Taustariikide valimisel oleme lähtunud referentsriikidest, mis on võrdlusalusteks ka teistes peatükkides, ja andmete kättesaadavusest ning võrreldavusest. Esmalt anname ülevaate Eesti positsioonist peamiste tööhõive näitajate osas, seejärel keskendume tööturu institutsioonidele. Tööjõu tootlikkust on põhjalikult käsitletud peatükis 4.4.

4.3.1

Eesti tööhõive rahvusvahelises võrdluses

Eesti tööturu üldiste näitajate võrdlemisel teiste riikidega kasutame järgmisi näitajaid.

- **Lausanne'i Juhtimise Arendamise Instituudi (IMD) konkurentsivõime indeksi tööhõiveindeks ja tööturuindeks** (*labour market index*). IMD tööhõiveindeks (*employment index*) katab selliseid valdkondi, nagu hõivatute arv ja osakaal rahvastikus, hõivatute struktuur sektorite lõikes, töötuse määr, sh noorte töötus ja pikaajaline töötus. IMD tööturuindeks sisaldab tööjõukulu töötlevas sektoris ja selle muutust, tööturul aktiivsete inimeste arvu, selle muutust ja osakaalu rahvastikus, osa-ajaga töötamist, töötunde, naiste osakaalu tööhõives ja ettevõtete juhtide küsitlusest saadud hinnanguid kvaliteetse tööjõu olemasolule. (Vt põhjalikuma ülevaate ja metoodika kohta Eesti Konjunktuuriinstituudi iga-aastast väljaannet „Eesti rahvusvaheline konkurentsivõime“.)
- **Hõivemäär**, mis näitab tööga hõivatute osakaalu tööealises rahvastikus. Hõivatuna käsitletakse inimest, kes küsitlusuuringute järgi töötas vähemalt ühe tunni ja sai selle eest tasu kas palgatöötajana, ettevõtjana või vabakutselisena või töötas tasuta pereettevõttes või oma talus, samuti inimest, kes ajutiselt ei töötanud, aga omas töökohta. 20–64-aastaste hõivemäära kasv on ka EL-i konkurentsivõime kava üheks peamiseks eesmärgiks.

- **Tegelikult töötatud töötundide arv aastas töötaja kohta**, mis leitakse erinevates riikides töötajate või ettevõtete küsitlusuuringutest.

IMD tööhõive- ja tööturuindeksis on Eesti kohad viimastel aastatel olnud neljandas ja viiendas kümnes (ühtekokku on kaetud 59 riiki). IMD indeksid toovad esmalt välja Eesti tööturu väiksuse ja kõrge töötuse määra (eriti pärast majanduskriisi), kuid ettevõtete juhtide hinnangutes tööjõu kättesaadavusele on Eesti edetabelis päris viimaste seas. Probleemiks on nii oskustega tööjõu üldiselt madal kättesaadavus (2012. aastal 58. koht), finantsteadmistega tööjõu puudus (57. koht), kompetentsete juhtide puudus (57. koht), ajude väljavoolu risk (51. koht) ja vähene atraktiivsus välismaise oskustööjõu jaoks (51. koht). Oskustega tööjõu nappuse üks võimalik põhjus on töötajate haridustaseme mittevastavus tööturu nõuetele ja töötajate vähene koolitamine, millele viitasid hariduse alapeatükis 1.3 tabelis 1.3.4 toodud Eesti kohad maailma konkurentsivõime mõõdikute edetabelis.

IMD edetabelis kasutatud tööturunäitajate järgi on Eesti suhteliseks tugevuseks naiste kõrge osalus tööhõives (1. koht 2011. aastal, tipus ka varasematel aastatel). Keskmistel kohtadel on Eesti tööjõukulude osas (23. koht), ettevõtete juhtide hinnangus konstruktiivsetele töösuhetele (21. koht) ja tööhõivemäära osas (32. koht).

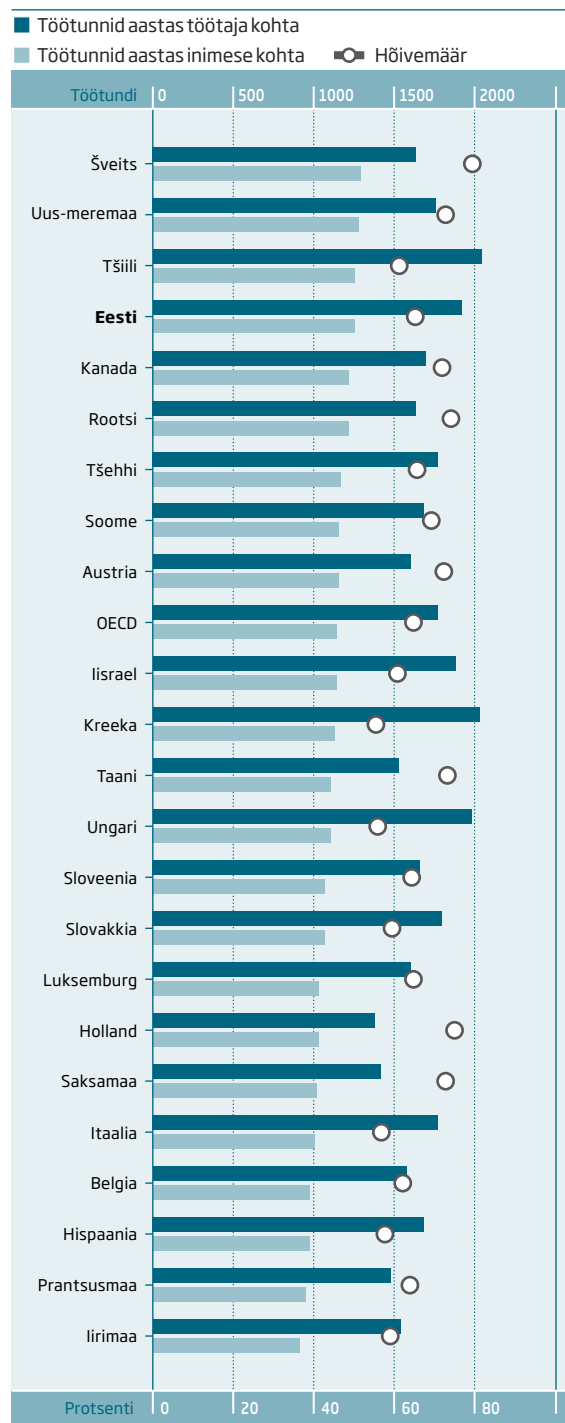
IMD töövaldkonna indeksites on tipus Aasia riigid. Tööhõive alamindeksis on aastatel 2008–2012 esimesed Hiina, Tai, Katar ja Singapur, mis peegeldab nende riikide tööturu suurust ja kõrget hõivemäära. Tööturu alamindeksi tipus on eri aastatel kõige sagedamini Singapur, Tai, Filipiinid ja Hongkong. Eestile valitud taustariikidest (vt tabel 4.3.1) on konkurentsivõime edetabelites eespool teisedki Aasia riigid (Taiwan, Lõuna-Korea), Euroopa riikidest on esirinnas Šveits ja Holland, kus on kõrge tööhõivemäär ja tööandjate hinnangute järgi kõrgelt kvalifitseeritud tööjõud. Detailsem võrdlus Euroopa Liidu ja OECD riikide hõivenäitajate osas viitab sellele, et Eesti jääb paljudele riikidele alla tööga hõivatud inimeste osakaaluga rahvastikus, kuid need, kes on hõivatud, töötavad palju. Eesti hõivemäär vanusrühmas 15–64 (enim kasutatav vanusrühm rahvusvahelistes võrdlustes) oli 2011. aastal Eurostati andmete järgi 65,1%, samas kui näiteks Šveitsis oli hõivemäär 79,3%, Hollandis 74,9% ja Rootsis 74,1% (vt joonis 4.3.1).

Euroopa riikide kõrge hõivemäära taga on suur osaajaga töötajate hulk, mistõttu töötundide keskmine arv aastas ühe hõivatud inimese kohta ei ole neis riikides kõrge. Kui Eestis on osa-ajaga töötajate osakaal 9,3% kõigist hõivatutest (2011. aastal), siis Šveitsis on see 33,9%, Hollandis 48,5% ja Rootsis 24,7%. Selle tulemusena on töötundide arv aastas ühe hõivatud inimese kohta Eestis oluliselt kõrgem kui nendes riikides (OECD andmetel on see Eestis lausa 1924 tundi 2011. aastal²², Šveitsis 1632, Hollandis, 1379, Rootsis 1644 tundi). Töötundide ja tööhõives osalemise koondmõju on defineeritav kui töötundide arv ühe tööealise inimese kohta aastas, mis on vaadeldud riikide seas kõrgeim Šveitsis, Uus-Meremaal, Tšiilis ja Eestis. Eestis oli see 2011. aastal 1253 tundi, mis ületab oluliselt OECD riikide keskmist (1151 tundi).

22 Samas IMD indeksis on märgitud Eesti kohta 2011. aastal vaid 1762 töötundi aastas.

Joonis 4.3.1

Hõivemäär vanuses 15–64 ja töötunnid aastas töötaja ning inimese kohta, 2011

Allikas: Eurostat, tabel „Employment rates by sex, age and nationality (%); OECD, OECD.StatExtracts, tabel „Average annual hours actually worked per worker”, viimati vaadatud 1.02.13; autorite arvutused

Seega teiste riikide näitude põhjal ei ole Eestis vajalik mitte niivõrd töötavate inimeste töötundide arvu suurendamine, vaid oluline on vähendada töötute ja mitte-aktiivsete hulka, sealhulgas osa-ajaga töötamise abil.

Pikaajaliselt mõjutab tööturgu rahvastiku vanuselise struktuuri muutus. Kui parimas tööeas (vanuses 20–64) oli 2011. aasta alguses 62% Eesti rahvastikust, siis Eurostati 2010. aastal tehtud rahvastikuprognnoosi järgi väheneb see 2030. aastaks 56%-le. Rahvastiku vananemise kompenseerimiseks peaks hõivemäär vanuserühmas 20–64 tõusma praegusest 70%-lt 78%-le, mis on võrreldav nüüdse hõivemääraga Rootsis, Islandil või Šveitsis. Kui Eesti hõivemäärad saavutaksid vanuserühmiti Rootsi 2011. aasta hõivemäärade taseme näiteks 2030. aastaks, siis õnnestuks hõivatud inimeste koguarvu hoida praegusel tasemel (ligi 609 000 hõivatut 2011. aastal) veel 25 aastat, s.o aastani 2035. Hõivemäär vanuserühmas 15–74 kasvaks sellisel juhul 59%-lt 2011. aastal 66%-le 2030. aastal ja vanuserühmas 20–64 aastat 70%-lt 80%-le. Kui hõivemäärad aga jääksid 2011. aasta tasemele, siis väheneks hõivatute arv üksnes demograafiliste struktuurimuutuste tulemusena 80 000 inimese võrra (joonis 4.3.2).

Lisaks rahvastiku vananemisele mõjutab tööjõu potentsiaali nii välismaal töötamine kui Eestist püsivalt välja rändamine. 2011. aasta rahvaloenduse andmetel töötab välismaal ligi 25 000 Eesti püsielanikku. Lisaks on registreeritud andmetel aastatel 2004–2011 Eestist välja rännanud ligi 38 000 inimest ja sisse rännanud ligi 23 000 inimest. Pikaajalised rahvastikuprognnoosid (nt Eurostati EUROPOP2010) kasutavad eeldusena, et Eestis jääb netomigratsioon negatiivseks aastani 2030, muutudes pärast seda positiivseks. Väljarände ja sisse- rände vahe saavutaks prognooside kohaselt maksimumi aastal 2020, olles suurusjärgus 1000 inimest aastas. Viimaste aastate kogemuse põhjal võib öelda, et netomigratsioon on rahvastikuprognnoosides pigem alahinnatud, sest 2010–2011. a oli see 2500 inimest aastas. Seega võimendab ränne veelgi Eesti tööandjate kesiseid hinnanguid kvalifitseeritud tööjõu kättesaadavusele ja suurendab vajadust kas olemasoleva tööjõupotentsiaali paremaks kasutamiseks või sisse- rände suurendamiseks.

4.3.2 Tööturu institutsioonid

Nagu majanduse areng üldiselt, sõltub ka tööturu paindlikkus institutsioonidest ehk reeglitest ja normidest, millega tööturu toimimist reguleeritakse ning mis loodud stiimulite kaudu mõjutavad omakorda nii tööjõu pakkumist kui ka nõudlust.²³

Olulisemate tööturu institutsioonide võrdlemiseks teiste riikidega kasutame järgmisi näitajaid.

²³ OECD (2012) poolt koostatud analüüsis kasutati andmeid aastatest 1982–2007 18 OECD riigi kohta. Autorid järeldasid muuhulgas, et olulisem kui üksikute institutsiooni mõju hindamine, on vaadata erinevate tööturu institutsioonide koosmõju antud riigis. Näiteks kõrged töötushüvitised/suurem kollektiivlepingutega kaetud töötajate osakaal suurendavad struktuurset tööpuudust OECD riikides keskmiselt, kuid mitte nendes riikides, kus toimib tulemuslik aktiivne tööpoliitika/koordineeritud palgaläbiraakimised. Seega on pigem oluline tasakaal erinevate institutsioonide vahel, mida rõhutab ka eelkirjeldatud turvalise paindlikkuse kontseptsioon. Eestis ei ole tööturu institutsioonide mõju üldisele töötuse määrale seni uuritud. Põhjalikud ülevaated EL Komisjoni tööturu paindlikkuse mõõtmisel kasutatavatest mõõdikute, nende arvutamise meetodikast ning sobivusest Eesti konteksti on koostanud Krillo ja Eamets (2010); Vörk, Nurmela jt (2010), Krillo, Nurmela jt (2010), Vörk, Kaarna jt (2010).

- **Heritage Foundation-i (HF) tööturuvabaduse indeks**, mis mõõdab tööseadusandluse rangust (vt ka osa 4.1, kus on toodud HF-i üldine majandusvabaduse indeks ja tööturuvabaduse indeksi dünaamika). Indeks on koostatud riigi tööturu regulatsioonide põhjal ja koosneb kuuest komponendist, milleks on miinimumpalga suurus võrreldes keskmise lisandväärtusega töötaja kohta; uute töötajate palkamise keerukus; töötundide jäikus; töötajate koondamise keerukus; etteteatamisaeg koondamisel; ja koondamishüvitise suurus. Indeksi väärtus varieerub 0-st 100-ni, kusjuures kõrgemad väärtused viitavad suuremale vabadusele.

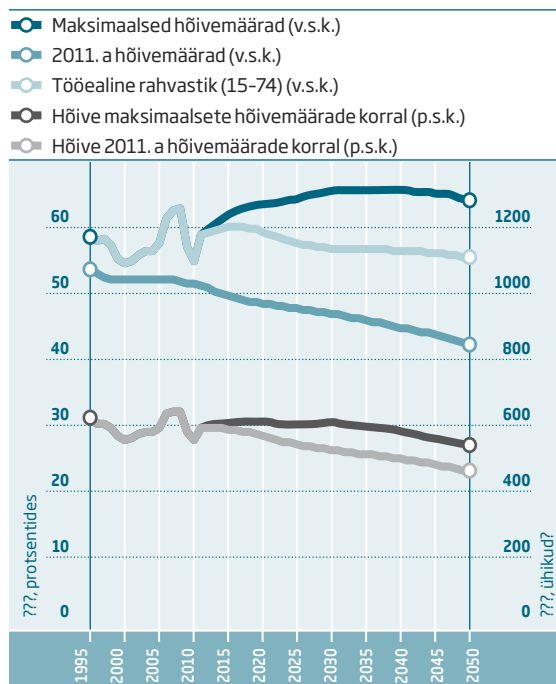
- **Kulutused aktiivsele tööpoliitikale protsendina SKP-st**, mis näitab aktiivse tööpoliitika suhtelist tähtsust vaadeldavas riigis. See on üks Euroopa Komisjoni turvalise paindlikkuse mõõdikuid ning kõige enam kasutust leidnud näitaja uurimustes, kus analüüsitakse aktiivse tööpoliitika mõju üldisele töötuse määrale.

- **Kulutused passiivsele tööpoliitikale ehk töötushüvitistele protsendina SKP-st**, mis näitab töötushüvitiste suhtelist tähtsust antud riigis. Arvestamaks erinevustega töötuse määras eri riikides, on näitaja jagatud töötuse määraga ning tulemuste paremaks visualiseerimiseks korrutatud kümnega. Mõõdik on Euroopa Komisjoni turvalise paindlikkuse üks indikaator ja uurimustes samuti üks enim kasutust leidnud näitaja hindamiseks passiivse tööpoliitika mõju üldisele töötuse määrale. Eesti majanduse üheks kitsaskohaks on mitmete majandusvabadust hindavate indeksite alusel sageli nimetatud ranget tööseadusandlust, mis piirab ettevõtjate võimalusi reageerida paindlikult turuolukorra muutustele töötajate koondamise või palga vähendamise kaudu. Sellele viitavad ka alapeatükis 4.1 kirjeldatud majandusvabadust mõõtvad HF-i tööturu alaindeksid, DB tööturu alaindeks ja OECD poolt koostatav EPL indeks. Nimetatud indekseid koosnevad erinevatest komponentidest, milleks on tavapärastelt töötajate palkamise ja vallandamisega seotud regulatsioonide rangus, tööaja paindlikkus, töötajate koondamisega kaasnev kulu ja etteteatamisaeg ning miinimumpalga suurus. DB tööturu alaindeksi andmeid kasutavad oma indeksi koostamisel ka FI ja HF. Kuigi nende indeksite metoodika üks-üheselt ei kattu, on need omavahel tugevalt korreleerunud (Krillo ja Eamets 2010).

Tööturualastes uurimustes on enam kasutust leidnud Maailmapanga DB tööturu alaindeks ja OECD EPL indeks.

Joonis 4.3.2

Eesti hõivatute arvu ja hõivemäära areng erinevate stsenaariumide korral

Märkus: Maksimaalsed hõivemäärad ja hõive tähendab, et 2030. aastaks saavutatakse Rootsi 2011. aasta hõivemäärad neis soo-vanusrühmades, kus see jäi 2011. aastal allapoole. 2011. aasta hõivemäärad ja hõive tähendab, et soo-vanusrühmades jääb hõivemäär Eesti 2011. aasta tasemele.

Allikas: Eurostati 2010. aasta rahvastikuproгноos Eesti jaoks, Eesti 2011. aasta hõivemäärad Statistikaameti andmebaasist, Rootsi 2011. aasta hõivemäärad Eurostati andmebaasist.

Kuivõrd DB tööjõu alaindeksi ja OECD EPL indeksi andmed ei ole kas kättesaadavad või on vananenud, on järgnevalt kasutatud HF-i tööturuvabaduse alaindeksit²⁴.

Eesti tõusis pärast uue töölepinguseaduse rakendamist 2009. aastal 137. kohalt (2009) 110. kohale 2013. aastal (vt tabel 4.3.1), kuid kuulub tööjõu vabaduse poolest eelviimasesse ehk „enamjaolt mitte vabade“ riikide rühma. Samas jäävad tööjõu vabaduselt Eestist maha mitmed edukad väikeriigid, näiteks Rootsi (124.), Taiwan (125.), Lõuna-Korea (140.), Soome (148.), Norra (151.), seevastu tabeli eesosas asuvad Taani (3.), Šveits (9.), Hongkong (11.) ja Tšehhi (12.). Tuleb arvestada, et HF-i indeks ei pruugi arvestada töötajate ja töövõtjate poolt kollektiivlepingutes kokkulepituga²⁵. Seetõttu võivad need indekseid alahinnata tööturu regulatsioonide rangust riikides, kus on tugevad ametiühingud ning suur

24 Maailmapank loobus 2011. aastast ettevõtlusvabaduse hindamisel tööturu alaindeksi kasutamisest ning algatas metoodika läbivaatamise. Alandmed tööturu alaindeksi komponentide kohta on küll kättesaadavad, kuid indeksi väärtusi alates 2011. aastast leitud ei ole. OECD EPL indeksi väärtused on kohta kättesaadavad 2008. aasta kohta, üksikute riikide, sh Eesti osas ka 2009. aastast. Pärast uue töölepinguseaduse jõustumist 2009. aastal langes OECD EPL indeksi väärtus Eestis 2,4-lt 1,65-le ning on madalam OECD riikide keskmisest (OECD, 2010). Selle peamiseks põhjuseks on indeksi esimese komponendi, s.o tähtjatu lepinguga töötamise nõuete piiramine, sealhulgas etteteatamistähtaegade lühendamine ja koondamishüvitiste kärpimine.

25 Arvestatakse kollektiivlepinguid, mis laienevad enam kui poolele töötleva tööstuse sektori ettevõtetele ja laienevad ettevõtetele, mis ei ole otseselt kollektiivlepingu osapooled.

Tabel 4.3.1

Taustariikide pingereakohad valitud tööhõive ja tööturu alamindeksites

	IMD tööhõive- indeks		IMD tööturu- indeks		HF tööturu vabaduse indeks
	2008	2012	2008	2012	2013*
Singapur	2	4	1	2	2
Šveits	6	7	6	13	9
Lõuna-Korea	15	8	32	24	140
Taiwan	22	18	8	12	125
Kanada	20	20	23	22	18
Holland	8	21	13	14	103
Austria	19	23	16	29	16
Iisrael	24	28	11	19	79
Tšiili	37	31	10	9	46
Uus-Meremaa	14	36	25	35	6
Taani	17	37	24	43	3
Tšehhi	25	38	26	33	12
Soome	33	40	33	32	148
Eesti	27	48	37	41	110
Sloveenia	39	49	39	51	163
Ungari	48	50	31	37	74
Slovakkia	52	53	34	44	52
Iirimaa	16	55	12	21	38

Märkus: riigid on valitud 2012. aasta IMD tööhõiveindeksi alusel. IMD indeksis on 59 riiki, HF-i indeksis on 185 riiki. HF-i 2013. aasta andmed on üldjuhul arvutatud 2012. aasta andmetele tuginedes.

Allikas: International Management Development World Competitiveness Online; Heritage Foundation Online andmebaas

osa töötingimustest lepitakse kokku kollektiivlepingutes. Näiteks kuulus Eestis OECD 2010. aasta andmetel ametiühingutesse vaid 8% töötajatest ning kollektiivlepingu tingimused laienesid 2009. aasta tööelu uuringu andmetel 33%-le töötajatest. Seevastu Taanis kuulus OECD andmetel 2010. aastal ametiühinguisse ligi 70% töötajatest ning kollektiivlepinguga oli kaetud 80% töötajatest, sealjuures sõlmitakse Taanis kollektiivlepinguid sageli ka ettevõtte tasandil (Fulton 2011). Eesti ametiühingute liikmelisuse ja kollektiivlepingute levikut iseloomustavad näitajad on märksa madalamad ka võrreldes teiste Euroopa riikide omadest (OECD 2012; Fulton 2011). Teisisõnu reguleeritakse meil suurema osa töötajate töötingimusi töölepingu seadusega, mujal on olulisem kollektiivlepingute roll, mis ei pruugi aga kajastuda eelnimetatud indeksi väärtuses.

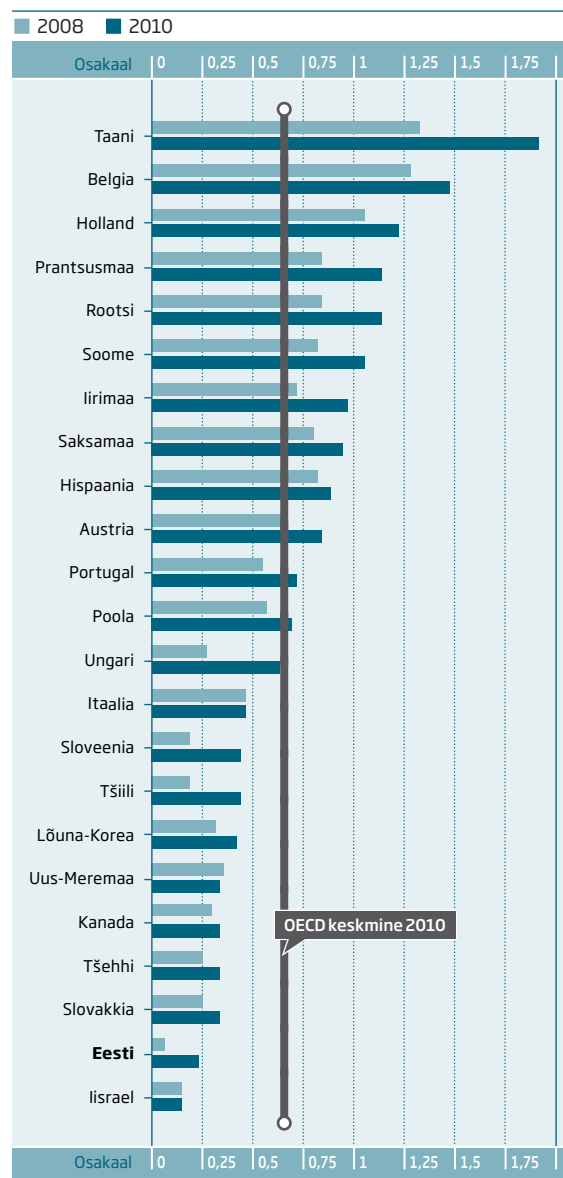
Teiseks selliste indeksite puuduseks on asjaolu, et need ei arvesta seda, kuivõrd seadust praktikas järgitakse. Näiteks loeti Eestit enne 2009. aasta töölepinguseaduse rakendamist eelnimetatud indeksite alusel küll üheks kõige jäigema seadusandlusega riigiks, kuid ettevõtte tasandil töökohtade loomist ja sulgemist analüüsides leidsid Eamets ja Masso (2005), et Eestis luuakse ja kaotatakse töökohti küll vähem kui Põhjamaades, kuid samal tasemel USA-ga ja märkimisväärselt enam kui

vanades Euroopa riikides. Analüüsi põhjal järeldasid autorid, et Eesti tööturg on paindlik vaatamata rangele regulatsioonile. Selle üheks põhjuseks pidasid autorid seaduse eiramist. Sellele viitas ka märkimisväärselt suurem töövaidluste arv töötaja kohta Eestis võrreldes Euroopa riikidega (Eesti Pank 2006).

2009. aastal jõustunud töölepingu seaduse mõju on seni analüüsinud vaid Liina Malk (2012). Töös hinnati tööjõu-uuringu andmetele tuginedes uue seaduse mõju tööjõu liikumisele erinevate tööturuseisundite vahel, näiteks hõivest töötusesse, töötusest hõivesse ja töötusest mitteaktiivsusesse. Kontrollgrupina on selles analüüsis kasutatud Leedu vastavaid näitajaid. Tulemused kinnitasid, et alates töölepingu seaduse jõustumisest on Eestis suurenenud hõivest väljumise tõenäosus, kuid töötusest hõivesse liikumine kasvanud ei ole. Samas ilmnas, et uue seaduse rakendumise järgselt on kasvanud liikumine

Joonis 4.3.3

Kulutused aktiivsele tööpoliitikale osakaaluna SKP-s

Allikas: OECD, OECD StatExtracts, tabel *Public expenditure of LMP by main categories (% GDP)*, viimati vaadatud 25.01.2013.

töötusest mitteaktiivsusse ning vähenenud liikumine töökohtade vahel. Seega on uue seaduse tulemusena lihtsustunud küll töötajate liikumine hõivest välja, samal ajal aga pole paranenud töötute väljavaated leida töö. Selle põhjuseks loeb autor teiste turvalise paindlikkuse komponentide, eelkõige aktiivse tööpoliitika ja elukestva õppe võimaluste piiratust (Malk 2012).

Teiseks oluliseks tööturu institutsiooniks, mis toetab tööturu paindlikkust, loetakse aktiivset tööpoliitikat ehk tööturuteenuseid, mida alates 2009. aastast pakutakse Eestis Töötukassa vahendusel. Aktiivse tööpoliitika kaudu on võimalik toetada töötajate liikumist vähemproduktiivsetest ja/või kõrge tööpuudusega sektoritest produktiivsematesse ja/või tööjõupuudusega sektoritesse; parandada vabu töökohti puudutava informatsiooni kättesaadavust ning sobitamist tööotsijatega, kaasata tööturule riskirühmi, aga ka vähendada töötushüvitiste maksmisega kaasnevat moraalariski.

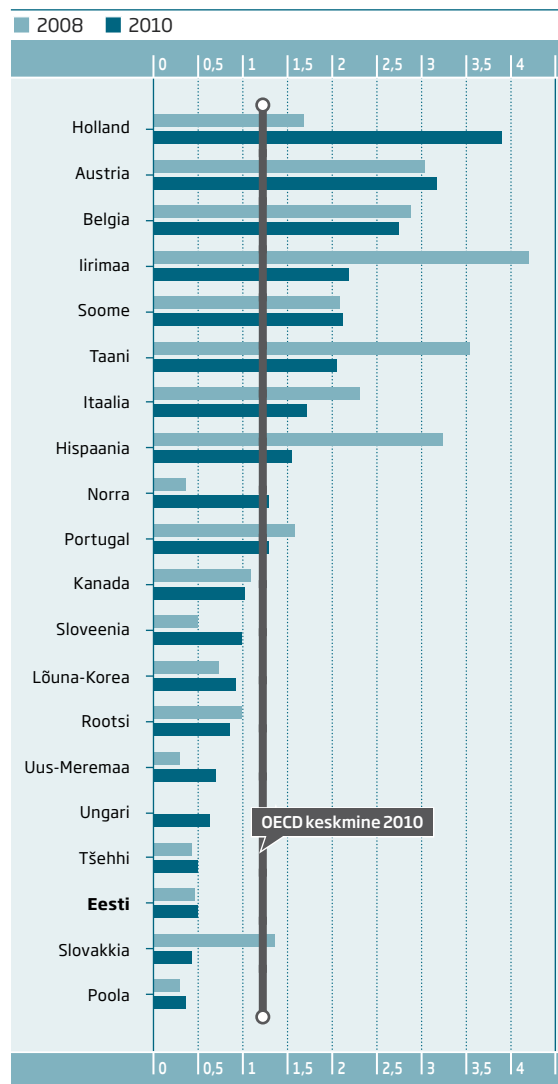
Nii Euroopa Liidu turvalise paindlikkuse monitooringu indikaatorina kui ka ühe muutujana tööturu institutsioonide mõju analüüsinud uurimustes kasutatakse aktiivse tööpoliitika olulisuse hindamiseks tavaliselt tööpoliitikale tehtud kulutuste osakaalu SKP-s. Nagu selgub [jooniselt 4.3.3](#), on Eestis viimastel aastatel aktiivsele tööpoliitikale tehtud kulutuste osakaal küll kasvanud, kuid jääb endiselt märkimisväärselt allapoole OECD riikide keskmist. Sama kinnitavad ka Eurostati andmed, kus Eesti on EL-i riikide võrdluses viimaste hulgas nii kulutuste osakaalult SKP-s kui ka kulutuste osakaalult ühe tööd sooviva isiku kohta (mis võtab paremini arvesse riikide tööturutsituatsioonide erinevusi). Lisaks osaleb aktiivsetes tööturuteenustes Eestis märksa vähem inimesi kui EL-i riikides keskmiselt: 2010. aastal vaid 3,8 inimest 100 tööd sooviva inimese kohta, EL-i 27 riigi keskmine oli samal ajal 30 (Eurostat).

Positiivse arenguna viimastel aastatel võib esile tuua Eesti Töötukassa poolt pakutavate tööturuteenuste arvu märkimisväärselt kasvu. Lisandunud on mitmed erinevad nõustamisteenused (nt psühholoogiline nõustamine, sotsiaalne rehabilitatsioon, sõltuvusnõustamine, võlanõustamine), aga ka paindlikud teenuse pakkumise võimalused sõltuvalt tööotsija erivajadustest (individuaalne rakendamine). Osalejate arvu poolest olulisimad tööturuteenused 2012. aastal olid Töötukassa andmetel tööturukoolitus (ligi 48 000 osalejat, sh 35 000 osales tööalasel koolitusel), karjäärinõustamine (ligi 21 000 osalejat) ja palgatoetus (ligi 6000 osalejat).

Viimastel aastatel valminud uuringud tööturuteenuste mõjust Eestis kinnitavad, et teenustes osalemine parandab osalenute väljavaateid leida hiljem töö. Näiteks järelsdasid Lauringson jt (2011), et 2009–2010. aastal tööturukoolituses osalenud leidsid hiljem töö 10–13 protsendipunkti suurema tõenäosusega kui mitteosalenud. Lisaks on leitud, et hilisemat töötamise tõenäosust suurendab palgatoetuste rakendamine (Anspal jt 2012) ja tööpraktikas osalemine (Eesti Töötukassa analüüsiosakond 2013). Seega võib öelda, et aktiivne tööpoliitika on olnud Eestis küll tulemuslik, kuid seda rakendatakse väikeses mahu, mistõttu ei ole ilmenud selle mõju töötuse määrale üldiselt.

Joonis 4.3.4

Kulutused töötushüvitistele, % SKP-st (jagatud töötuse määraga*10)

Allikas: OECD, OECD StatExtracts, tabel *Public expenditure of LMP by main categories (% GDP)*, viimati vaadatud 25.01.2013; autorite arvutus

Tööjõu pakkumist ning seeläbi ka tööturu toimimist mõjutavad muuhulgas töökaotuse korral makstavad hüvitised ja toetused, mis tagavad inimesele teatud sotsiaalse riski (nt töötus, haigus, vanadus) või puuduse ilmnemisel sissetulekukaitse. Tööturu paindlikkuse kontekstis on kõige olulisemad töötuse korral makstavad hüvitised ja toetused ehk nn passiivne tööpoliitika.

Üks enam kasutatud leidnud indikaatoreid, mida arvestatakse tööturu institutsioonide mõju hindamisel ning EL-i turvalise paindlikkuse kontseptsiooni monitooringul, on passiivsele tööpoliitikale tehtud kulutuste osakaal SKP-s. Nagu selgub [jooniselt 4.3.4](#), on kulutused töötushüvitistele, arvestades erinevusi töötuse määras, Eestis teiste OECD riikidega võrreldes ühed madalamad. Väikestele töötushüvitistele viitab ka madal töötushü-

26 Iseloomustab, kui suure osa moodustab inimese sissetulek töötuna võrreldes sissetulekuga töötamise korral.

vitiste netoasendusmäär²⁶ nii lühi- kui ka pikaajalise töötuse korral (vt Leetmaa jt 2012). Madalate hüvitistega kaasneb omakorda töötute kõrge vaesusrisk (Leetmaa jt 2012). Lisaks madalatele hüvitistele said Töötukassa andmetel 2011. aastal töötuskindlustushüvitist või töötutoetust vaid pooled registreeritud töötutest. Seega on Eestis töötushüvitised üldiselt madalad, juurdepääs neile piiratud ning töötusega kaasneb kõrge vaesusrisk.

Paljud empiirilised uurimused on kinnitanud, et kõrgete töötushüvitistega kaasneb üldiselt suurem tööpuudus, kuid selline seos ei kehti juhul, kui helde töötushüvitise saamise eelduseks on osalemine aktiivses tööpoliitikas, hüvitisesaajate töötuskindlustust tegevust jälgitakse ning töötuskindlust loobumise kaasaegsed sanktsioonid (OECD 2012).

Kuigi Eestis on töötushüvitised madalad, kinnitab ka Eesti andmetele toetuv analüüs (Lauringson 2012), et töötuskindlustushüvitise saamine pikendas töötusperioodi kestust nii majanduskriisi eelsel perioodil kui ka kriisiperioodil. Samas leiti, et need inimesed, kes said töötuskindlustushüvitist pikemalt, töötasid leitud töökohal kauem. Seega võimaldas töötuskindlustushüvitise saamine leida inimesel endale sobiv töö ega sundinud teda aktsepteerima esimest pakutavat töökohat. Seetõttu oli pikemalt hüvitist saanud töötusperioodi järel leitud töö kvaliteet parem (Lauringson 2012). Tuleb siiski arves-

tada, et töös kasutatud andmed ei võimaldanud hinnata, kuivõrd vähendaks tõhusam töötuskindlustust tegevuse kontrollimine ning vajadusel sanktsioonide rakendamine töötushüvitise saamisega kaasnevat negatiivset mõju. Uuritud perioodil oli töötuskindlustust tegevuse kontroll Eestis pinnapealne ning sanktsioonide rakendati vaid üksikutel juhtudel (Lauringson 2012).

Ka Leetmaa jt (2012) tõdesid, et teatud juhtudel ei ole Eestis tööleasumine võrreldes töötuskindlustushüvitise saamisega tasuv. Näiteks leiti, et kahe lapsega leibkonnas ei tasu ühel vanemal alampalgaga tööle minna, kui teine ei tööta, sest võit töötasust oleks väiksem kui potentsiaalne toimetulekutoetuse kaotus ja lisanduv transpordi või lasteaiakoha maksumus. Tööleasumine ei ole tasuv ka siis, kui tööle soovetakse minna tuntavalt madalama palgaga (või osalise koormusega) kui enne töötuskindlustushüvitise saamist või kui leibkonnal on õigus saada samaaegselt mitut sotsiaalkaitse hüvitist (nt soodustingimustel vanaduspensioni, ennetähtaegset vanaduspensioni, töövõimetuspensioni ja vanemahüvitist samaaegselt töötuskindlustushüvitisega). Töömotivatsiooni vähendab ka mitme sotsiaalkaitse hüvitise samaaegne maksmine (Leetmaa jt 2012). Seega ei pruugi töötamine alati olla tasuv, mistõttu tuleks eelkõige suurendada stiimuleid, mis muudaks töötamise tasuvaks ka madala palga korral. ○

Viidatud allikad

1. ANSPAL S; JÄRVE, J; JÄÄTS, K; KALLASTE, E; MAAR, K; MÄGI, A; TOOTS, A. (2012). Programmi „Kvalifitseeritud tööjõu pakkumise suurendamine 2007–2013” teenuste hindamine. Palgatoetuse ja tööturuteenuste vahehindamine. Eesti Rakendusuuringu Keskus Centar, InterAct Projektid&Koolitus OÜ.
2. CABALLERO, R. J; COWAN, K; ENGEL, E. M.R.A, MICCO, A. (2004). Effective labor regulation and microeconomic flexibility. Cambridge: National Bureau of Economic Research, Working Paper, 10744. <http://www.nber.org/papers/w10744> (05.04.2012).
3. EAMETS, R. (2011). Tööturg, tööturu paindlikkus ja majanduskriisi Balti riikides. Eesti Inimarengu Aruanne 2010/2011. Inimarengu Balti rajad: muutuste kaks aastakümnet. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 75–82.
4. EAMETS, R.; LEETMAA, R. (2009). Tööturg ja sellega seostuvad poliitikad. Eesti Inimarengu Aruanne. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus, 138–147.
5. EAMETS, R; MASSO, J. (2005). Labour Market Flexibility and Employment Protection regulation in the Baltic States. European Journal of Industrial Relations Vol 11, No 1, 2005, lk. 71–90.
6. EESTI PANK (2006). Tööturu ülevaade.
7. EESTI RAHVUSVAHELINE KONKURENTSIVÕIME (2011). Aastaraamat. Eesti konkurentsivõime maailma 59 riigi ja Euroopa Liidu 24 liikmesriigi võrdluses (koostaja Leev Kuum). Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus, Riigikantselei, Eesti Konjunktuuriinstituut.
8. EESTI TÖÖTUKASSA ANALÜÜSIOSEKOND (2013). Tööpraktika mõjuanalüüs.
9. EMPLOYMENT COMMITTEE (EMCO) (2009a). Monitoring and Analyses of Flexicurity Policies. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=102&langId=en>.
10. EMPLOYMENT COMMITTEE (EMCO) (2009b). Reports Issue 1. Employment Guidelines 2009. Indicators for monitoring and analysis in the NRPs 2009. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=89&langId=en&newsId=591&furtherNews=yes>.
11. EUROPEAN COMMISSION (2003). The European Union labour force survey. Methods and definitions -2001. Office for Official Publications of the European Communities. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-BF-03-002/EN/KS-BF-03-002-EN.PDF.
12. ILMARINEN, J. (1999) Ageing worker in the European Union – Status and promotion of work ability, employability and employment. Helsinki.
13. KRILLO, K; EAMETS, R. (2010) Kuivõrd kajastavad tööturu jäikuse indeksid tegelikke erinevusi riikide vahel? Euroopa Kolledži Rakendusuuringu Keskus, Tartu Ülikool.
14. KRILLO, K; NURMELA, K; EAMETS, R; PHILIPS, K. (2010) Elukestva õppe roll turvalise paindlikkuse kujundamisel Eestis. Euroopa Kolledži Rakendusuuringu Keskus, Tartu Ülikool.
15. LAURINGSOON, A. (2012). The impact of the generosity of unemployment benefits on Estonian labour market outcomes in a period of crisis. (Doktoritöö, Tartu Ülikool) Tartu: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
16. LAURINGSOON, A; VILLSAAR, K. TAMMIK, L; LUHAVEE, T. (2011). Tööturukoolituse mõjuanalüüs. Eesti Töötukassa analüüs. Tallinn, 1–97.
17. LEETMAA, R; MASSO, M; VÖRK, A; KARU, M; VELDRE, V; PAULUS, A; TURK, P. (2012). Sotsiaalkaitsehüvitiste ja -toetuste mõju töömotivatsioonile. Poliitikauuringute Keskus Praxis. Tallinn.
18. MALK, L. (2012). Töölepingu seaduse roll turvalise paindlikkuse kujundamisel Eestis. Magistritöö. Tallinna Tehnikaülikool.
19. MUFFELS, R; CHUNG, H; FOUARGE, D; KLAMMER, U; LUIJKX, R; MANZONI, A; THIEL, A; WILTHAGEN, T. (2008). Flexibility and security over the life course. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. http://www.lex.unict.it/eurolabor/documentazione/altridoc/Flexibility_life_course_Feb_08.pdf (30.03.2012).
20. OECD (2012). Employment Outlook 2012.
21. SEIFERT, H; TANGIAN, A. (2007). Flexicurity: Reconciling Social Security with Flexibility – Empirical Findings for Europe. Düsseldorf: WSI-Diskussionpapier no. 154. http://www.boeckler.de/pdf/p_wsi_diskp_154_e.pdf (10.02.2012).
22. VENN, D. (2012). Eligibility Criteria for Unemployment Benefits: Quantitative Indicators for OECD and EU countries, OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 131, OECD Publishing, 62.
23. VÖRK, A; KAARNA, R; NURMELA, K; OSILA, L; LEETMAA, R. (2010). Aktiivse tööpoliitika roll turvalise paindlikkuse kujundamisel Eestis. Poliitikauuringute Keskus Praxis, Toimetis nr 1/2010.
24. VÖRK, A; NURMELA, K; KARU, M; OSILA, L. (2010). Sotsiaalkaitseüsteemi roll turvalise paindlikkuse kujundamisel Eestis. Poliitikauuringute Keskus Praxis, Toimetis nr 2/2010.

4.4

Tootlikkus ja majandusstruktuur

Uku Varblane, Urmas Varblane

Tootlikkus²⁷ on pikas perspektiivis olulisim konkurentsivõime tegur ja majanduskasvu allikas. See roll on tal nii rahvamajanduse kui ka üksiku ettevõtte tasandil. Stabiilne tootlikkuse kasv ettevõtte tasandil võimaldab teenida suuremat kasumit, tõsta reaalpalku, teha täiendavaid investeeringuid uutesse tehnoloogiatesse ja tootearendusse, arendada välja uusi välisturgudele sisenemise kanaleid jne, mis suurendab ettevõtete konkurentsivõimet kodu- ja välisurgudel. Tugev ettevõtlussektor on omakorda riigi majandusliku tugevuse aluseks ning seeläbi on tootlikkuse kasv otseselt seotud elatustaseme suurenemisega – kasvab inimeste reaalsissetulek, on võimalik osta rohkem kaupu ja teenuseid, investeerida haridusse jne.

Tootlikkuse taset ja kasvukiirust mõjutavad omakorda paljud tegurid – nii ettevõttesisesed kui ettevõttevälised. Tähtsamaid ettevõttesiseseid tegureid on toodete sortiment ning tootmiseks kasutatavad seadmed, materjalid ja energia, inimvara ja töömeetodid. Ettevõttevälised tootlikkuse tegurid on mahutatavad majanduskeskkonna mõiste alla (vt ptk 4.1.) ning jaotatavad institutsioonilisteks (nt infrastruktuur, seadusandlus, haridussüsteem) ja sotsiaalmajanduslikeks (nt demograafilised muutused, muudatused majandusstruktuuris ja tehnoloogiline progress).

Riigid konkureerivad pidevalt omavahel kapitali ja tööjõu pärast, püüdes neile pakkuda soodsaimat tegevuskeskkonda läbi füüsilise ja institutsionaalse infrastruktuuri (Sinn 2002). Samaviisi konkureerivad omavahel tootmistegurite pärast ka ettevõtted. Nende edukus sõltub sellest, kuivõrd nad suudavad müüa kaupu ja teenuseid ning teenida kasumit. Kuid kasumi teenimise võime oleneb suures osas tootmistegurite kasutamise tõhususest ehk tootlikkusest. Nii avaldubki seos niihästi riigi kui ka ettevõtete konkurentsivõime ja tootlikkuse taseme vahel. Nobeli majanduspreemia laureaat Paul Krugman (1994) on väitnud, et riikide majandusliku võimekuse hindamisel kasutatakse liigselt konkurentsivõime mõistet, mis tema arvates on vaid poliitiline mõiste. Selle asemel oleks vaja enam võrrelda nende riikide tootlikkuse tasemeid, mis on tema arvates riikide konkurentsivõime põhisisu. Tootlikkuse ja kon-

kurentsivõime võrdsustamine on siiski teatav lihtsustus, sest konkurentsivõime kui nähtus on mitmetasandiline ja seda iseloomustavate ning mõjutavate näitajate määratlemine oleneb valitud analüüsi tasemest, kusjuures mõistlik on eristada otseseid ja kaudseid tegureid. Näiteks Euroopa Liidu tootlikkuse mahajäämust USA-st ehk tootlikkuse lõhet (*productivity gap*), mis ilmneb alates 1990. a lõpust, on sageli seostatud ka Euroopa Liidu nõrgeneva konkurentsivõimega. Sellega tunnistatakse seost tootlikkuse taseme ja konkurentsivõime vahel. Samas tõstatub selgelt vajadus minna analüüsiga edasi ja selgitada selle lõhe sügavamaid põhjusi.

4.4.1. Tootlikkuse mõõdikud

Milleks üldse on vaja mõõta tootlikkust? Tootlikkuse mõõtmisel on mitu olulist eesmärki.

- **Elatustaseme** hindamine. Tootlikkuse mõõtmise kaudu saab anda hinnangu, missugune on antud riigi elanike elatustase. Empiirilised uuringud on näidanud tihedat seost riigi elanike tulutaseme ja tootlikkuse näitajate vahel.
- **Tehnoloogiliste muutuste** hindamine. Tootlikkuse mõõtmise kaudu antakse hinnang riigi tehnoloogilisele arengule – kas see on toonud kaasa nihkeid erinevates majandusharudes – ja liigutakse parima praktika poole.
- **Tõhususe** hindamine. Sel juhul antakse hinnang sellele, kas tulemused on saavutatud majanduslikus mõttes mõistliku ressursside kasutamisega. Sellega kaasneb ka kulude kokkuhoiu määratlemine. (vt. OECD, 2001).

Tootlikkuse mõõtmiseks on erinevaid võimalusi. Mõõtmiseks kasutatava näitaja valik sõltub analüüsi tasandist, tootlikkuse mõõtmise eesmärgist ja kasutada olevatest andmetest. **Riigi tasandil** on tootlikkuse enamkasutatavad mõõdikud riigi sisemajanduse koguprodukt (*gross domestic product*) või ka rahvuslik koguprodukt

²⁷ Tootlikkuse mõistet kasutas teaduskirjanduses arvatavasti esmakordselt prantsuse majandusteadlane F. Quesnay 1766. aastal. Tootlikkus (*productivity*) on väga lai mõiste, mis hõlmab mitmeid erinevaid aspekte ja tasandeid. Kõige üldisemalt mõistetakse tootlikkust kui väljundi(te) suhet sisendi(te)ssse (Syverson, 2010). Selle suhte puhul võib nimetaja koosneda ühest sisendist (osatootlikkus), kahest või enamast kombineeritud sisendist (tegurirühma tootlikkus) või kõikidest sisenditest (kogutootlikkus). Tootlikkusega seotud laiemal tähendusega mõisted on tulukus (*profitability*), mis võtab arvesse ka hinnamuutuste mõju, ning tulemuslikkus (*performance*), mis on kõige üldisem mõiste, hõlmates tulukust ning ka teisi hindadest sõltumatuid tegureid (kvaliteet, kiirus, jaotus, paindlikkus). Eesti keeles on segadust tekitanud tootlikkusega tihedalt seotud mõistete *effectiveness* (efektiivsus, mõjus, tõhusus, tulemuslikkus) ja *efficiency* (säästlikkus, tootlus, tasuvus) tõlgendamine. Esimene tähendab sisuliselt „õigete asjade tegemist“ ehk suutlikkust jõuda soovitud eesmärgini (*ability to reach a desired objective*). Teise mõiste sisuline tähendus on, et „tuleb teha asju õigesti“ – iseloomustab, kui hästi kasutati olemasolevaid vahendeid eesmärkide saavutamisel ning kas saavutati vahendite kokkuhoid või ilmnis ülekulu. Seega efektiivsuse (*effectiveness*) mõistet kasutatakse juhul, kui keskendutakse tootmisahela väljunditele, säästlikkuse (*efficiency*) mõistet kasutatakse hindamiseks, kui hästi tootmisprotsessi sisendeid kasutatakse (Coelli jt 2005).

Tabel 4.4.1

Riikide järjestus tunnitootlikkuse alusel 2011. a (SKP töötunni kohta, USD)

Jrk	Riik	Tunni- tootlikkus	Jrk	Riik	Tunni- tootlikkus	Jrk	Riik	Tunni- tootlikkus
1	Norra	81,50	13	Soome	49,10	25	Slovakkia	33,00
2	Luksemburg	78,90	14	Austraalia	48,60	26	Portugal	32,50
3	Iirimaa	66,40	15	Hispaania	48,10	27	Tšehhi	30,60
4	Ameerika Ühendriigid	60,30	16	Suurbritannia	46,90	28	Lõuna-Korea	28,30
5	Holland	59,80	17	Kanada	46,20	29	Türgi	28,10
6	Belgia	59,20	18	Itaalia	45,60	30	Ungari	26,80
7	Prantsusmaa	57,70	19	Jaapan	39,80	31	Poola	26,20
8	Saksamaa	55,30	20	Island	39,60	32	Eesti	25,90
9	Taani	53,20	21	Sloveenia	35,90	33	Venemaa	22,00
10	Šveits	51,70	22	Uus-Meremaa	34,00	34	Tšiili	20,90
11	Rootsi	51,60	23	Kreeka	33,90	35	Mehhiko	16,70
12	Austria	51,40	24	Iisrael	33,80			

Allikas: OECD iLibrary

(gross national product) (OECD 2006). **Majandusharu (majandussektori) tasandil** mõõdetakse enamasti vastavas majandusharus (-sektoris) loodud lisandväärtust. Tootlikkust arvutatakse lisandväärtuse alusel ühe töötaja, töötatud tunni või mõne muu ressursinäitaja suhtes. **Ettevõtte tasandil** kasutatakse tootlikkuse mõõtmisel nii naturaälühikuid – tonne, kilogramme jne – kui ka loodud lisandväärtust. **Töötaja tasandil** mõõdetakse tootlikkust samuti kas naturaälühikutes või lisandväärtuse abil.

Rahvusvaheliselt kasutatavaim näitaja tootlikkuse mõõtmiseks nii OECD, Eurostati kui ka Maailmapanga seiretes on lisandväärtus, mis on määratletud kui „igas väärtuskasvu protsessi aktis (tootmine, turustamine jne) tootele lisanduv väärtus, mis peegeldub toote hinna kasvus ning korvab kõiki käibelüüsi ressursside kasutamisega seotud kulusid, samuti kasumit” (Mereste 2003).²⁸

Tootlikkuse mõõtmisel seotakse väljund enamasti ühe kindla sisendiga (nt töötaja, kapitaliühik jt), see võimaldab võrrelda tootlikkuse tasemeid riikide, ettevõtete jm lõikes. Kasutatuium tegur tootlikkuse näitajate konstrueerimisel on tööjõud, sest tööjõukulud moodustavad olulise osa toodete väärtusest, tööjõuga seotud näitajaid on lihtne mõõta, tööjõu tootlikkuse näitajaid on küllalt lihtne tõlgendada ning need näitajad on majanduspoliitika kujundajatele hästi arusaadavad. Pikka aega oligi tööjõu tootlikkus ainus tootlikkuse mõõtmise võimalus, sest ei olnud leitud tõhusaid meetodeid kapitaliga seotud andmete kogumiseks ning esitamiseks (Galarneau jt 1995, 2). Samas tuleb meele pidada, et tootlikkus ei ole ainult tööjõu tootlikkus, vaid tootmisprotsessi on kaasatud märksa enam sisendeid.

Tootlikkuse mõõtmisel kasutatakse ka erinevaid kombineeritud näitajaid. Üheks olulisemaks ja kõige sagedamini kasutatavaks riigi konkurentsivõimet iseloomustavaks tootlikkuse näitajaks on tööjõu ühikukulu (*unit labor costs – ULC*) (OECD 2007)²⁹. Tööjõu ühikukulu leidmisel jagatakse tööjõukulu ühe töötaja kohta tööjõu tootlikkusega. Tööjõu ühikukulu suhtarv näitab ühest küljest, kui suurte tööjõukuludega luuakse ühte ühikut SKP-d, teisalt väljendab tööjõu ühikukulu SKP loomisel kasutatud tööjõukulude ja tööjõu tootlikkuse suhet (Mertsina jt 2012).³⁰ Selle näitaja dünaamika iseloomustab tööjõukulu ja tootlikkuse muutumise vahekorda.

Mõnikord taandatakse tööjõu ühikukulu arvestus ka tundide tasandile ning arvutatakse kui ühe töötunni tööjõukulude ja ühe tunniga toodetava väljundi suhe. Üldiselt peaks tööjõukulude ja tootlikkuse muutused olema tasakaalus. Juhul, kui tööjõukulude kasv ületab tootlikkuse kasvu, tekitab see survet töötajate arvu vähendamiseks või tootlikkuse suurendamiseks. Kui tootlikkuse kasv ületab tööjõukulude kasvu, suureneb ettevõtte kasum ning on võimalik tõsta töötajate palku. Oluline on märkida, et tööjõu ühikukulu tasakaalu eeldus ei kehti alati nende riikide kohta, kus tööjõukulude algtase on väga madal. Teiste riikidega võrreldes suhteliselt madal tööjõu ühikukulu viitab üldiselt riigi tugevale konkurentsipositsioonile. Tööjõu ühikukulu kasv ettevõtte tasandil vähendab kasumlikkust ning tekitab inflatsioonilist survet seeläbi, et ettevõtte suunab suurenenud tööjõukulud tarbijatele ehk tõstab toodete ja teenuste hindu. Samas tuleb märkida, et tööjõu ühikukulu vaatleb vaid tööjõukulude seost tootlikkusega, lisaks tööjõukuludele on olulisel kohal ka muud kulud, näiteks kapitalikulud.

²⁸ Lihtsustatult võib lisandväärtuse arvutada valemiga: $LV = NK - KK + TK + K$, kus LV – lisandväärtus, NK – realiseerimise netokäive, KK – kulud kokku, TK – tööjõukulud (palgakulu ja sotsiaalmaksud), K – põhivara kulum. Sel viisil leitud näitajat nimetatakse kogulisandväärtuseks (*gross value added*). Alternatiivne määratlus, mida kasutab ka OECD, defineerib kogulisandväärtust kogutoodangu ja vahetarbimise vahena (OECD, 2007). Kogulisandväärtus sisaldab maksude, intressi, rendi, kasumi, amortisatsiooni ning juht-ja töötajaskonna töötasu, kaasa arvatud sotsiaalkindlustust. Lisandväärtuse näitajat, mis põhivara kulumit arvesse ei võta, nimetatakse puhaslisandväärtuseks (*net value added*). Lisandväärtuse kui tootlikkuse näitaja kasutamise eeliseks on asjaolu, et see kõrvaldab tootmise materjalimahukuse mõju, mis muudab erinevad tegevusvaldkonnad paremini võrreldavaks. Samuti on lisandväärtuse kasutamine praktikas palju kasutust leidnud selle lihtsuse tõttu.

²⁹ Kirjanduses kasutatakse kohati ka terminit *tööjõu erikulu* (vt näiteks Tamm 2005).

³⁰ Tööjõu ühikukulu avaldub järgmiselt:
$$\text{nominaalne tööjõu ühikukulu} = \frac{\text{palgatöötajate tööhüvitised} / \text{palgatöötajate arv}}{\text{reaalne SKP} / \text{hõivatute arv kokku}}$$

4.4.2

Eesti ettevõtlussektori tootlikkuse üldine tase

Eesti tootlikkuse taseme analüüsi alustatakse riigi kui terviku seisukohalt. Sellel üldistuse tasandil rakendatakse tootlikkuse mõõdikuna sisemajanduse koguprodukti näitajat, mida saab kasutada nii nominaalselt kui ka ostuvõime pariteediga korrigeerituna. Viimasel juhul võetakse arvesse kaupade ja teenuste hindade erinevusi riigiti ja selle võrra korrigeeritakse vastava riigi sisemajanduse koguprodukti näitajat. Kogu ettevõtlussektori tootlikkuse arvutamisel jagatakse sisemajanduse koguprodukti näitaja majanduses tervikuna hõivatute ja nende töötatud tundide arvuga. Nii saame erinevad tööjõu tootlikkuse näitajad. Tunnitootlikkus on mõnevõrra täpsem töö tootlikkuse mõõt kui ühe töötaja kohta arvutatud tootlikkuse tase, sest osa hõivatuid ei pruugi töötada täiskoormusega (tabel 4.4.1).

Eesti paikneb OECD andmetel kokkuvõttes 32., valitud taustariikidest eelviimasel kohal, meist tagapool on Tšiili ja napilt eespool Ungari ning veidi kõrgemal on Tšehhi, Slovakkia ja Lõuna-Korea. Tunduvalt kõrgema tasemega on suur rühm euroala väikeriike – Austria, Soome, Taani, kuid ka Kanada ja Jaapan. Taustariikidest on eriti kõrge tootlikkuse tase Iirimaa, kus see ulatub 67 USA dollarini tunnis, järgneb Holland tunnitootlikkusega 60 USA dollarit.

4.4.3

Eesti peamiste majandusvaldkondade tootlikkus

Eesti paiknemist tööjõu tootlikkuse võrdluses teiste taustariikide suhtes majandusharuti näitab tabel 4.4.2. Kasutatud on Eurostati ja riiklike statistikaametite andmeid ühe töötaja kohta loodud lisandväärtuse taseme kohta 2010. aastal. Võrdluses on eristatud 10 peamist majandusvaldkonda. Tulemuste paremaks näitlikustamiseks on tabelis esitatud Eesti tootlikkuse suhteline tase majandusharude kaupa, näidates, mitu protsenti moodustab Eesti tootlikkuse tase vastavate riikide tasemest.

Tabel 4.4.2.

Tootlikkus Eestis agregeeritud tegevusalade lõikes (2010. a protsentides võrdlusriikide tasemest)

	Töötlev tööstus	Elektrienergia jms	Veevarustus	Kaubandus	Transport	Majutus, toitlustus	Info ja side	Kinnisvara	Kutse-, teadus- ja tehnika-tööstus	Haldus- ja abi-tegevus
Iirimaa	11	24	61	33	40	40	20	82	29	41
Šveits	18	31	30	14	28	21	24	23	16	33
Taani	22	27	26	29	27	32	35	22	23	32
Holland	24	26	43	34	41	42	36	20	30	64
Austria	26	43	43	34	40	31	42	18	31	34
Soome	28	29	38	32	50	27	42	15	33	45
EL-27	38	45*		45	60*	43	40	36	34	55
Sloveenia	64	91	113	55	74	50	68	57	63	96
Ungari	75	78	177	124	152	146	92	120	115	135
Tšehhi	82	40	148	83	125*	90	66	63	74	110
Slovakkia	93	66	164	84	138	108	71	69	88	94

Allikas: Eurostat

*2009. aasta andmed. EL-27 – Euroopa Liidu keskmine.

Tabelis on esile toodud nende riikide majandusvaldkonnad, millele võrreldes on Eestis tööjõu tootlikkus kõrgem ehk suhtarv üle saja. Enamikus valdkondades ja enamiku riikidega võrreldes on Eesti tootlikkuse tase paraku oluliselt madalam. Vaid võrreldes Ungariga on Eesti tootlikkuse tase valdavas osas valdkondadest kõrgem, samas on töötleva tööstuse tootlikkus Eestis madalam kui Ungaris. Seejuures on Ungari majandus viimastel aastatel olnud languses ning finantskriisi tagajärjel (eelkõige valuutakursi muutuste mõjul) kannatanud teiste riikidega võrreldes suhteliselt rohkem. Eesti tootlikkuse tase on mitmes valdkonnas kõrgem ka Tšehhi ja Slovakkia vastavatest näitajatest. Tšehhiga võrreldes on Eestis kõrgem tootlikkus veevarustuses, transpordis ning haldus- ja abitegevustes (hoonete haldus, tööjõu rent jms). Slovakkia tasemest mõnevõrra kõrgemal on Eesti tootlikkus lisaks veevarustusele ja transpordile ka majutuse ja toitlustuse valdkonnas. Veevarustuses on Eesti tootlikkus kõrgem ka Sloveeniast.

Ülejäanud riikidega võrreldes on Eesti tootlikkuse tase oluliselt madalam. Suhteliselt kõige nõrgemad on Eesti töötlev tööstus, kutse-, teadus- ja tehnikaalne tegevus (teadus- ja arendustegevus, inseneritegevus, juriidiline tegevus jms) ning kinnisvaraala tegevus, kus meie tööjõu tootlikkuse tase on vaid kuni kolmandik enamiku taustariikide tasemest. Samas peetakse töötlevat tööstust majanduse tuumaks, mis loob nõudlust ka teistele valdkondadele ning praeguste kõrge tulutasemega riikide kogemus on näidanud, et ei saa jõuda väga kõrgele tulutasemele lähimata staadiumi, kus töötlev tööstus muutub väga kõrge tootlikkusega sektoriks.

4.4.4

Eesti töötleva tööstuse tootlikkuse tase ja dünaamika

Töötleva tööstuse tootlikkust iseloomustab Eurostati andmebaasi põhjal tabel 4.4.3, kus riike võrreldakse töötaja kohta loodud lisandväärtuse alusel. Lisaks on tabelis esitatud tootlikkuse kasv ajavahemikus 2000–2010 nii protsentuaalselt kui ka eurodes töötaja kohta.

Eesti tööstuses loodud lisandväärtus ühe töötaja kohta oli 2010. aastal 19 900 eurot, mis oli taustariikide hulgas madalaim. Eesti töötleva tööstuse tootlikkus oli näiteks Taanist 4,5 korda ja Soomest 3.6 korda madalam, kuid Slovakkia tase ületas Eestit vaid 8 ja Tšehhi tase 23 protsendi võrra. Positiivsena saab esile tõsta Eestit kui riiki, kus ajavahemikus 2000–2010 tööjõu tootlikkus kasvas 1,76 korda, mis oli Slovakkia järel paremuselt teine tulemus. Eriti silmapaistev on see võrrelduna Soomega, kus samal ajavahemikul kasvas tootlikkus vaid 1,3 protsenti.

Sellise kõrge tootlikkuse juurdekasvu tulemusena küll Eesti suhteline mahajäämus tootlikkuse osas mõnevõrra vähenes, kuid siiski on tootlikkuse kasvutempo ebapiisav, et lähemate kümnendite jooksul mahajäämust oluliselt vähendada. Väga selgelt näitavad seda tootlikkuse juurdekasvud perioodil 2000 kuni 2010. Absoluutarvestuses kasvas Eesti töötaja kohta loodud lisandväärtus selles ajavahemikus kokku 12 700 eurot. Tulenevalt Eesti väga madalast lähtepositsioonist jäi meie tootlikkuse absoluutkasv alla Iirimaa (kasv samal perioodil 46 800 eurot), Taanile (38 600), Hollandile (20 400) ning üllatavalt ka Ungarile (14 300), Tšehhile (13 700) ja Slovakkiale (14 100). Seega saab kõige üldisema järeldusena väita, et töötleva tööstuse tootlikkus on Eestis jätkuvalt madal ja selle kasvutempo ei suuda tootlikkuse taset ühildada Euroopa Liidu keskmise tasemega lähemate kümnendite jooksul. Kui Eesti hoiab sellist tootlikkuse absoluutse juurdekasvu taset, siis suudame Soomele järele jõuda ligikaudu neljakümne aasta pärast, EL-i keskmisena arvestatud tasemele jõudmiseks kuluks sadakond aastat ja paljudele riikidele ei jõuaks me järele isegi sajandi jooksul, kui nad jätkavad senist kasvu (Iirimaa, Taani, Holland).

Tabel 4.4.3

Tootlikkus töötlevas tööstuses 2000–2010 (lisandväärtus töötaja kohta tuh. eurodes) ning selle absoluutne ja suhteline juurdekasv

	2000	2005	2010	Tootlikkuse kasv 2000–2010	
				tuh. €	%
Iirimaa	132,2	157,2	179,0	46,8	35,4
Šveits	a.p.	a.p.	111,0		
Taani	50,4	62,7	89,0	38,6	76,6
Holland	62,2	75,1	82,6	20,4	32,8
Austria	56,6	67,1	75,5	18,9	33,4
Soome	70,6	74,0	71,5	0,9	1,3
EL-27		47,1	52,8	9,6*	22,2*
Sloveenia	17,4****	24,9	31,3	13,9*****	79,9****
Ungari	12,4	21,1	26,7	14,3	115,3
Tšehhi	10,7**	16,8	24,4	13,7***	128***
Slovakkia	7,4	14,5	21,5	14,1	190,5
Eesti	7,2	12,2	19,9	12,7	176,4

Märkus: andmete päritolu aastad * 2003–2010

** 2001 *** 2001–2010 **** 2002 ***** 2002–2010

Allikas: Eurostat

Täpsema ettekujutuse Eesti töötleva tööstuse allharude tööjõu tootlikkusest annab tabel 4.4.4, milles Eesti näitajaid on võrreldud mõnede teiste väikeriikide ja EL-i keskmisega. Parema ülevaatlikkuse huvides on ka siin tootlikkuse andmed teisendatud nii, et kõigi võrdluse kaasatud riikide puhul arvatati Eesti tootlikkuse tase võrreldes vastava riigi tööstusharu tasemega protsentides. Kõik need tööstusharud võrdlusalustes riikides, mille puhul Eesti tootlikkuse protsent on kõrgem ehk üle saja protsendi, on tabelis tumendatud. Tabel näitab, et Eesti töötleva tööstuse tootlikkus ületab paljudes valdkondades Slovakkia, Ungari ja mõnes valdkonnas ka Tšehhi ja isegi Sloveenia taseme. Valdkondlikult on tootlikkuse tasemelt kõige paremal positsioonil Eesti puidutööstus, kus tootlikkus on 74 protsenti Euroopa Liidu keskmisest (EL-27) tasemest, järgnevad paberitööstus 58%, kirjastamine 57% ja ehitusmaterjalitööstus 52%-ga.

Võrdlused ülejäänud riikidega annavad aga Eesti tööstusharude tootlikkusele väga kriitilise hinnangu. Näiteks Iirimaa tootlikkuse tasemetega võrreldes moodustavad Eesti tööstusharude näitajad 4 (farmaatsia) kuni 62 protsenti (paberitööstus). Hollandi, Taani ja Soomega võrreldes on Eesti erinevate tööstusharude tootlikkuse tase ühtlaselt 15 ja 50 protsendi vahel. Kõige lähemale Euroopa Liidu vanade liikmesriikide tootlikkuse tasemele on jõudnud Eesti puidu-, paberi- ja ehitusmaterjalitööstus. Nendes harudes on jõutud juba kahe kolmandiku või pooleni vanade EL-i liikmesriikide tasemest.

4.4.5

Eesti teenustesektori harude tootlikkus

Järgnevalt analüüsitakse täpsemalt Eesti teenustesektori harude tööjõu tootlikkust. Tootlikkust mõõdetakse taas lisandväärtusena töötaja kohta ja Eesti teenustesektori harusid võrreldakse mõnede teiste EL-i väikeriikidega ning EL-i 27 riigi keskmisega. Parema ülevaatlikkuse huvides on ka siin tootlikkuse andmed teisendatud nii, et kõigi võrdluse kaasatud riikide puhul arvatati Eesti tootlikkuse tase võrreldes vastava riigi tööstusharu tasemega protsentides. Tabel 4.4.5 näitab, et Eesti teenustesektori allharude tootlikkus ületab paljudes valdkondades Tšehhi, Ungari ja Slovakkia ning tööjõu rendi osas isegi Hollandi taset. Teenuste allharudest on Eestis tootlikkuse tasemelt kõige paremal positsioonil laondus, kus tootlikkus on 69 protsenti EL-i keskmisest tasemest, järgnevad tööjõu rent ja vahendamine 63%, rentimine ja kasutusrent 59%, juriidilised toimingud ja programmeerimine 47%-ga.

4.4.6

Tööjõu ühikukulu

Järgnevalt on OECD andmetele tuginedes selgitatud tööjõu ühikukulu dünaamikat taustariikides perioodil 2000–2011. Analüüsi baasaastaks on 2005 ehk nimetatud aasta tööjõu ühikukulu suhtarv on võetud võrdseks 100-ga ning selgitatud muutusi selle aasta suhtes. Tabelis 4.4.6 on taustariigid järjestatud tööjõu ühikukulu kogumuutuse alusel. Taustariikidest on tööjõu ühikukulu kasvanud kõige rohkem just Eestis.

Tabel 4.4.4

Eesti töötleva tööstuse harude tootlikkuse tase võrdluses teiste riikidega 2010. a (protsentides)

Tööstusharud	Iirimaa	Šveits	Taani	Holland	Soome	Austria	EL-27	Sloveenia	Tšehhi	Ungari	Slovakkia
Toiduainete-	11	20	23	23	30	34	41	65	89	101	106
Tekstiili-	27	20	20	23	29	25	46	56	74	128	89
Rõiva-	38	15	12	24	25	23	45	62	100	113	123
Naha-	14	17	15	17	22	17	34	59	91	94	74
Puidu-	49	34	37	43	48	37	74	118	156	216	153
Paberi-	62	43	50	46	29	38	58	116	128	136	97
Kirjastamine	29	31	36	44	45	31	57	88	116	164	142
Keemia-	34	26	23	18	29	26	35	67	83	77	134
Farmaatsia-	4	10	17	28	18	25	21	33	76	46	73
Kummi-, plasti-	36	20	19	25	29	27	39	55	62	79	82
Ehitusmaterjali-	42	26	35	37	44	35	52	82	88	105	109
Metalli-	33	23	29	24	24	21	34	60	92	76	55
Metallitoodete-	41	25	30	31	39	30	47	75	102	124	120
Elektroonikaseadmete	10	16	20	16	23	22	30	65	101	82	48
Elektriseadmete	42	25	28	32	29	25	40	67	103	112	126
Masinaehitus	27	22	26	23	28	27	34	69	85	46	90
Mootorsõidukite	57	36	36	32	51	29	40	69	70	59	83
Muude transpordivahendite	29	23	44	28	72	22	38		85	88	146
Mööbli-		17	18	29	32	32	45	79	93	130	89

Allikas: Eurostat**Tabel 4.4.5**

Eesti teenuste harude tootlikkuse tase (lisandväärtus töötaja kohta) võrdluses teiste riikidega 2010. a (protsentides vastava riigi tasemest)

Haru	Iirimaa	Šveits	Taani	Holland	Soome	Austria	EL-27	Sloveenia	Tšehhi	Ungari	Slovakkia
Veetransport	15		7	23	31	41	16	50	187	254	79
Laondus, veondust abistavad tegevusalad	68	53	42	49	86	48	79	62	145	150	348
Raamatu-, perioodika- jm kirjastamine	22	17	30	18	24	21	26	50	66	72	93
Helisalvestiste ja muusika kirjastamine	30	15	29	28	24	34	19	46	69	83	95
Programmeerimine, konsultatsioonid jms tegevused	26	25	29	38	39	44	41	75	72	122	85
Programmeerimine	39		32		44	52	47	88		141	117
Infoalane tegevus			17	32	20	21	25	44	38	83	47
Juriidilised toimingud	32	24	28	40	33	46	47	88	95	136	111
Teadus- ja arendustegevus	28	11	46	32	38	48	43	63	83	141	110
Reklaamindus ja turu-uuringud	32	26	30	37	35	39	40	62	71	91	67
Disainerite tegevus	34	18	28		39	42	31	94	89	218	94
Rentimine ja kasutusrent	70	57	56	47	63	28	59	216	124	93	159
Tööjõu rent ja vahendamine	49	28	41	107	54	43	63	93	145	181	133

Allikas: Eurostat

Tabel 4.4.6

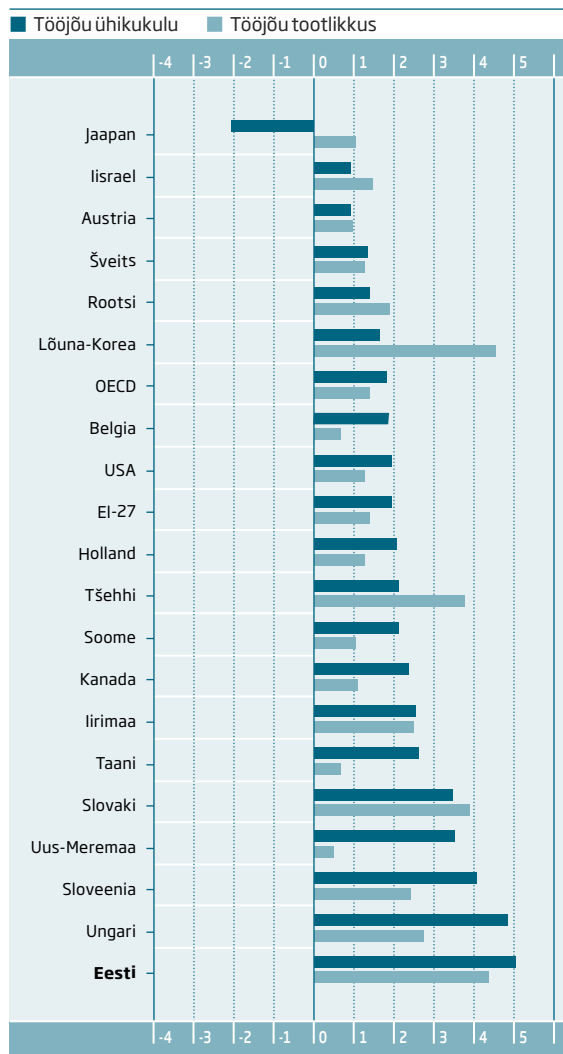
Nominaalne tööjõu ühikukulu taustariikides (2005=100)

	2000	2004	2009	2010	2011
Iirimaa	82,1	95,6	110,6	103,4	100,1
Lõuna-Korea	86,0	97,7	103,8	102,3	104,9
EL-27	93,8	98,6	105,9	106,7	107,6
Tšehhi	85,2	100,8	108,9	108,9	110,1
Slovakkia	84,3	96,2	112,8	111,8	111,4
Holland	88,8	100,4	110,9	110,1	111,5
Austria	96,7	98,8	111,3	111,3	112,3
Ungari	73,3	97,3	116,3	115,3	117,3
Soome	93,0	97,9	117,3	115,4	117,5
Taani	88,4	97,8	120,3	118,9	118,9
Sloveenia	78,9	98,6	119,7	120,1	119,4
Eesti	80,5	96,3	148,7	139,6	137,6
Uus-Meremaa	84,2	95,7	118,6	...	...
Šveits	94,3	98,9	109,9	107,7	...

Allikas: Eurostat

Joonis 4.4.1

Tööjõu ühikukulu ja tööjõu tootlikkuse keskmine aastane juurdekasv (%) taustariikides perioodil 2000–2011

Allikas: OECD Factbook 2013

Kuigi Eestis on olnud ka väga kiire tootlikkuse kasv, mis ületab enamiku taustariikide näitajaid (joonis 4.4.1), on tööjõukulude suurenemine toimunud veelgi kiiremas tempos. Eesti puhul eristub selgelt periood 2005–2008, mille jooksul tööjõu ühikukulu suurenes ligi 50% ehk lõhe tootlikkuse kasvu ja tööjõukulude kasvu vahel oli väga suur. Järgmisel perioodil, aastail 2008–2011 on tööjõu ühikukulude suhtarv aga mõnevõrra vähenenud. Ühelt poolt kadus ka Eestis seoses majanduslangusega surve palkade tõstmiseks, teiselt poolt on aga ettevõtete tööprotsesse ümber korraldatud ning suudetud suurendada tootlikkust.

Kõige vähem on tööjõu ühikukulu muutunud aastatel 2000–2011 Iirimaa. Kuigi vahemikus 2000–2004 toimus suhtarvu väärtuse oluline kasv, siis alates 2009. aastast on tööjõu ühikukulud vähenenud. Selle põhjuseks on finantskriisi tulemusel tekkinud suur tööpuudus ja surve palkade alandamiseks. Seetõttu on perioodil 2008–2011 tootlikkus mõnevõrra suurenenud, kuid palgad samal ajal isegi vähenenud. Suhteliselt vähe, vaid 4,9%, on suurenenud tööjõu ühikukulu ka Lõuna-Koreas, kus eripäraks on suhteliselt kiire ja tootlikkuse kasvu ületav tööjõukulude kasv perioodil 2000–2004, alates 2005. aastast on oluliselt kiirenenud ka tootlikkuse kasv. Ka Euroopa Liidus tervikuna on tööjõu ühikukulude kasv olnud madal, vaid 7,6%. See viitab väljakujunenud ja stabiilsele majandussüsteemile, kus ei toimu suuri muutusi.

Eestiga samalaadse taustsüsteemiga riikides, nagu Tšehhi, Slovakkia ja Ungari on tööjõu ühikukulude kasv olnud Eestiga võrreldes oluliselt aeglasem. Kogu vaadeldava perioodi jooksul on see neis riikides jäänud vahemikku 10–17%. See peegeldab taas Eesti olukorra erakordsust aastatel 2005–2008 ning sel perioodil kujunenud ohtu Eesti majanduse konkurentsivõimele.

Tööjõu ühikukulude suhtarvu kujunemist illustreerib ka selle jaotamine komponentideks – tööjõukulude muutusteks ning tootlikkuse muutusteks. Joonisel 4.4.1 on toodud tööjõu ühikulu ning tootlikkuse aastased keskmised juurdekasvutempod perioodil 2000–2011.

Jooniselt on näha, et näiteks Soomes on samuti tööjõukulude ühikukulu keskmine kasv ületanud tootlikkuse tõusu, kuid see on toimunud oluliselt madalamate kasvunumbrite juures. Seega, kui jätta välja periood 2005–2008, on Eesti tööjõukulude kasv olnud võrreldav teiste riikidega ning kiirelt areneva majanduse mudeliga kokkusobiv, sest sellega on käinud kaasas ka kiire tootlikkuse suurenemine.

4.4.7

Kuidas suurendada Eesti majanduses tootlikkust?

Millest siis tuleneb meie tööjõu tootlikkuse madal tase? See pole selgitatav lihtsalt Eesti töötajate töö madala intensiivsusega. Väga tähtis on see, missugust tööd nad teevad, kui keerukad on need tooted või teenused, mida valmistatakse, millise hinnaga neid saab müüa. Samuti on tähtis, kuidas on tootmisprotsessid juhitud, milline on organisatsiooni ülesehitus ja missugune on meie ettevõtte koht rahvusvahelises väärtusahelas. Kuna tootlikkuse tõstmise raskuskese on eelkõige ette-

võtete tasandil, siis selgitatakse seda järgneva näitega. Juhul kui Taani mööbliettevõtte Eestis asuvas allüksuses valmistatakse mööblidetaile, mis saadetakse edasi Taani, kus pannakse kokku lõpptoode ja see müüakse maailmaturul, siis piirdub Eestis loodud lisandväärtus vaid selle toote valmistamiseks kulutatud tööaja eest teenitud palgarahaga ning väikese jääktuluga siinsele allüksusele. Kui aga Taani ettevõtte müüb selle toote maailmaturul, siis lõpptoote hinnas sisaldub nii bränditulu, toote arenduskulud, turunduskulud jne. See tekitabki olukorra, kus vastava tööstusharu Taani töötaja poolt loodud lisandväärtus on mitu korda suurem kui Eestis.

Eelneva näite puhul täitis Eesti ettevõtte väärtusahelas kõige lihtsamat tootmise etappi (vt **joonist 4.4.2**). Mitmed uuringud on näidanud, et väärtusahela raames (toote arendamisest kuni selle müüginii lõpptarbijale) teenitakse suhteliselt kõige väiksemat lisandväärtust just tootmise staadiumis (Dhanani, Scholtès 2002). Olukorra parandamiseks ning tootlikkuse suurendamiseks on ettevõtte vähemalt kolm strateegilist arengusuunda.

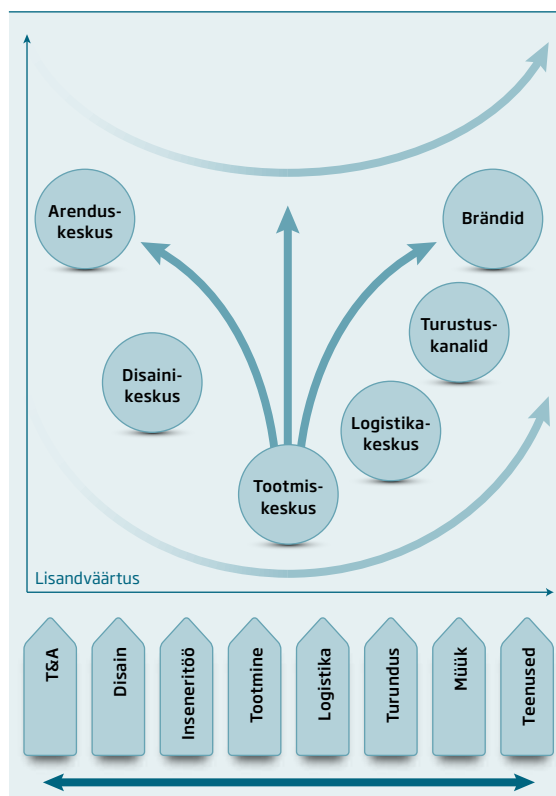
Esimene suund on jätkata oma senist tootmistegevust, kuid püüda teostada erinevaid protsessiuuendusi ning parandada organisatsiooni toimimist, vähendades sellega tootmiskulusid ja suurendades loodavat lisandväärtust. See arengutee on **joonisel 4.4.2** kujutatud liikumisenähtuse väärtusahela järgmisele tasemele ehk nihkena üles. Siis tasub tootmine end jälle ära, kuid nüüd toodetakse keerulisemaid asju, kus töötajate oskused ja teadmised on sellised, mida välismaistel konkurentidel ei ole lihtne kopeerida.

Teiseks võib ettevõtte liikuda väärtusahelas ettepoole, see tähendab uue või uuendatud toote või teenuse arendamisele, uute insenerilahenduste loomisele ja selle ühendamisele tootmisega. Nii saab maksta ka tootmise etapil töötajatele rohkem ja kogu ettevõttes loodud lisandväärtus kasvab (**joonisel 4.4.2** nool tootmisest vasakule).

Kolmas võimalus on liikuda tootmisest edasi tarbija suunas ehk liita tootmisega müügipool, jõuda välja oma brändi müümiseni, mille puhul oleks hea ühendada pakutava tootega sobivad ja vajalikud teenused (**joonisel 4.4.2**

Joonis 4.4.2

Tööjõu tootlikkuse tõstmise erinevad võimalused ettevõtte koha muutmise kaudu rahvusvahelises väärtusahelas

nool tootmisest paremale). Sellisel juhul suureneb samuti kogu ettevõtte loodud lisandväärtus, mis võimaldab ka tootmises hõivatuile rohkem maksta.

Kindlasti on ka selliseid tegevusalasid, kus tuleb mõelda hoopis laiemalt ja globaalsemalt – see tähendab otsust, et Eestist tuleb välja viia kõige madalamat lisandväärtust andev tootmise etapp ning arendada hoopis uusi tooteid, uusi tehnoloogilisi lahendusi ja toodetega kaasnevaid teenuseid ning kujundada välja oma brandid. Eesti majanduse innovatsioonivõimekust käsitleb eraldi peatükk 4.5. ○

Viidatud allikad

25. COELLI, T. J.; PRASADA RAO, D. S.; O'DONNELL, C. J.; BATTESE, G. E. (2005). An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis. New York: Springer Science, 349.
26. DHANANI, S.; SCHOLTÈS, P. (2002). Thailand's Manufacturing Competitiveness: Promoting Technology, Productivity and Linkages. UNIDO SME Technical Working Paper Series 8, 94.
27. DIRECTORATE-GENERAL OF THE COMMISSION, Eurostat. [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/]. 28.12.2012.
28. GALARNEAU, D.; MAYNARD, J.-P. (1995). Measuring productivity. - Statistics Canada, Catalogue 75-001E, 26–32.
29. KRUGMAN, P. (1994). Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs*, March/April.
30. MERESTE, U. (2003). Majandusleksikon. 2. osa. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
31. MERTSINA, T.; JÄNES, T. (2012). Tööjõu ühikukulu majanduse konkurentsivõime näitajana, Eesti Statistika Kvartalikirj, 4/12, 43–47.
32. OECD (2001). Measuring Productivity – OECD Manual, OECD Publishing, Paris.
33. OECD (2007) Glossary of Statistical Terms, OECD Publishing.
34. OECD (2013) OECD Factbook 2013: Economic, Environmental and Social Statistics, OECD Publishing.
35. OECD (2006) OECD Compendium of Productivity Indicators, OECD Publishing.
36. QUESNAY, F. (1766) Analyse de la formule arithmétique du tableau économique de la distribution des dépenses annuelles d'une nation agricole. *Journal de l'Agriculture, du Commerce & des Finances*, 11–41.
37. SINN, H.W. (2002) „The New Systems Competition,” NBER Working Papers 8747, National Bureau of Economic Research, Inc.
38. SYVERSON, C. (2011) What determines productivity? *Journal of Economic Literature* Vol. 49, No.2, 326–365.
39. TAMM, D. (2005). Tööjõu erikulu seos Eesti töötleva tööstuse ekspordivõimega. Eesti ettevõtluse perspektiivid Euroopa Liidus: III teadus- ja koolituskonverents; Pärnu, Eesti; 28–29. jaanuar 2005. Tallinn, Pärnu: Mattimar, 2005, 211–223.
40. TANGEN, P. (2005) *International Journal of Productivity and Performance Management*, Vol. 54, No. 1, 34–46.

4.5

Innovatsioon

Erik Terk, Katrin Männik, Silja Lassur

Majandusarengus, eriti selle teatud staadiumil muutub äärmiselt oluliseks majanduste, ühiskondade ja riikide innovatsioonivõimekus ja selle realiseerumine. Majandusteaduslikus kirjanduses on traditsiooniliselt tegeldud eelkõige sellega, kuidas mingi riigi ettevõtte suudavad uuendada oma tooteid ja tehnoloogiaid, tõusta kõrgemale ja kallimat hinda küsida võimaldavale tasemele väärtusloomeahelas ja kuidas ühel või teisel maal suudetakse või ei suudeta tekitada uusi tehnoloogia arengu eesliinil olevaid tootmisharusid. Viimasel ajal on aga üha suuremat tähelepanu hakatud pöörama lisaks toote- ja tehnoloogiauuendustele ka uuendustele turundamises, töökorralduses, ettevõtte erinevates väliskontaktides. Tähelepanu pööratakse teistelegi mittetehnoloogilistele uuendustele. Laiemas plaanis on muutunud eraldi uurimisteenaks ka uuendused riigivaltitsemises, elulaadis ehk üldistatult sotsiaalne innovatsioon. Kõik need uuenduse aspektid on omavahel seotud ja moodustavad konkreetsel maal kokku keerulise innovatsioonimustri. Selleks, et aidata innovatsioonile kaasa, töötatakse riikides välja innovatsioonipoliitika, täiustatakse riiklikke innovatsioonisüsteeme. Viimaste all mõistetakse avaliku ja erasektori organisatsioonide võrgustikku, kus algatatakse, imporditakse, kohandatakse ja levitatakse uusi tehnoloogiaid ja muid uudseid lahendusi. Tähelepanu keskmes on teadmiste, tehnoloogia ja informatsiooni vood ettevõtete ja muude organisatsioonide (kõrgkoolide, teadusasutuse jm) vahel, aga ka ettevõtete endi vahel (Freeman 1995; Rothwell 2002). Riiklikud innovatsioonisüsteemid toimivad seega keerukate koostööahelate toimimise kaudu.

Käesolevas alapeatükis vaadeldakse, kuidas erinevates riikides ja riikide gruppides toimib ahel: innovatsiooni eeldused riigis, reaalse innovatsioonipotentsiaali teke, selle baasil riigi majanduse konkurentsivõime tõus, siit tulenev majanduskasv. Samuti uuritakse, kuidas majanduspoliitiliste, eriti innovatsioonipoliitiliste sammudega kindlustada sellise ahela toimimahakkamist.

Kõigepealt vaatleme riikide innovatsioonialaseid pingeridu, tuvastame Eesti asukoha ja naabrid neis pingeridades. Riikide innovatsioonipotentsiaali taset ja olukorda selle üksikelementide osas ning vastavat dünaamikat kirjeldame riikide regionaalsete gruppide kaupa. See võimaldab paremini mõista kontekste, milles innovatsioonivõimekus kujuneb ja realiseerub. Saame Eesti nn innovatsioonipilti võrrelda nii teiste Kesk- ja Ida-Euroopa (KIE) maade kui ka maailma teistesse regioonidesse kuuluvate riikide innovatsioonipiltidega ning tuvastada, kuidas on seotud innovatsioonivõimekus ja riigi konkurentsivõime. Seejärel võtame vaatluse alla viimaste aastate olulisemad muutused riikide innovatsioonipoliitikates, kirjeldame ja üldistame neid ning üritame siit tuletada mõningaid järeldusi Eesti jaoks.

4.5.1

Riikide pingeread

Innovatsiooni potentsiaali või edukust mõõta on kaunis keeruline. Selleks on välja töötatud eri meetodikaid, mille abil saadud tulemused aga mõnevõrra lahknevad. Praegusel juhul toetume eelkõige kahele meetodikale, millest esimese on välja töötanud Maailma Majandusfoorum (WEF) ja mida kasutatakse riikide üldise konkurentsivõime mõõtmise raames. Teist, nn Euroopa innovatsiooni mõõtelauda kasutab Euroopa Komisjon. Kahjuks on viimast meetodikat EL-ist väljaspool seisvate riikide puhul kasutatud vaid üksikjuhtudel.

Euroopa Komisjoni (EK) meetodika kasutab innovatsiooni seisundi mõõtmisel enam kui 40 indikaatorit. Seejuures ei piirduta üksnes innovatsiooni potentsiaali indikaatorit (teaduse arengutase riigis, investeeringud teadus- ja arendustegevusse (siin edaspidi T&A) – rakendusuuringute võimekus ettevõtetes, juurdepääs riskikapitalile jm), vaid meetod hõlmab ka indikaatoreid, mis peegeldavad uuenduspotentsiaali kasutamist ja saadud tulemusi, nagu vaadeldaval perioodil ettevõtetes evitatud erinevat liiki uuenduste arv, teadusmahukatel aladel töötajate osakaal riigi tööhõives jm. Innovatsiooni eeldustena käsitletakse ka

Tabel 4.5.1

Riikide innovatsioonivõimekuse pingerida
WEF-i meetodika järgi

Koht	Riik	Koht	Riik
1.	Šveits	24.	Uus-Meremaa
2.	Soome	30.	Eesti
3.	Israël	32.	Sloveenia
4.	Rootsi	33.	Hiina
5.	Jaapan	34.	Tšehhi
6.	USA	37.	Ungari
7.	Saksamaa	38.	Costa Rica
8.	Singapur	41.	India
9.	Holland	43.	Leedu
10.	Suurbritannia	44.	Tšiili
12.	Taani	51.	Venemaa
13.	Austria	63.	Poola
14.	Taiwan	64.	Läti
16.	Lõuna-Korea	69.	Uruguay
21.	Irish	89.	Slovakkia
22.	Kanada		

Allikad: K. Schwab (ed.), *The Global Competitiveness Report 2012–2013*, Geneva 2012

tööjõu hariduslaseid näitajaid. Maailma Majandusfoorumi (WEF-i) innovatsiooniindeks, mis koondab seitset asjaomast allnäitajat, on suunatud nimelt innovatsioonipotentsiaali mõõtmisele, kusjuures käsitleb seda võrdlemisi kitsapiirilisel, pöörates tähelepanu eelkõige innovatsiooni tehnoloogilistele ja rahalistele aspektidele ning ettevõtete suhetele ülikoolide ja teadusorganisatsioonidega. Kuna aga WEF-i metoodikas vaadeldakse innovatsiooni konkurentsivõime (vt ptk 4.1) kui terviku kontekstis, siis võimaldab see metoodika seostada innovatsiooniindeksit ja selle komponente teiste talle lähedaste konkurentsivõime indikaatoritega. Tihti vaadeldakse innovatsiooni näitajaid WEF-i metoodika kasutamise korral komplektis äri sisukuse näitajatega.

WEF-i metoodika alusel koostatud maailma riikide innovatsioonivõimekuse pingereas asub Eesti koos tublimate Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega maailma neljanda kümne alguses. Selle metoodika alusel hinnatuna paikneme mõne koha võrra eespool Sloveeniat ja Tšehhit, ent lähem analüüs näitab, et see vahe on siiski marginaalne ja tuleneb pigem metoodika mõnedest tehnilistest nüanssidest. Suhteliselt suur on aga Eesti vahe pingerea esikümnega.

Võrreldes järgnevalt EL-i kuuluvate riikide innovatsioonilaseid pingeridasid kahe eelmainitud metoodika alusel, ei ole Eesti ega enamiku teiste riikide osas suuri erinevusi näha. Erandiks on Taani, kes positsioneerub Euroopa komisjoni metoodika järgi tänu oma ettevõtete, just väikeettevõtete aktiivsele innovatsioonikäitumisele ja võrgustumisele tunduvalt paremini kui seda näitab pigem tehnoloogilise innovatsiooni eelduste mõõtmisele kesken-
dud WEF-i metoodika innovatsiooniindeks.

4.5.2

Innovatsioonivõimekus erinevates maadegruppides

Vaatleme järgnevalt riikide innovatsioonipotentsiaalide kujunemist ja rakendamist Eestis ning käesoleva aruande taustariikides, lisades neile täiendavalt kaks innovatsiooni seisukohast huvipakkuvat riiki – Iisraeli ja Kanada. Käsitleme nelja võrdlusgruppi jagatud riikide innovatsioonivõimekust seostatuna majandusarengu taseme ja selle dünaamikaga. Olemasolevast majandusarengu tasemest tulenevad nii vajadused kui ka võimalused innovatsiooniks ja vastava potentsiaali loomiseks, teisalt on nimetatud potentsiaali realiseerumine üks põhitegureid, mis tagab riigi edasise majandustaseme tõusu.

Esimest võrdlusgruppi võib nimetada **arenenud majandustega maadeks**. Selle grupi moodustavad Soome, Taani, Holland, Šveits, Austria ja Iirimaa, väljaspool Euroopat asuvatest riikidest lisanduvad Uus-Meremaa ja Kanada. Tervikuna võib seda gruppi nimetada vanade jõukate maade grupiks, kus uuemateks tõusjateks, kelle tõusutrajektoor algas orienteeruvalt 1960. aastatel, saab lugeda vaid Iirimaa ja vahest ka Soomet. Selle võrdlusgruppi maade ostuvõimega korrigeeritud SKT inimese kohta ületab kõigil peale Uus-Meremaa Eesti oma umbes kaks korda. SKT kasvutempo viimasel 15 aastal on aga neil olnud nii Eesti kui üldse KIE maade paremiku omast oluliselt madalam, mida tuleb pidada kõrgemalt tasandilt lähtumise

Tabel 4.5.2

EL-i riikide innovatsiooni pingeread kahe metoodika alusel

ELi riikide innovatsiooni pingerida vastavalt EK mõõtelaua metoodikale, (andmed 2011)		ELi riikide innovatsioonivõimekuse pingerida WEF 2012 innovatsiooniindeksi alusel (andmed 2011)	
Rootsi	1	Soome	1
Taani	2	Rootsi	2
Saksamaa	3	Saksamaa	3
Soome	4	Holland	4
Belgia	5	Suurbritannia	5
Suurbritannia	6	Belgia	6
Holland	7	Taani	7
Austria	8	Austria	8
Luksemburg	9	Prantsusmaa	9
Iirimaa	10	Luksemburg	10
Prantsusmaa	11	Iirimaa	11
Sloveenia	12	Eesti	12
Eesti	14	Sloveenia	14
Tšehhi	17	Tšehhi	15
Ungari	19	Ungari	18
Slovakkia	22	Slovakkia	25

puhul ka igati loomulikuks. Iirimaa ja Soome kasvutempot tuleb sealjuures lugeda arenenud majanduste kohta lausa väljapaistvaks.

Ka konkurentsivõime pingeridade alusel kuuluvad eeltoodud grupi maad, vaatamata viimasel perioodil tugevnevale konkurentsile Ida-Aasia maadest, maailma koorekihti. 20 parima hulgast jääb välja vaid Uus-Meremaa ja sedagi kaunis napilt. Šveits ja Soome on oma konkurentsivõimelt maailma tipus.

Arenenud majandusega riikide grupi puhul hakkab silma, et nende koht innovatsiooni pingereas on praktiliselt sama, mis konkurentsivõime pingereas, ainult Austria on see õige pisut kehvem. Ilmselt on väga kõrge arenguga majanduste puhul innovatsioon sedavõrd oluline, et ilma selleta pole lihtsalt võimalik maailma tipus püsida ning on ka näha, et meie valimis olevad nn vanad jõukad riigid on just innovatsioonipotentsiaali väga tugevalt panustanud ega kavatse oma häid kohti arenguliidrite edetabelis kergelt loovutada. Ent nende hulgas pole siiski riike, kelle puhul saaks öelda, et kõrge innovatsioonipotentsiaal on veel konkurentsivõimeks konverteerimata (nagu seda võib täheldada Ida-Aasia maade ja mõne KIE riigi puhul), seega pole alust eeldada, et nimetatud gruppi kuulujad suudaksid teha eelseisval perioodil oma majanduslikus arengus suurt hüpet.

Innovatsioonipilt on praktiliselt kõigis nimetatud grupi riikides ühtlaselt hea, ilma erilisel nõrkade elementideta. Vedav mootor on tavaliselt kombinatsioon neljast tegurist: ülikoolide ja teadusasutuste tase, (reaal)teadlaste ja inseneride olemasolu, ülikoolide ja firmade koostöö ja võimekus uusi tehnoloogiaid ise luua, mitte ainult üle võtta. Mõnevõrra harvemini esinevad innovatsioonipildi tugevaimate elementide hulgas firmade suured T&A investeeringud ning patendid.

Tugevate ülikoolide poolest hakkavad silma eelkõige Holland ja Šveits, aga ka Taani, Kanada ja Uus-Meremaa. Soome on oma ülikoolide taseme pärast suhteliselt murelik. Soome, Iirimaa ja Kanada peavad oma innovatsioonipildi tugevateks elementideks (reaal)teadlaste ja inseneride olemasolu, samas kui Hollandis, Austrias, Uus-Meremaal ja ka Taanis ollakse teadlaste ja inseneride vähesuse pärast rohkem mures kui teiste innovatsioonipotententsiaali elementide pärast.

Firmade ja ülikoolide koostöö on väga hea Soomes, Šveitsis, Taanis, Iirimaa, Kanadas ja Uus-Meremaal. Innovatsioonipotententsiaali nõrgemate elementide hulka ei kuulu see üheski meie poolt vaadeldud arenenud majandusega maade gruppi liigitatud riigis. Patendid kuuluvad samas grupis innovatsiooni potententsiaali poolest kõige tugevamate elementide hulka vaid Austrias (väga hea on see näitaja siiski ka Šveitsil), firmade T&A investeeringud on kaalukad Austrias ja Šveitsis, märkimisväärselt nõrgad pole need näitajad aga ühegi nimetatud grupi maa puhul. Arenenud majandusega maade grupi innovatsioonipildi kohta võib väita, et ehkki reeglina on tegemist tugevate ja paljudel juhtudel rahvusvahelise mastaabiga firmadega, tugineb nende maade innovatsioonipotententsiaal väga suures ulatuses koostööle era- ja avaliku sektori vahel. Tundub, et tugevate (isegi väga tugevate) ülikoolide olemasolu on siin võtmeelementiks. Selle grupi maad on mitte ainult uute tehnoloogiate rakendajad, vaid ka uute tehnoloogiate loojad.

Kesk- ja Ida-Euroopa (KIE) maadele on iseloomulik kiire majanduskasv viimasel pooleteisel aastakümnel. Sloveenia ja Tšehhi on Eestist ja ka teistest seejuures mõnevõrra jõukamad. Innovatsioonivõimekuse üldindeksilt jäävad selle grupi maad maha kõigist eelmise grupi maadest. Ühtlasi on nende riikide innovatsioonipildid ebaühtlasemad, sisaldades reeglina ka nõrku elemente. Rahvusvaheliselt foonilt hinnates on Tšehhi ja Sloveenia innovatsiooniindeksid siiski küllaltki head, lähema analüüsi alusel võib väita, et oma struktuurilt pigem paremad kui Eesti vastavad indeksid. Slovakkia innovatsiooniindeks on teiste grupikaaslaste omast märgatavalt halvem, olles selle järgi hinnatuna sarnane pigem Lõuna- ja Kesk-Ameerika riikidele. KIE grupi maade innovatsioonipildi analüüs näitab, et kõigist peale Slovakkia on ülikoolide ja teiste uurimisasutuste kvaliteet suhteliselt hea kuuludes oma riigi innovatsioonipildis tugevamate hulka, samas aga ei ole väljapaistev (ühegi meie valikusse kuuluva KIE riigi tippülikool ei mahu maailma 200 tugevama ülikooli hulka). Sünteetiline innovatsiooniindeks on selle grupi riikidel kas halvem kui kõrghariduse ja väljaõppe näitajad või siis enam-vähem samal tasemel (Tšehhi). Ülikoolide ja firmade koostööd loetakse selles grupis tugevamate komponentide hulka kuuluvaks vaid Eestis.

Kas selle grupi maadest võib rääkida ka kui uute tehnoloogiate loojatest, mitte ainult kui ülevõtjatest? Selle kohta on positiivseid hinnanguid antud Sloveenia ja Tšehhi puhul. Firmade T&A investeeringute osas saab positiivselt rääkida vaid Sloveeniast ning patentide osas Sloveeniast ja Ungarist.

Tšehhis ja Eestis on teiste innovatsioonikomponentidega võrreldes nõrgaks kohaks (reaal)teadlaste ja inseneride ebapiisavus, Eestis ka patendid. Üheski nimetatud maadest ei loeta innovatsioonipotententsiaali tugevamate elementide hulka valitsuse poolseid kõrgtehnoloogia hankeid.

Tabel 4.5.3.

Innovatsiooni- ja konkurentsivõime indeksite võrdlus

Innovatsiooni-võimekus	Innovatsiooni-võimekus parem kui konkurentsivõime	Konkurentsivõime parem kui innovatsiooni-võimekus	Mõlemad ligilähedase võrdsed
Kõrge	Taiwan Iisrael Lõuna-Korea	Singapur	Šveits Soome Taani Kanada
		Austria	
Keskmine	Iirimaa Tšehhi Sloveenia Ungari Costa Rica	Eesti Tšiili	
Madal	Uruguay		Slovakkia

Tšehhi asetseb innovatsioonivõimekuse pingereas paremal kohal kui üldise konkurentsivõime pingereas, teiste selle grupi riikide puhul on olukord vastupidine. Siit võib välja lugeda ohu märgi, et kallinemise ja lihtsamate arengureservide ärakasutamise järel võib ebapiisav innovatsioonivõimekus saada enamikule selle grupi maadele takistuseks eelmisele perioodile lähedase majanduskasvu saavutamiseks.

Lõuna- ja Kesk-Ameerika taustariikide (3 maad) kohta võib tervikuna väita, et 2000. aastatel on nad Kesk- ja Ida-Euroopa parematest oma majandusarengus maha jäänud. Kui 1990. aastate lõpul olid nad oma umbes 10 000 USA dollariga SKT-s *per capita* eelnimetatud riikidegrupiga (välja arvatud Sloveenia) veel üsna ühel joonel, siis viimasele majanduskriisile eelnenud aastakümnel need riigid siiski tugevat majanduskasvu ei saavutanud. Kui KIE liidrid vähemalt kahekordistasid sel perioodil oma majanduste mahtu, siis vaadeldavates Ameerika maades suurenes SKT vaid vahemikus 1,3–1,7 korda ja praeguseks ollakse SKT-lt *per capita* juba KIE tippmaadega võrreldes selgelt nõrgemad.

Innovatsioonivõimekuse indeksi ja enamiku selle komponentide näitajad on Costa Rical ja Tšiilil vähemalt tugevad keskmised, jäädes Eestist vaid veidi maha. Uruguay on nende näitajate järgi hinnates selgelt nõrgem. Tervikuna on kõikide vaadeldud Lõuna- ja Kesk-Ameerika riikide innovatsioonivõimekuse pingereakohad vaatamata ülikoolide tugevuse erinevusele riigiti märgatavamalt kehvemad kui kõrghariduse ja väljaõppe taseme alusel saadud kohad. See on umbes sama pilt, nagu näeme KIE maades. Ameerika taustagrupis hakkab aga silma, et lõviosas toimub vaid tehnoloogia ülevõtt, mitte selle loomine.

Ehkki Costa Rica ja Tšiili tunduvad paljude eelvaadeldud joonte osas suhteliselt sarnased, on Tšiilis majanduse üldine konkurentsivõime oluliselt parem kui innovatsioonivõimekus. See tähendab, et probleemid võivad tekkida eelkõige siis, kui majandus hakkab jõudma järgmisesse, nn innovatsioonipõhise arengu staadiumisse. Costa Rica puhul on vastupidi – suhteliselt kõrge innovatsioonipotententsiaal on kas ebaadekvaatse majanduspoliitika tõttu või mingitel muudel põhjustel alakasutatud.

Neli valitud **taustamaad Aasiast** on SKT tasemelt *per capita* kõik Eestist jõukamad, Singapur väga tugevalt, ülejäänud (Iisrael, Taiwan ja Lõuna-Korea) umbes kolmandiku võrra. Kõikide nende kohta saab öelda, et tegemist on viimase poole sajandi või veelgi lühema perioodi jooksul ja väga rasketes tingimustes silmapaistvalt edukalt üles ehitatud majandustega. Kui hakkame aga majanduse kasvu vaatama alates 1990. aastate lõpust, siis selgub, et SKT kasvutempolt edestab nende hulgas Eestit vaid Lõuna-Korea. Singapur oli juba 1990. aastate keskel, kui KIE maade majanduskasv alles hakkas hoogu võtma, juba kaunis jõukas maa. Tõusnud on sellel maadegrupil ka inimarengu indeksid ning need on kõik Eesti omast kõrgemad, samas on aga vahed Eestiga väiksemad kui puhtmajanduslike näitajate puhul. Innovatsiooniindeksid on selle grupi maadel Eesti vastavast indeksist oluliselt paremad, kõik neli kuuluvad selles osas lausa tippklassi, maailma esitsoinasse.

On selge, et innovatsiooni nn kõrgliigas mängimine poleks võimalik ilma tugevate uurimisasutusteta, ülikoolideta, samas aga näitab innovatsioonipildi lähem analüüs, et selle valdkonna kõige tugevamateks komponentideks on Aasia maades mitte lihtsalt ülikoolide hea tase ning ülikoolide ja firmade koostöö, nagu see on paljudes esimese taustagrupi maades, vaid vägagi konkreetselt – ja seda kõigis neljas riigis – **patendid**. Tõsi, Iisraeli puhul on antud väga kõrge hinnang ka uurimisasutuste kvaliteedile, Singapuri eripäraks on valitsuse kõrgtehnoloogiliste hangete suur tähtsus. (Reaal)teadlaste ja inseneride piisavusele antud hinnang ei ole Aasia maade grupis riigiti küll madal, aga võrreldes teiste, seejuures väga tugevate innovatsioonipildi komponentidega siiski pigem nõrgemate killas. Tundub, et kõrge tasemega ja kiirelt arenevate majanduste tingimustes kipub seda ressursi puudu jääma.

Iisraelis, Taiwanil ja Lõuna-Koreas on riikide koht innovatsioonivõimekuse pingereas parem kui konkurentsivõime üldindeksi alusel. (Singapuri puhul on koht konkurentsivõime üldises pingereas siiski natuke parem kui innovatsiooni pingereas.) Tervikuna võib väita, et vaadeldud Aasia riigid on loonud oma innovatsioonipotentiaalide väljaarendamisega head eeldused edasiseks majanduskasvuks.

4.5.3

Firmade positsioon rahvusvahelistes äriõrgustikes kui innovatsiooni mõjutav tegur

Viimasel ajal on hakatud üha suuremat tähelepanu pöörata innovatsioonilase tegevuse sõltuvusele sellest, kuidas mingi maa firmad positsioneeruvad rahvusvahelistes äriõrgustikes (väärtusloome ahelates) ja milliseid, kui kasulikke funktsioone (näiteks tootarendus, turundus või finantsjuhtimine) on nad suutnud neis võrgustikes endale haarata. WEF-i konkurentsivõime metoodikas on seda fenomeni mõõtvad indikaatorid koondatud mõiste *business sophistication* alla. Käesolevas töös on vastava mõõdiku nimetuseks eesti keeles äri sisukuse indeks (ÄSI).

Tegemist on suhteliselt heterogeense, üheksast komponendist koosneva kompleksnäitajaga, millest enamik peegeldab firmadevaheliste suhete erinevaid aspekte, mõned aga ka firmasisesest tootmist ja juhtimist. Indeks peegeldab selliseid aspekte, nagu omamaiste firmade

kontroll turustuskanalite üle, kohalike tarnijate olemasolu (nende kvantiteet ja kvaliteet), väljakujunenud ettevõtlusklastrite olemasolu, eksportivate ettevõtete väärtusahela laius, st kui laia väärtusahela osa suudavad nimetatud firmad haarata, samuti konkurentsieelise sisu (kas näiteks tootmissisendite odavus või teave ja töötajate kvalifikatsioon) ja teostatavate tootmisfunktsioonide keerukus.

Arenenud majandustega riikide grupi puhul tervikuna on äri sisukuse näitajad reeglina silmahakavalt kõrged, Iirimaa, Uus-Meremaa ja ka Kanada puhul siiski natuke madalamad kui teistel vaadeldud arenenud maadel. Soomele, Šveitsile, aga ka Kanadale ja Taanile on iseloomulik hästi väljaarenenud ettevõtlusklastrite olemasolu. Üllatavalt kõrgel on Austria äri sisukuse näitajad.

KIE riikide grupist paistab kõige enam oma äri sisukusega silma Tšehhi, kellel on hea kohalike tarnijate kvaliteet ja väärtusahela laius. Küllalt head näitajad (tootmise keerukus, kontroll jaotusvõrgustiku üle jm) on ka Sloveenial, tema nõrgaks kohaks on aga kohalike tarnijate arvu ebapiisavus.

Kahjuks tuleb nentida, et kui võrrelda Eestit oma äri sisukuse indeksi ja selle komponentide alusel teiste kogumis olevate KIE riikidega, siis millegi positiivsega me silma ei paista. Eesti positsioon ÄSI järgi on oluliselt nõrgem kui innovatsioonivõimekuse pingereas ja ka dünaamika on meil ÄSI osas negatiivne. Suhteliselt tublid oleme kohalike tarnijate kvaliteedi poolest (siin on meist oma grupis parem vaid Tšehhi) ning otsustusõiguse firmasiseses delegerimises (ka see on loetud üheks ÄSI komponendiks). Kehval tasemel, mis osaliselt võib tuleneda riigi väiksusest, on kohalike pakkujate arvukus. Nõrk on klastrite roll ja äri tehakse valdavalt vähem väärtust toovate funktsioonide najal, ei kasutata keerukamaid turundustehnikaid, ei kontrollita rahvusvahelisi turustuskanaleid.

Lõuna- ja Kesk-Ameerika grupis on ka ÄSI järgi suhteliselt heal positsioonil Costa Rica ja Tšiili, sama ei saa aga väita Uruguay kohta. Costa Rica firmad suudavad kasutada oma rahvusvahelist konkurentsieelist, milleks on ilmselt suhteliselt odav asukoht tootmiseks USA turgude läheduses, ka tipp tehnoloogiate kasutamine on selle riigi puhul hinnatud kaunis heaks. Tšiili paistab silma eelkõige kõrgete turundusoskustega ning klastrite olemasoluga.

Kõigis valimis olevates **Aasia riikides** on positsioon innovatsiooniindeksi alusel parem kui ÄSI põhjal, kuid reeglina on neil ka äri sisukuse näitajad kõrged. Singapur jääb küll teistest maha kohalike tarnijate arvukuse poolest (see tuleneb riigi väiksusest ja välisosaluse tugevast rollist riigi majanduses). Lõuna-Koreal on väga head näitajad firmade positsioonide osas väärtusahelas ja jaotuskanalite kontrollis. WEF-i metoodika aga ei taha hästi aktsepteerida Lõuna-Korea monopolide (*chaebolite*) konglomeraatidesse suletud koostöösüsteeme, karistades selle eest madalate hinnangutega riigi detsentraliseerimisvõimekusele ja langetades sellega Lõuna-Korea üldist ÄSI-t. Tervikuna hakkab silma, et Aasia valikmaade firmade, v.a Taiwani ettevõtted omavad suhteliselt tugevat kontrolli kogu väärtusahela lõikes, samuti on neis kõigis kasutusel maailma tipp tehnoloogia. Klastrite arendamine on nende riikide grupis eriti oluline Taiwanil ja Singapuris, seda kogemust oleks ka Eesti jaoks kasulik lähemalt uurida.

Tabel 4.5.4

Innovatsioonivõimekuse ja äri sisukuse indeksite võrdlus

Innovatsioonivõimekus	Innovatsioonivõimekus parem kui äri sisukus	Äri sisukus parem kui innovatsioonivõimekus	Mõlemad ligilähedaselt võrdsed
Kõrge	Soome Taiwan Iisrael Singapur Lõuna-Korea Kanada	Holland Austria	Šveits Taani
Keskmine	Uus-Meremaa Eesti Ungari Costa Rica	Tšiili	Iirimaa Tšehhi Sloveenia
Madal	Uruguay	Slovakkia	

Tabelist 4.5.4 on näha, et enamik meie valimisse kuuluvaid riike on innovatsiooniindeksi alusel hinnatuna tugevamad kui ÄSI järgi hinnates. Võib eeldada, et selle põhjuseks on kõigepealt meie valimi eripära – valimis domineerivad väikeriigid. Suurriikides, nagu USA, Jaapan või Saksamaa, on kindlasti paremad võimalused kontrollida väärtusahelat ja kasutada kohalikke tarnijaid. Võib ka eeldada, et äriühingustike kujunemine on mõnevõrra pikaajalisem ja riiklike poliitikatega raskemini mõjutatav protsess kui innovatsioonipotentsiaali arendamine.

Tabelist on ka näha, et äri sisukuse indeksit mõjutab positiivselt maa geograafiline/logistiline positsioon. Hollandi, Austria või Tšehhi geograafiline asend on kindlasti soodsam väärtusahelates võtmepositsioonide haaramiseks võrreldes Eesti või Uus-Meremaa asukohaga, mida muuta pole võimalik. Kuivõrd on selge, et kehv asetuse äriühingustikes limiteerib võimalusi muuta oma majandust innovaatilisemaks, tuleb Eestil otsida vastuseid, kuidas seda kitsaskohta korvata.

Üks võimalus selleks on oma riigi firmadel positsioonide haaramine niisuguste kauba- ja toorainevoogude teenindamises ja töötlemises, mis ratsionaalsetel logistilistel põhjustel võiksid kulgeda üle meie riigi territooriumi – näiteks Soome või Venemaaga seotud kaubad ja toorained, nende transport ja töötlemine. See aga eeldab nii vastavate transpordikanalite (näiteks *Rail Baltic*) loomist ja äri sobiva välispoliitilise kliima kujundamist. Teine võimalus oleks sihikindlam riiklik klastrite kujundamise poliitika ja kolmas võimalus – selline poliitika kõrgtehnoloogiliste välisfirmade riiki meelitamisel, mille juures juba algusest peale kujundatakse koostöövõrgustikke ka omamaiste firmadega.

4.5.4

Välismaine versus kodumaine kapital innovatsiooni tegurina

Laias laastus võib taustamaad jagada kahte gruppi: need, kelle majanduslik areng on toimunud pigem **kodumaise kapitali** baasil ja need, kes on arenenud valdavalt **välisinvesteeringute** abil. Esimese grupi markantsed näited on meie riikide valimis Austria ja Šveits, teise grupi ilmekad esindajad aga Slovakkia, Tšehhi ja Ungari.

Kõrgeltarenenud majandusega maad kuuluvad valdavalt esimesse gruppi, erandiks on Iirimaa, kes on arenenud tugevalt just välisinvesteeringute baasil. Kanada ja Uus-Meremaa moodustavad siiski teatud vahegruppi, kuivõrd nende puhul kipub kontroll jaotuskanalite üle olema küllalt suures ulatuses väliste toimijate käes. **KIE** maadest kuulub esimesse gruppi vaid Sloveenia, kõik teised valimisse võetud maad kuuluvad teise gruppi, mõned neist lausa äärmuslikul kujul. **Lõuna-Ameerika** maade võrdlusgrupist kuulub Tšiili pigem esimesse, Costa Rica ja Uruguay pigem teise gruppi. Ükski neist pole aga selle jaotuse osas äärmuslik. Võrdlusgrupis olevatest **Aasia maadest** kuulub teise gruppi küllalt selgelt Singapur. Valimi teised Aasia maad liigituvad esimesse gruppi.

Välisinvesteeringutele baseeruv arengus on nõrga küljena nähtud ohtu, et välisomanikele kuuluvad firmad kalduvad viima investeeringu sihtriiki valdavalt lihtsaimaid ja odavamaid funktsioone, samas kui väärtusahela tipu pool asuvad funktsioonid ning ka keerukam ja kallim tootmine kipub jääma päritolumaale. Vaatame meie valimi baasil, kas selline oht on tegelikult realiseerunud, kasutades vastuse leidmiseks väärtusahela laiuse ja tootmisprotsessi keerukuse näitajaid. Kuna korrelatsioon nende näitajate vahel on küllalt tugev, jõuame järgmise kolmese liigituseni.

- Kõrge väliskapitali osatähtsus koos hea positsiooniga väärtusahelas ja keeruliste tootmisfunktsioonide haaramisega – **Singapur ja Iirimaa**. Tõsi, Iirimaa puhul on riigil küll pakkuda piisavalt atraktiivset keskkonda ja ressursse äritegevuseks kogu väärtusahela lõikes, kuid seda tegevust kontrollivad paljuski välisettevõtted, kes ei ole olnud eriti alati kohalike pakkujate haakimisel oma tegevusega.
- Kõrge väliskapitali osatähtsus koos keskmise eduga väärtusahelas positsioneerimisel ja keerukate tootmisfunktsioonide haaramisel – **Tšehhi ja Costa Rica**. Mõnes mõttes saab Tšehhi Vabariiki võrrelda Iirimaaga, kusjuures Tšehhis tundub välisettevõtete koostöö kohalikega olevat tugevam, arengutegurina hinnatakse heaks nii kohalike tarnijate arvukust kui nende kvaliteeti.
- Kõrge väliskapitali osatähtsus koos madala eduga väärtusahelas positsioneerimise ja keerukate tootmisfunktsioonide haaramise osas – **Ungari, Eesti ja Uruguay**.

Slovakkia on selles liigituses raskelt paigutatav, kuivõrd positsioon väärtusahelas on tal kehv, samas on ta suutnud haarata küllalt kõrge keerukustega tootmist.

Siit järeldus: ka tugevalt välisinvesteeringutele toetuva majanduspoliitika tingimustes on võimalik saavutada küllalt hea positsioon rahvusvahelistes väärtusahelates. Selleks on aga vaja kasutada läbimõeldud ja selektiivseid poliitikaid välisinvestorite sissetõmbamiseks ja nendega tegelemiseks. Singapur ja Iirimaa on seda teed suutnud minna, samas kui Eesti on panustanud küll üldisele majanduskeskkonnale, pole aga suutnud luua hoobasid selleks, et väliomandis ettevõtted mitte ainult ei kasutaks siinset majanduskeskkonda vaid aitaksid kaasa Eesti majanduse tõstmisel kõrgemale kvaliteetsele tasandile.

4.5.5

Viimaste aastate dünaamika

Eelnev kirjeldas innovatsiooni ja sellega tihedalt seotud äri sisukuse näitajate praegust olukorda eri maadegruppides. Kahtlemata pakub suurt huvi ka nende näitajate dünaamika. Kahjuks on just Euroopa-väliste riikide osas raske leida vastavaid võrreldavaid indikaatoreid pikema ajaperioodi kohta. WEF-i materjalide baasil on võimalik võrrelda meid huvitavaid näitajaid ja riikide positsioone aastatel 2005–2007 ja 2012. See ajaperiood on küll suhteliselt lühike, aga mõned üldistused saab siiski teha.

Euroopa ja Euroopa taustaga **arenenud majanduste grupp tervikuna pigem tugevdas vaadeldaval perioodil** oma positsioone nii innovatsiooni kui ka äri sisukuse näitajates. Väga tugevalt paranesid sel perioodil Hollandi vastavad näitajad, mõnevõrra tõusid ka Šveitsi, Austria ja Soome kohad vastavates edetabelites.

Valimis olnud **Aasia maad** olid end pingerea kõrgetele kohtadele välja võidelnud juba enne 2005. aastat. Taiwan, kes viimasel perioodil tegeles suure osa oma kõrgtehnoloogilise tootmise üleviimisega mandri-Hiinasse, langes pingereas allapoole, Singapur pisut parandas, ülejäänud säilitasid oma positsioone.

Ladina-Ameerika maade rühm oma mitte eriti karestusväärsed positsioone innovatsiooni ja ärilist arengut näitavas pingereas vaadeldaval perioodil oluliselt ei halvendanud ega parandanud.

Kahjuks tuleb nentida, et **KIE maade** vastavad positsioonid vahemikus 2005–2012 ei paranenud, vaid pigem halvenesid. Kõige suurema tagasikäigu tegi Slovakkia. Eesti säilitas oma ligikaudse positsiooni innovatsioonialases pingereas, kõik teised KIE maad kaotasid oma positsioone. Äri sisukuse pingereas aga kaotasid ajavahemikus 2005–2012 oma positsioone vägagi tuntavalt kõik valimis olnud KIE maad, sealhulgas Eesti. Kuivõrd siin on tegemist valdavalt rahvusvahelise majanduskriisi mõjuga ja millisel määral mingite muude teguritega, seda peab selgitama täpsem analüüs. Igal juhul on positsiooni halvenemine rahvusvahelistes äriõrgustikes väga tõsiseltvõetav negatiivne trend ja halvendab tulevikus ka edasiliikumist innovatsiooni, eriti kõrgtehnoloogilise innovatsiooni osas (vt Reid, Varblane jt 2011).

4.5.6

Uuemad rõhuasetused innovatsioonipoliitikas

Riikide innovatsioonipoliitikad on kujunenud välja pika perioodi jooksul ja on üldiselt küllalt stabiilsed. Poliitikameetmete kataloog, mida kasutatakse, on praeguseks juba riigiti küllalt suures osas kattuv. Samas on selge, et rõhuasetused selles tulenevad iga riigi arengutasemest, konkreetsest seisundist ja ka traditsioonidest. Aktsendid võivad tuleneda sellest, kuivõrd aktiivset riigi sekkumist majanduse ja ettevõtluse moderniseerimisse õigeks peetakse, kuivõrd panustatakse oma ülikoolide ja teadusasutuste potentsiaali kasutamisele innovatsioonis, aga ka sellest, kas püütakse panustada riigi innovatsioonisüsteemi tugevuste võimalikult täielikule ärakasutamisele või pigem nõrkuste vähendamisele. Märgatavalt muutis olukorda hiljutine rahvusvaheline majanduskriis koos oma

järelmõjudega, mis ühelt poolt tegi riikidele raskemaks leida vahendeid T&A investeringuteks, teisalt aga suures mõttes motivatsiooni muuta innovatsioonipoliitika efektiivsemaks, orienteerida see selgete ja ka kiirete majanduslike ja tööhõivealaste efektide saavutamisele (Funding... 2010–2012; Innovation policy 2012). Mil moel seda tehti, sõltus konkreetsest riigist (vt käesoleva allpeatüki lõppu paigutatud refereeringuid). Arenguid üldistades saab esile tuua järgmised muudatussuunad:

- Katsed täiustada T&A planeerimist ja finantseerimist riigis, sh ratsionaliseerida avalikust sektorist lähtuvate uurimistoetuste pakkumist firmadele, et viia teadus- ja arendusalane potentsiaal paremasse haakesse majanduse vajadustega. Kriis on kiirendanud sellealaseid muudatusi, pannud seisva vee liikuma. Kõnealuse rõhuasetusega võib liita ka püüded aidata mingil viisil kaasa avaliku sektori uurimisasutustes kogunenud teadmuse paremale kommertsialiseerimisele. Viimane võib toimuda nii kodumaiste kui välismaiste ettevõtete kaudu.
- Erinevat tüüpi abinõud kodumaiste innovaatiliste väike- ja keskmise suurusega ettevõtete (VKE-de), eriti tehnoloogiakesksete VKE-de abistamiseks, s.o nende loomise kergendamiseks, varustamiseks riskikapitaliga, paremaks ühendamiseks riigis olemas oleva teadmusbaasiga, VKE-de abistamine välisurgudele minekul jne. See suund ei pruugi seostuda vaid oma riigi ülikoolide ja teadusasutuste juurest pungunud kõrgtehnoloogiliste stardiabi-osutustega (nn *start-up*-idega). Tundub, et see tegevus on viimasel ajal eriti aktualiseerunud (nt Austria, Uus-Meremaa jt).
- Abinõud, mis on seotud tegelemisega välisomandil põhinevate innovaatiliste, eriti kõrgtehnoloogiliste ettevõtete riikimeelitamisega ning nendega koostöö arendamisega, sh abinõudega suurendamiseks nende ettevõtete seoseid kodumaisel kapitalil baseeruvate ettevõtetega (teadmuse ülekanne). See suund võib seostuda nii suurte multinatsioonaalsete korporatsioonidega kui ka välismaiste *start-up*-idega.
- Riigi innovatsioonialane koostöö kodumaisel kapitalil baseeruvate liiderfirmadega. Kui suurtes riikides, nagu Prantsusmaa, Saksamaa või USA, on see väga oluline suund, siis meie valimis, mis koosneb väiksematest riikidest, saab seda selgemal kujul täheldada vaid Lõuna-Korea, varasemal perioodil ka Soome puhul (koostöö Nokiaga). Tundub, et väiksemate riikide puhul tuleb tehnoloogiamahukaid kodumaiseid liiderfirmasid lihtsalt harva ette (ka Šveitsi farmaatsiafirmad on ju käsitletavad pigem rahvusvaheliste kui sisemaiste firmadena).
- Mitmesuguste innovatsiooniga seotud ettevõtete klasterdumis- ja võrgustumisiniitsiatiivide toetamine. Siinkohal tuleb rõhutada, et enamiku klastriedendusprogrammide puhul on innovatsioonialane koostöö vaid üks koostöö liike, mida vastavate programmidega taotletakse. Innovatsioonialase koostöö puhul aktualiseeruvad väikeriikide jaoks pigem piiriüleised klastrid.

- T&A ja innovatsioonialane väliskoostöö ja välisekspansiooni toetamine (nt Hiina või India suunal). See tegevus võib sisaldada nii oma tehnoloogiafirmade kaasamist – et nad saaksid lülituda sealsetesse paljulubavatesse projektidesse – kui ka näiteks välismaa firmade meelitamist oma tehnoloogiainkubaatoritesse.

- Uute innovaatiliste arengu- või kasvualade otsimine ja neis tegevuse (eksperimentaalne) käivitamine (riik koos äri maailmaga). Mitmes riigis, näiteks Soomes jõuti järeldusele, et varasemad poliitikameetmed olid liiga universaalse loomuga ja hajusad, sellest tulenevalt ilmneb püüd tugevdada innovatsioonipoliitikas uuesti sektorispetsiifilist lähenemist ja suunata meetmed enamal määral uutele kasvualadele.

Rida muudatusi on seotud (kõrg)haridusega, mille näiteks on kõrgharidussüsteemi täiustamine (täiustamissuunad võivad eri riikides olla küll erinevad), täiendavad investeeringud haridusse jne.

4.5.7 Ülevaade riigiti

Soome innovatsioonipoliitika on kuulus oma saavutuste poolest ettevõtluse ja ülikoolide ning teadusasutuste jõupingutuste ühendamisel, samuti üleriigilise klasteripoliitika arendamisel. Väga oluliseks veduriks innovatsioonipoliitikas oli Nokia, mille heaks töötas ka väga palju VKE-sid. Nüüdseks on rõhuasetused innovatsioonipoliitikas hakanud muutuma. Senisest enam rõhutatakse uute kasvualade otsingu tähtsust ja vajadust muuta innovatsioonipoliitikat sektoripõhisemaks, rohkem tähelepanu on hakatud pöörama välisinvesteeri järele lähimõeldud sissetõmbamisele. Paistab, et prioriteetsete klasterite määratlemise poliitikat riigi tasandil enam ei jätkata. Rõhutatakse, et klasterid on oma olemuselt regionaalsed nähtused, klasteriprogrammid tuleks välja töötada nõ kohapeal, Soome suuremate linnade tasandil ja loomulikult koos ettevõtlusringkondadega. Nii tekkinud perspektiivsemadid programme võiks siis riik mingil määral toetada.

Taanile on iseloomulik ühelt poolt tugevalt väljaarenenud teadmusbaas (ülikoolid, tehnikakõrgkoolid), teiselt poolt aga valdavalt väike- ja keskmistele ettevõtetele tuginev ettevõtlus. Juba traditsiooniliseks loosungiks innovatsioonipoliitikas on, et Taani ettevõtted peavad kuuluma maailma innovaatiliseimate hulka, arvestades riigi eripära kehtib see loosung eelkõige Taani VKE-de kohta. Innovatsioonipoliitika keskseteks mõisteteks on saanud ettevõtete koostöö ülikoolidega ja erinevad arenguvõrgustikud. Taanis töötab riigi toetusel mõnikümme firma, mis ülikooli ühendavat arenguvõrgustikku, mille raames ühendatakse teadus-tehnoloogiliste konsortiumite loomine, muud ettevõtete ja ülikoolide koostööprogrammid ja nn vautšerpõhimõttel firmadele osutatav abi. Oluline roll on teadusparkidel ja ettevõtlusinkubaatoritel. Võrgustiku ideed püütakse arendada ka riigi tasandil madalamatel (regionaalsed majanduskasvuforumid) ja kõrgematel tasandil (Taani globaliseerumisstrateegia raames osutatav abi firmadele nende välismaistes ekspansioonitaotlustes).

Austria kohta on väidetud, et vaatamata riigi kõrgetele innovatsiooninäitajatele on olemasoleva teadmusbaasi

majandustulemusteks konverteerimise kasutegur liiga madal. Kriisi ajal toimunud poliitikanihetest on kõige olulisem tugevnenud rõhuasetus VKE-dele ja eriti nende turundusalase tegevuse toetamisele, mille meetmeteks on turuanalüüs, patendiuuringud, pakendialased lahendid, turunduskontseptsiooni väljaarendamine ja uutele turgudele sisenemise toetamine. Vastavad toetused väikefirmadele on suurusjärgus 10 000 eurot firma kohta.

Šveitsis asuvad mitmed tehnoloogiavaldkonna tippülikoolid ja tehnoloogilise progressi eesliinil tegutsevad liiderfirmad (eriti ravimitööstuses). Suur osa majandust ja tööhõivet on kõrgtehnoloogiline. Ehkki avaliku sektori investeeringud innovatsiooni pole sugugi madalad, teevad lõviosa riigi T&A investeeringutest just suured (eelkõige rahvusvahelised) tehnoloogiafirmad. Riigi rolli nähakse üldiste teadusuuringute rahastamises. Tõstetakse esile Šveitsi ettevõtete ja avaliku sektori (sh ülikoolid) pikaajaliste traditsioonidega ja lähimõeldud koosteguvust (näiteks erafirmade esindatus ülikoolides T&A-d rahastavates nõukogudes jne). Samas on tugevnemas kriitilised hääled, mis väidavad, et riik ei suuda täiel määral oma ülitugevat teadmuspotentsiaali kasutada ja majanduslikuks väljundiks konverteerida. Tervikuna loetakse innovatsioonisüsteemi siiski hästitöötavaks ja suuri muudatusi sellesse ei kavandata. Parandamisvõimalusi nähakse VKE-de paremas ühendamises olemasoleva teadmusüsteemiga ja neile sobiva riskikapitali süsteemi loomises, samuti kõrgharidussüsteemi täiustamises, et sealtkaudu ka tulevikus lisanduks kõrgtehnoloogiaspetsialiste ja ettevõtjaid. Huvitav on, et kui Soomes võib märgata taandumist regionaalsete ülikoolide ideest, siis Šveitsis, vastupidi, on võetud kurss uute (tehnoloogia) ülikoolide avamisele kantonites, et paremini kasutada regionaalset inimpotentsiaali. Ettevõtlus- ja innovatsioonipoliitika piirimal asuvad mitmesugused abinõud alustatavate ettevõtete, eriti tehnoloogiaetevõtete abistamiseks. Šveitsis reageeriti rahvusvahelisele majanduskriisile nn antitsükklilise finantsipoliitikaga, see puudutab ka T&A&I alaseid kulusi, mida kriisi ajal on pigem suurendatud.

Iirimaa majanduses on välisinvestoritel dominantne roll. Kohalike ettevõtete edu ja seotus välisettevõtetega on jäänud varju ja nõrgaks. Kahjuks ei ole ka klasterid saavutanud silmanähtavat tugevust. Selline majandus on üsna tundlik väliskonjunktuuri muutuste suhtes. Praegu on Iirimaa suunanud kõik oma ressursid lisandväärtuse ja mahu kasvatamisele ekspordis, millest 85% annavad täna välismanduses olevad ettevõtted. Poliitika eesmärgid on konkreetsed: Iirimaa strateegia „*Trading and Investing in a Smart Economy: A Strategy and Action Plan for Irish Trade, Tourism and Investment to 2015*” sihib eelkõige uute töökohtade loomist eksportivate ettevõtetes (150 000 uut töökohta viie aastaga), otseinvesteeringuid (780 projekti) eelkõige uutest ja tärkavatest majandustest. Rakendatakse nõ personaalset lähenemist multinationaalsetele ettevõtetele, neile valmistatakse nn personaalsed sooduspaketid (IDA Ireland). Eelkõige on lootused seotud kahe majandussektoriga: IKT ja meditsiinitehnoloogiad. Iirimaa on esindatud 9 maailma kümnest farmaatsia tippettevõttest (nt GSK, Merck, Pfizer) ja 8 kümnest infotehnoloogia ettevõttest. Sisenedes turule tootjatena, on tänaseks loodud olulisi T&A keskusi koostöös kohalike ülikoolidega. Kuna eelarvesituatsioon on pingeline, siis alates aastast 2010 on riigi poolt tehtavad kulutused T&A-le pisut vähenenud.

Praegu pannakse peamist rõhku nn turulähedasele uurimistööle, teaduse ja ettevõtluse koostööle. Hiljuti selgitati välja 14 valdkonda, kuhu kogu riiklik T&A peab järgnevatel aastatel olema suunatud. Viimasel paaril aastal on vähenenud investeeringud T&A inimressurssi, mis seotud kõrgharidusasutustega. Sealt on raha ära võetud ning suunatud seda proportsionaalselt rohkem turuga otseselt seotud T&A ressursi, toetades nn tipptasemel (*high-end*) töökohtade loomist jm.

Uus-Meremaale on iseloomulikud tugevad ülikoolid, kohalike tarnijate kõrge tase, ka ülikoolide koostöö ettevõtetega on küllalt tihe. Samas on ekspordi struktuur riigi üldist head taset arvestades primitiivse võitu, firmad ei asu rahvusvahelistes väärtusahelates võtmepositsioonidel, klasterdumisaste on nõrk. Firmades on vähe inseneri, kõrgtehnoloogilist toodangut eksporditakse vähe, oskused minna uute keerukate toodetega rahvusvahelistele turgudele on kehvad. Sellest lähtudes on innovatsioonipoliitikas viimastel aastatel asetatud tugev rõhk just uuenduste komertsialiseerimisele ja rahvusvahelistele turgudele mineku võime (ekspansioonivõime) tõstmisele. 2011. a loodi *The Kiwi Innovation Network*, see on ülikoolide ja riiklike uurimisinstituutide konsortsium eesmärgiga ühendada oma jõud, kogemused ja vahendid väljatöötuste komertsialiseerimise osas. Ühtlasi valiti välja paarkümmend suure potentsiaaliga kõrgtehnoloogia valdkonnas tegutsevat firmat ja hakati toetama nende kasvu ja ekspansiooni, et nad muutuksid tõeliselt globaalseteks. Toetatakse ettevõtete oskuste tõstmist pääsemaks keerukamate toodetega välis-turgudele ja leidmaks laienemiseks vajalikku kapitali. Tehti ka mõningaid organisatsioonilisi muudatusi selleks, et tõsta riigi võimekust T&A poliitika suunamisel.

Tšehhi Vabariiki iseloomustab teiste KIE maade taustal kõrgtehnoloogia suur osatähtsus, hea tase täppis-teadustes, tugevad tehnikaülikoolid jne. Traditsiooniliselt on tugevad sellised sektorid nagu masinatööstus ja keemiatööstus. Firmade innovaatilisuse aste on tervikuna küllalt kõrge, tösi, iseloomulikud on pigem väheradikaalsed innovatsioonid. Ka investeeringud T&A-sse on suhteliselt suured, seos teaduse ja tööstuse vahel toimib. Lähemal vaatlusel aga selgub, et üldiste keskmiste näitude taga on tegelikult kaks erinevat süsteemi. Välismaised suurfirmitas arendavad oma Tšehhi Vabariigis asuvates filiaalides küll ettevõttesiseseid uuringuid, aga need tulevad valdavalt peakorterit uuringute strateegiast, kusjuures Tšehhi ülikoolides ja instituutides toimuvaga neil suurt seost ei ole. Viimased suhtlevad küll Tšehhi VKE-dega, nende tootmise teadusmahukus on aga suhteliselt tagasihoidlik. Riigi innovatsioonipoliitika üks põhilisi eesmärgi ongi eelkirjeldatud vastuolu ületamine.

Lõuna-Koreale on iseloomulik, et teadus- ja arendustegevuse ning innovatsioonipoliitika (T&A poliitika) seostub suurel määral riigi suurfirmadega, endiste monopolide *chaebol*-tega. Suurfirmadelt tuleb kaks kolmandikku riigi T&A kulutustest, märkimisväärne on ka nende panus kõrghariduse rahastamisse. Teadus- ja tehnoloogiapoliitikas on fikseeritud kuus suunda, millel peaks põhinema riigi edasine majanduskasv. Nendeks on info- ja kommunikatsioonitehnoloogia (IKT), bioteadused ja meditsiinitehnoloogia, nanotehnoloogia, energiatehnoloogiad ja kosmonautika. Riik on välja kuulutanud nn rohelise kasvu strateegia.

Singapuri iseloomustab väga tugev ja fokuseeritud riiklik T&A ja innovatsioonipoliitika, mille strateegia on koostatud aastani 2015. Suur osa teaduse rahastust liigub mitte ülikoolide, vaid riiklike programmide kaudu. Välja on valitud kolm T&A suunda: keskkonna- ja veetehnoloogia, biomeditsiin ja interaktiivne ning digitaalne meedia. Riik on alates 2000. aastast ja eriti kümnendi teisest poolest väga tugevalt panustanud ülikoolide taseme tõstmisesse ja uurimisasutuste kvaliteeti. Selle tulemusel on ette näidata tipptasemel laborid ja teadustöö ning patendid. Singapuri selline poliitika on tõenäoliselt hoidnud ka välisinvestorite jätkuvat huvi, kuna Singapuri iseloomustab kõrge väliskapitali osatähtsus koos hea positsiooniga väärtusahelas ja keeruliste tootmisfunktsioonide haaramisega. Põhimõtteks on tippajude sisseostmine. Viimased aastad töid kaasa uue lisafookuse innovatsioonipoliitikas: 2011. aastal alustati programmi *National Innovation Challenge*, kus esimeseks viieks aastaks on fookusesse võetud energia: energiatõhusus, CO₂ emissiooni vähendamine ja energiaallikate mitmekesistamine.

Israeli iseloomustab väga kõrge T&A kulude osatähtsus, seda eeskätt avaliku raha osas. Riik on kuulus just kõrgtehnoloogia, eriti IKT, kõrgtehnoloogiale antava stardiabi ja riskikapitali poolest. Innovatsioonipoliitika eripäraks on veel militaarsfäärist tulev ideede ja lahendite konversioon tsiviiltootmisesse (paljude kõrgtehnoloogia-firmade lähtebaas on seotud noorte üliõpilaste või inseneride omaaegse teenistusega kõrgtehnoloogilises Israeli armees) ning välismaalt, eriti endisest NSV Liidust Israeli tulnud ajudega. Just viimaste jaoks asuti Israelis omal ajal rajama kõrgtehnoloogia inkubaatoreid. Innovaatiliste äriideede rahaline toetamine riigi poolt on väga tugevalt kasumiootuse põhine, kusjuures käivet ja sellest saadavat kasumit eeldatakse valdavalt globaalsetelt turgudelt. T&A kulude katteks kasutatakse sooduskrediiti, mis edu korral tuleb tagasi maksta. Kasutatakse ka Eesti tehnoloogia- ja arenduskeskuste tüüpi mehhanismi (uurimisasutuste ja ettevõtete konsortsiumite loomine). Kulude kate, mille riik nende puhul enda kanda võtab, on aga palju kõrgema määraga kui Eestis. Innovatsiooni eelisolad ei ole küll formaalselt välja kuulutatud, kuid reaalsuses need eksisteerivad (eriti IKT, aga ka näiteks kõrgtehnoloogiad põllumajanduse jaoks).

Costa Rica on olnud küllalt edukas välisfirmadel baseeruva tööstusliku tootmise sissetõmbamisel. On väidetud, et selles osas on see riik korranud omaaegset liri Vabariigile edu toonud majanduspoliitikat. Ka domineerivad tööstusharud on lirimaa võrreldes sarnased – elektroonika ja meditsiiniinstrumentide tootmine. Kõrgtehnoloogilise toodangu osatähtsus ekspordis on tänu sellele suurem kui paljudes arenenud tööstusriikides. Edu ei rajane siiski kõrgele tootlikkusele, vaid lihtsalt tööjõu ja muude tootmistegurite kättesaadavusele. Palkade tõusuga on niisuguse mudeli kestlikkus kaheldav. Kardetakse ka Aasia riikide poolt tulevat konkurentsi. Oli alust eeldada, et kui välisfirmad hakkavad oma konkurentsi võime säilitamiseks innovatsiooni importima, siis see tõenäoliselt vähendab töökohti Costa Ricas. Välisfirmade mõju kohalikele VKE-dele oli minimaalne. Seetõttu võeti uues, aastateks 2011–2014 välja töötatud teaduse, tehnoloogia ja innovatsiooni strateegias kurss firmatasandi innovatsiooni toetamisele. Eesmärgiks seati riigi viimine lausa

innovatsioonipõhise teadusmajanduse rajale. Mitmed analüütikud kahtlevad siiski sellise eesmärgi saavutamise realistlikkuses tajutaval perioodil, sest kõrghariduse osatähtsus ja ülikoolide tase on küll normaalne võrreldes Ladina-Ameerika maade ülikoolide keskmise tasemega, aga oluliselt madalam kui Iirimaa (ka paarikümne aasta tagusel Iirimaa). Inseneriharidus pole populaarne. Strateegia realiseerimiseks on kavandatud hulk Eestiski tuntud meetmeid, nagu teadusparkide ja ettevõtlusinkubaatorite loomine, VKE-de innovatsioonitoetused, nende koostöö arendamine ülikoolidega. On loodud keskastme tehnikakoole, riiklike ülikoolide ühisprojektina on asutatud ka tehnoloogiaülikool.

Tšiili innovatsioonipoliitika puhul on esile toodud nii nõrkusi kui ka tugevusi. Nõrkusteks on firmade madalad investeeringud T&A-sse, teaduspotsentiaali koondumine pealinna Santiagosse, samal ajal kui mitmed võtmetööstusharud (kaevandamine, kalandus) asuvad hoopis riigi teistes osades. Tervikuna on riigis probleemiks majanduse mitmekesistamine, hankivast tööstusest ja põllumajandusest sõltumise vähendamine. Küsimuses, kas innovatsioonipoliitika peaks ikka olema põhiline tee riigi majanduse arendamisel ning kes ja kuidas seda peaks finantseerima, on peetud pikki konsultatsioone huvigruppidega, on otsitud konsensust. Oluliseks sammuks edasi oli 2006. aastal vasetootmise kasumite baasil

rahastatava riigi majanduse uutmise tegeleva fondi loomine. 2007. aastal valiti välja kaheksa perspektiivset majandusklastrit, millega tuleks eriti tegelda, nende hulgas on nii vanadel (vasetootmine, põllumajandus) kui uutel sektoritel (nt rahvusvahelised finantsteenused) põhinevaid. Ametlik retoorika väidab, et põhimõte on mitte nn võitjate väljavalimine (*selecting winners*), vaid toetus võitjatele (*backing winners*). Heaks näiteks sel teel on efektiivse kalakasvatuse (lõhekasvatuse) kui riigi jaoks uue tegevussektori käivitamine Tšiilis. Ehkki mõned firmad olid sellega varem tegelema hakanud, oli riigil, kes võttis *Fundacion Chile* eestvõttel enda peale mitmed tehnoloogia väljaarendamise ja sanitaarreeglitega seotud funktsioonid, uue majandusharu käimasaamisel kaunis suur roll. Praeguseks on kalakasvatuse sisenenud Jaapani raha ja oskusteave. Seda koostööd peetakse erialakirjanduses klassikaliseks näiteks nn eksperimenteerivast struktuuripoliitikast. Tundub, et konsensus innovatsioonipoliitika vajaduse osas riigis töötab, investeeringud innovatsiooni on kriisiaegadest hoolimata suurenenud. Üheks edasiliikumise suunaks on regionaalsete innovatsiooni- ja kasvukeskuste loomine. Huvitava näitena saab esile tuua välismaiste *start-up* kõrgtehnoloogiafirmade kutsumist loodavasse Tšiili teadusparki. Tšiillaste loosung on: „Kui te Kalifornias millegipärast lõõgile ei saanud, tulge meile. Me hoolime teie ideedest!” ○

Viidatud allikad

1. FREEMAN, CHR. (1995). The 'National System of Innovation' in historical perspective. *Cambridge Journal of Economics*, 19, 5–24.
2. FUNDING RESEARCH AND INNOVATION in the EU and Beyond: Trends during 2010–2012.
3. INNOVATION POLICY IN TIMES OF AUSTERITY (2012). Inno policy Trendchart. Brussels.
4. INNOVATION UNION SCOREBOARD (2011). EC DG Enterprise and Industry. Brussels
5. REID A; VARBLANE U. JT (2011) Innovaatiline tegevus ettevõtetes aastatel 2006–2008. Tallinn: Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus.
6. ROTHWELL, R. (2002). Towards the Fifth-Generation Innovation Process. In: Henry, J; Mayle, D. (eds). *Managing Innovation and Change*. London: The Open University & SAGE Publications.
7. SCHWAB, K. (ed) (2012). *The Global Competitiveness Report 2012–2013*, World Economic Forum. Geneva.

Kokkuvõte

Jüri Sepp

Eesti majanduse reaalne arengutase on vaatamata 15 aastat kestnud siirdele ning ühinemisele EL-iga üks Euroopa madalamaid. Sissetulekud elaniku kohta jäävad isegi ostujõu pariteeti arvestades viimastel andmetel maailmas alles 47. kohale. Samas viitavad rahvusvahelised **arengupotsentiaali** näitajad ning ka senine majanduskasv Eesti võimalustele konvergensiks arenenud riikidega. Inimarengu ja konkurentsivõime koondnäitajad, mis sünteesivad kõiki arengueeldusi, annavad Eestile koha neljandas kümnes. Üldised valitsemiskvaliteedi näitajad seavad Eesti samade riikide hulgas kolmandasse kümnesse. Veelgi parem on olukord majanduslikke institutsioone esile toovate majandusvabaduse indeksi aspektist, kus Eesti paikneb lausa teises kümnes.

Tööturu kohta võib öelda, et Eesti positsioon on teiste riikidega võrreldes kehv just oskustööjõu kättesaadavuse osas. Ühest küljest tuleneb see tööturu väiksusest, kuid erinevate rahvusvaheliste võrdluste taustal on prob-

leemiks ka töötajate hariduse vähenemine vastavus majanduse nõudmistele ning aktiivse tööpoliitika tagasihoidlikkus. Pikaajaliselt mõjutab tööturgu rahvastiku vananemine ja tööealise rahvastiku vähenemine, mida võimendab negatiivne netomigratsioon. Teisalt on hea, et Eesti tööturu institutsioonid ei ole muutunud tööturgu jäigaks. Pigem on probleemiks aktiivse tööpoliitika vähenemine roll oskustööjõu ettevalmistamisel ning töötusega kaasnev kõrge vaesusrisk.

Kokkuvõttes võib Eesti **majanduse määnguregleid** pidada nii konkurentsivõimet kui ka majanduskasvu soodustavaks. Seda siiski vaid arengu praeguses staadiumis. Päril tippu jõudmiseks tuleb ületada mahajäämus äri sisukuses ja selle tagajärjel tekkinud suur **tootlikkuselõhe**.

Elkõige on vaja jõuda olukorrani, kus majandusel oleks kindel tugi hõivelt mitte eriti suure, kuid väga tootliku tööstuse näol. Eesti töötleva tööstuse tootlikkus on paraku jätkuvalt madal ja selle kasv ei suuda tootlikkuse taset lähemate kümnendite jooksul ühildada Euroopa

Liidu keskmise tasemega. Näiteks, kui Eesti hoiab senist tootlikkuse absoluutse juurdekasvu taset, siis jõuame Soomele järele ligikaudu neljakümne aasta pärast. EL-i keskmisele tasemele jõudmiseks kuluks sadakond aastat.

Samas pole tootlikkuse kasvu võimalik saavutada ühe lihtsa vahendiga, vaid see on terve hulga tegurite koostoime, milles peavad oma panuse andma nii **ettevõtjad** kui ka **riik** oma majanduspoliitikaga.

Viimane peab seejuures kindlasti arvestama olemasolevat taustsüsteemi. Kõrge elatustasemega riikide kapitalimahukas tootmine vajab olulisel määral kapitali asendamist, et tegelikult säilitada tulevikus kehtivat elatustaset. Ulatuslike maavarade ja suure kaevandussektoriga riigid vajavad jätkusuutlikuks kasvuks muuhulgas institutsioone, mis võimaldaks maavarade rendi muuta investeringuteks teistesse sektoritesse ja inimkapitalisse. Sama probleem on tegelikult ka väliskapitalist sõltuvatel riikidel, kelle elatustaseme tõusuks on olulised mehhanismid, mis muudaks väliskapitali poolt teenitava kasumi antud riigi taristusse ja inimkapitali tehtavateks investeringuteks. Ka ulatuslikku saasteainete emissiooni tekitav tootmine vajab kompenseerimist või asendamist teist tüüpi majandustegevusega.

Kuivõrd Eesti paikneb oma arengult täna efektiivsus- ja innovatsioonipõhise astme vahel, siis tuleb kõigi arenguvõimaluste kasutamiseks silmas pidada **mõlema astme edutegureid**. Ehkki Eestis on seni olnud vägagi kiire tootlikkuse kasv, on tööjõukulude suurenemine toimunud veelgi kiiremas tempos. Eesti puhul eristub eriti probleemseks periood 2005–2008, mille jooksul tööjõu ühikukulu suurenes ligi 50% ehk lõhe tootlikkuse kasvu ja tööjõukulude kasvu vahel oli ohtlikult suur. Eesti majanduse **efektiivsuspõhine** konkurentsivõime oli tõsiselt ohustatud. Järgneval perioodil, a-il 2008–2011 on suudetud tagasi pöörduda jätkusuutlikule arengurajale.

Eesti konkurentsivõime kindlustamiseks ja tõstmiseks **innovatsioonipõhisel** etapil on aga eelkõige vaja teha jõupingutusi, et mitte üksnes teha tööd paremini, vaid teha ka paremat tööd – toota senisest suurema lisandväärtusega kaupu ning teenuseid. Lisaks investeringutele teadus- ja arendustegevusse eeldab see oskust rakendada mujal maailmas kasutatavaid tehnoloogiaid, juhtimismeetodeid ja tootmise organiseerimise võtteid oma ettevõtetes. Innovatsiooni ei tohi mingil juhul vaadelda kitsalt üksnes uute toodete arendamisena. Loomulikult eeldab see kõigepealt muutusi ettevõtte juhtide arusaamades, harjumist pideva õppimisega.

Kokkuvõttes on Eesti tootlikkuse kasvu võti inimestes – nende teadmiste ja oskuste arendamises. Majandus ei ole lihtsalt ehitiste ja tehnoloogiate kogum, vaid selles tegutsevad inimesed ja nende teadmised. Eeldusel, et **majanduskeskkond on piisavalt motiveeriv, algavad just inimeste võimekuste** arendamisest need muutused, mis peegelduvad hiljem ettevõtete majandusnäitajates. Arvestades, et enam kui kolmandik meie tööealisest elanikkonnast (vanuses 15–64) on tööturult eemal, s.o töötud või mitteaktiivsed, tuleks esmajoonel keskenduda nende rühmade tööellu naasmise toetamisele. Eelkõige puudutab see inimesi, kes küll sooviksid töötada, kuid ei ole leidnud sobivat tööd või ei saa seda endale lubada hoolduskoormuse või viletsa tervise tõttu. Siin saab riik omakorda kaasa aidata, näiteks kindlustades, et töötamine osa-ajaga on tasuv, vajalikud hoiuteenused kättesaadavad ning on olemas võimalus enesetäiendamiseks ja vajadusel ka ümberõppeks.

Tulles tagasi riigi ülesannete juurde innovatsioonipõhisel arenguetapil, võime esmalt kogu maailmas täheldada uutele tingimustele sobivate ja arengut kiirendavate **ettevõtluspoliitiliste** lahenduste otsimist. Seejuures püütakse vältida turusignaalidega vastuollu sattumist ning järgida oma riigi suhtelisi eeliseid ja tugevusi. Osa riike jätkab panustamist strateegiliselt ettemääratud eelisvaldkondadesse, seda nii teaduspoliitikas kui ka prioriteetsete äri sektorite arendamisel, ühtlasi on intensiivistunud uute kasvuvaldkondade otsingud (innovatsioonipoliitika liikumine vahepeal vähem moes olnud selektiivsuse suunas). Samas on ka riike, kes jätkavad horisontaalse (laiarindelise) innovatsioonipoliitikaga. Osa riike on T&A investeringuid vähendanud, osa mitte. Ühine on püüd poliitika tõhustamisele avaliku ja erasektori koostöö kaudu ning vahendite suunamisele sinna, kus tulem oleks suurim.

Kuidas näeb eeltoodu taustal välja Eesti? Iseenesest ei ole ju koht maailma pingereaas kehv. Kasvanud on T&A&I-sse tehtud investeringud, seda nii avalikus sektoris (EL-i rahastus) kui ka ettevõtetes. On olemas mõningad muljetavaldavad edunäited IKT valdkonnas. Oleme juurutanud hulganisti teistes riikides kasutusel olevaid innovatsioonipoliitika standardmeetmeid, viimastena riskikapitali pakkumise (Arengufond), klastritoetused ja firmadele võimaldatavad innovatsiooniosakud. Samas on Eesti koht innovatsiooni pingeridades vaid suhteliselt hea – võrreldes KIE maadega või maadega, kes asuvad rahvusvahelise majandusarengu perifeerias. Vahe tegelike innovatsiooniliidritega on väga suur ja pole näha, kuidas see võiks väheneda. Kui eeldame, et Eesti tulevikus kallineb, st palgatase tõuseb, peab ta olema konkurentsivõimeline juba innovatsioonipõhiste majanduste liigas, kus nõuded on karmimad.

Vaadates üle oma arengupotentsiaali tulevikuks, peame nentima, et meie ülikoolide ja uurimisasutuste tase ei ole innovatsioonipõhiseks arenguks piisavalt tugev. Kõrgtehnoloogilist tootmist on vähe. Meie majandusstruktuuris on vähe neid sektoreid, kus innovatsiooni ja tootluse tõstmise võimalused on silmapaistvad. Kehv on meie asukoht rahvusvahelistes äri võrgustikes ja see pigem halveneb. Meil on vähe liiderfirmasid, eriti tehnoloogiapõhiseid liiderfirmasid. Töö välisinvesteeringute sissetõmbamisega on ebasüsteemne. Teadusuuringute rahastamine ülikoolides on nõrgalt seotud majanduse perspektiivsete vajadustega. Eelisuurimisvaldkonnad on samad, mis enamikul teistelgi arenenud riikidel. Pole selge, kus asub meie suhteline eelis. Tundub, et oleme orienteerunud pigem innovatsioonipoliitika iseenesest mõistlike meetmete väljatöötamisele, käivitamisele ja käigushoidmisele kui põhimõtteliste läbilöögisuundade leidmisele ja realiseerimisele. Samuti on selge, et strateegia, mis suudaks aidata riigil tõusta innovatsioonialases tegevuses kõrgemale tasandile, ei saa piirduda ainult kitsas tähenduses innovatsioonipoliitika meetmete rakendamisega, vaid peab seostuma majandus- ja sotsiaalarangu fookuse täpsustamisega selle laiemas mõttes. See peab hõlmama seoseid ettevõtlus-, haridus- ja teaduspoliitikaga, riigivalitsemise korraldusega ja sellise Eestis vähe kasutatud kategooriaga nagu struktuuripoliitika. Samas ei tohi viimase puhul muidugi vastuollu sattuda EL-i konkurentsipoliitikaga, eelkõige riigiabi reeglitega. Lähemat valgust neile küsimustele heidame siinse trükise viimases peatükis. ○

5

GLOBALISEERUMINE JA POLIITIKAMUSTRID

EESTI INIMARENGU ARUANNE 2012/2013

Sissejuhatus

Erik Terk

Käesolevas peatükis käsitletakse globaliseerumise tähtsust riikide arengu kontekstina, seejärel vaadeldakse võimalusi, kuidas mõõta maade globaliseerumisastet ja kui kaugele on selles jõudnud Eesti ja taustariigid. 2013. aasta algul korraldatud küsitluse tulemustele tuginedes antakse ülevaade sellest, kuidas hindavad Eesti majanduse, poliitika ja kultuuriala otsuselangetajad (s.o eliidid), aga samuti hiljuti doktorikraadi

kaitsnud teadlased üleilmastumise mõjusid Eestile. Vaatleme, milliseid strateegiaid nad soovivad selle protsessi negatiivsete tagajärgedega hakkamasaamiseks ja tekkinud võimaluste paremaks kasutamiseks. Vaatame, millised poliitikad ja poliitikamuutused peaksid olema asjakohased üleilmastumise tingimustes tegutsevas väikeriigis ja millised võiksid olla selle taustal Eesti tulevikuarengud. ○

5.1

Globaliseerumine ja Eesti

Erik Terk

5.1.1

Globaliseerumine kui arengu kontekst

Globaliseerumine ehk üleilmastumine on keske tähtsusega protsess, mis üha rohkem mõjutab enamiku maade arengutingimusi. Selle mõistega tähistame valdavalt 1980. aastatel alanud ja tänaseni kehtvat, hüppeliselt kasvanud seoste ja sõltuvuste tihenemist nii eri riikide majanduste vahel kui eri riikides elavate inimeste läbikäimises tervikuna.

Rahvusvahelise suhtlemise tihenemise perioode on ajaloos olnud ka varem, seetõttu peavad mitmed autorid õigeks nimetada 1980. aastatel alanud protsessi mitte lihtsalt globaliseerumiseks, vaid *majanduskeskseks globaliseerumiseks*, eristades selle mh koloniaalimpeeriumide rajamise ja arendamisega seotud protsessidest ja toonitades, et just majanduste kokkukasvamise on praegusel perioodil muude elualade integreerumise veduriks. Majanduse üleilmastumine on vähemalt esialgu toimunud oluliselt kiiremini kui elulaadide ühtlustumine, kultuuridevaheline integratsioon, üleriiklike valitsemisstruktuuride teke jms, aga tõmbab neid protsesse ka endaga kaasa. Globaliseerumist tõlgendatakse rahvusvahelistumise (seni) kõrgema astmena, mille puhul toimuvad kvalitatiivsed muutused peaaegu kõikides eluvaldkondades. Tegemist pole lihtsalt kogumiga mitmest üheaegselt toimuvast arengust, nagu inimeste riigipiiriülene läbikäimine, firmade rahvusvaheline suhtlemine, rahvusvaheliste finantsturgude tähtsuse tõus jne, vaid ühtse kompleksse protsessiga, mis haarab eri maades paiknevaid ühiskondi, firmasid ja inimesi. Üleilmastumise puhul on tegemist nii geograafilise kui funktsionaalse integratsiooniga, kusjuures viimane aspekt on isegi olulisem kui esimene (Dicken 1998, Terk 2012). Globaliseerumine on tihedalt seotud teisegi tänapäeva maailmas toimuva olulise protsessiga, nimelt dereguleerimisega nii riikidevahelistes suhetes kui riigisiselt.

Globaliseerumisetapi algust maailmas on seostatud ühelt poolt tollitariifide vähendamise ja riikide vahel, mis tegi võimalikuks kaupade takistusteta liikumise, teisalt ka NSVL-i ja tema dirigeeritud riigisotsialistliku leeri kokkukukkumisega, mis võimaldas haarata ühtsesse maailmamajandusse terve hulga maid, mis seni olid selles vaid usna piiratud osalenud. Need tegurid on olulised, kuid ei ava vallandunud protsessi põhisisu. Uurijad on küllalt üksmeelsel seisukohal, et praegusel üleilmastumisel on eelkõige kolm mootorit, mis vastastikku üksteist võimendavad. Esiteks: kapitali hoogustunud liikumine üle riigipiiride (kõige enam just finantskapitali liikumine, samas kui nn otsesed välisinvesteeringud, st raha paigutamine ettevõtete hoonetesse-seadmetesse on oluliselt valivamad ja konservatiivsemad). Teiseks: info- ja kommunikatsioonitehnoloogia revolutsiooniline areng. Kolmandaks: rah-

vusvaheliste lennuühenduste muutumine tihedamaks ja odavamaks, mis võimaldab inimeste sagedast liikumist eri maade vahel. Globaliseerumine võib pakkuda sellesse lülitunud maadele võimalusi kiirendatud majanduskasvuks ning väga erinevaid arenguiimpulsse alates oskusteabe ülekandest ja lõpetades elulaadide ja kultuuridevahelise rikkastumisega. Samas on globaliseerumist tema praegusel kujul õigusega kritiseeritud liigse majanduskesksuse pärast – sellepärast, et kogu globaalarengu mitmekesisus jääb majandus- ja äriprotsesside domineeriva mõju alla. See muudab protsesside kulgemise ja globaliseerumise tulemused üpris vastuolulisteks (Beck 2002). Kannatada võivad pika aja jooksul välja kujunenud sotsiaalsed suhted, töötajate väljavõideldud garantiid, loodud heaolusüsteemid, rahvuskultuuride eripära jne. Sellele lisanduvad, nagu näitas viimane rahvusvaheline majanduskriis, rahvusvahelise turu hektilisusest tulenevad tagasilöögid. Globaliseerumise kriitikud leiavad, et protsess tervikuna (kui jätta kõrvale mõned erandid, eelkõige Hiina) pigem suurendab kui vähendab maailma riikide arenguvahesid. Nn globaliseerumisoptimistid leiavad, et üleilmastumise plussid on miinustega võrreldes siiski oluliselt suuremad, seda ka madalama arengutasemega riikide jaoks, ja et globaliseerumisele nõ inimlikuma näo andmiseks piisab mõnedest üksikutest (näiteks ökoloogilistest) kokkulepetest ja piirangutest, mõnede riikide puhul tulevat kõne alla ka majanduste ja ühiskondade aeglasem, järk-järgulisem avamine (Bhagwati 2004). Kriitilisema meelega autorite arvamused varieeruvad võrdlemisi laiald skaalal, alates üleskutsetest globaliseerumise lihtsalt peatada, muuta üleilmastumise ideoloogiat (sotsiaalsemaks), võtta riikide ühiste jõupingutustega rahvusvaheline kapital tugevama kontrolli alla, tugevdada riigiüleseid institutsioone ja rahvusvahelist seadusandlust, mis peaks aitama vähendada globaliseerumise negatiivseid tagajärgi, jne. Riikide tasandil on oluliseks dilemmaks vahetõrje kaitsvat laadi mehhanismide ja globaliseerunud majanduses edukaks kaasloomiseks vajalike eelduste loomise vahel.

Mõned autorid väidavad, et globaliseerumine on lihtsalt uus viis maailmamajanduses juba varem jõupositsioonil olnud nn triaadi (USA, Euroopa Liidu ja Jaapani) domineerimise jätkamiseks ehk lihtsalt varasema keskus-perifeeria tüüpi domineerimissuhte taastootmiseks (Amoroso 1998). Tegelikult annab tunnistust siiski keerukamat tüüpi sõltuvusseoste tekkimisest. Geoökonoomilistest nihetest on viimase 10–15 aasta jooksul kahtlemata kõige olulisemaks nähtuseks Ida-Aasia maade, eriti Hiina tõus. Kahepoolne suhe USA–Hiina RV on sedavõrd keskne, et selle arengust seatakse sõltuvusse juba kogu maailma majanduse edasine käekäik. Venemaa kui ühe endise peamise võimukeskusega, samuti Ida-Euroopaga seotuv on selles kontekstis liikunud tähelepanu alt teisele plaanile.

Kui Eesti 1991. aastal taasiseseisvus, leidis ta eest juba globaliseerumisele pöördunud maailma. Vaatamata sellele, et taasiseseisvumine ise oli kulgenud suures osas rahvusriigi taastamise loosungite all, ei olnud alternatiivi majanduse avanemisele ja üleilmastumisega kaasaminekule – isolatsionistlik poliitika oleks viinud Eesti tupikutele. Rahvusvaheline avatus võimaldas hüppeliselt enam kontakte, infot, arenenud maadest pärit kapitali (eeldusel, et suudetakse tagada ärikeskkonna elementaarne toimimine), ka turgusid (eeldusel, et on piisavalt informeeritud ja võimekust nende turgudeni jõuda, mis eriti lõpptarbijaturu puhul ei ole kaugeltki kerge). Taasiseseisvunud Eesti sotsiaalelu kujundamisel mängisid olulist rolli ÜRO allorganisatsioonid (WHO käsikäs Maailmapangaga osales tervishoiusüsteemi ümberkorraldamises, ILO tööturupoliitika kujundamises, UNDP pere- ja loimumpoliitika aluste loomises). Vahetult taasiseseisvumisele järgnenud perioodil mängis olulist rolli nii Eesti rahanduse kui ka avaliku sektori rööpaseadmise Rahvusvaheline Valuutafond. Kodanikuühiskonna kujunemisele pani aluse George Soros'i ülemaailmselt tegutsev Avatud Ühiskonna Fond.

Üleilmastumise mõju Eestile on suhteliselt vähe uuritud ja üldistatud, kuna seda on raske eristada mõjudest, mis tulenevad Eesti liitumisest Euroopa Liiduga. EL-iga liitumist on võimalik käsitleda kui üht globaliseerumisest tekitatud haruprotsessi – nagu märgib Dehesa, peab rahvusriik tegema ruumi regionaalsele integratsioonile ja teatud määrani allutama oma tegevuse rahvusvälistele institutsioonidele (Dehesa 2006). Teisalt, on EL-iga liitumise puhul pole tegemist siiski nn tavaglobaliseerumise puhul toimuvaga. Euroopa Liidu toetus vaesematele liikmesriikidele kergendab nende elatustaseme lähenemist jõukamate liikmesriikide omale, samas oli selle toetuse tingimuseks välise institutsioonilise raamistiku kiirendatud ülevõtmine. See tähendab aga, et majandusliku integratsiooniga kaasneb poliitiline, riigi suveräänsusega seotud mõõde, mille tähtsus tulevikus ilmselt suureneb: päevakorda tõuseb küsimus integratsiooni edasisest süvenemisest ja liikumisest Euroopa Liidu föderalistliku mudeli suunas. Globaliseerumise käsitlemine valdavalt EL-i sisese integratsiooni kontekstis, nagu seda seni on tehtud, jätab varju mitmed üleilmastumise olulised aspektid, nagu Aasia turu võimalused ja hakkamasaamine Aasia kauba konkurentsivõimega, osalus euroopaülestes rahvusvahelise koostöö- ja kaitsepoliitika-alastes ettevõtmistes, osalemine hariduskoostöös, tööjõuvahetus EL-i väliste maadega jne. Ka näiteks tehnoloogia areng, ülemaailmsete infovõrgustike toimimine ja kultuuri rahvusvahelistumine pole enam kaugeltki euroopakesksed nähtused

5.1.2 Kui globaliseerunud on Eesti?

Globaliseerumise ja avatuse määra mõõtmiseks kasutatakse rahvusvaheliselt erinevaid indikaatoreid. Kuna tegemist on kaunis mitmepalgelise nähtusega, siis on suurema levikuga olnud pigem selle nähtuse üksikuid aspekte, mitte riigi globaliseerumist kui tervikut kajastavate mõõdikute kasutamine. Enim kasutatavaiks on siin majandusliku avatuse mõõtmine, võttes aluseks väliskaubanduse osatähtsuse koguproduktis, samuti välisinvesteeringute statistikal baseeruvad hinnangud, mitmesugused

riikide välissuhtluse intensiivsust või inimeste rahvusvaheliste kontaktide tihedust peegeldavad indikaatorid. On püütud koostada siiski ka globaliseerumise taset mõöt- vaid sünteetilisi indekseid.

Tuntuim viis riikide majanduslikku avatust mõõta on väliskaubanduse mahu (eksport pluss import) jagamine riigi aastase sisemaise koguprodukti mahuga (edaspidi: MA indikaator). Avatud majandusega väikeriikidel on ekspordi ja impordi summa tihti suurem riigi koguprodukti summast, seega võib saadud jagatis olla üle 100%. Selle näitaja järgi on Eesti asunud periooditi isegi maailma esikümnes. Selle tööga interpreteerimisel tuleb aga arvestada, et erinevused suurriikide ja väikeriikide vahel on nimetatud näitaja puhul äärmiselt suured. Maailma maade esikümme MA indikaatori alusel on valdavalt väikeriikide mänguväljak, kus omavahel võistlevad näiteks linnriik Singapur, Luksemburg ja saareriigid, nagu nt Šeišellid ja Malediivid, samas kui suurriik USA kuulub oma siseturu suure mahuga selle pingerea lõpuotsa.

Enamiku edukate väike- ja keskmise suurusega riikide, sh ka siinse aruande taustariikide puhul asetub ekspordi ja impordi summa jagatis SKT-ga vahemikku 80–150%. Meie huvivalda jäävatest riikidest kuuluvad kõrge MA näitajaga riikide hulka Singapur, Taiwan, Eesti (jagatis veidi üle 120%) ning Slovakkia ja Iirimaa. Ka Tšehhi ja Ungari MA näitajad on suhteliselt kõrged, aga siiski eelnimetatutest madalamad. (Sama mõõdupuuga hinnates on vaadeldud taustariikide hulgas erandiks Uus-Meremaa ja Uruguay, keda ei saa pidada kõrge avatustasemega majandustega riikideks.)

Kõrge väliskaubanduse osatähtsus koguproduktis võib peita endas suuri kasvu- ja arenguvõimalusi, sisaldades aga ka suurt annust riski. Maailmamajanduse kriisi puhul teevad kõrge MA näitajaga riigid läbi tavaliselt suure languse. Suure siseturuga maades, kus valdava osa ettevõtete põhipartneriteks on teised sama riigi ettevõtted, ei ole see mõju nii järsk. Et vältida raskeid tagajärgi, peaks kõrge majandusliku avatusega riik nagu Eesti kas omama geograafiliselt mitmekesist partnerriikide võrku (ka rahvusvaheliste majanduskriiside ajal on maailmas regioone, kus majanduskasv jätkub) või suutma endale luua tugeva finantspuhvri eksporditurgude languse ajaks.

Teine näitaja, mille alusel tihti võrreldakse riikide majanduslikku globaliseerumistaset, on välisinvesteeringute olemi (*stock*) jagatis koguproduktiga. See näitav (kui rääkida riiki sisenenud otseste välisinvesteeringute (edaspidi: OVI) jagatisest sisemajanduse koguproduktiga) varieerub pingerea ulatuses vähem kui väliskaubandusel baseeruv MA indikaator. Meie valitud taustariikides on see näitaja enamikul juhtudel 35% ja 70% vahel, ulatudes sellest piirist kõrgemale Singapuris, Iirimaa, Šveitsis ja Eestis (Eestis 2011. a statistika andmetel 75,4%) ning jäädes alla 35% Lõuna-Koreas, Sloveenias, Uruguays ja viimaste aastate statistika alusel napilt ka Soomes. Vähemalt Lõuna-Korea ja Sloveenia kohta saab väita, et nende puhul on tegemist kodumaist kapitali soosiva majanduspoliitika tulemusega.

Tuleb muidugi tunnistada, et globaliseerumistaset ei peegelda mitte ainult riiki sisenevate, vaid ka riigist väljuvate investeeringute hulk. Kui endistel sotsialistlikel riikidel on väljapoole liikunud otseinvesteeringute maht sissetulnute mahust mitmeid kordi väiksem, siis Hollan-

dis, Taanis, Soomes, Šveitsis, Austrias ja ka Iirimaa, mis kõik peale Soome ja vahel ka Austria on OVI sisetuleku ulatuselt küllalt silmapaistvad maad, on väljapaiutatud OVI maht sisetulnud investeeringute mahust märgatavalt suurem.

Otseste välisinvesteeringute tulek on vähemalt riigisotsialismist lahkunud maade jaoks väga oluline allikas nii kapitali kui vajaliku tehnilise ja turundusliku oskusteabe saamiseks. Samas, nagu osutati käesoleva aruande neljandas peatükis, ei ole oluline mitte ainult OVI saamine, vaid ka see, millise tegutsemismotivatsiooniga investoriga on tegemist, millised on tema võimekused ja soovid tõusta oma toodanguga väärtusahelat pidi kõrgemale ja kas riik suudab oma tegutsemisega võimalikult hästi siduda välisinvestorid oma majanduse moderniseerimise põhisuundadega.

Nii kaubanduse kui investeeringute baasil koostatud indikaatoritel on globaliseerumise astme mõõtmisel üks puudus – need ei erista majandusseoseid, mis tekivad suurte tõusvate turgudega (millest enamik asub Euroopast kaugel) majandusseostest naaberturgudega, mis võivad olla küll jõukad, aga mille kasvupotentsiaal on madal. Eesti puhul näitab nii väliskaubanduse kui ka välisinvesteeringute statistika majandussuhtlust eelkõige lähipiirkonna riikidega, eeskätt Läänemere maadega.

Globaliseerumise sünteesivatest mõõdikutest on ilmselt kõige tuntum Zürichis asuva Šveitsi Föderaalse Tehnoloogiainstituudi (ETH) teadlaste konstrueeritud kolmest komponendist (majanduslikust, sotsiaalsest ja poliitilisest tasandist) koosnev globaliseerumise indeks. Majandusliku globaliseerumise osas arvestatakse lisaks väliskaubanduse ja välisinvesteeringute näitajatele (nii OVI kui portfelinvesteeringud) ka otseste või kaudsete barjäärade madalust välispartnerite jaoks. Sotsiaalse globaliseerumise allindeks arvutatakse selliste näitajate baasil nagu välismaalastest elanike osatähtsus, inimeste liikumine üle riigipiiride ja inimeste mitmesugused kommunikatsioonikontaktid (interneti- ja telefoniühendused välismaaga, globaalne televisioon, ajalehtede levik), samuti nn ikoonilaadsete rahvusvaheliste kettide (MacDonaldi restoranid, IKEA mööblipoed) kohalolu. Poliitilise globaliseerumise näitajad on nii välissaatkondade arv, kui rahvusvaheliste lepingute hulk, riigi osalemine erinevates, eeskätt ÜRO egiidi all toimuvates rahvusvahelise koostöö vormides jm. Võrreldes majandusliku globaliseerumisega on üleilmastumise sotsiaalse ja poliitilise aspekti mõõtmine siiski alles esimeste katsetuste järgus ning selleks kasutatavad indikaatorid on veel paljuski vaieldavad.

Hakkab silma, et kõik endised sotsialistlikud riigid peale Sloveenia on sünteetilises globaliseerumise pingereas madalamal kui majandusliku globaliseerumise pingereas. Eesti puhul on see kahe pingerea erinevus teistega võrreldes kõige suurem. Samas saab muidugi vaielda selle üle, kui sobivad on mitmed ETH näidikud Eesti reaalse sotsiaalse ja poliitilise globaliseerumise astme mõõtmiseks. Eesti positsiooni poliitilise üleilmastumise näitajate seas muudab kehvemaks saatkondade vähesus ja selle vastu vaielda on raske. Küll aga ei tundu õiglane, et sotsiaalse poole mõõdikute hulgas mõõdetakse nn kultuurilist lähedust, millegipärast vaid MacDonald'si ja IKEA levikuga, mis

Tabel 5.1.1

Globaliseerumise pingeread Šveitsi Föderaalse Tehnoloogiainstituudi arvutuste alusel (2013)

Kohad majandusliku globaliseerumise pingereas	Kohad globaliseerumise sünteetilises (majanduslik, sotsiaalne, poliitiline) pingereas
1. Singapur	1. Belgia
2. Luksemburg	2. Iirimaa
3. Iirimaa	3. Holland
4. Malta	4. Austria
5. Holland	5. Singapur
6. Belgia	6. Taani
7. Ungari	7. Rootsi
8. Eesti	8. Portugal
9. Bahrein	9. Ungari
10. Rootsi	10. Šveits
12. Taani	13. Kanada
14. Tšehhi	
15. Soome	15. Tšehhi
16. Austria	16. Soome
17. Slovakkia	
19. Tšiili	19. Slovakkia
22. Uus-Meremaa	25. Eesti
24. Iisrael	28. Uus-Meremaa
27. Šveits	29. Iisrael
	30. Sloveenia
33. Sloveenia	35. Tšiili
34. Kanada	52. Uruguay
62. Uruguay	63. Costa Rica
72. Costa Rica	

kumbki pole Eestis kuigivõrd populaarsed. Samal ajal on paljude teiste ülemaailmsete tipp-brändide levik Eestis olnud vägagi tormiline. Arvestades, kui määravat rolli mängib kultuuri üleilmastumises filmide ja rahvusvaheliste teleformaate levik ning popmuusika, on samuti kummaline, et kultuuri globaliseerumist mõõdetakse vaid rahvusvahelise raamatukaubandusega. Samuti ei ole internetiajastul vist enam õige inimestevahelisi piiriüleseid kontakte mõõta rahvusvaheliste tavakirjade hulga. Samas on Eesti maailmas teisel kohal globaalsetele infovoogudele avatuse poolest, mis kuulub sama indeksi koosseisu, ning küllalt kõrgel ka inimeste liikumise näitajatega (turismivoogude ning välispäritoluga elanikkonna osakaal).

Kokkuvõttes võib väita, et Eesti majandusliku globaliseerumise aste on silmapaistvalt kõrge, üldiselt globaliseerumisastmelt jääme ETH viimaste arvutuste järgi siiski ülinapilt välja maailma kõige enam globaliseerunuks (vastav indeks 80–100 palli) loetava 24 riigi hulgast. Enamik EL-i kuuluvaid maid on ETH hinnangul Eestist enam globaliseerunud, ent tuleb silmas pidada, et Euroopa Liit ongi kõige üleilmastunud piirkond. Väljastpoolt Euroopat edestavad Eestit üldiselt globaliseerumisastmelt, kui võtta aluseks ETH meetodika, vaid mõned üksikud maad (Singapur, Kanada, Austraalia). ●

5.2

Globaliseerumise mõjud ja võimalikud tegevusstrateegiad üleilmastumise tingimustes

Silja Lassur, Erik Terk

Selgitamaks Eesti eliidigruppide suhtumist globaliseerumisse, korraldas Turu-uuringute AS 2013. aasta kevadel ekspertküsitluse, hõlmas 177 eksperti – 43 poliitikut, 55 majandusosalal ja 35 kultuurialal tegutsejat ning 44 viimase kolme aasta jooksul doktorikraadi kaitsnud teadlast. Poliitikute valimisse kuulus Riigikogus ja olulisemates munitsipaalüksustes töötavaid poliitikuks nii opositsioonist kui koalitsioonist, samuti suuremate erakondade aparaadi töötajaid. Majandusala otsuselangetajate gruppi kuulus 42 Eesti majanduspoliitikas aktiivselt tegutsevat inimest (Majandus- ja Rahandusministeeriumi, Eesti Panga ning Eesti Arengufondi võtmetöötajad, Riigikogu majandus- ja rahanduskomisjonide liikmed, üle-eestiliste ettevõtjate esindusorganisatsioonide liidrid, majanduspoliitika kujundamisel reaalselt kaasa löönud majandusteadlased) ning 13 ettevõtete ja kommertspankade esindajat, kes on näidanud aktiivsust kas valdkondlikes ettevõtlusliitides või võtnud avalikkuses sõna Eesti majanduse olukorra ja majanduspoliitika kohta. Viimatimainitud on järgnevas tekstis lühiduse mõttes nimetatud ettevõtjateks. Küsitletud kultuuritegelaste valimisse kuulusid kultuuriinimesed, sh ajakirjanikke, kes on avalikkuses sõna võtnud Eesti kultuuri arengu või Eesti üldarengu küsimustes.

Et valim hõlmas Eesti poliitika, majanduse ja kultuurielu võtmeotsuste kujundamisel olulisel positsioonil olevaid ja aktiivselt kaasa rääkinud inimesi, saab nimetatud uuringut määratleda nn eliidiuuringuks.

5.2.1

Kuidas tajutakse globaliseerumise tulemusi?

Uuringu tulemused näitavad, et hinnangud globaliseerumise tulemustele Eestis, eriti arvestades hiljuti Eestit tabanud rahvusvahelise majanduslanguse mõju, on küllaltki positiivsed. Viiepallisel skaalal valis vastusevariandid “globaliseerumine on pakkunud valdavalt arenguvõimalusi” või “on pakkunud enam arenguvõimalusi kui ohtusid” 85% vastanud ettevõtjatest, 88% majanduspoliitikuist, 65% poliitikuist, 69% kultuuritegelastest ja 73% uutest doktoritest.

Selgitamaks täpsemalt, milliste globaliseerumise tagajärgedega jäadi rahule rohkem ja millistega vähem, esitati hindajatele loetelu üheksast globaliseerumise potentsiaalsest tulemusest ja paluti neid eraldi hinnata (vt tabel 5.2.1.).

Näeme, et reeglina on kõige positiivsemaid hinnanguid langetanud majanduspoliitikud. See, et majanduskeskset globaliseerumist toetavad majandusringkonnad enam kui teised eliidigrupid, ei pakkunud üllatust. (2000.

Tabel 5.2.1

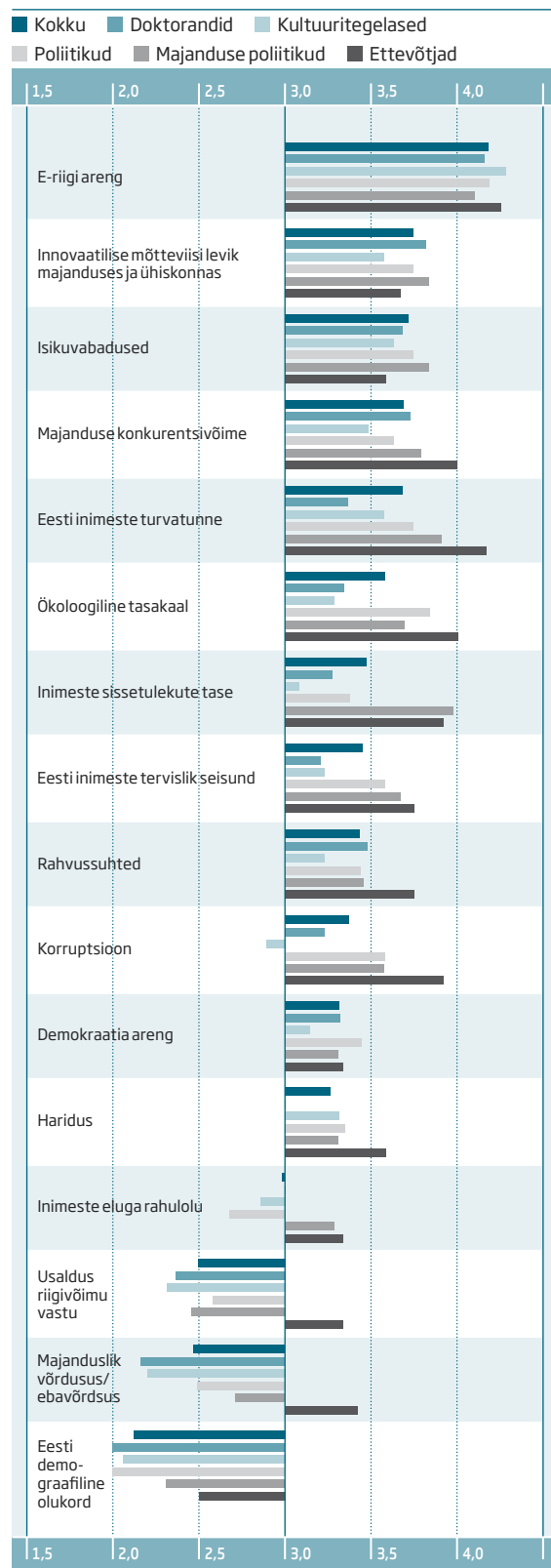
Hinnangud Eesti maailmale avanemise potentsiaalsetele mõjudele (keskmine väärtus skaalal, kus 1 – mõju on olnud väga negatiivne; 5 – mõju on olnud väga positiivne)

	Ettevõtjad	Majanduspoliitikud	Poliitikud	Kultuuri-tegelased	Teadusdoktorid	Valim tervikuna, järjestus
Eesti ettevõtete ekspordivõimaluste paranemine	4,9	4,8	4,6	4,3	4,3	1
Elulaadi ja tegevusalade mitmekesisuse suurenemine	4,6	4,4	3,9	4,3	4,1	2
Välisinvesteeringute saabumine Eesti ettevõtetesse	4,6	4,4	4,2	4,1	4,0	3
Juurdepääs rahvusvahelisele finantskapitalile	4,6	4,1	3,9	3,9	4,0	4
Eesti inimeste võimalus töötada välismaal	4,2	4,1	3,7	4,1	3,9	5
Inimeste kasvanud liikumine üle riigipiiride	4,2	3,9	3,7	4,0	3,6	6
Konkurentsi suurenemine erinevates eluvaldkondades	3,8	4,1	3,5	3,9	3,6	7
Eesti avanemine välistööjõule	3,2	3,6	3,4	3,5	3,4	8
Rahvusvahelise kuritegevuse levik	2,6	2,6	2,7	2,5	2,7	9

aastal Eesti majanduspoliitikute hulgas tehtud küsitlus näitas, et üle 90% neist suhtub ülemaailmastumisse positiivselt). Pigem oli väikeseks üllatuseks see, et pika aja jooksul ja erinevate valitsuste ajal küllalt üksmeelselt globaliseerumismeelset poliitikat ajanud poliitikud olid keskeltläbi isegi natuke kriitilisemad kui kultuuriinimestest vastajad. Silma hakkab ka ettevõtjate (tegemist on kodumaise taustaga ettevõtjatega) spetsiifiline positsioon: väliskapitali tulekut, inimeste liikumist üle riigipiiride ja Eesti inimeste võimalust töötada välismaal ei hinda nad nii üksmeelselt positiivseks, nagu seda teevad majanduspoliitikud. Tuleb arvestada, et mõningate mõjude hindamisel võivad eri hindajad lähtuda erinevast vaatenurgast, näiteks kui ettevõtjad on kriitilised Eesti välistööjõule avanemise suhtes, võib kriitilisuse põhjuseks olla see, et tööjõuturg ei ole piisavalt avanenud. Samas on võimalik, et osa kultuuritegelasi või mõni poliitik võib olla kriitiline just vastupidisel põhjusel.

Joonis 5.2.1

Kas olukord nimetatud valdkondades on viimase 10 aasta jooksul läinud paremaks või halvemaks (% vastanustest)

Keskmine skaalal 1 – 5, kus 1 – olukord on läinud palju halvemaks, 5 – olukord on läinud palju paremaks

Kultuuritegelasi iseloomustab teistega võrreldes natuke jahedam hoiak finantsturgude kasutamisevõimaluste ja ekspordivõimaluste suhtes, välisinvesteeringuid Eesti ettevõtetesse peavad aga ka nemad väga oluliseks.

Kui mõnede siin toodud tegurite osas võib positiivset suhtumist globaliseerumise pidada küllalt enesestmõistetavaks, siis selliste tagajärgede osas nagu konkurentsi tihenemine, inimeste töötamine välismaal ja ka välisinvestorite tugev roll majanduses on paljudes maades nii elanikkonna kui ka suure osa eliidi hinnangud võrdlemisi kriitilised. Kõnealuse küsitluse põhjal paistab, et Eesti eliidi puhul see nii ei ole.

Küsisime oma ekspertidelt ankeedis ka hinnanguid Eesti elu erinevatele aspektidele – kas olukord selles või teises valdkonnas on läinud viimase aastakümne jooksul halvemaks või paremaks, jättes täpsustamata, kas vastaja tõlgendab toimunud nihet globaliseerumise tulemusena või mitte (joonis 5.2.1.).

Kriitilised hinnangud seostusid valdavalt vaid kolme valdkonnaga viieteistkümnest: demograafiline olukord, elanike võrdsus/ebavõrdsus ja usaldus riigivõimu vastu. Seega saab väita, et ka hinnangud muutustele, mida võib pidada globaliseerumise kaudseteks tagajärgedeks, on samuti enamasti positiivsed.

Eeltoodut on huvitav võrrelda sellega, kuidas prognoosisid majanduspoliitikaga seotud inimesed globaliseerumise võimalikke negatiivseid tagajärgi 2000. aastal. Kartuste pingerea eesotsas olid siis: kõrgema kvalifikatsiooniga tööjõu lahkumine Eestist, finantsturgude tagasilöögid (eelkõige kõrge riskiga spekulatiivsete investeeringute puhul), inimeste varanduslike lahknevuste suurenemine, ka rahvusvahelise kuritegevuse levikuga seotud probleemid. Suuremat kahju looduskeskonnale ei oodatud, vähemkvalifitseeritud masstööjõu lahkumist eriti tõenäoliseks ei peetud. Ka kultuurilise indentiteedi võimalik nõrgenemine oli võimalike probleemsete nihete loetelus pigem tagumise poole hulgas. Mõni toona kardetud ohtudest on realiseerunud, mõni, näiteks rahvusvahelise kuritegevuse suurenemine õnneks mitte. Tööjõu lahkumine on tegelikkuses liikunud juba tuntavalt ka masstööjõu sfääri. Tähelepanav on see, et kultuuriidentiteedi pärast tuntakse praegu enam muret kui 2000. aastal.

5.2.2 Reageerimismustrid

Milliste meetmete abil oleks võimalik kõige paremini toetada Eesti toimetulekut globaliseerumisest johtuvate mõjudega? Esitasime vastajatele hindamiseks 16 võimalikust tegevussuunast koosneva loetelu¹. Vastuste jaotumist näitab tabel 5.2.2.

Võrreldes majanduspoliitikute 2000. aastal pakutud meetmete pingerida praegu väljapakutuga hakkab silma, et mõnevõrra on vähenenud finantssfääri korrastamise (nn pankade probleem) ja kuritegevuse vastu võitlemisega seotud meetmete aktuaalsus, esiplaanile on aga tõusnud tööjõu arendamine, teatud määral ka tööstus- ja tehnolo-

1. Siin kasutatav meetmete loetelu töötati välja 2000. a. majanduspoliitikute globaliseerimisalaste hoiakute uurimiseks (autorid M. Didök ja E. Terk). Kuna tol ajal oli olukord pankadega kaunis terav, siis selgitab see, miks loetelus on küllalt palju finantssektori olukorra tervendamiseks seotud meetmeid. Otsustasime käesolevas uuringus kasutada meetmete loetelu võimalikult muutmata kujul.

Tabel 5.2.2.

Erinevate vastajagruppide toetus globaliseerumise mõjudega hakkamasaamiseks vajalikele meetmetele (meetme koht pingereas vastavalt selle toetajate osakaalule)

	Kokku valim 2013	Majandus- poliitikud 2013	Majandus- poliitikud 2000
Rahvusvaheline koostöö kuritegevuse vastu võitlemisel	4 - 5	2 - 3	1 - 2
Reeglite karmisamine finantsasutuste läbipaistvuse tagamiseks	7	6	1 - 2
Finantssektori järelevalve tugevdamine Eesti Panga ja Finantsinspektsiooni poolt	8	7 - 8	3 - 5
Tugevam tööstus- ja tehnoloogiapoliitika	3	2 - 3	3 - 5
Tööjõu arendamine toimetulekuks rahvusvahelise konkurentsiga	1	1	3 - 5
Rahvusvaheline koostöö keskkonnakaitse alal	6	5	6
Rahvusvaheline koostöö rahapesu ja pangandusala kuritegevuse tõkestamiseks	10	9 - 10	7
Abinõud <i>off-shore</i> -tsoonide kuritarvitamise vastu	12	11	8 - 9
Eesti kultuurilise identiteedi säilitamine	2	4	8 - 9
Sotsiaalkaitseüsteemi tugevdamine ja parem rahastamine (inimeste hakkamasaamine kriiside ajal)	4 - 5	7 - 8	10
Põllumajanduse subsideerimine/toetamine	9	12	11
Kaitsemeetmed töökohtade säilitamiseks Eestis	13 - 14	13	12
Ebasoovitava immigratsiooni tõkestamine	13 - 14	14	*
Rahvusvaheline koostöö võitlemaks haiguste ja epideemiatega	11	9 - 10	*

*Tärniga märgitud valdkondi 2000. aasta uuringus ei käsitletud.

Tabel 5.2.3

Eliidigruppide poolehoid erinevatele meetmegruppidele, (vastavasse meetmete gruppi kuuluvate meetmete toetus (%) kõikide antud eliidigrupi poolt toetatud meetmete hulgas)

	Ettevõtjad	Majanduspoliitikud	Poliitikud	Kultuuritegelased	Teadusdoktorid	Majanduspoliitikud aastal 2000
Proteksionistlikud meetmed	10	4	14	11	18	5
Majanduskeskkonna korrastamise meetmed	24	27	22	24	21	42
Arendustegevus ja rahvusvaheline koostöö	48	52	44	42	40	47

loogiapoliitika ja sotsiaalkaitseüsteemi arendamine ning juba eespool mainitud kultuurilise identiteedi säilitamise tähtsus.

Meetmete eelistuste edasisel interpreteerimisel jaotatakse üksikmeetmed kolme gruppi: 1) proteksionistlikud meetmed – kaitsemeetmed säilitamiseks töökohti, subsiidiumid põllumeestele, immigratsiooni tõkestamine, võimalik rahvusvaluuta taaskasutuselevõtt ja eurotsoonist lahkumine; 2) majanduskeskkonna korrastamise meetmed; 3) arendustegevuse ja rahvusvahelise koostööga seotud meetmed (vt tabel 5.2.3). Sellesse kolmesesse liigendusse ei lülitanud me kultuurilise identiteedi säili-

tamist kui oma loomult universaalsemat taotlust ega ka sotsiaalkaitseüsteemi tugevdamist. Seetõttu ei anna asjaomase tabeli tulpades toetatud meetmete protsendinäidud kokku 100 protsenti.

Eespool paigutasime iga üksikmeetme ühte vastavast kolmest grupist, lähtudes sellest, milline tundus olevat selle peamine panus ankeedi koostajate vaatevinklist. Reaalsuses võib aga vastajate ettekujutus ühe või teise meetme otstarbest ja seosest teiste meetmetega olla mõnevõrra erinev. Milline võiks olla tegelik pilt, seda aitab selgitada klasteranalüüsi² kasutamine. Analüüsi käigus koondati ühte klasterisse need meetmed, milliseid hindajad kaldusid koos olulisematenä esile tõstma. Iga klasteri puhul saab rääkida nn *klasterit moodustavatest meetmetest*, mis koondasid enda ümber teisi. On võimalik ka eristada, milliste hindajagruppide tehtud valikud ühe või teise klasteri moodustumisel domineerivad.

Analüüsi tulemusena moodustus kolm klasterit:

- **1. klaster** kujunes selliste meetmete ümber nagu sotsiaalsüsteemi tugevdamine, kultuurilise identiteedi tugevdamine, tööjõu arendamine ning tööstus- ja tehnoloogiapoliitika edendamine. Nimetasime selle *inimkapitalikeskse reageerimismustriga klasteriks*.
- **2. klaster** kujunes selliste klasterit moodustavate meetmete baasil nagu töökohtade säilitamine, põllumajanduse subsideerimine, immigratsiooni tõkestamine, aga ka kultuurilise identiteedi tugevdamine ning kuritegevuse vastu võitlemine. Nimetasime selle *kaitsev-rahvuskeskse reageerimismustriga klasteriks*.

2. Analüüsis kasutati K-keskmiste klasteranalüüsi meetodit.

- **3. klaster** on kõige mitmepalgelisem. Ühelt poolt kuuluvad sinna kesksete meetmetena, sarnaselt esimese klasteriga, tööjõu arendamine ning tööstus- ja tehnoloogiapoliitika edendamine. Nendega aga liituvad finantssfääri korrastamisega seotud ning mitmesuguste mittemajanduslikku laadi riskide vastu suunatud meetmed, samuti rahvusvaheline koostöö nii kuritegevuse kui haiguste leviku vastu ning keskkonnahoiuga seonduvad meetmed. Nimetasime selle klasteri *arendamise ja riskivältimise institutsionaalsete lahendite keskseks klasteriks*. Iseloomulik on, et selle klasteri puhul on kõrge osakaal just rahvusvahelise koostööga seotud meetmetel.

Kolm meedet esinevad klasterit kujundavatena korraga kahes klasteris. Nendeks meetmeteks on Eesti kultuurilise identiteedi säilitamine, tööjõu arendamine ning tööstus- ja tehnoloogiapoliitika edendamine. Rahvusliku identiteedi väärtustamine seotub esimeses klasteris abinõudega, mis aitavad kaasa Eesti tegevuspotentsiaali tugevdamisele rahvusvahelises majanduses, teises klasteris aga asub sama väärtus hoopis proteksionistlikumas kontekstis. On arusaadav, et eri hindajatel võibki selle taotluse sisu ja tulenevad järeldused olla erinevad. Rahvusliku identiteedi väärtustamine võib ühe osa inimeste puhul seostuda näiteks sooviga sulgeda Eesti välismõjude ja ohtude eest, teiste puhul aga hoopis taotlusega luua näiteks Eesti oma kõrgtehnoloogiline tööstus.

Et majanduspoliitikute enamik liigitub oma valikute alusel kolmandasse klasterisse, on küllalt mõisteta, on ju nende tegevus (vähemalt seni olnud) üsnagi institutsioonide- ja regulatsioonidekeskne (siin räägib kaasa ilmselt ka Eesti EL-i kuulumise mõju). Ettevõtjate jaotus klasterite vahel on majanduspoliitika omast oluliselt erinev, neist enamik paikneb esimeses, inimkapitalikesksetes klasteris. Ehkki esimese klasteri üheks klasterit kujundavaks teguriks on sotsiaalpoliitika tugevdamine ja ettevõtjate enamik eraldi võttes ei kuulu sotsiaalpoliitika tugevdamise pooldejate hulka, määrab nende enamiku kuulumise esimesesse klasterisse nende toetus tööstus- ja tehnoloogiapoliitika edendamisele ja tööjõu arendamisele. Sellega kaasneb aga paljude rahvusvahelise koostöö meetmete tähtsuse teatud alahindamine (vt. tabel 5.2.4).

Võrreldes majanduspoliitikute ja poliitikute nn mentaalsetel kaartidel Eesti-sisest lahendamist nõudvad inimkapitali- ja sotsiaalteemad ilmselt enam väärtustatud (kõrvutatult rahvusvahelise koostööga), sellest nende suur osatähtsus esimeses klasteris. Kultuuritegelaste jaotus klasteriti on jämedates joontes sarnane poliitikute jaotusega. Selgub, et kultuuriinimesed on oma hoiakutelt samuti valdavalt kas potentsiaali arendajad või institutsioonide loomise ja koostöö-kesksed tegutsejad. Sulgemis- ja kaitsehoiakuid on nende hulgas küll natuke

Tabel 5.2.4

Vastajate gruppide jagunemine globaliseerimisele reageerimise mustrite järgi, % grupist

Klasteri tüübid	Grupid					
	Ettevõtjad	Majanduspoliitikud	Poliitikud	Kultuuritegelased	Teadusdoktorid	Kokku
Inimkapitalikeskne reageerimismuster	54	26	49	34	32	37
Kaitsev-rahvuskeskne reageerimismuster	15	12	16	26	36	22
Arendamise ja riskivältimise institutsionaalsete lahendite keskne reageerimismuster	31	62	35	40	38	41

rohkem, kuid mitte oluliselt enam kui valimis tervikuna. Tõik, et kaitse laadi hoiakud domineerivad küllalt suure osa hiljuti doktoritöid kaitsnud teadlaste hinnanguis, võib olla põhjustatud osaliselt sellest, et nende hulgas on naisi enam kui teistes klasterites. Eeldatakse, et naistele on kaitse laadi hoiakud omasemad kui meestele.

Vaadeldes seoseid eri valdkondade dünaamikale antud hinnangute ja hinnangu andjate kuulumise vahel ühte või teise eelkirjeldatud klasterist, ilmneb, et kaitsev-rahvuskesksesse klasterisse kuulujad hindavad teistest märgatavalt negatiivsemalt Eestis kujunenud demograafilise olukorra dünaamikat, turvalisuse ja inimestevaheliste tuludiferentside dünaamikat. Euroopa Liidu kuvand on nende silmis kehvem kui teistel ja enamik neist ei tule eriti kaasa arvamusega, et Eesti kuulumine EL-i on meie jaoks globaliseerumise negatiivseid mõjusid pehmendanud.

Kolmanda klasteri esindajad vaatavad enamikul juhtudel Eestis toimunud arenguid läbi oluliselt roosamate prillide kui teised. See ei puuduta ainult selliseid teemasid nagu riigi konkurentsivõime või välisinvesteeringute mõju Eestile, vaid ka näiteks tervise, turvatunde, varanduslike käaride ja isegi demograafilise olukorra dünaamikat. Siin võib tekkida hüpotees, et just oma professionaalse tegevuse iseloomu tõttu võivad selle klasteri esindajad olla eriti sotsiaalset laadi probleemide tajumiseks liiga „maast lahti“.

Inimkapitalikeskse klasteri esindajad asuvad oma kriitilisuse määralt Eesti elu muutuste suhtes üldiselt kahe ülejäänud klasteri vahepeal. Samas on nad teistest klasteritest kriitilisemad just Eesti majanduse konkurentsivõime dünaamika osas. ○

Viidatud allikad

1. DICKEN, P. (1998) Global Shift. Paul Chapman Publishing, London.
2. TERK, E. (2012) Globaliseerumine, jah, aga milline?. Raamatus: Terk, E. Eestist ja ettepoole. Tallinna Ülikool, Eesti Tuleviku-uuringute Instituut (esmatrükk: 2002).
3. BECK, U. (2002) What is Globalization?. Polity Press, Cambridge (UK).
4. BHAGWATI, J. (2004) In Defence of Globalization. Oxford University Press, Oxford (UK)& New York.
5. AMOROSO, B. (1998) On Globalization. Capitalism in the 21st Century. Palgrave, Basingstoke (UK)& New York.
6. Dehesa, G. (2006) Winners and Losers in Globalization. Blackwell Publishing, Malden (USA)&Oxford (UK).
7. KOF (2013) KOF Index of Globalization. Detailed Index Information. WWW.globalization.kof.ethz.ch

5.3

Arengupoliitikad

Silja Lassur, Erik Terk

Eesti riigi institutsionaalse arengu tase on aasta-aastalt paranenud, kuuludes Kesk- ja Ida-Euroopa regiooni parimate hulka. Eelmistes alapeatükkides käsitlesime reageerimist globaliseerumise mõjudele selle kõige üldisemas plaanis, strateegiliste lahendite tasandil. Täpsemaks analüüsiks on vaja laskuda juba konkreetsete poliitikate tasandile. Sel arutlusastmel on oluline küsimus riigi rollist üldises ja majanduse arengus ning sellest, millisel viisil oleks kõige efektiivsem seostada riigipoolset aktiivsust teiste tegevussubjektide aktiivsusega. Eesti arenguideooloogias on pikka aega rõhuasetus üldise majanduskeskkonna loomisel ja riigi üldise institutsionaalse funktsioneerimise tagamisel. Eesti valitsemispraktika on küllalt korrektne, kuid sel on mitmeid miinuseid: administratiivsus, reaktiivsus, orienteeritus pigem üksikute valitsemisalade autonoomsele korraldamisele kui valitsemisalade vahelisele koostööle ja erinevate ühiskondlike gruppide kaasamisele poliitika kujundamisse. Selline valitsemissüsteem kaldub pidama kõiki tegevusi ühtaoliselt tähtsaks, selle raames on raske kujundada ja realiseerida keskeid arengueelistusi. Vaja oleks fokuseeritumat ja proaktiivsemat riigivalitsemist (Eesti 2010, b). Samasugust kriitikat võib leida ka Eesti institutsionaalse arengu suhtes muidu küllaltki positiivselt meeletatud rahvusvahelistest ülevaadetest (OECD 2011).

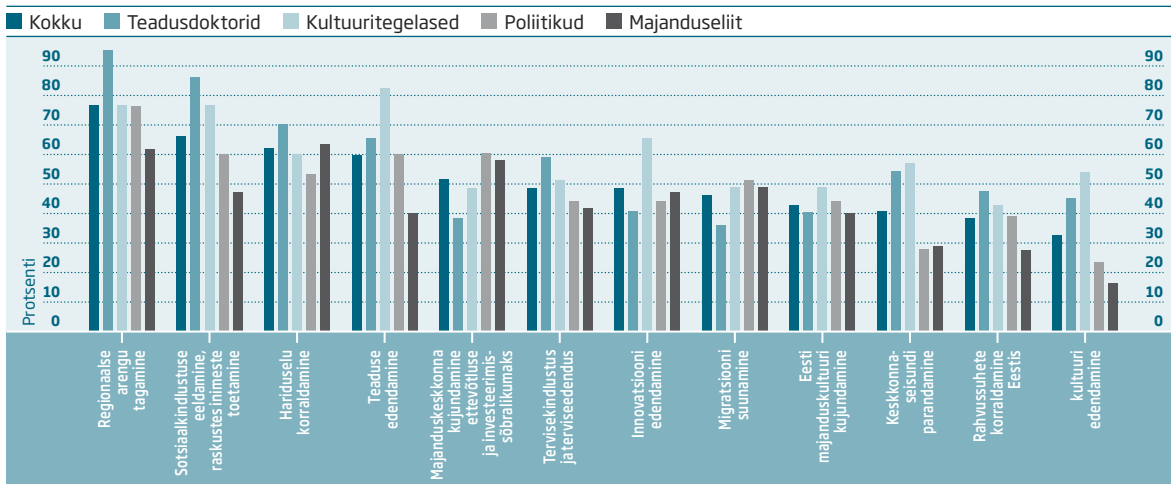
Eelnevaga seostub ka küsimus fokuseerimisest majanduspoliitikas ja majanduse arengus. Eesti on saanud kiita oma edu eest makromajandusliku tasakaalu hoidmisel, seda ka väga keerukates välistingimustes.

Samas saab väita, et ükski väljapaistvalt edukas riik Euroopas ega Aasias ei ole suutnud oma globaalseid konkurentsieeliseid välja arendada pelgalt makromajandusliku tasakaalu ja soodsa ärikeskkonna najal. (Chang 2001). Sellega seoses on tõusnud küsimus nn eksperimenteerivast majanduspoliitikast, vajadusest võtta riigipoolseid meetmeid uute kasvualade¹ tekitamiseks majanduses (Eesti..., 2010, a; Kuusk 2012). Eestis on (eriti Eesti Arengufondi eestvõttel) diskussioonid uuestest kasvualadest ja nutikast spetsialiseerumisest küll hoogustunud, aga need pole muutnud domineerivat valitsemiskultuuri ja majanduspoliitilist dogmaatikat, reaalseid nihkeid uute kasvualade leidmiseks ja evitamiseks pole märgata.

2013. a küsitluses osalenud eliidigrupid olid oma hoiakutes poliitika fokuseerimise suhtes vägagi üksmeelsed. Valdav seisukoht oli, et **Eesti vajaks senisest fokuseeritumat poliitikat ja selgemaid prioriteete** – nii vastas ca 80% küsitletutest. Kõige resoluutsemad olid sel teemal ettevõtjad ja majanduspoliitikud. Tekib küsimus: kes peaks fookuste loomist ja prioriteetide püstitamist korraldama? Fookused ja prioriteedid ei pea tulema tingimata “ülalt”, vaid võivad kujuneda ühiskonna eri subjektide koostegvusprotsessi tulemusena. Selline arengu eesmärgistamise protsess – kui eeldame, et see ei kujune puhtturulisel alusel – nõuab aga koordineerimist ühiskonna kui terviku tasandil. Seetõttu ei pääse me mööda riigi soovitatavast rollist selles protsessis. Palusime Eesti eliidigruppide esindajatelt hinnangut etteantud valdkon-

Joonis 5.3.1

Toetus riigi rolli suurendamisele erinevates poliitikavaldkondades

¹ Kasvualade all ei peeta tänapäeval silmas traditsioonilisi majandussektoreid, vaid kitsamaid tegevusvaldkondi, mis võivad paikneda ka eri sektorite piirialadel.

dade osas, küsides, millistes neist peetakse vajalikuks **riikliku poliitika** tugevdamist lähiperioodil. Tulemused on esitatud **joonisel 5.3.2**.

Tulemuste tõlgendamisel tuleb arvestada, et riigi rolli suurendamine ei pruugi tähendada tingimata otsuste tegemise tsentraliseerimist osundatud valdkonna toimijate käest riigi kätte – seda on võimalik tõlgendada ka näiteks koordineerimisiniitsiatiivide ettevõtmisena või riigilt täiendavate vahendite eraldamisena.

Kui vastajate arusaam riigipoliitikate suurema fokuseerituse vajalikkusest oli üksmeelne, siis selge konsensus riigi rolli tugevdamise osas ilmnas vaid regionaalpoliitika, sotsiaalkindlustuse ja hariduselu korraldamise osas. Teaduselu puhul tuleb ilmsiks majanduseliidi suhteliselt külm suhtumine sellesse valdkonda. Niisugused paljuvaieldud valdkonnad nagu tervishoiu edendamine ja innovatsioonipoliitika jäävad selgelt nõ joone alla. Erilist toetust ei leia ka riigi rolli suurendamine majandusstruktuuri kujundamisel, ehkki, nagu nähtub alapeatükist 5.2, loeti tööstus ja tehnoloogiapoliitikat üheks kõige mõttekamaks reageerimisvõimaluseks globaliseerumise väljakutsele. Eri eliidirühmad pakuvad riigile initsiatiivi võtmiseks eri valdkondi – ettevõtjad näiteks haridust, tervishoidu ja majanduskeskkonna täiustamist, teadusdoktorid haridust, kultuuritegelased (teadusdoktoritest enam) teadust ja innovatsiooni jne. Viimased kaks eliidigruppi on ka kõige „riigiinterventsionistlikumad”, majandusinimesed näivad riiki rohkem umbusaldavat või talle vähem lootvat.

Suurem ühtelangevus eliidigruppide esindajate seisukohtades ilmnas majanduslike prioriteetide osas. Eelkõige väljendus see esmatahtsaks arvatud valdkonnana IKT üksmeelses eelistamises. 50% piirile jäid turism ja puhkemajandus, uued tehnoloogiad energeetikas ning sinna lähedusse ka rohemajandus, transiit ja logistika. Seega küsimusele, mis veel peale IKT võiks olla Eesti majandusarengu prioriteet, küsitlus selget vastust ei andnud. Pigem on tähelepanuväärne see, et ei loomemajandus ega rahvusvahelised finantsteenused (vähemalt praegu) küsitletud rühmade toetust ei leia.

5.3.1 Eliidirühmade hoiakud

Käsitlesime ka eliidirühmade mõningaid olulisi üldhoiakuid ja nendevahelisi seoseid. Üks oluline näitaja on küsitletavate suhtumine maailmaga kaasamineku võimalustesse, puudutagu need globaalseid protsesse või EL-i tasandit. Konstrueerisime avatuse mõõtmiseks neljale küsimusele antud positiivsete vastuste baasil eraldi indeksi. Teise indeksi löime nende hinnangute baasil, mis anti eri valdkondade seisundi dünaamikale viimase 10 aasta jooksul.

Jooniselt 5.3.2 on näha, kuidas need kaks koondnäitajat seostuvad esiteks arusaamaga selle kohta, kas tuluerinevuste vähendamine on oluline eeldus edasiseks edukaks hakkamasaamiseks globaliseerumisega ja teiseks, hindaja sooviga tugevdada erinevates eluvaldkondades riigi rolli.

Ilmneb kaks olulist seoste ahelat. Neist esimest võiks nimetada avatusekeskseks seoste ahelaks. Kõrgem avatuse indeks seostub nõ roosamate prillidega toimunud

Tabel 5.3.1

Prioriteetsed valdkonnad Eesti majanduspoliitikas, toetuse osakaal gruppide lõikes

	Majandustegelased	Poliitikud	Kultuuritegelased	Teadusdoktorid	Kokku
Info- ja kommunikatsioonitehnoloogia	76	70	74	68	72
Uued tehnoloogiad energeetikas	51	63	40	43	50
Turism ja puhkemajandus	45	56	46	52	50
Rohemajandus	45	42	51	45	46
Transiit ja logistika	42	51	46	41	45
Loomemajandus	27	30	57	25	33
Põllumajandus	18	28	26	27	24
Rahvusvahelised finantsteenused	25	21	17	18	21

arengute hindamisel ja madalama kalduvusega pidada tuluerinevuste vähendamist edasise globaliseerumisega hakkamasaamise eelduseks. Teine ahel seob omavahel madalat avatuse indeksit, kriitilisust toimunud arengute suhtes, nõustumist väitega, et tuluerinevuste vähendamine on globaliseerivas keskkonnas jätkamiseks oluline ja soovi tugevdada riigi rolli suhteliselt paljudes tegevusvaldkondades.

Kas need tulemused kinnitavad juba tuntud klišeed vastuolust ühelt poolt maailmale suletud, senistes turumajanduslikes arengutes pettunud ja riigi rolli suurendamist toetavate inimeste ja teisalt avatud vaadetega, turumajanduslike reformidega rahul olevate ning riigi rolli tugevdamist vastustavate inimeste vahel? Tegelikult ei kinnita. Seostest saame küll välja lugeda, et riigi rolli tugevdamise püüdega seostuvad nii kriitilisus toimunud arengute suhtes kui kalduvus pidada oluliseks tuludiferentside vähendamist, samas aga ei ole avatuse indeksil statistiliselt seost sooviga tugevdada riigi rolli (nagu ka sooviga riigi poliitikaid enam fokuseerida).

Arvestades avatuse ja tulude ühtlustamise taotluse kui kahe indikaatori olulisust, võtsime lähema vaatluse alla vastavate hoiakute omavahelise seose. Nende kahe näitaja kombineerimisel jaotusid vastanud nelja rühma:

- **A – need nn globalistid, kes toetavad sissetulekute ühtlustamist**, pooldades Eesti edasist integreerumist maailmamajandusse ja EL-i ja nähes tuluerinevuste vähendamises eeldust globaliseerumise edukaks jätkamiseks – **37%** küsitletutest;
- **B – need nn globalistid, kes taunivad sissetulekute ühtlustamist**, pooldades edasist integreerumist maailmamajandusse, aga ei pea sissetulekute suuremat ühtlustamist soovitavaks või oluliseks – **33%** küsitletuist;
- **C – need nn Eesti-kesksed sissetulekute ühtlustamise pooldajad**, kes on kriitilised integreerumise suhtes maailma ja EL-i suunas ning toetavad tuluerinevuste vähendamist – **23%** küsitletutest;

- **D – need nn Eesti-kesksed sissetulekute ühtlustamise taunijad**, kes pole rõõmsad ei globaliseerumise ega tuluvõrdsust taotleivate poliitikate üle – 11% küsitlenuist.

Keskmisest enam kuulub ühtlustusmeelsete globalistide hulka teaduste doktoreid, keskmisest vähem poliitikuid, sissetulekute ühtlustamist taunivate globalistide grupp on rohkemal määral esindatud majandustegelaste, eriti ettevõtjate hulgas, samasse rühma kuulub ka umbes pool küsitletud majandustegelastest. Sissetulekute ühtlustamist pooldavate Eesti-kesksete hulgas võib leida suhteliselt palju kultuuritegelasi, aga ka poliitikuid. Mõlemast nimetatud rühmast kuulub sellesse gruppi siiski vähem (alla kolmandiku). Majandustegelaste hulgas on see hoiakute kombinatsioon selgelt ebapopulaarne.

Teistest rohkem kalduvad riigi rolli suurendamist pooldama grupid A ja C. Need grupid pooldavad väga tugevalt riigi rolli suurendamist regionaalpoliitikas ja hariduselu edendamisel. Grupile C on iseloomulik suurem rõhuasetus riigi rollile sotsiaalkindlustuses, rahvussuhete korraldamises ja tervishoiupoliitikas, aga ka majandusstruktuuri kujundamisel. Nn globalistidest ühtlustamise pooldajatel (grupp A) on sellisteks valdkondadeks innovatsiooni edendamine, migratsiooni suunamine, ka keskkonnaseisundi parandamine. Sissetulekute ühtlustamist taunivate globalistide (grupp B) toetus riigi rolli suurendamisele on valimi keskmisest madalam kõigis vaatluse all olnud valdkondades, samas pooldab neist siiski üle 50% riigi rolli tugevdamist regionaalarengus ja hariduselu korraldamisel.

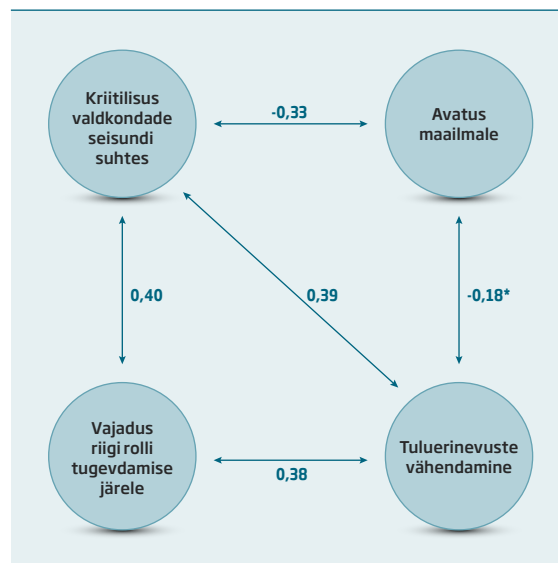
5.3.2 Koostöö ja arenguvõrgustikud poliitika kujundamisel

Lisaks poliitikate sisule on oluline probleem, millise mehhanismi kaudu poliitikaid välja töötada ja realiseerida. Mõnede teoreetikute arvates on siin võimalik eristada, sõltuvalt riigi domineerimise astmest vähemalt viitkuut eri mehhanismi alates täisetatistlikust, kus riik pole huvitatud mingist kaasamisest ja tagasisidest kuni nn Hollandi tüüpi protseduurideni, kus poliitikaid töötatakse välja tegelikult asjaosaliste poolt ja riik kontrollib protsessi vaid distantsilt ja kaudselt (Peters & Pierre 2006). Oma uuringutes eristasime kolme viisi:

- väljatöötajaks ja realiseerimise korraldajaks on poliitikute volitusel eelkõige riigiparaadi töötajad. Eesmärgiks on kiirus ja efektiivsus, vajadusel kutsutakse eksperte poliitika kujundamise protsessis osalema. Huvigruppidega konsulteerimist ei peeta eriti oluliseks – kui seda tehakse, siis pigem formaalselt;
- väljatöötamisel (ja võimalik, et ka poliitika juurutamisel) toimub sisuline koostöö ühiskondlike institutsioonide katusorganisatsioonidega (näiteks tööandjate, töövõtjate, maaelanike esindusorganisatsioonid, erialaliidud jm), kitsamail huvigruppidel ega nn üksiküritajail protsessi siseneda ei võimaldata;
- võrgustiku tüüpi koostöö, kus lubatakse kaasa lüüa ja oma arvamused välja öelda ning vaielda kõikidel huvilistel, ka üksikisikutel.

Joonis 5.3.2

Korrelatsioonid erinevate hoiakute vahel

Korrelatsioon oluline $p=0,01$ tasemel

*Korrelatsioon oluline $p=0,05$ tasemel.

Tabel 5.3.2

Toetus riigi arengueesmärkide püstitamise ja lahendite väljatöötamise korraldatusel, %

	Ettevõtjad	Majanduspoliitikud	Poliitikud	Kultuuritegelased	Teadusdoktorid	Kokku
Eesmärkide püstitamine ja lahendite väljatöötamine on eelkõige poliitikute ja riigiametnike ülesanne	15	2	5	3	11	6
Riik peaks eesmärkide püstitamist ja lahendite väljatöötamist korraldama üheskoos oluliste sotsiaalpartnerite katusorganisatsioonidega (korporativistlik variant)	31	24	33	23	50	33
Nii eesmärkide püstitamine kui lahendite väljatöötamine tuleb korraldada nii, et osaleda saaksid võimalikult kõik huvigrupid ja ka üksikisikud (võrgustikupõhine variant)	54	74	63	74	39	61

Paludes uuringus osalenud vastata küsimusele, millist poliitikakujundamise viisi nad eelistavad saime järgmised tulemused (tabel 5.3.2).

Kui jätta kõrvale ettevõtjad ja teaduskraadi hiljuti kaitsnud doktorid, eelistati ülekaalukalt võrgustikupõhise poliitikakujundamise varianti. Enim pooldatud variant võib olla väga perspektiivikas, õnnestumise korral võib see avada olulisi võimalusi elanikkonna arengualaseks sotsiaalseks mobilisatsiooniks, ent praktikas ei ole see sugugi kergelt juurutatav. ○

5.4

Tulevikuvaated

Erik Terk, Silja Lassur

Uurimaks Eesti eliidi tulevikuvaateid andsime küsitletutele ette loetelu võimalikest nihetest, mis võiksid järgmise 10 aasta jooksul Eesti elu mõjutada ja palusime neil nende hulgast valida välja need, mille teket vastaja ootab või eeldab ja mille mõju loeb sealjuures kõige olulisemaks. Saadud pingerea esimene pool on toodud **tabelis 5.4.1**.

Võttes aluseks ühelt poolt selle, kas mingit muutust eeldab üle või alla poole vastava eliidi gruppi esindajatest ja teiselt poolt eliidi gruppide prognooside erinevused vastajate kogumi keskmisest, ning interpreteerides loogilisi seoseid muutuste vahel, saame järgmise rea mõnevõrra vastuolulisi tulevikupilte. (Kirjelduste koostamisel on opereeritud mitte ainult eeltoodud tabelis sisalduvate, aga ka pingerea lõpuossa jäänud valdkondadele antud hinnangutega.)

Kultuuriinimeste tulevikukujutus: eeldatakse, et keskeks tulevikku muutvaks nihkeks saab demokraatia areng (samas isikuvabaduste suurenemise osas ollakse pessimistlikud). Ka haridustaset ja innovaatsilisust Eestis eeldatakse tõusvat, nende ootuste osas pole kultuuriinimesed siiski nii üksmeelsed kui teiste gruppide esindajad. Teiste rühmadega võrreldes usutakse mõnevõrra enam elanikkonna usalduse tõusu riigi suhtes ja majandusliku ebavõrdsuse vähenemist. Enamik kultuuritegelastest ei prognoosi majanduse konkurentsivõime tõusu Eesti olukorda muutvate põhinihete hulka, kas ei usu sellesse tõusu või ei pea seda esmaoluliseks.

Majanduspoliitikute tulevikukujutus: majanduse konkurentsivõime tõuseb, ilmselt aitab sellele kaasa hari-

duse tõus, vähemal määral ka innovaatsilise mõtteviisi levik. Tulude suuremat ühtlustumist ei usuta/eeldata. Ei eeldata ka, et suureneks usaldus riigi vastu.

Majanduspraktikute (ettevõtjate) tulevikukujutus: üksmeelselt usutakse, et majanduse konkurentsivõime tõuseb, seda eelkõige innovaatsilisuse tõusu, vähem haridustaseme tõusu tõttu. Inimeste tulude võrdsustumisse ei usuta, teistest gruppidest vähem usutakse ka elanikkonna sissetulekute olulist kerkimist. Usutakse e-riigi, aga mitte demokraatia tugevnemisse. Seda, et usaldus riigi vastu suureneks, eeldavad ettevõtjad veel vähem kui teised grupid.

Noorte doktorite tulevikukujutus: innovatsiooni perspektiivide osas ollakse valimi keskmisest skeptilisemad. Enamik küll usub Eesti majanduse konkurentsivõime kasvu, aga mitte nii üksmeelselt kui teistes eliidi gruppides. Usutakse haridustaseme tõusu, inimeste sissetulekute kasvu ja tuluerinevuste vähenemist. Võrreldes teiste gruppidega ollakse natuke optimistlikumad korruptsiooni vähenemise osas.

Poliitikute tulevikukujutus: usutakse majanduse konkurentsivõime ja inimeste sissetulekute kasvu, millegipärast ka demograafilise olukorra paranemist. Selle grupi esindajate enamik arvab, et nimetatud nihked tõstavad inimeste rahulolu eluga. Vastajate keskmisega võrreldes on poliitikud tagasihoidlikumad uskuma põhinihena haridustaseme tõusu ja innovatsiooni laienemist, ainult veidi üle 50% poliitikute asetab need valdkonnad kuue peamise nihke hulka. E-riiki ei usuta, sarnaselt

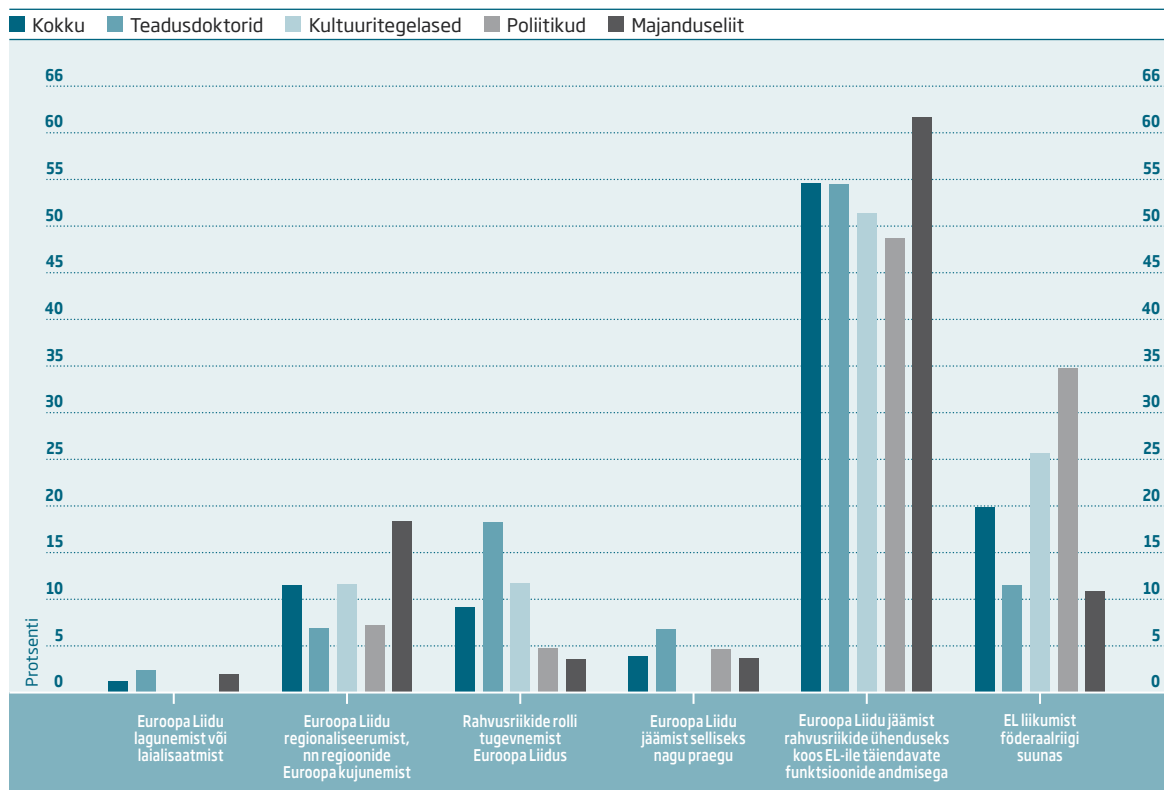
Tabel 5.4.1

Valdkonnad, kus vastaja ootab järgmise 10 aasta jooksul olulist Eesti elu mõjutavat edasiminekut, % vastanutest, kes valis vastava valdkonna kuni kuue olulist muutust kaasa toova valdkonna hulka.

	Ettevõtjad	Majanduspoliitikud	Poliitikud	Kultuuri-tegelased	Teadus-doktorid	Kokku
Majanduse konkurentsivõime	77	64	67	46	57	61
Haridus	69	60	51	54	64	58
Innovaatsilise mõtteviisi levik	85	67	56	54	41	57
Inimeste sissetulekute tase	46	50	56	51	59	54
Demograafiline olukord	54	48	56	51	36	48
Inimeste tervislik seisund	46	52	40	31	52	45
Inimeste eluga rahulolu	54	40	53	34	43	44
Demokraatia areng	15	33	30	57	36	37
Inimeste turvatunne	38	26	42	37	32	35
Majanduslik võrdsus/ebavõrdsus	23	24	35	37	45	35

Joonis 5.4.1

Toetus Euroopa Liidu võimalikele arenguteedele, (%)

enamiku teiste rühmadega ei usuta, et Eesti olukorda oluliselt mõjutavaks muutuseks võib saada korruptsiooni vähenemine. Ootus tulude tuntavamaks ühtlustumiseks jääb majanduseliidi ja kultuuri- ning haridusainimeste ootuste vahepeale.

Valimi peale kokku kujuneb eeltoodud kirjutete piltide baasil palju hallim, küllalt majandusdeterministlik pilt. Kõige enam jagatavaks põhieelduseks on see, et majanduse konkurentsivõime paraneb (ilmselt tänu hariduse paranemisele ja innovaatilise mõtteviisi levikule) ja see toob kaasa inimeste sissetulekute tõusu. Tuluerinevuste vähenemise, rahvussuhete paranemise ega ka poliitilise keskkonna parameetrite (demokraatia arengu, korruptsiooni vähenemise jm) osas olulisi positiivseid nihkeid ei eeldata. Valdav enamik ei usu ka ökoloogilise seisundi paranemisse ega eelmisel perioodil Eesti firmamärgiks saanud e-valitsemise edusse. Tekib teatud kahtlusi, kas sellises keskkonnas on ikkagi loogiline eeldada Eesti majandusedu jätkumist. Kas hariduse ja innovatsioonialase olukorra paranemine on ikkagi piisavad vahendid ja mis on need tegurid, mis soodustavad hariduse paranemist ja uuendusmeelsuse tõusu.

Võib küsida, kas järgmisel arenguperioodil eeldatakse pigem eelmisel perioodil edu toonud tegurite positiivse trendi jätkumist või seda, et suudetakse murda oluliste negatiivsete trendide mõju ja nende osas olukorda parandada. Võrreldes seniseid hinnanguid tulevikukujutlustega, saab eeldada pigem esimest väidet. Eelmisele perioodile oli iseloomulik hästiarenev majandus, suhteliselt innovaatiline ettevõtlus, paranev haridus, inimeste sissetulekute tõus ja tervise

paranemine. Nende kõikide osas ennustatakse edu ka eelseisval perioodil. Põhilisteks negatiivseteks seni toimunud trendideks tunnistati, nagu kirjas alapeatükis 5.2, tuluerinevuste suurenemine, usalduse vähenemine riigivõimu vastu ja demograafilise olukorra halvenemine. Neist kahe esimese osas ei ennustata eelseisval perioodil midagi head, millegipärast loodeti olukorra leevenemist vaid demograafia osas. Poliitilise keskkonna parameetrite – demokraatia, korruptsiooni ja rahvussuhete osas oli eelmise perioodi arenguid hinnatud mõõduka paranemisena, eelseisval perioodil siin olulisi positiivseid nihkeid ei eeldata. Kui selguks, et varasemate edutegurite mõju jätkumise võimalusi on üle hinnatud ja samas uusi positiivseid arenguid, (nn trendimurranguid) tõesti ei ilmne, võib lõpptulemus kujuneda mitte eriti kadestusväärseks.

Eraldi küsimusena uurisime suhtumist Euroopa Liitu kui Eestile kõige aktuaalsemasse majandus- ja koostööruumi, alustades hinnangust EL-ile ja tema rollile Eesti suhtes. Ilmnes tugev üksmeel: 76% küsitletutest väitis, et nende jaoks on Euroopa Liidu kuvand kas väga positiivne või üldiselt positiivne, eliitgruppide lõikes vastustes suuri erinevusi polnud. 69% leidis, et kuulumine EL-i on üleilmastumise negatiivseid mõjusid Eesti jaoks kas oluliselt või mõnevõrra pehmenetanud. Majanduseliit oli selles veel rohkem veendunud kui teised grupid. Need otsuselangetajad, kes hindavad positiivselt globaliseerumist, hindavad reeglina positiivselt ka EL-iga integreerumist ja vastupidi.

Ka hiljutine Eurobaromeetri uuring (Public... 2012) näitas, et neid, kes leiavad, et EL on aidanud globaliseerumise raskustega paremini hakkama saada, on

Tabel 5.4.2

Olulised koostööpiirkonnad Eestile, % vastanutest gruppide lõikes

	Ettevõtjad	Majandus- poliitikud	Poliitikud	Kultuuri- tegelased	Teadus- doktorid	Kokku
Läänemere piirkond	77	79	81	66	70	75
EL	69	59	65	51	66	62
USA	38	17	30	17	25	24
Venemaa	31	52	60	54	41	50
Teised SRÜ maad	38	24	23	26	14	23
Hiina	31	33	44	49	45	42

Eesti elanike hulgas rohkem kui neid, kes sellist puhvrirolli eitavad.

EL-i tuleviku suhtes on 72% küsitatud otsuselangetajatest optimistlikud, ka siin on optimismi aste kõrgem kui Eesti elanikkonnal tervikuna. Kõige optimistlikum on majanduseliit, poliitikute hulgas on kriitilisi hoiakuid natuke enam.

Vastuseid küsimusele, millist EL-i võimalikku arenguteed peaks Eesti toetama, peegeldab [joonis 5.4.1](#).

Nagu näha, toetab Eesti eliit EL-i edasise arengu tsentraliseeritumaid variante, sealjuures aga erinevad mõneti poliitilise eliidi ja majanduseliidi positsioonid. Majanduseliit on väga üksmeelselt toetamas varianti, kus täiendavate funktsioonide tsentraliseerimisele vaatamata jääks EL ikkagi rahvusriikide ühenduseks. Ka poliitilise eliidi hulgas on see variant kõige populaarsem, kuid kolmandik pooldab siiski ka liikumist föderaalriigi suunas.

EL-i võimu tugevdamist toetava hoiaku tõusutendents haakub küllalt hästi viimaste Eurobaromeetri tulemustega, mis näitavad ka Eesti laiema üldsuse hoiakute nihet samas suunas (Public... 2013). Kui aga võrrelda siin käsitletava eliidiuuringu tulemusi Euroopa poliitiliste ja majanduslike eliitide uuringu tulemustega aastast 2007–2009, on nihe märkimisväärne. Selles Euroopa eliidiuuringus paistis Eesti veel silma oma küllalt jäiga vastuseisuga Euroopa Liidu sisestele tsentraliseerimistendentsidele (Best jt 2012), olles selles küsimuses uuri tud riikide hulgas koos Suurbritannia kõige kriitilisemal positsioonil.

Millistele riikidele/regioonidele peaks Eesti välisma janduspoliitika järgmise 10 aasta jooksul senisest enam panustama? Andsime küsitlutele riikide ja regioonide loendi palvega valida nende jaoks olulisemad. Vastused on toodud [tabelis 5.4.2](#).

Tulemustest võib välja lugeda nii soovi tugevdada juba traditsioonilisi majandussuhteid kui laiendada majandussuhete geograafiat. Erinevate eliidigruppide hinnangud erinesid üksteisest suhteliselt vähe.

Kõige enam nimetati panustamist vajava regioo nina Eesti nn lähisturge, Läänemeremaid (kolmveerand vastanutest pidas vajalikuks senisest enam panustada majandussidemetesse selle regiooni riikidega, veerand vastanutest ei pidanud seda vajalikuks ja nägi järelikult vajadust majanduspoliitika rõhkude üleviimiseks teistesse piirkondadesse). Teisele kohale asetus ülejäänud Euroopa

Liit – umbes 60% vastanutest pidas vajalikuks tõsta teiste EL-i riikide osatähtsust. Seda saab pidada ka loo giliseks, sest teised EL-i riigid peale Läänemeremaade on Eesti majandussidemete geograafias selgelt alaesindatud. Veidi üle 50% vastanutest pidas vajalikuks senisest enam panustada majandussuhetele Venemaaga.

Neljandal kohal partnerite nimekirjas, kel lega koostööd hoogustada, on Hiina (mainitud 42% vastustes). Kui aga liita Hiinaga majanduspoliitika objektidena ka Kagu-Aasia maad ja India, siis tõuseb Ida- ja Lõuna-Aasia soovitatavates Eesti välisma janduspoliitika rõhuasetuste pingereas ettepoole mitte ainult Venemaast, vaid ka kogu SRÜ piirkonnast (kus lisaks Venemaale on sellised suured riigid nagu Ukraina ja Kasahstan). Ida-Aasia liikumist Eesti majanduspoli iitlistes prioriteetides SRÜ piirkonnast ettepoole tuleb lugeda kindlasti juba väga oluliste nihete hulka. Ette vaatlikuks teeb aga asjaolu, et nii ettevõtjate kui majan duspoliitikute toetus suhete arendamisele Hiinaga on madalam kui vastanute kogumil tervikuna. Vaevalt on alust eeldada, et majandussuhted Hiinaga hakkavad hoogsalt arenema ka siis, kui Eesti majanduseliit ise sellele ei panusta.

Suhteliselt nõrka toetust said nimekirja asetatud riikidest ja regioonidest Venemaa-väline SRÜ ja ka meie geopoliitilise tipptähtsusega partner USA. Mõlemad jäid eelistustes alla Kagu-Aasia regioonile. Tõenäoliselt oleks alust järelemõtlemiseks, miks USA-d – hoolimata tema võimsast ja kõrgtehnoloogilisest majandusest – ei loeta Eestile majanduspoliitiliselt piisavalt atraktiivseks (või ligipääsetavaks?) partneriks, et panustada temaga majan dussidemete tihendamisele.

Venemaaga seotud suhete arendamise takistajateks on tihti peetud poliitikuid, ent meie uuringus osalenud poliitikute vastustes oli majandussuhete parandamine isegi enam väärtustatud kui valimis keskmiselt.

Tervikuna võib geo-ökonomiliste perspektiivide kohta saadud küsitlustulemuste põhjal väita, et tuleviku Eesti vajab mitmesuunalist ja läbimõeldud majandus poliitikat. Mõningaid samme selles osas on ka astutud, nagu näiteks Hiina ja üldse Aasia-suunaliste majandus like taotluste täpsustamine. Kahjuks aga toimib Eesti välispoliitika praegu siiski valdavalt kui nn üldine ja eeskätt kaitselise dimensiooniga poliitika. Välispoliitika suunamisel majanduspoliitiliste eesmärkide täitmisele on ees veel palju tööd. ○

Eesti on osa maailma kõige globaliseerunud piirkonnast, Euroopa Liidust ja on ka riigina küllalt globaliseerunud, eriti just majanduse osas. Tugev sõltuvus rahvusvahelisest majanduskeskkonnast peidab endas suuri võimalusi majanduskasvuks, ent sisaldab ka olulisi riske. Globaliseerumise võimaluste kasutamine ja riskide vähendamine eeldab Eesti majanduspoliitikas, sh välis-majanduspoliitikas senisest järjekindlamat tegevust ja suuremat proaktiivsust.

Eesti eliit paistab silma selgelt globaliseerumismeelsete ja Euroopa Liitu väärtustavate hoiakutega. Viimane majanduskriis ei ole neid hoiakuid nõrgendanud. Eliidi eri osade hoiakud neis küsimustes oluliselt ei erine. Ka Eesti üldsuse hoiak on põhimõtteliselt samasuunaline.

Välja on kujunenud ootused Eesti poliitika suure-nema fokuseerituse ja prioriseerituse suunas ning arusaam, et riigi roll eestvedajana peaks mitmetes tegevus-valdkondades olema tugevam.

Vaatamata sarnastele ootustele majandusliku avatuse jätkumise ja poliitika fokuseerituse tõstmise suhtes on eri eliidigruppide seisukohad selles, millele ikkagi fokuseerida, mida prioriseerida ja mis valdkondades peaks riigi roll tugevnema, küllalt hajusad. Tõenäoliselt pole eliidigruppide põhimised arengualased eeldused ja ootused piisavalt toetatud nende realiseerimiseks vajalike abinõudega – näiteks eeldatakse küllalt üksmeelselt majandusliku konkurentsivõime kasvu, sugugi mitte nii üksmeelselt ei prognoosita aga innovatsioonivõimekuse kasvu või enamaid eelduseid inimkapitali suurenemiseks. See viitab vajadusele luua tegevusvormid, mille raames eri eliidigrupid (poliitikud, tippametnikud, majanduseliit, teadlased jt saaksid oma seisukohti

horisontaalselt läbi arutada ja lähendada. Hea kogemus selles valdkonnas on näiteks Soomes nn SITRA seminaride näol, kus välismaiste paremate arengunäidetega tutvumist ja selle Soomes rakendamise läbiarutamist on juba pikka aega korraldatud kompleksgruppide seminaridena. Ehkki meil on (eriti Eesti Arengufondi eestvõttel) toimunud otsinguid, kuidas aidata majanduses kaasa nn uute kasvualade tekkele, pole taolistes küsimustes mingile selgemale ühispositsioonile jõutud ega vastavaid muudatusi majanduspoliitikas ette võetud.

Keskseks teemaks töötab tõusta küsimus sellest, kuidas globaliseerunud majanduse karmis konkurentsivõitluses ühendada omavahel suund efektiivsusele ja vajadus hoida väikeriigi tingimustes olulist sotsiaalset ressursi, tagada ühiskonnale vajalik sidusus (tulupoliitika, sotsiaalkindlustus, regionaalpoliitika jms). Selle küsimuse ümber hakkavad ilmselt diferentseeruma nii majanduspoliitilised kui poliitilised positsioonid. Eliidüuring näitas, et Eestis ei vastandu majanduspoliitilist avatust väärtustavad hoiakud tuluerisustes probleemi nägevatele sotsiaalsetele hoiakutele liiga järgalt. See loob head eeldused majandus- ja sotsiaalpoliitilistest konfliktidest ülesaamiseks.

Välispoliitika ees seisab ülesanne aidata kaasa mitmesuunalise (EL-i lähiregioonid, EL-i kaugemad regioonid, Venemaa, Hiina ja Kagu-Aasia) välismajanduspoliitika väljatöötamisel ja elluviimise toetamisel. Samuti, arvestades uuringus osalenud otsuselangetajate hoiakuid, on olemas väga tugev toetuspind senisest palju avatumate ja demokraatlikumate poliitikakujundamise mehhanismide kasutuselevõtuks. Taoline protsess ei kujune kergeks, aga võib anda võimaluse uute arenguimpulsside ja arenguvõimaluste leidmiseks. ○

Viidatud allikad

1. DAIANU, D. (2002) Is Catching Up Possible in Europe?. TIGER Working Papers Series Nr. 19, Warsaw.
2. NAISBITT, J. (1994) The Global Paradox. New York. Avon.
3. PETERS, B.G., & PIERRE, J. (2006) Governance, Government and the State. In: The State. Theories and Issues. Ed by C. Hay & D. Marsh. Palgrave Macmillan, Basingstoke (UK) and New York.
4. HIRST, P., THOMPSON, G. & BROMLEY, S. (1999) Globalization in Question. Polity Press, Cambridge.
5. OHMAE, K. (1990) The Borderless World. Power and Strategy in the Interlinked Economy. Harper Perennial, New York.
6. SORENSEN, G. (2004) The Transformation of the State. Beyond the Myth of Retreat. Palgrave, Basingstoke (UK) and New York.
7. STRANGE, S. (1996) The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy. Cambridge, Cambridge University Press.
8. TOOTS, A. (2012). Wohlfahrtsregime in den Baltischen Staaten: Gemeinsame Vergangenheit, Unterschiedliche Zukunft. In Knodt, M., Urdze, S. (eds.) Die Politischen Systeme der Baltischen Staaten. Wiesbaden: Springer Verlag.
9. KIM, P. K. (2010) The East Asian welfare state debate and surrogate social policy: an exploratory study on Japan and South Korea, Socio-Economic Review, 8, 411–435.
10. THOMSON, H. (2010) The Character of the State. In: C. Hay (ed.) New Directions in Political Science. Palgrave Macmillan, Basingstoke (UK).
11. CHANG, H.-J. (2001) Kicking away the Ladder. Development Strategy in Historical Perspective. Anthem.
12. KUUSK, K. (2012). Eksperimenteeriv majanduspoliitika. Tallinn: Eesti Arengufond.
13. Võtmevaldkond: Majanduspoliitika iseloom. Ekspertrühma raport. Eesti Arengufond 2010.
14. Võtmevaldkond: Riigivalitsemine. Ekspertrühma raport. Eesti Arengufond 2010.
15. Best, E. et al. (ed-s) (2012) The Europe of Elites. A Study of Europeaness of Europe's Political and Economic Elites. Oxford & New York, Oxford University Press.
16. OECD (2011). OECD Public Governance Reviews. Estonia . Towards a Single Government Approach. Paris.
17. Public Opinion in the European Union. Tables of Results. Nov. 2012.

Järgmine samm

Mati Heidmets

Eesti Inimarengu Aruanne 2012–2013 tõi lugeja ette kümneid mõõdikuid ja sadu järjestusi, mis autorite parima arusaamise kohaselt peaksid kirjeldama tänast maailma ja inimesi. Paratamatult tekib küsimus, *mis see on* – tõde elust, huvirühmade manipulatsioon, hea äriprojekt? Lõplikku tõde ega ühemõttelist sõnumit ei tasu esitatud järjestustest ega riike iseloomustavatest arvulistest näitajatest otsida. See, mida võrdlus pakub, on ikkagi vaid vihjed selle kohta, kuidas asjad käivad, ei enam. Mõtestatud tervikpilt tuleb igaühel endal luua. Samas on globaalsed võrdlused toimuva mõtestamisel kindlasti usaldusväärsem alus kui pelgalt isiklikud hoiakud või üldlevinud (eel)arvamused. Võrdlustööstus on viis, kuidas üleilmastuv maailm ennast tunnetab ja kirjeldab. Kui pakutava taga on sellised organisatsioonid

nagu ÜRO, OECD või Eurostat, siis võib kindel olla, et üritatakse kasutada tänase parima teadmise järgi kokku seatud mõõdupuid ja hästi kontrollitud protseduure. Võrdlustööstuse mõnele iseärasusele oleks siiski asjakohane tähelepanu osutada.

Teades võrdluste **autorit**, saab selgemaks nii pakutava sisu kui mõte. Nii mõnigi kord on protseduur ja ka tulemus ettevõtmise initsieerija nägu. Kui tegijaks on ÜRO, siis suure tõenäosusega muretsetakse globaalseid muresid, kui OECD, on oluliseks motiiviks leida instrumente majandusarengu ergutamiseks. Gallupi puhul on paratamatu nende ameerikakesksus nii küsimuste formuleerimisel kui ka saadud tulemuste interpreteerimisel. Autorit teades saame paremini aru nii asja ideest kui tagamõttest.

Tähelepanu tasub pöörata **allikatele**, kust andmestik on pärit. Need võivad olla väga erinevad, on kindlaid ja usaldusväärsemaid, nagu näiteks rahvaloendus või riiklikult kogutav statistika, kuigi ka nende puhul on alati olemas teatud veaprotsent. Oluliselt suurema kõikumismäära ja interpretatsioonivõimalustega mõõdupuud on need, mis põhinevad küsitlustulemustel või mille aluseks on eksperthinnangud. Eriti viimased on oluliselt mõjutatud ekspertide rühma koosseisust ja ka laiemast kultuurikontekstist

Segadust on tekitanud riike ja rahvaid iseloomustavate näitajate **arvulised väärtused**, mis enamasti on esitatud nn keskmistena. Keskmine ei tähenda, et *enamik on sellised*. Kui Eesti inimeste keskmine eluga rahulolu väärtus Gallupi redelil on 5,4, ei osuta see sugugi, et põhi-osa eestlastest on oma rahulolu just viienda ja kuuenda redelipulga vahele asetanud. Kõnekaks saab keskmine koos teadmisega selle kohta, mil määral vastav näitaja ühiskonnas varieerub. Tegelikult pole *keskmist eestlast* olemas, on erinevad rühmad, huvid ja käitumismallid. Seetõttu on asjakohane piiluda keskmiste taha ja uurida, milline on rikkuse, rahulolu või internetikasutuse tegelik jaotumine vanuserühmade, piirkondade jms kaupa.

Olukord, kus üht ja sama nähtust uurides jõuavad **mitu erinevat** autorite rühma või organisatsiooni sarnaste järeldusteni, lisab tulemustele usaldusväärsust. Olgu näiteks mitmest allikast saabuval sõnumil Eesti naiste ja meeste süvenevatest erinevustest oodatava eluea, palgatingimuste või haridustaseme osas. Ju siis ongi sootemalised asjad meil korrast ära ning aeg küps laiemaks analüüsiks ja praktilisteks sammudeks.

Sõbralik skepsis on võrdlustööstusest saabuval viijete osas kindlasti asjakohane, aga seda koos tõdemusega, et midagi täpsemat ja usaldusväärsemat sageli kõrvale panna ei ole.

6.1.1 Ideaalmaailm

Enamik arengumõõdikute on üles ehitatud järjestusena. Pingerea etteotsa sattunud saavad plussi, neid defineeritakse paremate ja arenenumatena, lõpuossa jäämine tähendab miinust, kehvem olemist. Kas väljaõeldult või varjatult osutavad järjestused teatud ihaldatud liikumissuunale – sellele, mis on tänases maailmas oodatud, olgu selleks pikem eluiga, suurem konkurentsivõime või täielikum demokraatia. Kas erinevate järjestuste plusspoolte kokkukorjamine võiks viidata mingile üldisemale ideaalile, unistuste ühiskonnamudelile, mille suunas liikumist väärtustatakse ning kuhu avatud ja üleilmastuv maailm on sammud seadnud?

Arengumõõdikute-põhist ideaalmaailma pole üritatud konstrueerida ja tõenäoliselt poleks see ka mõistlik. Mõõdikute valim on väga muutlik, sageli sünnivad ja kaovad need koos oma autoritega ning ka interpreteerimine on vastuoluline. Samas ei saa eitada, et mitmed plussmäärgiga liikumisteed on ennast globaalselt kehtestanud ning nende saavutamise nimel käib tõsine pingutamine. Osast neist on kujunenud lausa ülemaailmselt või riiklikult kokkulepitud arengusihid – olgu näiteks ÜRO *millenniumi arengueesmärgid*, Euroopa Liidu *tark kasv* või Eesti *tark ja tegus rahvas*. Kasutades Gallupi

Joonis 6.1

Eesti Euroopa Liidu taustal

redelimetafoori, võib öelda: maailmas on käigus kümneid ja kümneid arenguredeleid, mida mööda toimub mitte ainult innukas ülesronimine, vaid ka ronijate hindamine ning sellest johtuv võrdlemine. Mis sest, et redelite ülemine ots on udus ning selgelt väljajoonistatud lõppsihti ronimisel ei paista.

Võrdlemine ja järjestamine annab arenguredeleid mööda ronijatele hoogu juurde. Naabrist sammukese ette jõudmine on põnev ja pakub enesekindlust, puust ja punaseks tehtud mahajäämus teeb murelikuks ja sunnib pingutama. Seda vaatamata erinevatele kriitikutele, kelle jaoks on toimuv kas sisutu *rottide võidujooks* või siis *järjest mõttetumate vajaduste üha põhjalikum rahuldamine*. Tõsisemad kriitikud pakuvad välja omapoolseid alternatiive. Heaks näiteks on SKT-keskse mõtteviisi eitajad Uue Majanduse Fondist (New Economics Foundation), kes löid kiiresti populaarsust koguva *õnneliku planeedi indeksi*.

Eesti seisukohast vaadates tunduvad võidujooksuredelid enamasti päris mõistlikud ja asjakohased: ka antiglobalist ja euroskeptik tahab elada tervena ja mõningase rahapatakaga taskus ning kumbki ei taha sattuda kurjategija küüsi ega korrumpeerunud ülemuse haardesse. Vaatamata kriitikale ja kõhklastele esindavad maailmas ringiliikuvad arenguredelid tänast arusaamist selle kohta, mis on elus tähtis ja oluline. Ideaalmaailma neist ülesronimine ei vii, inimvääremaks teeb elu aga küll.

6.1.2 Järgmine samm

Eesti siseseelamine avatud maailma ja globaalsele turuplatsile on kestnud kaks aastakümnet. Aruandes võrdlesime oma sammude pikkust ja sisukust nii üleilmselt kui valitud taustariikidega. Joonis 6.1. pakub üldistatud võrdluse meie vahetu keskkonna, Euroopa Liiduga. Esile on toodud eluvaldkonnad, kus Eesti on EL-i kontekstis tubli tegija, aga ka see, milles maha jääme.

Uurides Eesti positsiooni nii maailmas kui Euroopas, torkab silma omapärane vastuolu: sageli on meie potentsiaali näitajad paremad kui tegelik tulemus. Eesti on suutnud luua soodsa ja oluliste piiranguteta tegevuskeskkonna inimestele, ettevõtetele, vabaühendustele. Meil järgitakse reegleid, meie asjaajamine on lihtne ja tehnoloogiasõbralik, andes silmad ette ka nn vanale Euroopale. Eesti maksumaksjal kulub suhteliselt vähe eurosid riigivõla teenindamiseks. Oleme üles ehitanud arengut toetava keskkonna, samas pole õnnestunud seda veel piisavalt konverteerida siinsete inimeste heaoluks. Meie tervis, rahakott ja eluga rahulolu on endiselt Euroopa kehvemate hulgas. Arengukeskkond on hea, areng ise aga ei vasta ootustele. Siit paistabki meie järgmine väljakutse: Eesti potentsiaal tuleb muuta tegelikuks elukvaliteediks. Järgnevalt mõned aruandest johtuvad tähelepanekud, mis järgmist sammu võiksid toetada.

Esiteks – laiem vaade. Täna kõiguvad hinnangud Eestile väga laias diapasoonis: välispilk räägib enamasti imelisest eduloost, sisepilk on kõhklev ja kriitiline, ajuti lausa dramaatiline. Dramaatilist sisevaadet toetab sageli kitsas võrdlusalus, mis tavapäraselt algab väitega: „Aga Soomes on ju nii...“ Laiem võrdlustaust tuleks eestlase mõtteruumile kasuks. Taustast saame teada, et ideaal-

maailma pole olemas ning globaalses kontekstis oleme tegelikult hästi hakkama saanud rahvas, üks väheseid ennast maailmas kehtestanud miljoniühiskondi. Laiem võrdlusalus aitaks kasvatada Eesti inimese enesekindlust ning raviga kleepumist minevikumurede külge, nihutaks ka *ohustatu ja abiootaja* hoiakut rohkem *vastutaja ja panustaja* suunas. Sest meie tegelik positsioon globaalsel ütleb otsesõnu: meie ajada pole mitte ainult Eesti asi, vaid ka Euroopa ja maailma asi.

Teiseks – isepäine vaade. Kahekümne aasta jooksul on Eesti riik ja inimesed olnud tublid äraõppijad, olemasoleva ülevõtjad, olgu selleks Euroopa Liidu reeglistik, NATO standardid või siis õiged sõnad inimõiguste kohta. Paraku saab järeletegemisega keskmikuks, mitte parimaks. Parimate hulka jõudmine eeldab varasematest jälgedest välja astumist, riskijulgust, enesekriitilist kõrvalpilku, aga ka kompromissivõimekust. Selles osas jääme tublimatest maha, olgu teemaks ettevõtlikkus majandusvallas, eestvedamine ühiskonnaelus või selgete argumentidega kaasarääkimine poliitikas. Meie alalhoidlik rehepaplus tahab võrtsitamist konstruktiivsema ja loomingulisema eluhiakuga.

Kolmandaks – terviklik vaade. Aruanne osutab, et Eesti paljude tublide keskmiste näitajate taga peituvad ebamõistlikult suured ühiskonnasisesed erinevused – olgu tegemist regionaalsete erisuste, sooliste lõhede või eestlaste ja muulaste vaheliste kääridega. Väike ühiskond ei saa endale lõhkioleku luksust lubada ega oma inimvara raisata, mahajääjad tuleb mängu kaasa tuua. Kogemus ütleb: maailmas edukad väikeriigid ei tee kodus *ameerikat*, vaid pigem üritavad *teha põhjamaid*, uskudes, et elujõulisuse pant on sisemine kooskõllalisus. Aruande 5. peatükis kirjeldatud sotsiaalse rõhuga eliidihiakud osutavad, et asjalood ongi muutumas.

Neljandaks – otsavaade. Järgmine samm eeldab otsavaatamist ka ebamugavatele küsimustele, neile, millest tubli Eesti on eelistanud mööda kiigata. Olgu teemaks Euroopa tšempionitiitel HIV-positiivsete osas, immigratsiooni kuum kartul või meid järjekindlalt kammitsev vene kompleks, mis sunnib preambuleid kirjutama, gaasitorudega võitlema ja Jeltsini bareljeefi häbenema. Selle asemel tuleb eestivenelastele selge pilguga otsa vaadata ning tunnustada nende panust siinse elu edendamisel. Toeks teadmine, et möödavaatajad võivad ehk keskmike hulka jõuda, parimateks mitte kunagi.

Globaalne turuplats on karm maailm, kus ellujäämine pole kellelegi garanteeritud. On omamoodi ime, et pärast kahekümne sajandi hakklihamasinat on Eesti suutnud ennast sellel platsil kehtestada ja hakkama saada. Lõdvakslaskmist turuplatsi reeglid paraku ette ei näe. Suur samm on tehtud, järgmine ootab ees. Eesti skelett – õigusruum, majanduskeskkond, demokraatia – toimib, oodates ehk veel täppisseadistamist. Nüüd tuleb fookusesse panna sisu – nutikam ettevõtlus, kallim töö, avatum poliitika, paindlikum haridus, ühtlasem areng. See eeldab värsket vaadet, eestvedamist, aga ka meid veel kammitsevatest barjääridest lahtisaamist. Välise piirajate mahavõtmisel on Eesti olnud silmapaistvalt tubli, nüüd tuleb toime tulla ka sisemistega. Laiem, isepäisem, terviklikum ja ausam pilk iseendale ja maailmale aitavad meid loodetavasti paremate hulka mitte ainult potentsiaali, vaid ka tegeliku elukvaliteedi mõttes. ○

EIA 2012/2013 autorid

Clemens Buchen (PhD)

on järeldoktorant ERMOS projekti *Innovatsiooni ja välisinvesteeringute institutsioonilised alused* raames. Tema doktoritöö teemaks on tärkavad majandused Kesk- ja Ida Euroopas.

Veronika Kalmus (PhD)

on Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudi meediauringute professor. Tema uurimishuvid on seotud laste ja noorte meediakasutuse, internetiriskide ja -võimaluste, sotsialiseerumise, põlvkondadevaheliste suhete ja väärtustega.

Mati Heidmets

on Tallinna Ülikooli psühholoogia-professor, psühholoogiakandidaat. Uurimisvaldkondadeks on keskkonnapsühholoogia, hariduspoliitika, kõrghariduse kvaliteedikujundus. Aastatel 2006 ja 2007 oli Eesti inimarengu Aruande peatoimetaja.

Kaie Kerem

on Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonna majandusteooria professor ning rahanduse ja majandusteooria instituudi direktor. Tema peamine uurimisvaldkond on seotud sotsiaalsete mudelite ja konvergentsiga. Tema juhendamisel on kaitsnud oma doktoritöö viis doktoranti. Ta on ka mitmete majandusteooria õpikute autor.

Mari Jüssi

töötab vanemeksperdina Säästva Eesti Instituudis 1998. aastast. Tema peamiseks valdkondadeks on keskkonnapolitiika analüüs ja mõjude hindamine transpordi-, liikuvuse- ja linnaplaneerimises. Ta on osalenud nii eksperdi kui ka keskkonnaorganisatsioonide esindajana mitmete Eesti strateegiate ja arengukavade väljatöötamises. Jüssi on huvitanud ka keskkonnateadlikkuse ja linna elukeskkonna teemade edendamine laiemalt ning *Eesti Rattarikkaks!* algatuse koordineerimine Tallinnas.

Aado Keskpaik (PhD)

on Tallinna Ülikooli Eesti Tuleviku-uuringute Instituudi projektijuht. Peamine uurimisvaldkond on Eesti regionaalne areng. On osalenud eksperdina regionaalarengu strateegiate, üleriigiliste planeeringute ja Eesti EL-i struktuurivahendite rakenduskavade koostamisel.

Helje Kaldaru

on majandusteaduste kandidaat, TÜ majandusteooria dotsent, uurimistöö majandusarengu seaduspärasustest, sotsiaal- ja inimkapitali kujunemisest ning seostest ühiskonna institutsionaalse korralduse ja majandusarenguga.

Raul-Allan Kiivet

on Tartu Ülikooli tervishoiukorralduse professor ja tervishoiu instituudi juhataja. Peamised uurimisvaldkonnad viimasel aastakümnel on tervishoiuteenuste tulemuslikkuse ja efektiivsuse hindamine, kliiniline farmakoloogia ja tervishoiuökonomika.

Silja Lassur

on Tallinna Ülikooli Eesti Tuleviku-uuringute Instituudi doktorant ning projektijuht. Uurimisvaldkonnad: innovatsioon ja innovatsioonipoliitika rahvusvahelises võrdluses ning loomemajandus.

Katrin Männik

(PhD) on rahvusvahelise uurimis- ja konsulteerimisfirma Technopolis Group vanemkonsultant. Põhiline uurimisvaldkond: ettevõtluse toetuspoliitika eri riikides, nende väljatöötamine ja efektiivsuse hindamine.

Juhan Kivirähk

on Rahvusvahelise Kaitseuuringute Keskuse vanemteadur. On teinud avaliku arvamuse ja turu-uuringuid ligi 30 aastat, töötades erinevates uuringufirmades (Emor; Turu-uuringute AS; Uuringukeskus Faktum). Viimased kuus aastat on keskendunud riigikaitse-alastele sotsioloogiliste uuringutele.

Reelika Leetmaa

on Poliitikauuringute Keskuse Praxis töö- ja sotsiaalpoliitika programmi juht ning juhatuse liige. On alates 2003. aastast nõustanud Euroopa Komisjoni tööturupoliitika seotud teemadel, osaledes Euroopa Tööhõive Seirekeskuse (European Employment Observatory) töös. Uurimisvaldkonnaks on tööpoliitika mõju tööturu toimimisele, ta on paljude tööturuga seotud rakendusuuringute autor.

Triin Lauri

on Tallinna Ülikooli Riigiteaduste Instituudi doktorant ning majanduse ja sotsiaalpoliitika lektor. Tema teadushuvid on seotud eelkõige koolivalikuga ning sellega seonduvate efektiivsus- ja õiglusküsimustega hariduses. Koolivaliku küsimused on tema teadushuvides toonud ka haridusvalitsemise problemaatika ning avaliku poliitika ja avalikkussfääri teisenemise küsimused laiemalt, sh meetodialased väljakutsed kaasaegsete keerukate avalike probleemide lahendamisel.

Vello Pettai (PhD)

on Tartu Ülikooli võrdleva poliitika professor ning riigiteaduste instituudi juhataja. Tema uurimisvaldkond on demokratiseerimine ning valimisuuringud. Aastast 2009 on ta koostanud koos Martin Mölderiga iga-aastast ülevaadet Eesti poliitikast Freedom House'i sarjas *Nations in Transit*. Valimisuuringute valdkonnas ilmus tal 2012. a raamat *Elections in Estonia, 1990–1992: Transitional and Founding* (Berlin: edition Sigma).

Marju Lauristin

on Tartu Ülikooli sotsiaalse kommunikatsiooni professor, filoloogia-kandidaat. Tema peamised uurimisvaldkonnad on ühiskondlikud muutused siirdaja Eestis, teadmus- ja infoühiskonna probleemid ning vene vähemus Eestis. Aastatel 2008–2011 oli Eesti Inimarengu Aruande peatoimetaja.

Martin Mölder

on Kesk-Euroopa Ülikooli politoloogia doktorant. Oma töös on ta keskendunud erakondadevaheliste poliitiliste sarnasuste uurimisele Euroopa riikide parteisüsteemide ja koalitsioonivalitsuste kontekstis. Ta on olnud viimastel aastatel koos Vello Pettai ja Freedom House'i *Nations in Transit* Eesti kohta käivate ülevaadete kaasautoriks.

EIA 2012/2013 autorid

Alari Purju

on Tallinna Tehnikaülikooli avaliku sektori ökonoomika professor. Tema uurimisvaldkond on avaliku sektori ökonoomika ja maksustamine. On avaldanud töid ka väliskaubanduse ja piirkondade majandustegevuse ning regulatsioonide vastastikuse mõju kohta, samuti Euroopa Liidu poliitikatest.

Jüri Saar

on Tartu Ülikooli avaliku õiguse instituudi kriminoloogia professor. Peamised uurimisvaldkonnad on kriminaalsed karjäärid, kriminaalse aktiivsuse erinevad vormid (sh korruptsioon, inimkaubandus, tahtlikud tapmised) ja kuritegevuse kontroll globaliseerivas maailmas.

Allan Puur (PhD)

on Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Peamiseks uurimisvaldkonnaks on Eesti rahvastikuareng, viimaste aastate teadustöö on keskendunud sündimusele ja peremoodustusele (teise demograafilise ülemineku ilmingud, ajastusmõju, rahvastikuprotsesside pikaajaline järjepidevus). Tegeleb ka rahvastikuteaduse taristu arendamise ja andmeloomega.

Triin Roosalu (PhD)

on Tallinna Ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi teadur. Sotsioloogina on tema uurimishuviks sotsiaalne stratifikatsioon, eel- ja postsotsialistlikud riigid ja võrdlev institutsionaalne analüüs, seda peamiselt töö, elukestva õppe, töö- ja eraelu ühendamise ning laiemalt soorežiimi osas. Osales 2004–2011 rahvusvahelises uurimisprojekti *Elukestva õppel põhineva ühiskonna poole Euroopas: haridussüsteemi panus*, alates 2012. esindab ta Eestit rahvusvahelise sotsiaaluuringute programmi ISSP juhtkomitees.

Kaire Pöder (PhD)

on Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonna rahanduse ja majandusteooria õppetooli vanemteadur. Tema peamine uurimisvaldkond on poliit- ja institutsionaalne ökonoomika rõhuga sotsiaalsete lõksude ja jaotusmehhanismide omaduste analüüsil. Lisaks on ta Eesti koolivalikumehtanismide uurimisteema vastutav täitja.

Luule Sakkeus (PhD)

on Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituudi vanemteadur ja direktor. Põhiline uurimisvaldkond on Eesti rahvastikuareng, praegune teadustöö keskendub peamiselt rahvastiku vananemisele ja tervisele. Alates 2010. a koordineerib rahvusvahelise SHARE uuringu läbiviimist Eestis, ühtlasi tegeleb andmekorralduse arendamisega.

Anu Realo (PhD)

on Eesti Teaduste Akadeemia uurija-professor Tartu Ülikooli psühholoogia instituudis. Põhiliste uurimishuvide hulka kuuluvad isiksuse seadumused, isiksuse geneetika, emotsioonid, subjektiivne heaolu, sotsiaalne kapital ja rahvusliku iseloomu stereotüübid. Alates 2012. aastast tegutseb muuhulgas Maailma väärtuste uuringu vastutava uurijana Eestis.

Jüri Sepp

on TÜ majanduspoliitika professor, majandusteaduste kandidaat. Uurimistöö on seotud riikide majandusarengu institutsiooniliste ja struktuursete teguritega, sealhulgas ka infrastruktuursete sektorite valitsemise korraldamisega. On ka mitmete majandusteooria ja majanduspoliitika üldkäsitluste autor ja tõlkija.

Erik Terk (PhD)

on Tallinna Ülikooli Eesti Tuleviku-uuringute Instituudi direktor ja sama ülikooli Riigiteaduste Instituudi strateegilise juhtimise ja tuleviku-uuringute professor. Uurimisvaldkonnad: riikide ja regioonide aregustsenaariumide koostamine, Eesti arengud geo-ökonomilises kontekstis.

Peeter Vihalemm

on Tartu Ülikooli meediauuringute vanemteadur, emeriitprofessor, psühholoogiakandidaat. Tema peamised uurimisvaldkonnad on ühiskondlikud muutused siirdeaja Eestis, meediasüsteem ja meediakasutus Eestis, rahvusvaheline sotsiaalne ruum Läänemere regioonis.

Tiit Tammaru (PhD)

on Tartu Ülikooli rahvastiku- ja linnageograafia professor. Tema peamiseks uurimisvaldkonnaks on rahvastikuränne ning sellega seotud allteemad: väljaränne ja Eesti diasporaa muutus ajas ja ruumis; linnastumine, eeslinnastumine/valglinnastumine ja vastulinnastumine; eluasemetingimused, naabruskondade muutumine ja segregatsioon. Ühtlasi on ta uurinud rände, rahvusrühmade ruumilise paiknemise ja lõimumise omavahelisi seoseid.

Urmäs Varblane

on akadeemik, Tartu Ülikooli professor, rahvusvahelise ettevõtluse ja innovatsiooni õppetooli juhataja, majandusteaduste kandidaat. Uurimistöö põhisuunad: Eesti ettevõtete rahvusvahelistumine, otseste välisinvesteeringute roll majanduses, riigi innovatsioonisüsteem ja innovatsioonipoliitika, majandusharude tootlikkus ja konkurentsivõime.

Anu Toots

on Tallinna Ülikooli Riigiteaduste Instituudi võrdleva halduspoliitika professor. Tema teadushuvid on seotud heaoluriigi kaasaegsete probleemidega, sealhulgas heaoluriigi kui sotsiaalsete investeerimiste riigi kontseptsiooniga. Hariduspoliitika raames on ta seotud IEA rahvusvaheliste haridustulemuste uuringutega ning juhtinud IEA rahvusvahelist kodanikuhariduse uuringut aastail 1999–2009.

Andres Võrk

on Tartu Ülikooli majandusteaduskonna ökonomeetria lektor ja Poliitikauuringute Keskuse Praxis töö- ja sotsiaalpoliitika analüütik. Uurimisvaldkonnaks on Eesti töö- ja sotsiaalpoliitika mõju tööturule ja sotsiaalkindlustuse jätkusuutlikkusele. Ta on mitmete Eesti tööturuga ja sotsiaalpoliitikat käsitlevate rakendusuurimiste autor.

Uku Varblane (MA)

on Tartu Ülikooli sotsiaalteaduslike rakendusuurimiste keskuse analüütik ja Tartu Ülikooli majandusteaduskonna doktorant. Uurimisvaldkonnad on seotud peamiselt tootlikkuse, innovatsiooni ja otseste välisinvesteeringute temaatikaga.

Peatoimetaja: **Mati Heidmets**

Tehnilise teostuse koordinaator ja keelekorrektuur: **Piret Mäeniit**

Kujundus: **Disainikorp**

Esikaane foto: **Meeli Küttim**

Väljaandja: **SA Eesti Koostöö Kogu**

Autoriõigused: autorid ja **SA Eesti Koostöö Kogu**

Trükk: **ILOPRINT**

ISSN 1406-5398

Uuringu tarvis tehtud ekspertküsitlust Eesti üleilmastumise mõjude ja Euroopa Liidu
tulevikuväljavaadete kohta rahastas Euroopa Komisjon (tellimus nr EE/2012/10.02.05.02-02)